ئابدۇۋەلى ئەلى

تۇرغاق خوجىلار

(1)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تورغاق خوجلار (二)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN7 - 228 - 05634 - 5/I·2084
(民文)定价:28.00元(全两册)

ئابدۇۋەلى ئەلى

تورغاق خوجلار

(تارىخىي رومان)

(1)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: جېلىل مۇھەممەت
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام
مەسئۇل كوررېكتورى: ھەببۇللا ئېلى

تۇرغاق خوجىلار (2، 1)

(تارىخىي رومان)

ئابدۇۋۇھىلى ئەلى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى جەنۇبىي ئازادلىق يولى №348 پوچتا نومۇرى: 830001)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك 14 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر، 1/32 باسما تاۋىقى: 22.375
2000 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
2000 ـ يىل 2 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 1 —— 5000
ISBN7—228—05634—5/I—2084
باھاسى: 28.00 يۈەن (ئىككى قىسىم)

ئاپتورنىڭ يېقىنقى سۈرىتى

ئاپتور ھەققىدە

ئىستېداتلىق يازغۇچى ئابدۇۋەلى ئەلى (ۋەلى) 1948 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى خۇشۇت ناھىيىسىنىڭ چۇقو يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ بالىلىق ـ ئۆسمۈرلۈك دەۋرى ھازىرقى باغراش ناھىيىسىنىڭ بورانسۇمول يېزىسىدا ئۆتتى. ئۇ 1959 ـ يىلى يېزىلىق مەركىزي باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، 1962 ـ يىلىغچە خۇشۇت ناھىيىلىك تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇدى. 1962 ـ يىلى 9 ـ ئايدا كورلا چىلانباغدىكى ئوبلاستلىق 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تولۇق 1 ـ يىللىقىغا ئوقۇشقا كىردى. ئەمما، ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى يار بەرمىگەچكە، 1963 ـ يىلى ئائىلىسىگە قايتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. 1965 ـ يىلى 12 ـ ئايدا، ئۇ ھەربىي سەپكە قاتنىشىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سابىق 3 ـ ئاتلىق پولكىدا جەڭچى، ئوتدېلىنىيە كومانىدىرى، ۋوزۋوت كومانىدىرى ۋە ھەربىي تەرجىمان بولۇپ ئىشلىدى. 1969 ـ يىلى 10 ـ ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىغا يۆتكىلىپ ئىشلىدى. 1979 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، ئۇ ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايەتلىك تەشۋىقات بۆلۈمىدە ئىشلىدى. 1981 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، ئۇ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ، مۇھەررىر، ئۇيغۇر سىياسىي ـ ماۋارىپ تەھرىر بۆلۈمى ۋە مەدەنىيەت ـ تارىخ تەھرىر بۆلۈمىدە بۆلۈم مۇدىرى بولۇپ ئىشلىدى، 1993 ـ يىلى، ئۇ كاندىدات ئالىي مۇھەررىرلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشتى.

ئابدۇۋەلى ئەلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىدا ئىشلىگەن يىگىرمە يىل جەريانىدا «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، «جۇڭگو ئومۇمىي تارىخى» (13 توم)، «خەنىنامە»، «كىچىنكى خەنىنامە»، «قۇتادغۇ بىلىك ۋە قانۇن»، «قاراخانىيلارنىڭ دۆلەت تەشكىلاتى»، «قارا خانىيلارنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى»، «قەدىمكى جەمئىيەت» (ئىككى تۇم)، «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، «9 ـ 12ـ ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر دۆلەتلىرى»، «شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار»، «ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە دۇنيا تارىخى» (بەش مىليون خەتلىك)، «تۇرپان ئاسار ئەتىقىلىرى»، «يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، «غەربىي يۇرت تاش كېمىسى سەنئىتى» قاتارلىق مەدەنىيەت، تارىخقا ئائىت يۇزدىن ئارتۇق يىرىك ئەسەرگە مەسئۇل مۇھەررىر بولدى. ئۇ مەسئۇل مۇھەررىر بولغان توققۇز كىتاب شىمالدىكى 15 ئۆلكە، شەھەر ۋە ئاپتونوم رايوندىكى 18 نەشرىياتنىڭ 1990ـ يىلىدىن 1997ـ يىلىغىچە بولغان باھالاشلىرىدا مۇنەۋۋەر تەھرىرلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئۇ مەسئۇل مۇھەررىر بولغان «غەربىي يۇرت تاش كېمىسى سەنئىتى» دېگەن كىتاب 1999 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر تەھرىرلىك مۇكاپاتىغا، يەتتە پارچە كىتاب ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئىجتىمائىي پەن كىتابلىرى تەھرىرلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

ئابدۇۋەلى ئەلىنىڭ 1983 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ۋە 1998 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بېيجىڭدا چاقىرىلغان «ئۇيغۇر تارىخى مۇھاكىمە يىغىنى»، «ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە ئۇيغۇر تارىخى ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» دا ئوقۇغان «18 ـ 19 ـ ئەسىرلەردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى»، «ئۇيغۇرلار، يىپەك يولى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئېچىۋېتىش» دېگەن ئىلمىي ماقالىلىرى جەمئىيەتتە كۆچلۈك

تەسىر قوزغاپ، قىزغىن ئالقىشقا ئېرىشتى.

ئاپتورنىڭ يېزىقچىلىق تارىخى خېلى بۇرۇنلا باشلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ «قاراخانىيلارنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك قارىشىغا بىر نەزەر»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك پەلسەپە ئىدىئولوگىيىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوينىغان رولى»، «يىپەك يولى، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە باشقىلار»، «موللا موسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ ‹تارىخى ئەمنىيە› ناملىق كىتابى»، «ئۇيغۇرلار، يىپەك يولى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە ئېچىۋېتىش»، «پارلاق مەدەنىيىتىمىزنىڭ ھارماس كۈچىسى» قاتارلىق ماقالىلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ 1977 - يىلى مەشھۇر كلاسسىك ئەسەر - «سۇ بويىدا» رومانىنىڭ تەرجىمىسىگە قاتناشتى؛ 1983- يىلى ئۇنىڭ «ياخشى ئەسكەر شوك»، «ياقۇببەگنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق تۆت پارچە تەرجىمە ئەسىرى نەشر قىلىندى.

1997 - يىلى، ئاپتورنىڭ «بەدۋلەت» ناملىق تىرىلوگىيىسى نەشردىن چىققاندىن كېيىن، كەڭ جامائەتچىلىكنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى ۋە كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان ئوقۇشلۇقىغا ئايلاندى.

ئاپتورنىڭ قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە يازغان «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى»، «ئاپاق خوجا»، «تۇرغاق خوجىلار» ناملىق ئۇچ تارىخىي رومانى ئۇنىڭ «بەدۋلەت» تىرىلوگىيىسىدىن كېيىن يېزىپ پۈتتۈرگەن يەنە بىر تىرىلوگىيىسى ھېسابلىنىدۇ. ئاپتور ھازىر تارىخىي تېمىدىكى «قازا يولى»، «پىغانلىق تەلۈچۈك» ۋە ھازىرقى زامان تېمىسىدىكى «باغراش قارا ئەۋلادلىرىڭغا» قاتارلىق يېرىك ئەسەرلىرى ئۈستىدە جىددىي ئىشلىمەكتە.

ئاپتوردىن

16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، ئىجتىمائىي ھاياتىدا زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. شۇ مەزگىللەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغان ئىسلام دىنى نەقشىبەندىيە مەزھىپىنىڭ 5 ـ ئەۋلاد ئىمامى، نەمەنگانلىق خوجا — مەخدۇم ئەزەم (ئەسلى ئىسمى ئەخمەت بىننى سەئىد جالالىدىن خوجا كاسانى) پەرغانىدىكى دەھبىدتىن ئۇيغۇر سەئىدىيە خانلىقىنىڭ پايتەختى يەكەنگە كەلدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھەر قايسى دەۋرلەردە سەلتەنەت سۈرگەن سەئىدىيە خانلىرىنىڭ مەنسۇبى ئۇستازى بولۇپ، ئۇيغۇر سەئىدىيە ھاكىمىيىتىنىڭ سەلتەنەت مەركىزىگە تەدرىجىي ئۆز تەسىرىنى كۈرسىتىشكە باشلىدى ۋە پەيدىنپەي دۆلەتنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان ئىجتىمائىي سىياسىي كۈچ — قەشقەر خوجا ـ ئىشانلىرىنىڭ تۈرلۈك سىياسىي مەزھەپلىرىنىڭ ئاساسلىق كاتتىۋاشلىرىدىن بولۇپ قېلىشتى.

17ـ، 18ـ ئەسىرلەردە ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا شەكىللەنگەن «ئاقتاغلىقلار» مەزھىپىدىكى خوجا ـ ئىشانلار بىلەن «قارا تاغلىقلار» مەزھىپىدىكى خوجا ـ ئىشانلار ئوتتۇرىسىدا دەھرىي ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشنىڭ كۈزلەپ پارتلىغان يېغا ـ غەلىيانلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنسۇي تۇرمۇشىغا، ھاياتىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىگە مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئېغىر زىيان يەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغىمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن

دەربجدە ئېغىر توسالغۇ بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەت ئەسلىھەلىرىنىڭ تەلتۆكۈس ۋەيران بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى. ئىككى ئەسىردىن كۆپرەك (225 يىل ئۆچۈرىسىدە) داۋام قىلغان «ئاقتاغلىقلار» بىلەن «قارا تاغلىقلار» ئوتتۇرىسىدىكى مەزھەپ كۈرىشىدە ئەڭ دەسلەپتە ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى «ئاقتاغلىقلار» مەزھىپى جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنىڭ نەيزىسىنىڭ زورى بىلەن ئۇزۇل ـ كېسىل غەلىبىگە ئېرىشىپ، «قارا تاغلىقلار» مەزھىپىدىكىلەرنى دەھشەتلىك باستۇردى. ئۇلار تاجاۋۇزچىلارنىڭ ۋە ئۆز مەزھىپىنىڭ سىياسىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن، قۇرئان ۋە ھەپتىيەكتىن باشقا بارلىق كىتاب ـ رىسالىلەرنى كۆيدۈرۈپ، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات يولىنى بوغۇپ تاشلىدى. ئىلىم ـ مەرىپەت تەرەپدارلىرىغا ئېغىر دەربجىدە زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇلارنى مەنىۋى، جىسمانىي جەھەتتىن خورلاپ، نابۇت قىلدى ۋە توزغاقتا ئوخشاش ھەرتەرەپكە توزىتىۋەتتى.

بىراق، بۇ مەزگىللەردە ھاكىمىيەت بېشىدىكى قورچاق خوجىلارنىڭ جاھالەتلىك ئاسارەتلىرىگە باش ئەگمەي تۇرلۇك يوللار بىلەن ئىجاد ئەتكەن نۇرغۇن ئالىملار، شائىرلار، يازغۇچىلار، تارىخىي ئەدىبلەر ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ ئىجادىيەت مېۋىلىرى تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھەر قېتىملىق قورچاق يەڭگۈشلەش داۋامىدا يوز بېرىدىغان ئېچىنىشلىق خوجا تەقىبچىلىرىدە خىيانەتكار قورچاق خوجىلارنىڭ جىنايەتكار قوللىرى بىلەن تەلتۆكۈس نابۇت قىلىپ تاشلاندى!

*　　*　　*

17ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ غالچىسى بولغان ئاپاق خوجا

باشچىلىقىدىكى «ئاقتاغلىق» فېئودال خوجىلارنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زولۇمى ۋە سىنىپىي زۇلۇمىدىن ئىبارەت قوش قەۋەتلىك، قوش زەنجىرلىكىگە ئاسارىتىگە دۇچار بولدى. تاجاۋۇزچىلار ئۇچۇن تېخىمۇ سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىشنى ئۆز بۇرچى دەپ بىلگەن ئاپاق خوجا باشچىلىقىدىكى بۇ بىر توپ نائىنساپ خوجىلار ئەلنى نادانلىق پاتقىقىغا پاتۇردى. شۇ چاغلاردا ئەلدە تەۋپىق - ئادالەت كۆتۈرۈلگەن، ھاياسىزلىق، ئىنساپسىزلىق كۈچەيگەن، مېھىر - شەپقەت تۈگىگەنىدى! ئېشەكتىنمۇ بەتتەر نادان بولغان بۇ بىر توپ ئەخلاقسىز پاسىق، قەبىھ گۇناھكار، كالتە قۇيرۇق يالغانچى، بىئەجەل ئۆلىدىغان غالجىر ھەسەتخور، ئەشەددىي قارا قورساق ۋە ئىچى تار خوجا ئىشانلار، كۆكەمە سوپى، تېجىمەل دەرۋىش، يۇندىخور ئاشقىلار ھەممىلا يەردە زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشاتتى. ئۇلار دۇئا بىلەن نان، دۇئا بىلەن جان، دۇئا بىلەن ئىمان، دۇئا بىلەن ۋەج، دۇئا بىلەن ئابرۇي تېپىپ، دۇئا بىلەن يۇرت، دۇئا بىلەن تەخت ئالماقچى بولۇشاتتى؛ دەستەكسىز دۇئالارنىڭ كۆپلۈكىدىن كىشىلەر قورقۇنچاق، پىكىر - تەپەككۇر قابىلىيىتى تۆۋەن، نانقېپى، زەئىپ، تەرسا، چېچىلاڭغۇ، ئىش خۇشياقماس، ئاجىز، ئەخمەق، لاپخور، شاللاق، تەرى سۆرۈن، بىپەرۋا، توك، بەنقىلىق، ئەقلى پالەچ بولۇپ كېتىشكەنىدى!

سوقرات: «دۇنيادىكى ھەممە ياخشىلىقنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان بىرلا ياخشىلىق بولىدۇ: بۇ — ئىلىم - مەرىپەتتۇر؛ دۇنيادىكى ھەممە ياۋۇزلۇقلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغان بىرلا ياۋۇزلۇق بولىدۇ: «بۇ — نادانلىقتۇر!» دېگەنىدى. دېمەك، دۇنيادا قانچىلىك ياخشىلىق ۋە ئالىيجانابلىق بولسا، بۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ئىلىم - مەرىپەتنىڭ مېۋىسىدۇر! ھالبۇكى، جاھالەت، پەسلىك، قاششاقلىق ۋە رەزىللىكلەرنىڭ ھەممىسى نادانلىقنى ئۆزىگە مەنبە

قىلىشىدۇ! چۈنكى، تارىختىن بۇيان، جاھاندىكى قارا نىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا نادانلىقتىن پايدىلىنىپ كەلگەن!

* * *

دۇنيادا ئادەملەرنىڭ روھىي دۇنياسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇش ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە ناھايىتى چوڭقۇر بىر ئىجتىمائىي ھادىسە. «ئاقتاغلىقلار» نىڭ سەردارى بولغان ئاپاق خوجىنىڭ ئۆتكەنكى ھەرخىل ئىشلىرى ئۇنىڭ ئادەملەر ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇشتا ئۆزىگە خاس رول ئويناشقا مۇھىم ئاساس بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «ھۇببۇل ۋەتەنى مىنەل ئىمان» (ۋەتەننى سۆيمەك ئىماننىڭ جۈملىسىدىندۇر!) دېگەن بىر مەشھۇر ھەدىس بار. ھالبۇكى، ئاپاق خوجىنىڭ ئادەملەرنىڭ ئىدىيىسىنى قالايمىقانلاشتۇرۇشتا ئىشلەتكەن دەل ھەمىدىن ئاۋۋال كىشىلەرنىڭ ئىمانىنى سۇسلاشتۇرۇشتىن باشلىغانىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنى ئىككىگە بۆلۈپ تاشلاپ، مىللەت ئارىسىدا ئاداۋەت تېكىنى ئۇندۇرگەن «ئاقتاغلىقلار» نىڭ سۇلۇك تەرغىباتىنى يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە زېرىكمەي ئېلىپ باردى.

قايسى ئەلدە نادانلىق ئەۋج ئالغان بولسا، شۇ ئەلدە تەپرىقات، بۆلۈنۈش غالىب كەلگەن بولىدۇ؛ قايسى ئەلدە ھەقىقەتنىڭ باغرى تىلىنغان بولسا، شۇ ئەلدە غاپىللار يۇقىرى دەرىجىلەرنى ئىگىلەيدۇ! ئېشەك قۇلاق، بۆرە پەنجە، قاۋان تۇمشۇق، تۈلكە قۇيرۇق، قۇزغۇن سۈپەت، يىلان تىللىق، توشقان يۈرەك، چايان مىجەز، قېچىر تۇياق، قوش ماكانلىق ئادەملەر ئۇستۇن مەرتىۋىلەرگە كۆتۈرۈلىدۇ. قەشقەر خوجىلىرىنىڭ پېشۋاسى، نەمەنگانلىق دەستەكسىز خوجا — مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى قەشقەر

خوجىلىرىمۇ دەل مۇشۇنداق مەلئۇن ئادەملەرنىڭ تېپىك ۋەكىلى ئىدى!

* * *

17ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە يېزىلىشقا باشلىغان ۋە ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان تەزكىرە، تەرجىمھاللار 28 خىلغا يېتىدۇ! خۇددى «تۈركىستان جاڭگىلى» دەك ئىرماش ـ چىرماش، سىرلىق ۋە مۇرەككەپ بۇ تەزكىرە، تەرجىمھاللار مەيلى «ئاقتاغلىقلار» مەزھىپىدىكى سوپى ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغىنى بولسۇن، مەيلى «قارا تاغلىقلار» مەزھىپىدىكى سوپى ئاپتورلار تەرىپىدىن يېزىلغىنى بولسۇن، ھەممىسىدە قارشى مەزھەپنىڭ پىرلىرى چۆكۈرۈلگەن، ئىنكار قىلىنغان ۋە ئۆز مەزھىپىنىڭ پىرلىرى گۈزەللەشتۈرۈلگەن، ئەۋلىيا ـ پەيغەمبەرلىك دەرىجىلىرىگە كۆتۈرۈلۈپ، ماختالغان! بۇ سىرلىق تەزكىرە، تەرجىمھاللار- نىڭ ھەممىسىدە بىچارە ئۇيغۇر خەلقى ئاقارتىلىشقا تېگىشلىك بىر توپ نادانلار سۈپىتىدە مۇشۇ نائىنساب خوجا ـ ئىشانلار تەرىپىدىن ھىدايەتكە باشلانغان قىلىپ تەسۋىرلەنگەن! بۇ — قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە يېزىلغان تەزكىرە، تەرجىمھاللارنىڭ ئورتاق خوسۇسىيىتى ئىدى!

مەن ئۆزۈمنىڭ قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدىكى ئۇچ تومۇق تارىخىي رومانىم — «مەخدۇم ئەزەم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى»، «ئاپاق خوجا» ۋە «تۈرغاق خوجىلار»نى مۇشۇ «تۈركىستان جاڭگىلى» دەك ئىرماش ـ چىرماش تەزكىرە، تەرجىمھاللارنىڭ ئەكسىچە، ئاشۇ يىللاردىكى تارىخىمىزنىڭ ئەڭ رەزگى، ئەڭ كىر ۋە ئەڭ جاھالەتلىك بەتلىرىدىن باشلاپ يازدىم. جاھالەتنى، ئادالەتسىزلىكنى رەھىمسىز پاش قىلىش، غەزەپ بىلەن

قامچىلاش، پارلاق ئىستىقبالدىن بېشارەت بېرىپ، ياخشىلىقنى، ئادالەتنى ھارماي ـ تالماي كۆيلەش— ھەر قانداق بىر ۋىجدانلىق يازغۇچىنىڭ بۇرچىدۇر! شۇڭا، مەن ئۆزۈمنىڭ بۇ كىتابىمدا خەلقىمىزگە مەلۇم بولغان ۋە تېخى مەلۇم بولمىغان نۇرغۇن تارىخىي پاكىتلارنى يىپ ئۇچى قىلىپ تۇرۇپ، ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى ئاشۇ بىر توپ ناشۇكۇر خوجىلارنىڭ خەلققە قارشى خائىنانە جىنايەتلىرىنى يېزىپ پاش قىلىش ئارقىلىق، ئاشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ دەۋر روھىنى ئوپېراتسىيە قىلىشقا قاپ يۈرەكلىك بىلەن ئۇرۇندۇم!

دەۋر روھىنىڭ كۆزى ئىنسان قەلبىدىن باشقا ھەر قانداق يەردە تېخىمۇ يارقىنراق نۇرنى، تېخىمۇ قاراڭغۇراق زۇلمەتنى كۆرەلمەيدۇ؛ دۇنيادا ئىنسانىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىدىنمۇ مۇرەككەپرەك، سىرلىق، چەكسىز ۋە تولىمۇ قورقۇنچلۇق ماكان بولمىسا كېرەك. مۇبادا، دۇنيادا تەكلىماكان چۆلىدىنمۇ بىپايان زېمىن بار دېيىلمىغان بولسا، ئۇ كۆك ئاسماندۇر! بىراق، ئىنسانىنىڭ روھى دۇنياسى كۆك ئاسماندىنمۇ بىپايان بولغان زېمىندۇر!

* * *

ھازىرقى زامان دۇنياسىدىكى جامائەتچىلىك 21ـ ئەسىرنىڭ ئاسىيالىقلارغا مەنسۇپ بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەشمەكتە. تېز سۈرئەتتە گۈللىنىۋاتقان ئىقتىساد، تۇگىمەس ـ پۈتمەس مول تەبىئىي بايلىق، ئىنسانىيەتنىڭ سىرلىق مەدەنىيەت گۆھەرلىرى ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تەۋرەنمەس كۈچ ـ قۇدرەتنىڭ ھەممىسى «قۇياش كۆتۈرۈلگەن جاي» دەپ ئاتالغان مۇشۇ ئاسىيا قىتئەسىگە مۇجەسسەملەنگەن! بىز ئۆزىمىزنىڭ ئاسىيا قىتئەسىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان ئەپلىك جۇغراپىيىلىك ئورنىمىز بىلەن

پەخىرلىنىمىز، ئەلۋەتتە!

بۇنىڭدىن 300 يىل ئىلگىرى، جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى مەلئۇن ئاپاق خوجىنىڭ يول باشلىشى ئارقىسىدا ئوت ۋە قىلىچ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇدرەتلىك دۆلەت بولۇپ ھېسابلىنىدىغان يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ تۆمۇر دەرۋازىسىنى بۇزۇپ ئاچتى. ئۇيغۇر خەلقىمۇ شۇنىڭدىن تارتىپ ئۆزلىرى ئارقا - ئارقىدىن دۇچ كەلگەن شۇم تەقدىردىن زادىلا قۇتۇلالمىدى. ئۇلار قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەۋھامچىلىقىنى ئۆزىگە روشەن بەلگە قىلغان نادانلىق، دوگمىچىلىق، خۇراپاتلىق، قاششاقلىق، يوقسۇللۇق، يۇرتۇزالىق، مەھكۇملۇق ۋە كۇلىپەتلىك قىسمەتنىڭ ئاپەت دولقۇنى ئىچىدە ئېچىنىشلىق جان تالاشتى. بىراق، بۇنداق ئاپەت دولقۇنى بىر قىسىم ۋىجدانلىق كىشىلەرنىڭ مىللەتنى مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلدۇرۇش، ئەلنى قايتىدىن گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت گۇزەل ئارزۇلىرىنى كۆمۈپ تاشلىيالمىغان، ئاۋام خەلقنىڭ تىرىكچىلىك ۋەسۋەسلىرى ۋە ئۇمىد - ئارزۇلىرىنى غەرق قىلىۋېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئۇيغۇر خەلقنىڭ قەلبىنى خۇن قىلىپ تاشلاپ، ئۇلارنى ئىرادىسىز ئاڭقاۋلاردىن قىلىپ قويدى! نەتىجىدە مىللەت ئىچىدە تىلى شېكەر، دىلى زەھەر، يەڭ ئىچىدە بىر - بىرىگە خەنجەر ساقلايدىغان يۇرتۇاز خۇمسىلار كۆپىيىشكە باشلىدى. مىللەت قانچىكى مەھكۇم بولغانسېرى قارا يۇزلەر، دەيۇزلەر، مۇناپىقلار شۇنچە كۆپەيدى. چۇنكى، ئۇلار جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا ئۆز خەلقنىڭ مىللىي مەنپەئىتىنى، مىللەتنىڭ ئار - نومۇسىنى سېتىش ھېسابىغا زور تۆھپە - ئىنئاملارغا ئىگە بولۇشاتتى ۋە «مۇشۇ خىزمىتىم باھانىسىدا تېخىمۇ كۆپ نەپ ئالۇرمەنمىكىن» دەپ ئويلىشاتتى. دېمەك، ئۇلارنىڭ مەسلىكى تېگى - تەكتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا خوجىسى تاشلاپ بەرگەن پۇچۇق سۆڭەكنى غاجىلاپ جان بېقىش مەسلىكى ئىدى!

خەلقىمىزنى 300 يىلدىن بېرى يىلاندەك چىرماپ ئالغان خوجىلار ئەۋھامچىلىقى ـ ئۇيغۇرلار تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن نادانلىق، خۇراپاتلىق ئېڭى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرۈپ بەرگەن زىيىنىنى ھەرگىز تۆۋەن چاغلىماسلىق كېرەك. چۈنكى، ئاشۇ خوجىچىلىق ھەربىكتىنىڭ ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى ئاساسىي شۇنىڭدىن كېيىنمۇ خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئۆزىنى تەرسالارچە قايتا ـ قايتا كۆرسىتىپ تۇردى. «مىللىي غۇرۇر»، «مىللىي تەۋەرۈك» دەپ ئاتالغان ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ ئاساسىي بىلەن ئەسىرلەردىن بېرى ئىگىلەپ يېتىشقان مەزلۇم خەلقنىڭ خۇنۇك مىللىي ئېڭى ۋە خوجىچىلىق ئىستىرىيىسىنىڭ ئۆڭۈپ كەتكەن تۇغ ـ ئەلەملىرى ئاستىدا بارلىققا كەلگەن ماددىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى قاششاقلىقى بىلەن مەنىۋى مەدەنىيەت جەھەتتىكى نادانلىقى كۈچەيسە كۈچەيدىكى، ھەرگىز ئاجىزلىمىدى. كىشىلەرنىڭ بىپەرۋالىقى بىلەن يۈرتۇازلىقىنى تېخىمۇ ئەشەددىيلەشتۈرۈۋەتتى. قارىماققا، ئۇلارنىڭ ئويغىنىشىغا خېلى ئۇزاق ۋاقىت كېتىدىغاندەك قىلاتتى.

ئەلۋەتتە، بۇ مەزگىلدە جاھالەت كۈچلىرى ھەممىلا ۋاقىت، ھەممىلا يەردە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كېلىۋەرمىدى. ئادالەتنى ياقلايدىغان ياخشىلىقمۇ ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا ئۆزىنى قەيسەرلىك بىلەن قايتا ـ قايتا كۆرسىتىپ، نادانلىق پاتقىقىغا چۆكۈرۈلگەن خەلقنى يورۇقلۇقتىن، ياخشىلىقتىن، ئىستىقبالدىن، غايىدىن، كەلگۈسىدىن بىشارەت بېرىپ تۇردى. كىشىلەرنىڭ ئۈمىدسىزلىك ئىچىدە بۇنداق ئويلىنىشى ئۇلارنى يېڭى ئازابلىق تەپەككۇر ئىچىگە سۆرەپ كىردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يېتىلىشكە باشلىدى. ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن قۇربان بولغان قەدىرىيە، خەلق بىلەن ھەمنەپەس، تەقدىرداش، قەلبداش بولغان ئىسيانكار شائىر شاھ مەشرەپ، ئۆز ئەقىدىسى ئۈچۈن

قازاندىكى قاينىۋاتقان ياغقا سەكرىگەن زەينەپ بىبى، ئەزىز ۋەتىنىنى قوغداش يولىدا جۇڭغار تاجاۋۇزچىلىرى ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرى بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىشىپ دەھشەتلىك پاجىئە بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن باتۇر سەركەردە ئېۋەز بەگ، مانجۇلارنىڭ سادىق غالچىسى بۇرھانىددىن خوجا بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىشىپ باتۇرلارچە قۇربان بولغان جاھان خوجا ئەرشى ۋە خوجا سىدىق پۇتۇھى، ئار - نومۇسىنى ساقلاش ئۈچۈن مانجۇ خانىغا ھەرگىز تىز پۈكمىگەن ئىپارخان، مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى پارتىلىغان ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى، ئۆز خەلقىنىڭ ئازادلىقى ۋە ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا باتۇرلارچە قۇربان بولغان رەھمىتۇللا بەگ، ئەسمىتۇللا بەگ ۋە مايسىخان. . . قاتارلىقلار مۇشۇ ياخشىلىقنىڭ، مۇشۇ تەپەككۇرنىڭ سىمۋوللىرى ئىدى!

ئۇيغۇر خەلقىنى ئەۋھامچىلىقنىڭ ھالاكەتلىك پاتقىقىغا ئىتتىرگەن ئاشۇ خوجىچىلىق ھەرىكىتى ئاڭسىز يوسۇندا ئۇيغۇر خەلقىگە شەيتانىنىڭ قۇيرۇقى بار ئىكەنلىكىنى ۋە مەھكۇملۇقىنىڭ دوزاختىنمۇ ئازاب - ئۇقۇبەتلىك بولىدىغانلىقىنى تونۇتتى. ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ خائىنانە ئەۋھامچىلىقى جۇڭغارلارغا قۇل قىلىپ بېرىلگەن ئۇيغۇر خەلقىنى ئەسلىدىكى ساداقەتمەن خۇداگوي مۆمىنلەردىن دەھشەتلىك غەزەپلەنگەن ئارسلانلارغا ئايلاندۇردى. ئۇلار ئەمدى «مىللەتنىڭ غورۇرى»، «مىللەتنىڭ تەۋەرۈكى» دېيىلگەن ئاشۇ نەرسىلەرگە قارىقويۇقلا ئىشەنمەيدىغان بولۇشتى. ھەممىدىن ئاۋۋال «مىللىي غۇرۇر»، «مىللىي تەۋەرۈك» دەپ ئاتالغان ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى ئاسرىيالايدىغان ۋە ياكى ئاسرايالمايدىغانلىقىغا قارايدىغان بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مەھكۇملۇق قىسمىتىدىن مۇناپىق ئاپاق خوجا ۋەكىللىكىدىكى قەشقەر خوجىلىرى تەرغىب قىلىشقان «مىللىي غۇرۇر»، «مىللىي تەۋەرۈك» دەپ ئاتالغان

خوجىلار ئەۋھامچىلىقىنىڭ ئۆزلىرىنى جۇڭغارىيە باسقۇنچىلىرىنىڭ ئاياغ ـ ئاستى قىلىشىدىن ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىنى پەيدىنپەي تونۇپ يەتتى ۋە ئۆزلىرىنى ئاسراپ قالالمايدىغان ئاشۇ نەرسىلەرگە ئېسىلىۋالغاندا ئۆزلىرىنىڭ مەھكۇملۇق تەقدىرىنىڭ ئەسلا ئۆزگەرمەيدىغانلىقىنى چۈشەندى! شۇنداقلا، نادانلىق بىلەن خۇراپاتلىقنىڭ تارىختىن بۇيان ئۆزلىرىنى چىرماپ كەلگەن ئەڭ زور ئىككى كۈشەندە ئىكەنلىكىنى چۈشەندى! شۇنداق، كىشىلەر ئالدانمايمەن دېسە، تارىختىن ساۋاق ئېلىش كېرەك. مۇبادا، تارىختىن ساۋاق ئالمايدىغان بولسا، تارىخنى قايتا، قايتا. . . تەكرارلاشقا مەجبۇر بولۇشدۇ!

*　　*　　*

مەن 1998 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى يەكەنگە كامانداۋىروپكىغا بارغاندا مۇھەممەت تۇرسۇن مەجىددىن ئەپەندىنىڭ[1] ھەمراھلىقىدا ئالتۇنلۇققا بېرىپ، سەئىدىيە خانلىرىنىڭ تۇپراق بېشىنى تاۋاپ قىلدىم. مۇقام ئۇستازى، خانىش ئاماننىسانىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلدىم.

ئالتۇنلۇققا سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ ھېسابلىغاندا ئون ئەۋلاد پادىشاھ دەپنە قىلىنغانىدى. بۇ قەبرىلەرنىڭ ئىچىدە پەزىلەت ۋە شىجائەت بابىدا زور ئۇتۇق قازانغان سۇلتان سەئىدخان، سۇلتان ئابدۇرەشىدخان، سۇلتان ئابدۇلكەرىمخان، سۇلتان ئابدۇلەتىپخان، سۇلتان ئابدۇللا خانغا ئوخشاش ئاقىل، پازىل سۇلتانلارنىڭ ۋە قەشقەر خوجىلىرىغا قورچاق بولغان سۇلتان ئەھمەتخان، سۇلتان مەھمۇتخان ۋە سۇلتان يولۋاسخاندەك

① بۇ كىشى يەكەن ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى بولۇپ، ھازىر پېنسىيىدە.

پەزىلەتسىز، شىجائەتسىز، غاپىل ۋە جاھىل سۇلتانلارنىڭ قەبرىسىمۇ بار ئىدى. .

مەن ئۇلارنىڭ تۇپراق بېشىدا سۇكۇتتە تۇرۇپ تەزىيە بىلدۇرۇۋاتقان چېغىمدا، تۇيۇقسىز خوجا سىدىق پۇتۇھىنىڭ[1] بۇرھانىدىن خوجىغا[2] ئېيتقان مۇنۇ سۆزىنى ئەسلەپ قالدىم:

« — . . . ئەي غاپىل، بىلەمسەن؟ — دېگەنىدى ئۇ، — جاھان بەزمىسىنىڭ ساقىيلىرى شۇ قەدەر ھاياسىزكى، ئۇلار ئۆمۇر پىيالىسىگە ئۆلۈم شارابىنى قۇيۇشتا ئاقىل بىلەن غاپىلنى، پازىل بىلەن جاھىلنى، ھۇشيار بىلەن بىھوشنى ئايرىپ ئولتۇرمايدۇ! ئۇلار تىرىكلىك شاخلىرىنى ئەجەل تىغى بىلەن كېسىشتە كىمنىڭ پازىل پادىشاھ، كىمنىڭ ئادىل پادىشاھ ئىكەنلىكىگە قاراپ ئولتۇرمايدۇ! ۋاھ‌ەرىخا، بۇ جاھان كىملەرگە ۋاپا قىلغان؟! ھايات ۋاقتىدا پۈتكۈل جاھان مەملىكىتىنى ھەم بارلىق ۋەجۇ ـ دۇنيانى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈپ، تەختى ئەركىسى دەپ ئاتالغان ئاشۇ ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىمۇ جاھان ساقىيسىنىڭ قولىدىن ئۆلۈم شارابىنى ئىچىشكە مەجبۇر بولمىغانىدى؟ ئۇ: ‹ مېنى تاۋۇتقا سالغاندا، ئەلۋەتتە بىر قولۇمنى تاۋۇتنىڭ تېشىغا چىقىرىپ قويۇڭلار. جاھان ئەھلى ئۇنىڭغا ھەيرانلىق كۆزلىرى بىلەن، ياق، بەلكى ئىبرەت كۆزلىرى بىلەن نەزەر سالسۇن. قولۇمنىڭ بۇ پەنجىلىرى ۋە قاتار تىزىلىپ تۇرغان بارماقلىرى جاھاندىن ۋە جاھان ئەھلىدىن قانداق ئۆزۈلگەنلىكىنى كۆرسۇن! › ، دەپ ھەسرەتلىك نىدا قىلمىدىمۇ؟ . . . »

مەن مۇشۇ سەھىپىلەرنى ئويلاۋاتقىنىمدا، كۆڭلۇم تويۇقسىز بۇزۇلدى — دە، مەجىددىن ئەپەندىگە:

---

① شائىر، «دىۋان پۈتۈھى»نىڭ ئاپتورى. قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سەردارى دانىيال خوجىنىڭ نەۋرىسى.

② ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سەردارى ئاپاق خوجىنىڭ چەۋرىسى.

— يۇرۇڭ، مېنى ھەفتەئىي مۇھەممەدانغا[1] باشلاپ بېرىڭ، — دەپ ئىلتىماس قىلدىم.

ھەفتەئى مۇھەممەدانغا كېتىۋېتىپ، يولدا توپىغا ئېغىناپ يېتىشقان بىر مۇنچە ئادەملەرنى كۆردۇم. ئۇلارنىڭ چىرايىدىن سولغۇنلۇق، قاششاقلىق چىقىپ تۇراتتى، چاچلىرى ئۆسۈپ كېتىشكەن، گەدەنلىرىنى كىر ـ قاسماق بېسىپ، ئۇزايىدىن ئادەمسىياقى قالمىغانىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەرمۇ ـ ئايالمۇ، قېرىمۇ، يېشىمۇ بار ئىدى.

— بۇلار كىملەر؟ ئۇلار نېمە دەپ بۇ يەردە ئېغىنىشىپ يېتىشىدۇ؟ — دەپ سورىدىم يېنىمدىكى مەجىددىن ئەپەندىدىن قىزىقىپ.

— بۇلار ئاشقلار، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ قىلچىمۇ ھېسسىياتسىز ھالدا.

مەن بۇ گەپنى ئاڭلاپ خۇددى بۇ يەردە بۇنىڭدىن 300 يىل ئىلگىرى ئۆتكەن ئەبگا قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەرۋاھلىرىنىڭ 21ـ ئەسىرنىڭ بوسۇغىسىدىكى لەلەڭشىپ يۇرۇشكەن سايىسىنى كۆرگەندەك بولدۇم — دە، ئىختىيارسىز شۇركىنىپ كەتتىم.

— ھەقدوست، بالا گەردان نەقشىبەندى پىرىم! — دېدى ياش بىر ئاشىق دىۋانە ئۇزۇندىن بېرى يۇيۇلماي قاسماق ـ توڭۇر بېسىپ كەتكەن قوللىرىنى ماڭا تەڭلەپ، — سەدىقە بالانى يەر، تۆۋە گۇناھنى. . . !

مەن قولۇمنى تۆش يانچۇقۇمغا ئاپىرىپ بولۇپ، يەنە دەرھال پەسكە چۈشۈردۇم — دە:

— ئېتىڭ نېمە؟ نەچچە ياشتا سەن؟ — دەپ سورىدىم ئۇنىڭدىن.

---

① قەدىمكى زاماندا يەكەن شەھىرىدىكى غەدىگەرلىككە مۇھىممەت ئىسمىلىك يەتتە كىشى قاتار دەپنە قىلىنغانىكەن. كېيىن كىشىلەر بۇ يەرنى ئۇلارنىڭ نامى بىلەن «ھەفتەئى مۇھەممەدان» دەپ ئاتايدىغان بولۇشۇپتۇ.

— ئېتىم خوجا ئابدۇلكەرىم راخمان سوپى تەقسىر، بۇ يىل مەن 25 كە كىردىم، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ تەمەخورلۇق ئوتى چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىنى مېنىڭ تۆش يانچۇقۇمغا تىكىپ تۇرۇپ.

— بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسەن؟ قورسىقىڭغا نېمە يەيسەن؟

— تاپسام يەيمەن، تاپالمىسام ئاچ يۈرىمەن!

ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئەپەندى لەتىپىلىرىدىكى «شەھىرىمىزنىڭ لالما ئىتلىرىغا ئوخشايدىكەنسىز» دېگەن لەتىپە ئېسىمگە كەلدى — يۇ، ئەمما تىلىمنى تېيۇالدىم:

— ياش ئىكەنسەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە بەش ئەزايىڭمۇ ساپ ـ ساقلا ئىكەن. ئەلۋەتتە سېنىڭمۇ يۇرت ـ قاياشىڭ باردۇر؟ ئۆزۈڭنى بۇنداق خار ـ زار ئەيلىگۈچە، كۈچۈڭنى سەرپ قىلىپ رىسقىڭنى تېپىپ يېسەڭ، ھازىرقىدىن كۆپ ياخشى ئەمەسمۇ؟!

— ئەپەندىم، غەلىتىلا گەپ قىلىدىلىغۇ؟ قارىسىلا، پېقىر خۇدا يولىدىكى ئاشقەمەن. پۈتۈن ئەسلى ـ ۋەسلىمنى ھەقتائاللاغا ۋە ئۇنىڭ پىرىيارەنلىرىغا ئاتىۋەتكەن ئاشقەمەن. ئاللا سىلىگە بۇ ئالەملىك نېمەتنى بەرگەن بولسا، بىزلەرگە ئۇ ئالەملىك نېمەتنى بەرگەن! — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ قىلچىمۇ ئويالماستىن.

— . . .

مەن بۇ گەپنى ئاڭلاپ، يا كۈلۈشمىنى، يا يىغلىشىمنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدىم.

— يۈرسىلە، كېتەيلى! — دەپ پېشىمنى تارتتى مەجبۇرىن ئەپەندى.

مەن دەرھال يانچۇقۇمدىكى مەيدە پۇللارنى ئېلىپ، ھەممىسىنى ھېلىقى ئاشقىنىڭ يېنىدا قولىنى تەڭلەپ تۇرغان يەنە بىر مەجرۇھ سائىلغا بەردىم...

مېهمانخانىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كەچلىك تامىقىمنى يەپ، بىرەر قۇر تېلېۋىزور كۆرۈپ بولۇپ كېيىن، كۈندىلىك خاتىرەمنى يېزىشقا باشلىدىم. خاتىرەمنىڭ سەھىپىلىرىگە يۈقىرىقى ۋەقەنى خاتىرلەپ قويدۇم. . .

ئەپلاتۇن: «كېسەل بەدەن قېيىنچىلىقلارغا چىدامسىز، سەمەرلىك ئىشلارنى ېېجىرىشكە قابىلىيەتسىز بولغىنىدەك، كېسەل روھمۇ ئەڭ يۈكسەك ۋە پايدىلىق نەرسىلەرنىڭ پەرقىگە قاراپ ئولتۇرمايدۇ ۋە تاللاپ ئالالمايدۇ» دېگەنىدى. شۇنداق، قاششاقلىق تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە ېېرىپ يەتكەندە، ئادەملەر جىن ـ شەيتانغا ئايلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەقدىر ـ ئىستىقبالىغا كۆڭۈل بۆلۈشمەيدىغان بىپەرۋا ئادەملەرگە ئايلىنىپ قىلىشىدۇ. كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ تۈيۈق يولىغا كىرىپ قېلىپ، بار بىلەن يوقنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ قېلىشقان ئادەمسىياق ئوبرازلار جىسمسىز جىن ـ شەيتانلارغا ئاسانلا ئارىلىشىپ كېتىدۇ!

*　　*　　*

ئەتراپىمىزنى ئوراپ تۇرغان بۇ سىرلىق دۇنيا ئۆزىدە نېمە بولسا شۇنى ئايان قىلىدۇ. ئۇنى كۆزەتكەن ھەر قانداق بىر ئادەمنىڭ كۆزىتىلىدىغان نەرسە بولۇپ قېلىشى ئېھتىمالغا ئەڭ يېقىن! مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دۇنيادا شۇنداق بىر قىسىم ئادەملەر بار ئىكەنكى (ئەگەر ئۇلار روھ دېيىلمەي ئادەم دېيىلدىغان بولسا)، ئۇلار خىيال دۇنياسىدا ئۆزۈپ يۈرۈپ، ھەقىقەتنىڭ يۈكسەك پەللىسىگە يېتەلەيدۇ ۋە ئېگىزدە تۇرۇپ ھەيران قالارلىق مەنزىرىلەرنى كۆرەلەيدۇ. شۇڭا، تەپەككۇر قىلالايدىغان، يىغلىيالايدىغان ھەم كۈلەلەيدىغان

مىللەتتىن ئۈمىد كۈتۈش كېرەك. چۈنكى، ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە تەپەككۇر قىلالايدىغان مىللەتنى يېڭىش قىيىن. ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە قايغۇرۇپ يىغلىيالايدىغان مىللەتلا ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى چۈشىنەلەيدۇ ۋە بۇنداق ھالەتتىن قۇتۇلۇش يولىنى تاپالايدۇ. ئۆز ئەركىنلىكى ئۈچۈن تۆلىگەن مۇشەققەتلىك ئەجىر ـ تۆھپىلىرى، بەدەل ـ قۇربانلىرى ئۈچۈن قايغۇرۇپ ياش تۆكەلەيدۇ ھەمدە قولغا كەلتۈرگەن بەخت ـ سائادەتلىرى ئۈچۈن خۇشال بولۇپ كۈلەلەيدۇ!

تەپەككۇر — ئىنسانىنىڭ ئەقىل ـ ئىدراك پائالىيىتى. شۇڭا، ئىنسان بىر مىنۇت ۋاقىتتىنمۇ تەپەككۇرسىز ئۆتكۈزمەسلىكى لازىم. بىراق، ئىنسان ئۆز تەپەككۇرىنىڭ ئورنىغا خام خىيالىنى دەسسەتسە، زەھەر بىلەن غىزانى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىك بولىدۇ. نەھايەت، ئىنسان تەپەككۇرىنىڭ چېكى بولمايدۇ. ئىنسانلار ئەزەلدىن تەپەككۇر قىلىش جەريانىدا خەۋپ ـ خەتەردىن قورقماي تەھلىل قىلىپ كېلىشتى. بەلكى، زور دەلىللەر ھېسابىغا ئۆزلىرى بىلمەكچى بولۇشقان ئاجايىبات ـ غارايىباتلارنىڭ سىر — ئەسرالىرىغا يېتىشمەكچى بولۇشتى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇرىنىڭ ئاجايىپ بىر خىل تەسىر قىلىش رولى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆز تەپەككۇرلىرى ئارقىلىق ئالەمنى ھاڭ ـ تاڭ قالدۇرالىدى!

* * *

1967 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، مەن سابىق قەشقەر شەھەرلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، كاپىتان ئوسمانوپ ئاكا بىلەن خەلق ئەسكەرلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن قەشقەر نەزەرباغ يېزىسىدا بىر ئايدەك تۇرۇپ قالدىم. مۇشۇ مەزگىلدە،

ھەزرەتتە ئاپاق خوجا مازىرغا قارايدىغان ھەسەن شەيخ دېگەن بىلەن تونۇشۇپ قالدىم (ئاڭلىسام، ھەسەن شەيخ ھازىر دەم ئېلىشتا ئىكەن). ئۇ ماڭا ئاپاق خوجا ھەققىدە نۇرغۇن قىزىقارلىق ئىشلارنى سۆزلەپ بەردى. ئەينى ۋاقىتتا گەرچە مەن ئۇنىڭ دېگەنلىرىگە تولۇق ئىشىنىپ كەتمىگەن بولساممۇ ئەمما مەندە ئاپاق خوجىغا نىسبەتەن قىزىقىش پەيدا بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، مەن مۇشۇ خىيالىنىڭ ۋەسۋەسىچىلىكىدە، ئاپاق خوجىنىڭ تارىخىنى بىلىدىغان كىشىلەردىن ئاڭلىغانلىرىمنى مەقسەتلىك ھالدا خاتىرىلەپ ماڭدىم ۋە ئاپاق خوجىنىڭ تارىخىغا ئائىت ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ماتېرىياللارنىمۇ يىغىپ ماڭدىم.

1979 ـ يىلى كۈزدە، مەن جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى قوماندانلىق شتابىدىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، قەشقەر ۋىلايىتىگە يۆتكەلدىم. بۇ مەزگىلدە قەشقەر شەھىرىدە ئولتۇرۇشلۇق بىلىملىك زاتلار بىلەن، مەسىلەن، مەرھۇم قاسىم قارى ھاجىم، مۇھەممەت ئوسمان ھاجىم (ھازىر بۇ زات قەشقەر شەھەرلىك كۆتۈپخانىدىن دەم ئېلىشقا چىقتى) قاتارلىق ئەللا مەلەر بىلەن تېخىمۇ كۆپ ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدۇم. سابىق باشلىقىم، مەرھۇم ۋالىي ئەيسا شاكىر جانابلىرىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بىر مەزگىل مەرھۇم ئەللامە ئىمىر ھەسەن قازى ھاجىم جانابلىرى بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ ئاپاق خوجا ھەققىدە تېخىمۇ كۆپ نەرسىلەرنى سوراپ بىلىۋالدىم.

1981 ـ يىلى 1 ـ ئايدا، مەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىغا يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، خىزمەت ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن خەنزۇچە ـ مانجۇچە ئارخىپلاردىكى شىنجاڭ ھەققىدە يېزىلغان مەلۇماتلارنى كۆرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇم. قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە مەتبۇئاتتا ئاشكارا ئېلان قىلىنغان ۋە ئېلان قىلىنمىغان ھەر خىل قولىيازمىلارنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر

بولدۇم. مەسىلەن، «تەزكىرەئى ئەزىزان» («تەزكىرەئى خوجىگان» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر)، «تارىخي كاشغەر»، («جاهاننامە»)، «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»[1] (يەنى «تارىخى رەشىدى. زەيلى») ۋە «تەزكىرەئى ھىدايىتۇللا»، «بۇرقۇم ئەۋلىيا»، «تەزكىرەئى ئافاق»، «تەزكىرەئى پىرياران»، «تارىخىمىزدىكى ئىسلامىيەت»، «تەربىيەتنامە»، «ھىدايەتنامە»، «تارىخي نادىرىيە»، «رىسالە تەۋەرۇكات» («تەزكىرەئى پىرياران» نىڭ بىر قىسمى) قاتارلىق قولىيازمىلاردا قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە، بولۇپمۇ، ئاپاق خوجا ھەققىدە ناھايىتى مول بىرىنچى قول ماتېرىياللار يېزىپ قالدۇرۇلغان!

تۇرغاق خوجىلار ۋەقەسى — چىڭ خاندانلىقىنىڭ كاڭشى، يۇڭجېڭ ۋە چەنلۇڭ خانلىرى ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە شىنجاڭدا يۈز بەرگەن بىر قاتار زور تارىخي ھادىسىلەرنىڭ بىر قىسمىدۇر.

بۇ كىتابتا، مەن ئۇلارنىڭ ئىلبالىقتا تۇرغانلىقتا تۇرغان مەزگىلىدىكى ھەر خىل پىسخىك روھي ھالەتلىرى، مۇلكي قەشقەرىيىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مانجۇ ھاكىمىيىتىنىڭ شىنجاڭنى تەسەررۇپ قىلىشىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى، جۇڭغار ـ ئامۇر سەنا توپىلىڭى، خوجا جاھان ـ خوجا باھاۋىددىنلارنىڭ ۋەتەننى پارچىلاش سۇيىقەستلىرى، مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى كۆتۈرۈلگەن مەشھۇر ئۇچتۇرپان جىگدە يېغىلىقى، ئىپارخان ۋەقەسى ۋە جاھانگىر خوجا يېغىلىقى قاتارلىقلارنى مۇپەسسەل بايان قىلىشقا تىرىشتىم. شىنجاڭنىڭ ئېلىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يورۇتۇپ بەردىم؛ شۇنداقلا، ئېلىمىزنىڭ تارىختىن بۇيان زور كۆلەملىك

---

① بۇ كىتابلار قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى.

بىرلىككە كېلىشىنى ۋە كۆچىيىشىنى تەسۋىرلىدىم؛ يەرلىك فېئودال خوجىلارنىڭ يېغا ـ غەلىيان كۆتۈرۈشى ئارقىسىدا كەڭ مېھنەتكەش خەلقنىڭ تۇرلۇك مۇدھىش قارا قىسمەتلەرگە دۇچار قىلىنغانلىقىنى بايان قىلدىم؛ مانجۇ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىنىڭ چىرىكلىكىنى چوڭقۇر پاش قىلىشقا تىرىشتىم؛ زۇلۇمغا قارشى قوزغالغان كەڭ جاپاكەش پۇقرالارغا ھېسداشلىق بىلدۈردۇم.

مەن تۇرغاق خوجىلار ۋەقەسىنى تەسۋىرلىگەندە، ئۇنىڭ نوقۇل ھادىسىلەر تىزمىسى قىلىپ تەسۋىرلەپ قويۇشتىن ئىمكانقەدەر ساقلىنىش ئۈچۈن، مول تارىخىي پاكىتلارنى ۋە ھەر خىل بەدىئىي تەسۋىرلەش ۋاستىلىرى ئارقىلىق كەڭ ئوقۇرمەنلەرگە شۇ زامان، شۇ ماكاننىڭ بىر قەدەر كەڭ كارتىنىسىنى سىزىپ كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشتىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، مەن شۇ چاغدىكى ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنى، ھەربىي سەركەردىلەرنى، ئاددىي پۇقرالارنى، فېئودال خوجىلارنى ۋە مۇشتۇمزور ـ زومىگەرلەرنى بىر قەدەر رېئال بايان قىلىش ئارقىلىق، VIII ئەسىردىكى شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىنى بىر قەدەر يېغىنچاق ھالغا كەلتۈرۈشكە ئۇرۇندۇم.

* * *

مەن تۇرمۇش مۇشەققىتىنىڭ ئاساسىي ئاران تولۇق ئوتتۇرىنىڭ 1 ـ يىللىقىنىلا ئوقۇيالىدىم. بىلىم سەۋىيەمنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ـ مەيدىسىگە پروفېسسورلۇق ئىزنىكىنى تاقىۋېلىپ گىدىيىپ يۈرۈشكەن بەزى دوستلۇرۇمغا قارىغاندا، خېلىلا تۆۋەن ئىدى. بىراق، مەن ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ يۈرۈپ شۇنى چۈشەندىمكى، باشلىنىش نۇقتىسى ھەر قانچە يۇقىرى بولسىمۇ، ئەمما، بىر ئورنىدا تۇرىۋېلىپ، ئالغا ئىلگىرىلىمىسە، ئۇنداق ئادەمنىڭ تۇرمۇش

دەپتىرى يەنىلا ئاق پېتى تۇرىۋېرىدۇ؛ گەرچە باشلىنىش نۇقتىسى تۆۋەن بولسىمۇ، ئەگەر تىرىشسىلا، تۇرمۇشنىڭ تاغ - داۋانلىرىدىن ئېشىپ ھاياتنىڭ سەپەر ئاسمىنىدا قانات قېقىپ، جەۋلان قىلىپ، چوڭ - چوڭ نەتىجىلەرنى، ھەتتا باشقىلارنى ھەيران قالدۇرغىدەك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ.

ئەلنىڭ تارازىسى ھەققەت، ئەلنىڭ باھاسى ئادالەت، ئەلنىڭ ئەقلى ئەل بىلەن! مېنىڭ تۇنجى ئەسىرىم — «بەدۆلەت» ناملىق ئۇچۇ تومۇق تارىخىي قىسسەم نەشردىن چىققاندىن كېيىن، خەلقىم مېنىڭ بۇ ئازغىنە ئەرزىمەس ئەمگىكىمگە خېلى يۇقىرى باھا بەردى.

قايسى بىر ئەدىبىنىڭ: «... ئازراقمۇ مېۋە بەرمەيدىغان دەرەخ — مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئەڭ ناچارلىرىدىنىدۇر؛ ئىجتىھات بېغىدا بېخىل، باشقىلارغا ئازراقمۇ پايدا بەرمىگەننىڭ ئۇستىگە، باشقىلارغا ھەسەت قىلىدىغان ئادەملەر ئادەملەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ لاياقەتسىز، ئەڭ ئىستېداتسىزلىرىدىنىدۇر! مۇبادا، بۇنداق ئىستېداتسىز ھەسەتخورلار يۇقىرىدا بولسا، ئىستېدات ئىگىلىرىنىڭ يولىنى توسۇۋالىدۇ. ئىستېدات ئىگىلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسەتلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ نادانلىقلىرىنىڭ خىرە سايىسى ئاستىغا كۆمۈپ تاشلاپ، بىھۇدە زايا قىلىۋېتىدۇ! پۈتۈن خەلقىنى ئەقىل - پاراسەت مېۋىلىرىدىن مەھرۇم قالدۇرىدۇ. دېمەك، ھەسەتخورلار خىلمۇ خىل بولىدۇ، دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، تالانت ئىگىلىرىنى باسىدىغان ھەسەتخور دۇنيادىكى ھەسەتخورلارنىڭ ئەڭ چوڭىدۇر؛ شۇنداقلا، تالانت ئىگىلىرىنىڭ يۇقىرى ئۆرلەپ يۈكسەك پەللىگە چىقىشى ئۈچۈن ئۆز يەلكىسىنى شوتا قىلىپ بەرگۈچىلەر دۇنيادىكى ساخاۋەتچىلەر ئىچىدە ئەڭ ئالىيجانابلىرىدىنىدۇر! ...» دېگەنلىكى ئېسىمدە تۇرۇپتۇ.

مەن قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدىكى بۇ ئۇچ تومۇق تارىخىي

رومانىنى يېزىشقا كىرىشكەندە، نۇرغۇنلىغان ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنىڭ ياردىمىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتىم. «شەنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلىدىكى قۇربان مامۇت ئەپەندى قەشقەر خوجىلىرى ھەققىدە ژۇرنالدا ئېلان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار بىلەن مېنى تەمىنلىدى؛ خىزمەتدىشىم مۇھەممەت تۇردى مىرزا ئەھمەت ئەپەندى ئۆزى ساقلاۋاتقان، ئاپاق خوجا ھەققىدە يېزىلغان تەزكىرە، تەرجىمىھال ماتېرىياللارنى سېخىيلىك بىلەن مېنىڭ پايدىلىنىشىمغا بېرىپ تۇردى. تۇرسۇن بارات ئەپەندى مېنى بەزى يېپ ئۇچلىرى بىلەن تەمىنلىدى. خىزمەتدىشىم جىلىل مۇھەممەت ئەپەندى بۇ ئۇچ تومۇقۇق ئەسىرىمنى ئەدەبىي جەھەتتىن ئەستايىدىل تۈزىتىپ، تەھرىرلەپ نەشرگە تەييارلىدى. مەن بۇ يەردە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن مېنى مەنىۋى، ماددىي جەھەتتە قوللىغان، نام ـ شەرىپى ئاتالغان ۋە ئاتالمىغان بارلىق ئاق كۆڭۈل كىشىلەرگە ئالاھىدە تەشەككۈر بىلدۈرىمەن!

1998 ـ يىل 7 ـ ئاي ئۇرۇمچى

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە تۇرغاق خوجىلار 1
بىرىنچى باب چولمىدىن قاچقان بېلىق 32
ئىككىنچى باب نورۇزدا چاققان چايان 58
ئۈچىنچى باب ئەنسىز جۇڭغارىيە 89
تۆتىنچى باب سېتىۋالدى مەنسەپدارلار 125
بەشىنچى باب ئامۇرسەنا 155
ئالتىنچى باب قانغا بويالغان زەرەپشان 187
يەتتىنچى باب ئۈچقۇندىن چىققان يانغىن 213
سەككىزىنچى باب قۇرمادىكى جەڭ 237
توققۇزىنچى باب بەدەخشان تۈتقۇنلىرى 267
ئونىنچى باب ۋۇمېن قوۋۇقىدىكى زەپەر
مۇراسىمى 311
ئون بىرىنچى باب خان تەزىمى 350
ئون ئىككىنچى باب «ئامبال خوجام سورايدۇ
سېپىل سوققانلار نەلىك؟» 384
ئون ئۈچىنچى باب «ئىلاھىم بەندىلەرنى مۇڭغا
سالدى، كۆچۈردى جىگدىلەرنى تۈڭغا سالدى» 437
ئون تۆتىنچى باب ئۈچتۇرپاندا قوزغىلاڭ 487
ئون بەشىنچى باب «يەتتە قىزلىرىم» 533
ئون ئالتىنچى باب قانلىق ئىزلار 561
ئون يەتتىنچى باب ئىدىل دەرياسى بويىدىن
قايتىش 587
خاتىمە پەيمانى تولغان خوجىلار 628

مۇقەددىمە

تۇرغاق خوجىلار

«ئىككى كىشى مەملىكەت بىلەن دىننىڭ
دۇشمىنى: بىرى، زالىم پادىشاھ، يەنە بىرى
بىلىمسىز ئىشان.»

— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1735 ـ يىلى (توشقان يىلى)، رامزاننىڭ يىگىرمە يەتتىسى، قەدرى كېچىسى.

ئاقسارايدىكى قۇتبىخاندا چىراغ ئارانلا پىلىلداپ يېنىپ تۇراتتى، مېيى تۈگەپ قالغان چىراغ ئۆچەي دەپ قالغان ئاخىرقى نۇرلىرىنى خانە ئىچىگە غۇۋا سەپىمەكتە ئىدى. بۇ گۇنسىز نۇر ئۆلۈم ئالدىدىكى ئەڭ ئاخىرقى جان تالىشىشقا ئوخشايتتى. سۇپىدىكى تۆشەك ئۈستىدە يېتىش ياشلاردىكى بىر كېسەلچان، زەئىپ بوۋاي بىرنېمىلەرنى دەپ ياتاتتى. بوۋاينىڭ باش تەرىپىدە قولىغا دۇۋەت تۇتقان بىر مۇلازىم ئولتۇراتتى، قولىغا قەلەم ئالغان يەنە بىر مۇلازىم ھېلىقى بوۋاينىڭ دەۋاتقانلىرىنى قومۇش قەلىمى بىلەن شىرتىلدىتىپ پاتلىق خوتەن قەغىزىگە يازماقتا ئىدى. بوۋاينىڭ بەدىنىدە گۆش دېگەن يوق دېيەرلىك بولۇپ، قۇرۇپ قالغان قورايدەك ئورۇق ئىدى. بوۋاينىڭ يۈزلىرى

تاتىرىپ كەتكەن بولسىمۇ ئەمما ئۇنىڭ ئۇچتەك ئاقارغان ساقاللىرى، ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن بىر جۈپ چوغدەك يېنىپ تۇرغان كۆزلىرىلا ئۇنى ئالاھىدە روھلۇق قىلىپ كۆرسىتەتتى.

تۆشەك ئۈستىدە ياتقان بۇ كىشىل بوۋاي ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىنى ئۆتكۈزۈۋاتقان يەكەن خانى دانىيال خوجا ئىدى. ئۇ مىرزىسغا ئۆزىنىڭ ئېرەن قالبۇرغىدا تۇرغاقلىقتا تۇرۇۋاتقان ئوغۇللىرىغا قالدۇرۇلىدىغان ۋەسىيىتىنى ئېيتىپ بېرىۋاتاتتى:

«. . . ئى جىگەر پارە پەرزەنتلىرىم، ئەلەلخۈسۈس سىزنى جەد ـ بۇزرۇكۋارىمغا تاپشۇردۇم، بۇ نارەسىدە قېرىنداشلىرىڭىز تەربىيەتىدىن ئىسھال كۆرگۈزمەڭ. بىقەدەرى ئىمكان خۇدايى تائالانىڭ تائىتىدىن ۋە ئىبادىتىدىن خالىي بولماڭ ۋە شەرئىيەت ھۆكۈملەردىن يۈز ئۆرۈمەڭ. خەلقنىڭ سورىغىدىن تەقسىر قىلماڭ. بىدئەت زالالەتتىن ۋە خىلاف شەرئىدىن ئىتراز ئەيلەيھى ۋەسسەللەمدىن ئىلىم ئەمەل مىراسدۇركىم: دۇنيا باقى قالغان ئەمەس، مەن بۇ كافىرلارغا ئىنىقيار فەرمەنبەردارلىقتىن ئۆزگە چارە تاپالمادىم ۋە تىغنى بىدەرىخ سۇرەلمەدىم. ناچار بۇ ئارزۇ ـ ئارمان بىرلە سەفىرى ئاخىرەت قىلادۇرمەن. ئەمما، سىزلەرنى بۇ ئارزۇغا يەتكۈزمەي، شايەدكى ھەزرەت كەرىم كارساز ئۇل لوتفى كەرىمىن سىزلەرنىڭ ھەققىڭىزلەردە ئىزھار قىلغاي، غەنىمەت ۋاقىتلارنى بۇ دۇشمەن قەۋمىنىڭ تەفرىقلىق ھالىتى سىزلەرگە نېسىپ قىلغاي ۋە بۇ قارا يۈزىمىزنىڭ خىجالەت شەرمەندىلىكى زايىل بولغاي. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ، ئىسلام قىلىچىن بى ئىبا كافىرلارغا تارتقايسىزلەر، سەيىدزادەلىك ئابرۇيىن قولىدىن بەرمىگەيسىزلەر، تاڭلا روزى مەھشەردە خۇدا رەسۇل ئالدىدا خىجالەت بولمىغايسىزلەر. . . گەپ ۋەسسەلەم. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ بىر يۈز قىرىق سەككىزى ماھى رامىزانىنىڭ يىگىرمە يەتتىسى ـ قەدرى كېچىسى

يېزىلدى. »[1]

تۆشەك ئۈستىدە كېسەلدىن ئىڭراپ ياتقان دانىيال خوجا ئۆزىنىڭ مىرزىسىغا ئېيتىپ بەرگەنلىرىنى قايتا بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتتى. ئۇنىڭ يۈرىكى مۇزدەك سىقىلغاندەك بولدى. ئۇنىڭ مېڭىسىگە قان قۇيۇلۇپ، ئىككى قۇلىقى ۋىڭىلداپ كەتتى. ئۇ يېنىدا ئولتۇرغان مىرزىسىنى تۇتۇۋالماقچى بولۇپ قولىنى ئۇنىڭغا ئۇزاتتى. ئەمما، يەنە ئۆزىنى تۇتۇۋالدى: «ئېھتىمال ھېچ گەپ يوقتۇ، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، — بۇ بايامقى ھاياجانلىنىشتىن بولۇۋاتقان بىر خىل سېزىم بولسا كېرەك.» ئۇ: «ئۇشتۇمتوت ئۆلۈپ كېتىشىم مۇمكىن، ئۆمۈرۋايەت ئارزۇ قىلىپ، ئاخىر ئامالسىز جۇڭغارلارنىڭ نەيزىسىگە مىنىپ چىققان بۇ يەكەن سەلتەنەتىدىن مەڭگۈ ئايرىلىپ قېلىشىم مۇمكىن... ئېرەن قابۇرغىدا جۇڭغارلار قولىدا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاشۇ پەرزەنتلىرىمنى مەڭگۈ كۆرەلمەسمەن... ئۇلار مۇبادا، بۇ دىيارغا ئۆتۈپ قارىسا، مەن ئاللىقاچان زەي لەھەت ئىچىدە كۆزلىرىمگە توپا تىقىلغان ھالدا قۇرت ـ قوڭغۇزلارغا يەم بولۇپ، چىرىپ ياتۇرمەن» دېگەنلەرنى ئويلىدى. بۇ چاغدا، ئۇنىڭ يۈرىكى تېخىمۇ مۇزلاپ، تېنى شۇركىنىپ كەتتى.

بۇ ھەقىقەتەنمۇ چىداپ تۇرغىلى بولمايدىغان ئېغىر رېئاللىق ئىدى. ياق، ئۇ ئۆلمەسلىكى لازىم، ئاشۇ جۇڭغارلارنىڭ قولىدا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان يۈرەك پارىلىرىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن بولسىمۇ تىرىك قېلىپ، تەخت سەلتەنەتتە داۋاملىق ئولتۇرۇپ، دەۋران سۈرمىكى لازىم. قۇرۇسۇن ئاشۇ جۇڭغار خوجىلىرى! ئەمدى ئۇ ئۆزىنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مەڭگۈ بۇ مەملىكەتنىڭ ھەقىقىي تەخت ساھىبى بولۇشىنى تولىمۇ خالايدۇ! ئۇ ئاتا مىراس يەكەن سەلتەنەتىدە ئاتىلىق بولۇپ دەۋران سۈرگەن

① مۇھەممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى، 80 ـ، 81 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

ئاشۇ شانۇ شەۋكىتىدىن ئاشۇنچىۋالا ئۇزاق مەھرۇم بولۇپ قالغانلىقىنى ئاشۇ نەپرەتلىك داستارلاردىن كۆرەتتى. شۇڭا، داستارلارغا قارشى جۇڭغارلاردىن مەدەت تىلىگەنىدى. ئەلھال، مانا ئەمدى ئۆلۈم ھەلقۇمىدا ياتقان ئۇ نېمىشقىدۇر ئۆزىنىڭ بۇ قىلمىش - ئەتمىشلىرىدىن پۇشايمان قىلىپ ۋەھىم يىيىشكە باشلىدى. قىسقىسى، كىشىلەر ئۇنىڭ كىملەرگە نېمە ئۇچۇن دوست، يەنە كىملەرگە نېمە ئۇچۇن دۇشمەنلىك قىلىدىغانلىقىنى چۇشىنەرمۇ؟ بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۆزىمۇ چۇشەنمەي كېلىۋاتقان ئەڭ چوڭ سىر — ئۆزىنىڭ سەككىز ئۇچماغقا ئوخشايدىغان گۇزەل دىيار — مۇلكىي قەشقەريىەنى داستارلار قولىدىن سويۇپ ئېلىپ، يەنە تاجاۋۇزچى جۇڭغارلارغا سېتىش ئىدى! بۇ دىيار — ئۇنىڭ ۋەتەنداشلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە ياشاپ، ئاۋۇپ، ئېچىپ، گۇللەندۇرۇپ كېلىۋاتقان ۋە ئۇنىڭ مەخدۇم ئەزەمدەك ۋەتەنسىز ئاتا - بوۋىلىرىغا ئۆز قوينىدىن ئىسسىق ماكان بەرگەن دىيار ئىدى. بىراق، ئۇ مۇشۇلارنىڭمۇ يۇز - خاتىرىسىنى قىلماستىن، بۇ گۇزەل دىيارنى دۇنيادىكى ئەڭ ۋەھشىي باسقۇنچىلارغا — جۇڭغارلارغا تاپشۇرۇپ بەرگەنىدى. ياۋايىلارنىڭ ياۋايىسى بولغان جۇڭغار ئىستېلاچىلىرىنىڭ بۇ گۇزەل مەملىكەتنى دەپسەندە قىلىش ھېسابىغا ئاران قول - پۇتلىرى تېڭىپ تاشلانغان بۆشۇكتىكى بوۋاقتەك جۇڭغارلارنىڭ چىرايىغا بېقىپ ئىش قىلىدىغان قورچاق خان بولالىدى! ئاخىر ئۇنىڭ جۇڭغارلاردىن ئالغىنى مۇكاپات بولماستىن، يەنىلا شەرمەندىلىك، رەسۋالىق بولدى. ئۇ، سۆيۇملۇك ۋەتىنىگە، ئۆز ۋەتەنداشلىرىغا زەرەر كەلتۇرىدىغان تۇرلۇك ئىشلاردا جۇڭغارلار بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ئېغىز - بۇرۇن يالاشتى. نىھايەت، ئىنسان قوۋمى ئارىسىدا ھەر خىل يامان ئادەملەر بولىدىغۇ؟ ئۇلار ئۆزلىرىگىمۇ، ئۆزگىگىمۇ مەلۇم بولغان مۇئەييەن بىر غەرەزنىڭ ۋەسۋەسىسىدە ئۆزىدىنمۇ بەتتەر يامان ئىشلارنى قىلىشىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ

ئۆزىدىكى بۇ «مەلۇم» غەرەز كىمگە ئايان بولۇپتۇ؟ مەھشەر كۈنى رەببىگە نېمە دەپ جاۋاب بېرەر؟!

ئۇ مۇشۇلارنى ئويلىغىنىدا قورۇنۇپ قالدى ۋە ئۆزىچە سۆزلەپ تىلغا كىردى:

— بۇ ئىشلارنىڭ سەۋەبىنى ئۆزۈمۇ بىلمىسەم، رەببىم، ساڭا نېمىمۇ دېيەلەيمەن؟ — دەپ پىچىرلىدى ئۇ تورۇسقا قاراپ ياتقىنىچە، — مەن شۇنچىلىك كۆپ ناشايان ئىشلارنى قىلىپتىمەنكى، ئۇنى ناھايىتى ئاز ساندىكى كىشىلەرلا بىلىشىدۇ. بىلمىگەنلەر بولسا، خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈشەلمەيدۇ. چۈنكى ئەقەللىيسى، بۇ گۇناھلىق ئىشلارنىڭ ئىگىسى بولغان مەن ئۆزۈمۈمۇ ئۇلارنىڭ بېرەرسىنىكىمۇ سەۋەبىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدىغان تۇرسام؟! مەن ئاۋۋال بېرەر يامان ئىش قىلمەن، ئارقىدىنلا پۇشايمان يەيمەن — دە، تۇزىتىمەن دەپ، تېخىمۇ چوڭراقىغا قول ئۇرىمەن. يا رەببىم، ئۆزۈڭمۇ كۆرگەنسەن، مېنىڭ قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىمنىڭ بارچىسى باشتىن ـ ئاياغ بىر ـ بىرىگە زەنجىرەك ئۇلانغان گۇناھ ـ پاسكىلىقلاردىن ئىبارەت! گۇناھى كىبىرگە پاتقان مىنىكىدەك ئاسىي بەندەڭنى مەھشەرگاھتا مەغپىرەت قىلغايسەن، يا رەببىل ئامىن!...

تۆشەك ئۈستىدە ياتقان دانىيال خوجىنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلىپ، كۆز ئالدىدىكى ھەممە نەرسە — ئۇنىڭ ۋەسىيىتىنى خاتىرىلەۋاتقان مىرزىنىمۇ، قۇتىبخانىنىڭ تېمىنىمۇ توسۇۋالدى. پەقەت چىراغپايدىكى تۈتەپ ئاران يېنىۋاتقان جىنچىراغنىڭ پىلىلداپ ئۆچەي دەپ قالغان يورۇقىلا خۇددى كۆڭلى قارا زامانەنىڭ ئېھتىياجات كۆزلىرىگە ئوخشاش ئۇنىڭ قەلبىگە — ئۇنىڭ شۇم نىيەت، رەزىللىك، پەسلىك، قۇلچىلىق تۇيغۇسى، پۇشايمان ۋە قەتئىي ئىرادە بىلەن تولغان ئاشۇ زىددىيەتلىك كۆڭلىگە زەھەرلىك نەشتەردەك سانجىلىپ تۇرغاندەك بىلىنىپ كەتتى.

— چىراغنى ئۆچۈرۈڭلار! — دېدى ئۇ زەئىپ ئاۋازى بىلەن خىرقىراپ توۋلاپ، مۇشۇ تاپتا سان - ساناقسىز چوغدەك يىگىتلەر ئۇنىڭ يۇرىكىگە سانجىلغاندەك بولۇپ كېتىۋاتاتتى، — ئى خوجىزادەم يەتتۇب خوجا، ئى ئەزىزلىرىم! ئى تەختىم، ئى بەختىم!...

قەدىمكى ئاستانە يەكەننىڭ كوچا - كۈزەرلىرىدىكى ئەگۈنلەرنىڭ ئېغىر قاناتلىرى گۈركىرەپ چىقىۋاتقان كۈز شامىلىدا گاھ غىچىرلاپ خۇددى چېپىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلاردەك تاراقلىسا، گاھ توپ - زەمبىرەكلەردىن ئوت ئېچىلغاندەك گۈلدۈرلەپ يېپىلاتتى. ئەمما، تارىخى ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ بىر يۈز ئونىنچى يىلىدىن[1] تارتىپ يەكەن سەلتەنەتىنى جۇڭغارلارنىڭ قامچىسىنىڭ زورى بىلەن جوڭقۇرۇپ كېلىۋاتقان قورچاق خان — دانىيال خوجا ئەمدى ھېچنېمىنى ئاڭلىيالمايتتى...

* * *

بۇ مەزگىللەردە كەڭ ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن ئۇيغۇر فېئودال خوجىلىرىنىڭ زۇلۇمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە دۇچار بولدى. ئۇيغۇر خەلقى دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم ۋە غايەت زور سىنىپىي زۇلۇم دەستىدىن مىسلىسىز كۈلپەتلىك قىسمەتلەرگە ئۇچرىدى. جۇڭغارلار ھەر قېتىم ئۇيغۇر ئۆلكىلىرىگە باستۇرۇپ كىرگەندە، ئېتىز - ئېرىقلارنى، باغۇ بوستانلىقلارنى ۋەيران قىلىپ تاشلايتتى. ئاھالىنى كەڭ كۆلەمدە قىرغىن قىلاتتى ۋە تۈتۈپ كېتىپ قۇل قىلىپ ساتاتتى. شۇ چاغلاردا تۇرپاندىكى يەمشى ئەتراپلىرىدا

---

① مىلادى 1698 - يىلى.

ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە مەشھۇر قۇل بازىرى مەيدانغا كەلگەنىدى[1]. جۇڭغارلارنىڭ شۇم قەدىمى يەتكەنلىكى يەرلەردە ئۆي ـ ماكان ۋەيران بولۇپ، ئادەملەر توزۇپ كېتەتتى.

قارا شەھەر يېرى كەڭ، تۈپرىقى مۇنبەت قەدىمكى بىر ئۆلكە ئىدى. بۇ باي زېمىننى شەرق، غەرب ۋە شىمال تەرەپتىن ئوراپ تۇرىدىغان بىپايان يۇلتۇز دالاسى يېرى مۇنبەت، ئوت ـ چۆپلىرى بولۇق، سۇيى ئەلۋەك، جەننەتتەك ھاۋالىق بىر جاي ئىدى. يۇلتۇز يايلىقى ئەسلىدە «ئۇيغۇرلار ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە ياشاپ، ئاۋۇپ كەلگەن، باغۇ بوستانلىق، كەڭرى، باياشات يۇرت»[2] بولۇپ، جۇڭغارلار بۇ يەرنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئېتىز ـ ئېرىقلارنى، باغۇ بوستانلىقلارنى ۋەيران قىلىپ تاشلاپ، يايلاققا ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى. ئۇيغۇر خەلقى نائىلاج بۇ گۈزەل دىيارنى تاشلاپ، ياقا يۇرتلارغا سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىپ، چۆللەردە زار يىغلاپ يۇرۇشكەنىدى.

لوپنۇردا ئەسلىدە ئىككى مىڭ نەچچە تۈتۈن ئاھالە بار بولۇپ، جۇڭغارلارنىڭ زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن ئۆلىدىغىنى ئۆلۈپ، قاچىدىغىنى قېچىپ ئاران ئالتە يۈز تۈتۈن ئادەم قالغانىدى[3].

قۇمۇل ئەسلىدە ئون بەگلىك تۈتۈن ـ نوپۇسى بار، ئاھالە زىچ ئولتۇراقلاشقان چوڭ يۇرت ئىدى. كېيىن جۇڭغارلارنىڭ تۆمۇر تاپىنى ئاستىدا دەپسەندە قىلىنىپ ۋەيران بولغانلىقتىن، ئاھالە توزۇپ كېتىپ ئاران بەش بەگلىك ئاھالىسى بار كىچىك بىر يۇرتقا ئايلىنىپ قالدى[4].

جۇڭغارلار ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ چېنىكىدىن

---

① بۇ ھەقتە گائىن يازغان: «ئىمپېراتور پېتر مەزگىلىدىكى روسىيە بىلەن جۇڭگو مۇناسىۋىتى» دېگەن كىتابنىڭ 133 ـ بېتىگە قارالسۇن.

② چۇنيۇەن چىشىيې: «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، 3 ـ جىلد.

③ فېيىنىڭ: «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، 3 ـ جىلد، «تۇرپان مۇسۇلمانلىرى ھەققىدە ئومۇمىي بايان».

④ چاڭ جۇن: «دۇنخۇاڭ تەسرانلىرى»، 1 ـ جىلد.

چىقارماسلىق ئۈچۈن، ئۇلارنى خالىغىنىچە ئاق ئۆيلۈك قىلىپ، ئىسىق ئۆي - ماكانلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ ياقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلاتتى. مىلادى 1713 - يىلى، جۇڭغارلار ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى، قەشقەر خانى ئەھمەد خوجىنى ئېرەن قاباۋرغىغا ئاق ئۆيلۈك قىلىپ سۈرگۈن قىلغاندا، قەشقەر، ئاقسۇ ئەتراپلىرىدىن نۇرغۇن ئۇيغۇرلارنىمۇ ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ئېرەن قاباۋرغىغا سۈرگۈن قىلغانىدى. جۇڭغارلار ئۇيغۇر ئاھالىسىنى خالىغانچە سۈرگۈن قىلىپ، ئۇلارنى ئەسلىدىكى يەر - زېمىنلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەرگەنلىكتىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھاياتىي ۋە مال - مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكى ئېغىر دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىدى. ئىشلەپچىقىرىش يۈكسىلەلمىدى.

سېۋان ئارابدان ۋە غالدان سېرىن ئاتا - بالا ئىككىيلەن ئۇيغۇر خەلقىگە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك يۈرگۈزۈش ئۈچۈن، «تۇرغاقلىق تۇزۇمى» نى يولغا قويدى.

تۇرغاقلىق تۇزۇمى مىلادى 1679 - يىلى جۇڭغار خانى غالدان بوشۇكتۇ خان تەرىپىدىن يولغا قويۇلغان بىر تۇزۇم ئىدى. غالدان ئۆلگەندىن كېيىن ئاق تاغلىقلارنىڭ سەردارى ئەھمەد خوجا جۇڭغارلارنىڭ خورلۇقىغا چىدىيالماستىن ئىسيان كۆتۈرۈپ مۇستەقىل بولماقچى بولغاندا، يېڭىدىن جۇڭغارىيە خانى بولغان سېۋان ئارابدان ئۇنىڭ مەقسىتىنى سېزىپ قېلىپ ئۇنى ئېرەن - قاباۋرغىغا يالاپ ئېلىپ كەلدى — دە، زىندانغا تاشلاپ نەچچە ئون يىل نەزەربەندىلىكتە تۇتتى. كېيىن ئۇ زىندانىدىن قويۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ ئەمما ئىلىبالىقتىن بىر قەدەممۇ يىراققا بارالمايتتى.

بۇ مەزگىللەردە قارا تاغلىقلارنىڭ سەردارى دانىيال خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى ياقۇب خوجىمۇ ئۆزبېنىڭ تۆت ئوكسى بىلەن بىللە ئېرەن قاباۋرغىدا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى.

«. . . قالماقلار هەرقايسى خوجاملارنىڭ بىردىن ئوغۇللىرىنى ئىلىدا باشلاپ قىلىپ ساقلار ئىدى»[1].

«تۇرغاقلىق تۇزۇمى» — جۇڭغار خانى سېۋان ئارابدان بىلەن غالدان سېرىنلارنىڭ ئىستېلا قىلىۋېلىنغان ئۇلۇسلارنى ئۆزىگە بەيئەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن قوللانغان بىر تۇرلۇك ھۆكۈمرانلىق سىياسىتى ئىدى. ئۇلار مۇشۇنداق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ بويسۇندۇرۇلغان ئۇلۇسلارنىڭ ئېچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ئولپان ـ سېلىق ئېلىپ، قارشىلىقنى باستۇراتتى. بۇ سىياسەت تارىختا: «ئاقساقاللىرىنىڭ قولى بىلەن ئولپان سېلىق ئېلىش» دەپ ئاتالدى[2]. «خوجاملار ھەر يىلدا بىر قېتىم ياكى ئىككى قېتىم تارتۇق ـ ھەدىيىلەرنى ئېلىپ چىقىپ قالماق تۆرىسىگە تەزىم ـ سالاملارنى قىلىپ كۆرۈنۈش بېرىپ، جاۋاب بولغاندا يېتىپ كېلىپ، ھەرقايسىسى ئۆز جاي ـ ماكانلىرىدا تۇراتتى.»[3]

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ئىلىغا سۇرگۈن قىلىنغان ئۇيغۇرلارنى ئىنتايىن دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە بۇلاپ ـ تالايتتى. ئۇلاردىن ھەر خىل ئاملار بىلەن ئىنتايىن ئېغىر باج ـ سېلىقلار ئېلىپ، ھايۋاندىنمۇ بەتتەر ئېغىر ئەمگەككە سالاتتى. ئۇلاردىن «تارتۇق ـ ھەدىيەلەرنى ئالغاندا قەرەل ـ سۇروكىدىن بىر دەقىقىمۇ ئاشۇرۇۋەتمەي ئالاتتى. ئۇلگۈدەك ئىشقا سالاتتى.»[4] دېمەك، مەيلى مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى ئۇيغۇر خەلقى بولسۇن ياكى جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئىلىبالىقتا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغان يانچى ئۇيغۇرلار بولسۇن،

① مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 132 ـ بەت.

② گۇك سەي: «تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى»، 2 ـ جىلد.

③ مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىل نەشرى، 132 ـ بەت.

④ فۇخۇەن: «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىراتى»، 39 ـ جىلد: «ئۆرپ ـ ئادەتلەر».

ئۇلارنىڭ ھەممىسى جۇڭغارلارنىڭ قولىدىكى مەھكۇم قۇللارغا ئايلىنىپ قالغانىدى. بۇ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا نىسبەتەن بىر تۇرلۇك چېكىنىش ۋە ئەكسىيەتچىلىك ئىدى.

جۇڭغارلار مۇلكىي قەشقەرىيەدىن باج ـ سېلىق يىغىشقا «دەمچى» دەپ ئاتىلىدىغان مەخسۇس دورغىلارنىڭ مەسئۇل قىلغانىدى. ئۇلار جۇڭغارلارنىڭ ھەرقايسى شەھەرلەرگە ئەۋەتكەن قاراخانىلىرى ۋە قورچاق خوجىلار ئارقىلىق ئۇيغۇر ئاھالىسىنى جان سانى بويىچە تۇتۇن ـ سېلىق دەپتىرىگە ئولتۇرغۇزۇپ چىقاتتى.

جۇڭغارلار مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى ھەرقايسى چوڭ ـ كىچىك شەھەرلەردە ئون بەش قاراخان تۇرغۇزغانىدى. بۇ قاراخانلار ئۇيغۇرلاردىن ئولپان ـ سېلىق يىغىشقا ۋە ئۇيغۇرلارنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل ئىدى. جۇڭغارلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىدىن ئالىدىغان باج ـ سېلىقلىرى: جان سېلىقى، يەر بېجى، كۆك سېلىقى، سودا ـ سېتىق، تاپاۋەت بېجى، تۇياق بېجى ۋە باشقا باجلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. جۇڭغارلار يەنە قەرەللىك ۋە قەرەلسىز يوسۇندا ئاھالىدىن ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئېرىق مال بېجى، ئۇلاق سېلىقى، گۈمرۈك ـ ئۆتكەل بېجى ۋەھاكازالارغا ئوخشاش باج ـ سېلىقلارنى يېڭىدىن قوشۇپ ئېلىۋېرەتتى. ھەر خىل باج ـ سېلىقلارنىڭ مىقدارى قاراخانلارنىڭ مۇددىئاسى بويىچە بەلگىلىنەتتى. بۇنداق ئىتتىنىڭ قۇرتىدەك كۆپ باج ـ سېلىقلارنىڭ دەستىدىن ئۇيغۇر خەلقى قاتقىنچ ـ قاقشاپ قان يىغلايتتى[1].

غالدان سېرىن تەختىكىسى چاغلاردا جۇڭغارلار قەشقەر مۇزاپىتىدىنلا يىلىغا 67 مىڭ سەر تەڭگە ئولپان ـ سېلىق يىغىۋالاتتى. ئىجارىكەش ئۇيغۇرلار ھەر يىلى جۇڭغارلارغا 40

① سۆزلەندى: «مۇسۇلمانلار دىيارىنىڭ تەزكىرىسى»، 4 ـ جىلد، «ئالۋان ـ ياساقلار».

مىڭ 898 پاتمان (بىر پاتمان تۆت تاغار بەش كۈرە ئىدى) ئاشلىق، 1463 چارەك (كونا جىڭ ھېسابىدا بىر چارەك ئون ئالتە جىڭغا تەڭ ئىدى) پاختا، 365 چارەك زاراڭزا چېچىكى تاپشۇراتتى. بۇنى پۇلغا سۈندۈرغاندا 21 مىڭ سەر تەڭگىگە تەڭ كېلەتتى. سودىگەر، چارۋىچىلار يىلىغا 20 مىڭ سەر تەڭگە باج - سېلىق تاپشۇراتتى. ترانزىت سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇيغۇرلارمۇ جۇڭغارلارغا ئۆشرە - زاكات تاپشۇراتتى[1].

يەكەن مۇزاپىتىدىكى 72 شەھەر - كەنت 30 مىڭ تۇتۇن، 150 مىڭ ئاھالە ھەر يىلى جۇڭغارلارغا 150 مىڭ سەر تەڭگە باج - پىراق تۆلەيتتى. ئۇلار 261 پاتمان گۈرۈچ، 5839 پاتمان كۆممىقوناق، 1715 چارەك پاختا، 428 چارەك زاراڭزا چېچىكىنى ئولپان - سېلىق ھېسابىدا جۇڭغارلارغا تاپشۇراتتى. ھەر خىل ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ھۈنەرۋەن - كاسىپلارمۇ ھەر يىلى جۇڭغارلارغا 50 مىڭ 780 سەر تەڭگە ھېسابىدا باج - سېلىق تاپشۇراتتى. شەھەر - قىشلاقلاردىن ئېلىنىدىغان مەي - شاراب بېجى، باغ - ۋاران بېجى، تۈگمەن - يارغۇنچاق بېجى، ئالتۇن - كۈمۈش، ئېرىغ مال بېجى جەمئىي 17 مىڭ 900 سەر تەڭگىدىن ئاشاتتى. ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭغارلار ئۇيغۇر خەلقىدىن ئالتۇن سېلىقى، سودا - گۈمرۈك بېجى، تاۋار - تورقا بېجى، تۇياق بېجى قاتارلىق ئون نەچچە خىل پەسىل خاراكتېرلىك قوشۇمچە باج - سېلىقلارنى ئالغانىدى[2].

جۇڭغارلار يەنە مۇلكىي قەشقەرىنىڭ باي ئۆلكىلىرى ھېسابلانغان ئاقسۇدىن خام سېلىقى، كۇچادىن مىس سېلىقى، يەكەن، قەشقەر، خوتەن ۋە كىرىيە قاتارلىق جايلاردىن پاختا ۋە

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان قوردا خاتىرىلىرى»، 593 - جىلد، 13 - بەت.

② «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 77 - جىلد، 4 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىكى جاۋخۇينىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتىغا قارالسۇن.

ئالتۇن سېلىقى ھېسابىدا يىلىغا 7000 سەر ئالتۇن سېلىق ئالاتتى[1].

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى يۇز يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىن مانا مۇشۇنداق ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەنىدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن بۇ ئەلنى ئۆزلىرىگە تەييار يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بازىسىغا ئايلاندۇرۇۋالغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر خەلقىنى قۇل قىلىۋېلىپ، ئۇلار ئۈستىدىن دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم يۈرگۈزۈپ، بۇ ئەلنىڭ ئىقتىسادىغا ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئېغىر ئالۋان ـ ياساقلارغا چىدىيالمىغان ئۇيغۇر خەلقى ئۆي ـ ماكانلىرىنى، يەر ـ زېمىنلىرىنى تاشلاپ باشقا يۇرتلارغا، ھەتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە چىقىپ كېتىشتى. نەتىجىدە، بۇ ئەلنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا «ئاھالە ئۆلۈپ تۈگىگەن، يەرلەر چۆللىشىپ كەتكەنىدى.»[2]

نەدە زۇلۇم بولسا، شۇ يەردە قارشىلىق بولىدۇ. مىلادى 1723 ـ يىلىغا كەلگەندە، مۇلكىي قەشقەرىيەنىڭ ۋەزىيىتى ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى. كەڭ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جۇڭغارلارغا قارشى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى ئەۋجىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ مەزگىلدە قوۋۇقتىن چىققان خاقانىي چىن قوشۇنلىرى جۇڭغارىيىگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، قۇمۇل، مورى، گۇچۇڭ، جىمسار ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. سېۋان ئارابداننىڭ قوشۇنلىرى بىلەن خاقانىي چىنىنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلىدى. سېۋان ئارابدان بۇ ئۇرۇشنىڭ مادداىي مەئىشىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن مۇلكىي قەشقەرىيەنى تېخىمۇ قاتتىق كونترول قىلىش مەقسىتىدە

① ساكۇچى تۇرۇ (ياپونىيە): «رۇسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا»، 138 ـ بەت.
② چۇنيۈەن چىشىيى: «غەربىي يۇرتنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، 2 ـ جىلد.

جۇڭغارلارنىڭ ئادەتتىلەنگەن كونا ۋاستىسىنى يېڭىۋاشتىن ئىشقا سېلىپ، مىلادى 1716 ـ يىلىدىن بۇيان ئىلىبالىقتا نەزەربەندتە تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان دانىيال خوجىنى گۇرۇدىكى «خان» لىقتىن چىقىرىپ، مۇلكىي قەشقەرىيگە «خان» قىلىپ ئەۋەتتى. ئەمما، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ياقۇب خوجا (خوجا جاھان ئەرشى) بىلەن ئىككىنچى ئوغلى ئايۇپ خوجا، ئۈچىنچى ئوغلى يۈسۈپ خوجا، تۆتىنچى ئوغلى نىزامىدىن خوجا (خامۇش خوجا) ۋە كەنجى ئوغلى ئابدۇللا خوجىنى ئېرەن قاباۇرغىدىكى قالماق تۆرىسى، ئىككىنچى دەرىجىلىك بەيسى داندىر زالىڭنىڭ قەبىلىسىدە «تۇرغاق» لىقتا تۇتۇپ قالدى. . .

*　　*　　*

باھارنىڭ ئىللىق قۇياش نۇرى بۇك ـ باراقسان ئورمانىنىڭ نېرىقى تەرىپىدە پارلاپ تۇراتتى. قۇياش نۇرىدا ئاق قېيىنلارنىڭ ئەمدىلەتىن بىخ سۈرگەن نوتىلىرى پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ئاق قېيىنلارنىڭ ساڭگىلاپ تۇرغان نازۇك شاخلىرى بىخ سۈرگەن نوتىلىرى بىلەن ياشىرىپ كۆكەرگەنىدى. ھەيۋەتلىك ئېرەن ـ قاباۇرغا تاغلىرىنىڭ باغرىغا جايلاشقان قالماق كۆرە جىلغىسىدا كولتۇك قارلار تېخى ئېرىپ بولالمىغانىدى. تاغ قۇشقاچلىرى دەم ئۇياقتا، دەم بۇياقتا ئۇچۇشۇپ، ئاق قېيىنلارنىڭ شاخلىرىغا قونۇشۇۋېلىپ چۇچۇك چىكىلدىشاتتى.

قۇياش ئىللىتقان باھار پەسلىدە بارلىق مەۋجۇدات قىشلىق ئۇيقۇسىدىن ئويغانغان بولۇپ، لاي تۇپىلارنىڭ بوشىشى ۋە ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئۆسۈپ چىقىشى بىلەن بولتۇرقى يوپۇرماقلاردىن چىقىۋاتقان «چىرىس، چىرىس» قىلغان ئاۋازلارنى ئاڭلىغىلى بولاتتى.

تاغ باغرىدا شارقىراپ ئېقىۋاتقان قالماق كۆرە ئېقىنى بويلاپ

قاتار كىگىز ئۆيلەر - جولىسلار تىكىلگەنىدى. بۇ ئوتاۋ جۇڭغار تۆرىسى داندىر زالىڭ دېگەننىڭ قوۋمىنىڭ ئوتاۋىسى ئىدى. بىر دۆڭلۇكنىڭ ئېتىكىدە چۆپلۇكنىڭ ئىچىدىن شىلدىرلاپ سۇ ئېقىۋاتاتتى. ئەگرى - بۇگرى ئېرىقنىڭ بويىدىكى كىگىز ئۆيلەردە دانىيال خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى ياقۇب خوجا بىلەن ئۇنىڭ بالىلىرى ۋە ئىنىلىرى تۇراتتى.

قالماق كۇرە يايلىقىدا يىلقىلار ئۇيۇر - ئۇيۇرى بىلەن ئوتلاپ يۇرۇشەتتى. ياقۇب خوجىنىڭ كىگىز ئۆيىنىڭ سەل نېرىسىدا بىر ئۇيۇر يىلقا ئېرىقتىن سۇ ئىچىشۋاتاتتى. بۇ يىلقىنىڭ ئارىسىدا باشقا يىلقىلاردىن شاش بىر چىلانتورۇق ئايغىر — يېشى بەشلەردە بولسا كېرەك — بىر ئورنىدا زادىلا جىم تۇرماي، بىردەم ئۇ ئايغىرغا، بىردەم بۇ ئايغىرغا چېقىلىپ ئويناقشىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ سۆڭەك قۇرۇلۇشىمۇ باشقا ئاتلاردىن گەۋدىلىك بولۇپ، تۆشى تولغان ۋە كەڭ ئىدى.

بۇگۈن قەمەرىيە تۆتىنچى ئاينىڭ - 10 — كۈنى - جۇڭغارلارنىڭ ئات قىرقىش بايرىمى ئىدى. جۇڭغارلارنىڭ ئات قىرقىش بايرىمى ھەر يىلى ياياقنى قۇياش ئىللىتقان باھار پەسلىنىڭ ئاخىرقى ئېيىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ مەۋسۇم يىلىنىڭ قارا قىش چىقىپ كەتكەن، ھاۋا - جاھان ئىللىغان، يەر - زېمىن ئەكچىگەن، دەل - دەرەخ كۆكەرگەن، ئوت - چۆپ ياشارغان مەزگىلى ئىدى. جۇڭغارلار مۇشۇ ئات قىرقىش بايرىمىدا ئايغىر ئاتلارنى ئاختا قىلاتتى. چۈنكى، مۇشۇ مەزگىلدە ئايغىرنى پىچقاندا، يارا ئېغىزى ئوڭاي پۈتۈپ كېتەتتى، يىرىڭدىمايتتى. ھەر يىلى مۇشۇ چاغدا جۇڭغارلار يىلقىلىرىنى ئۇيۇر - ئۇيۇرلىرى بىلەن قالماق كۇرە يايلىقىغا ھەيدەپ كېلىشەتتى — دە، توت - بەش تۈتۈن جۇڭغار بىر كۆمەك بولۇپ يىلقىلىرىنى بىر ئۇيۇر قىلىپ بىر يەرگە يىغاتتى. ئات قىرقىشقا ۋە ئايغىر ئاتلارنى پىچىشقا جۇڭغارلانىڭ قېرى - ياشلىرىنىڭ

هەممىسى قاتنىشاتتى. ئۇلار ئەڭ ئالدى بىلەن قىرقىلىدىغان ياكى پىچىلىدىغان يىلقىنى سالما ياكى ئۇزۇن قورۇق بىلەن تۇتاتتى. ئۇزۇن قورۇق دېگىنى ئۇچىغا ھالقا ئارقان بېكىتىلگەن ئۇزۇن بىر تال ئىنچىكە ياغاچ بولۇپ، ئاتنى تۇتقاندا يىلقىچى ئۇزۇن قورۇقنىڭ ئۇچىدىكى ھالقىنى ئاتنىڭ بوينىغا كىيدۈرۈۋالاتتى. يىلقا تۇتۇشقا جۇڭغارلارنىڭ تەجرىبىلىك قېرىلىرى باشچىلىق قىلاتتى.

بۇگۈن ئات تۇتۇشقا قالماق تۆرىسى داندىر زالىڭنىڭ ياقۇب خوجىلارنى نازارەت قىلىدىغان شاگجە دېگەن بىر قېرى چاكىرى باشچىلىق قىلدى. ئۇ، قوللىرىدا ئۇزۇن قورۇق ۋە قىسقا ئارقاندىن ياسالغان سالمىلارنى تۇتقان بىر توپ ياش جۇڭغارلارغا ھېلىقى چىلانتورۇق ئايغىرىنى كۆرسەتتى.

— كۆك تېنگىر، ئۇنى قورۇق بىلەن ياكى سالما تاشلاپ تۇتۇشنىڭ ئۆزى بىر گەپ، يېنىغا ئادەمنى قەتئىي يېقىن كەلتۈرمەيدۇ، — دېيىشتى يىلقىچىلار، — ئۇ ئادەتتىكى يىلقا ئەمەس.

— ئۇ چىڭگىزنىڭ سولدېسى![1] — دېيىشتى بەزىلەر، — قاناتلىق دۇلدۇلنىڭ ئۆزى. ئۇ تۇغۇلغىنىدىن بۇيان ئاغزى يۇگەن، ئۇچىسى قامچا كۆرمىگەن! بۇ ئاساۋ ئاتنى تۇتۇش شۇنچە ئاسان دەپ ئويلامسىلەر؟ ئادەم يېنىغا بارسا چاپچىپ چىشلەيدۇ. قامچا دېگەن ئۇنىڭغا زادى كار قىلمايدۇ!

شاگجە دېگەن قېرى جۇڭغار ئالقىنىنى كۆزىگە تۇتۇپ تۇرۇپ كۇنگە بىر ھازاغچە قاراپ كەتتى، ئاندىن «ئاتلىنىڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قول شىلتىدى. ئون نەچچە ياش يىلقىچى جۇڭغار ئاتلىرىغا ئىرغىپ مىنىشتى — دە، ئۇيۇرغا قاراپ ئۇچقاندەك چېپىپ كېتىشتى. بۇ ياش جۇڭغارلار ئۆزلىرىنىڭ

[1] چىڭگىزخاننىڭ ئاق ئېتىنىڭ نامى. رىۋايەتتە ئۇرۇش خۇداسى سولدې بۇ ئاتنى مىنىپ يۈرەر ئىمىش.

قارامىلىقىغا ۋە جەسۇرلۇققا تەمەننا قويۇشۇپ، ئۇيۇرنى سۇر - ئوقاي قىلىشقان بولسىمۇ ئەمما بىرمۇ ئاتنى قوللىرىدىكى ئۇزۇن قورۇق بىلەن ياكى سالما بىلەن تۇتۇۋالالمىدى. بەزىلىرى ھەتتا ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ، ئاتلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا دەسسىلىپ - يانچىلىپ كېتىشكە تاس قالدى.

بۇ چاغدا ياقۇب خوجا ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى كىگىز ئۆيىنىڭ ئالدىدا جۇڭغار تۆرىسى داندىر زالىڭ بىلەن بۇ جۇڭغارلارنىڭ ھەربكىتىنى تاماشا قىلىپ تۇرۇشقانىدى.

— ھېلىغۇ شاش ئات ئىكەن، يىرتقۇچ قاپلان بولۇپ كەتسىمۇ ئۇنى مېنىڭ باتۇر ئىنىم يۈسۈپ خوجا تۇتالايدۇ، — دەپ تاشلىدى ئىختىيارسىز ياقۇب خوجا جۇڭغار تۆرىسى داندىر زالىڭغا، — مېنىڭ باھادىر ئىنىم كۆز ئالدىڭدا ئۇنى كۆندۇرۇپ مومدەك يۇمشىتىپ، ياۋاش قىلىپ بېرەلەيدۇ!

ياقۇب خوجىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىغان جۇڭغار تۆرىسى داندىر زالىڭ دەرھال دانىيال خوجىنىڭ موڭغۇل خوتۇنىدىن ئوغۇلغان ئۇچىنچى ئوغلى، ئۆزىنىڭ جىيەنى يۈسۈپ خوجىغا قارىدى.

دانىيال خوجا ئېرەن قايۇرغىدا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقاندا، ئۇ جۇڭغار تۆرىسى، ئىككىنچى دەرىجىلىك بەيسى داندىر زالىڭنىڭ چوڭ سىڭلىسى ئۇيۇن چېچىكنى ئەمرىگە ئالغانىدى. ئۇنىڭدىن بىر ئوغۇل پەرزەنت كۆرگەن ۋە ئۇنىڭغا يۈسۈپ خوجا دەپ ئىسىم قويغانىدى.

يۈسۈپ خوجا ئاكىسى ياقۇب خوجىدىن مۇلكىي قەشقەرىيە ھەققىدىكى گۇزەل ھېكايەتلەرنى كۆپ ئاڭلىغان بولغاچقا، كىچىكىدىن تارتىپلا ئۇنىڭدا جەننەتتەك گۇزەل ماكان قەشقەرىيە توغرىسىدا غايىبانە مۇھەببەت پەيدا بولغانىدى ۋە يېشىنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ بۇ مۇھەببەت بارغانسېرى كۈچەيمەكتە ئىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ جۇڭغارلارنىڭ زوراۋانلىقلىرىنى

ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ چوڭ بولغاچقا، ئۇنىڭ قەلبىدە جۇڭغارلارغا قارشى بىر خىل ئۆچمەنلىكمۇ پەيدا بولۇپ قالغانىدى. يۈسۈپ خوجا كىچىكىدىن ئاتا مېھرىگە قانمىغانلىقىدىن، چوڭ ئاكىسى ياقۇب خوجىنى ئاتىسى ئورنىدا كۆرەتتى. شۇڭا، چوڭ ئاكىسى ياقۇب خوجىنىڭ ماختىشىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ كەتتى.

جۇڭغار تۆرىسى داندىر زالىڭمۇ جىيەنىنىڭ جەسۇر، چەبدەس، زېرەك، باھادىر چەۋەندار بولۇپ يېتىشىۋاتقانلىقىدىن ئىنتايىن مەمنۇن ئىدى. شۇڭا، بۈگۈن ئۆز قوۋمىگە جىيەنىنىڭ چەۋەندازلىقىنى بىر كۆرسىتىپ قويۇش نىيىتىگە كەلدى — دە، يۈسۈپ خوجىغا ئۈيۈرنى ئىملاپ تۇرۇپ:

— سەن تۇتالامسەن؟ — دەپ سورىدى.

يۈسۈپ خوجىمۇ دەل تاغىسىنىڭ مۇشۇ سۆزىنى كۈتۈپ تۇراتتى، ئۇ ئاكىسى ياقۇپ خوجىغا قارىدى. ئاكىسى رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

يۈسۈپ خوجا «ئاكام ماڭا مۇشۇنداق چوڭ ئىشنى تاپشۇردى» دەپ خۇشال بولغىنىدىن گۈلقەلبىرى ئېچىلىپ كەتتى — دە، پوتا بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، چېكىسىنى يىپەك قولياغلىقى بىلەن چىگدى ۋە ئاكىسى ئايۇپ خوجىنىڭ قولىدىن قاراگىر ئايغىرنىڭ تىزگىنىنى ئالدى — دە، بىر ئىرغىپلا ئاتقا مىنىپ، قولىغا ئۇزۇن قورۇق بىلەن سالمىنى ئېلىپ ھېلىقى چىلانتورۇق ئايغىرىغا يۈرگەن تەرەپكە قاراپ ئۇچقاندەك چېپىپ چىقىپ كەتتى.

يۈسۈپ خوجا چىلانتورۇق ئايغىرغا ئۇدۇلدىن يېقىنلىشىپ بارماستىن، بەلكى مەقسەتلىك ھالدا «ئايغىر قاچسا تۈزگە قاچار» دېگەن نىيەت بىلەن ئۈيۈرنى ئارقا تەرەپتىن ئايلىنىپ كەلدى. چىلانتورۇق ئۆزىنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان بۇ خەۋپنى تېخى سەزمىگەنىدى. شۇڭا، ئۇ بۇرۇنقىدەك ئوينىقاشىپ، باشقا

ئايغىرلار بىلەن ئۆرىدىشىپ يۈرەتتى. يۈسۈپ خوجا قولىدىكى ئۇزۇن قورۇقنى قايسى تەرەپكە شىلتىسا، ئاستىدىكى قاراگىر ئايغىرمۇ شۇ تەرەپكە قاراپ شامالدەك ئۇچاتتى. تۈيۇقسىز ھېلىقى بەش ياشلىق چىلانتورۇق ئايغىر بىرەر شەپىنى سېزىپ قالغاندەك بولۇپ، ئىككى قۇلىقىنى دىك تۇتۇپ پۇشقۇرۇشقا باشلىدى. يىلقىلار ئوتتۇرىنى يېرىپ چېپىپ كېلىۋاتقان قاراگىر ئايغىرغا يول بېرىپ بىر چەتكە چىقىۋاتاتتى.

بۇ چاغدا قۇلىقىنى قايچىلاشتۇرۇپ ھوشيارلىنىپ تۇرغان چىلانتورۇق ئايغىر يىلقىلار توپىنى يېرىپ ئۆزىگە قاراپ چېپىپ كېلىۋاتقان يۈسۈپ خوجىنى كۆرۈپ قويرۇقىنى بىردەم شىپاڭشتىپ تۇردى. يۈسۈپ خوجا يېقىنلىشىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا بىر چەتكە بۇرۇلۇپ قىيغىتقىنىچە چېپىپ قاچتى. يۈسۈپ خوجا قولىدىكى ئۇزۇن قورۇقنى چىلانتورۇقنىڭ بېشىغا يېقىن ئاپىرىشقا نەچچە قېتىم ئۇرۇنغان بولسىمۇ ئەمما چىلانتورۇق ئايغىر بىردەم يىلقىلار ئىچىگە كىرىۋېلىپ، بىردەم ئايرىلىپ چىقىپ زادىلا تۇتۇق بەرمەي، ئۇنىڭ كەينىنى تازا ئۇچۇردى. ئۇ ئۇزۇن قورۇقنى تېقىمى ئاستىغا باستۇرۇۋېلىپ، ئېگەرنىڭ غانجۇغىسىغا باغلاپ قويۇلغان قىل ئارقاننى قولىغا ئالدى — دە، بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ ئايلاندۇرۇپ، چىلانتورۇقنىڭ بوينىنى كۆزلەپ چۆرۈپ ئاتتى. بىراق، چىلانتورۇق ئايغىر ئارقا ئىككى پۇتىنى كۆتۈرۈپ بىر مۆكۈپلا سالمىنى تېپىۋەتتى. ئىككىنچى قېتىم يۈسۈپ خوجا قولىدىكى سالمىنى يەنە ئېتىۋىدى، ئايغىر بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ توغرا تۇرۇۋالدى. نەتىجىدە، بۇ قېتىممۇ ئەجرى بىھۇدە كەتتى. سالمىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى داپقۇر ئېتىپمۇ ئايغىرنىڭ بېشىغا چۈشۈرەلمىگەن يۈسۈپ خوجا ئاچچىقى كېلىگىنىدىن جان ـ ئىمانى چىقىپلا كەتتى. ئۇ شۇنچىلىك غەيرەتكە كەلدىكى، ئۇنىڭ كۆزىگە پەقەت ئالدىدىكى قىيغىتىپ قېچىپ كېتىۋاتقان چىلانتورۇق ئايغىردىن

باشقا هېچنەرسە كۆرۈنمىدى. ئۇ ئايغىرنى ئاخىر تاغ باغرىغا سۈرۈپ كېلىشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى. ئايغىر ئۆزىدەپ چېپىپ ماڭغاندا سۈرئىتى بايقىمدىن خېلىلا ئاستىلاپ قالدى، ئۇ چارچىغانىدى. يۈسۈپ خوجا قاراگىر ئايغىرنىڭ ئىككى بېقىنىنى تېقىمداپ قىسۋىدى، قاراگىر ئىگىسىنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەندەك تېخىمۇ تېز چېپىشقا باشلىدى. يۈسۈپ خوجا قولىدىكى سالمىنى ئۇچىنچى داپقۇر بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ چۈرۈپ - چۆرۈپ قويۇۋىدى، ھېلىقى چىلانتوروق ئايغىر بېشىنى بۇراپلا يانباغرىرلاپ قېچىشقا باشلىدى، يۈسۈپ خوجىنىڭ كۆتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. ئۇ تۆۋەنگە قاراپ چېپىپ كېتىۋېتىپ، قولىدىكى ئارقانىنى بىر ئېتىپلا ئايغىرنىڭ بوينىغا سېلىۋالدى ۋە ئايغىرنىڭ كەينىدىن قوغلاپ تۈز يەرگە يېتىپ كەلدى. ئاندىن ئات ئۈستىدە بىر ئۆرۈلۈپلا قولىدىكى قىل ئارقانىنى تازا كۈچەپ بىر تارتىۋىدى، ئۆمرىدە كۆرۈپمۇ باقمىغان بىر نەرسىنىڭ بوينىنى چىڭ قىسىپ، نەپەسمۇ ئالدۇرمايۋاتقانلىقىغا ھەيران بولۇپ بىرپەس بولسىمۇ تىنچلىنىپ قالغان چىلانتوروق ئايغىر بىردىنلا بېشىنى ئىككى پۇتىنىڭ ئارسىغا تىقىۋېلىپ مۇڭگۈپ بىر كۆكلىگىلى تۇرۇۋىدى ئەييۇھانناس، ئۇ بوينىنى قىسۋاتقان قىل ئارقانىنى ئۇزۇپ ياكى بولمىسا، ئارقانىنى تارتىۋاتقان يۈسۈپ خوجىنى يىقىتىپ قېچىپ كېتىش ئۈچۈن ئالەمنى مالەم قىلدى. يۈسۈپ خوجىنىڭ ئاستىدىكى قاراگىر ئايغىرمۇ پۇتلىرىنى يەرگە تىرەجەپ كەينى پۇتلىرى بىلەن يەرگە زوڭزىيىپ ئولتۇرۇۋېلىپ ئىگىسىگە ياندىشى. قىل ئارقان ھېلىقى چىلانتوروق ئايغىرنىڭ كانىيىنى تېخىمۇ چىڭ قىسىشقا باشلىدى. بىردەم بولسىمۇ تىنچلىنىپ قالغان چىلانتوروق ئايغىر يەنە يۇلقۇنۇشقا باشلىدى. ئەمما، ئالتە قات ئېشىلگەن پۇختا قىل ئارقان خۇددى ئەجەل قىسمىقىدەك ئۇنىڭ بوينىنى بارغانسېرى قىسىشقا باشلىدى. يۈسۈپ خوجا

قولىدىكى ئارقاننى سىيرىپ، بارغانسېرى قىسقارتىپ تېقىمغا باسقىلى تۇردى. شۇ ئەسنادا، ئاختىچىلار يۇگۈرۈشۈپ كېلىپ چىلانتورۇق ئايغىرنىڭ ئىككى قۇلىقىغا چىڭ ئېسىلدى. قانچە يۇلقۇنۇپ باققان بولسىمۇ ئاختىچىلارنىڭ ئىككى قۇلىقىنى ئامبۇردەك قىسىپ تۇرغان كۈچلۈك قوللىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتىش چىلانتورۇق ئايغىرغا نېسىپ بولمىدى. شۇنداق بولسىمۇ ئايغىر ئۆزىنىڭ تۇتۇلۇپ قالغىنىغا تەن بەرمىگەندەك قىلىپ يۇلقۇنۇشىنى قەتئىي توختاتمىدى. بۇ چاغدا، يۈسۈپ خوجا قاراگىر ئايغىرنىڭ ئۇستىدىن سەكرەپ چۈشتى — دە، چىلانتورۇق ئايغىرنىڭ قۇيرۇقىدىن قامالاپ تۇتتى. ئايغىر ئالدىغا قاراپ يۇلقۇنۇپ بىر ئوقچۇۋندى، ئۇمۇ ئايغىرنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ئالدىغا قاراپ بىر تاخلاپ، ئايغىرنىڭ قويرۇقىنى قويۇپ بەردى. بۇ چاغدا تەڭپۇڭلۇقىنى يوقاتقان چىلانتورۇق ئايغىر گۈپپىدە قىلىپ ئالدىغا يىقىلىپ چۈشتى. باشقا جۇڭغارلار يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ، چىلانتورۇق ئايغىرنىڭ بېشىدىن يەرگە نىقتاپ بېسىپ تۇرۇشتى. ئاختىچى ئايغىرنىڭ چۈلدۈرىنى قولىدىكى قىسقۇچ بىلەن قىسىپ تۇرۇپ تېرىسىنى پېچىقى بىلەن تىلدى — دە، بىر تولغاپلا ئايغىرنىڭ تاشقىنى سۈغۇرۇۋالدى. ئاندىن يارىدەمچىسىنىڭ قولىدىن چوغدەك قىزارغان تامغىنى ئېلىپ ئاتنىڭ يانپىشىغا باستى ۋە ئاختا قىلىنغان چىلانتورۇقنىڭ يايلى بىلەن قۇيرۇقىنى قىرقىپ تەكشىلەپ ياساپ قويدى.

جۇڭغار تۆرىسى داندىر زالىڭ جىيەنى يۈسۈپ خوجىغا رازىمەنلىك نەزەرى بىلەن ھەجىيىپ قاراپ قويدى. . .

* * *

يۈسۈپ خوجا قارا ئۆيگە قايتىپ كەلگەندە، ئۆيدە چوڭ ئاكىسى ياقۇپ خوجا بىلەن قالغان ئۇچ ئاكا ـ ئۇكىلىرىنىڭ

يىغلىشىپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆردى. ياقۇپ خوجىنىڭ كۆزلىرى تولا يىغلاپ قىزىرىپ كەتكەنىدى. «ئۆيىمىزدە بىرەر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەرگەن ئوخشىمامدۇ؟ — دەپ ئويلىدى ئۇ كۆڭلى بىر ئىشنى تۇيغاندەك بولۇپ، — ياكى جۇڭغار خانى چوڭ ئاكامنى زىندانغا تاشلىماقچى بولدىمىكىنە؟»

ئۇ تەئەججۇپلىنىپ چوڭ ئاكىسىغا قارىدى. ئاكىسىنىڭ قىزىرىپ ئىششىپ كەتكەن كۆزلىرىدىن ئۇنىڭ ئازابلىق يىغىدىن تېخى ھازىرلا توختىغانلىقىنى بىلىۋېلىش مۇمكىن ئىدى. ئۆي ئىچىدە ئالتە شەھەرلىكلەرگە ئوخشاش كىيىنگەن ناتونۇش يەنە بىر ئادەممۇ بار ئىدى.

— قايتىپ كەلدىڭىزمۇ؟ — دەپ سورىدى چوڭ ئاكىسى ئۇنىڭدىن، ئاندىن ھېلىقى ناتونۇش ئالتە شەھەرلىككە قاراپ، — ھازىر بەش ئاكا ـ ئۇكا ھەممىمىز جەم بولدۇق. ئەمدى پەدەرى بۇزرۇكىمىزنىڭ ۋەسىيىتىنى ئوقۇشىڭىز بولىدۇ.

ھېلىقى ئالتە شەھەرلىك ئادەم يېنىدىن بىر پارچە پاتلىق خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلگەن مەكتۇپنى چىقىرىپ بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈۋېتكەندىن كېيىن تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇشقا باشلىدى:

«... ئى جىگەر پارىلىرىم، خۇسۇسەن سىزلەرنى چوڭ ئاكىڭىزلارغا تاپشۇردۇم. ئى مەخدۇمزادەم خوجا يەتقۇب، مەندىن كېيىن قالسىڭىز بۇ نارەسىدە قېرىنداشلىرىڭىزنى تەربىيىلەپ قاتارغا قوشۇڭ، ئىمكانقەدەر خۇدايىتائالانىڭ تائەت ۋە ئىبادىتىدىن خالىي قىلماڭ ۋە شەرىئەت ھۆكۈملىرىدىن يۈز ئۆرۈمەڭ. خەلقىڭىزنىڭ سوئال ـ سورىقىنى ئەيىب كۆرمەڭ، بىدئەت ـ زالالەتتىن ۋە شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلاردىن ئېھتىيات قىلىڭ. ئىلىم ـ ئەمەلدە مەھكەم تۇرۇڭ. بىزلەرگە ئانھەزرەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمدىن شۇل ئىلىم ـ ئەمەل مىراسدۇر كىم، بۇ دۇنيا ھېچكىمگە باقي قالغان ئەمەس. مەن بۇ كاپىر قالماقلارغا ئىتائەت قىلماقتىن ۋە پەرمانبەردار بولماقتىن ئۆزگە

چاره تاپالمىدىم ۋە ئۇلارغا قارشى مەردلىك بىلەن قىلىچ كۆتۈرۈپ چىقالمىدىم. ئاخىر، مۇشۇ پۇشايمان بىلەن مەھشەرگاھقا كېتەر بولدۇم. ئەمما، سىزلەرنى پەرۋەردىگارىم ئارزۇ - ئارمانلىرىڭىزلارغا يەتكۈزگەي. ئېھتىمال، ھەممە ئىشنى ئەپۇ قىلىمى بىلەن تۇزەتكۈچى ئۇل مېھرىبان ھەزرىتى ئاللاتائالا سىزلەرنى يۆلىسە ئەجەب ئەمەس. ھازىر قالماقلار ئىچىدە تەپرىقىچىلىق كۆتۈرۈلدى. شۇڭا، سىزلەر بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلگەيسىزلەر ۋە شەرمەندىچىلىكتىن خىجالەت بولغان بىزنىڭ بۇ قارا يۈزىمىزنى ئاق قىلغايسىزلەر. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ، ئىسلام قىلىچىنى ئۇل قالماق كاپىرلارنىڭ بېشىغا چاپقايسىزلەر! سەيىدزادىلىك ئابرۇيىنى ئاقلىغايسىزلەر. شۇنداق قىلسىڭىزلار، تاڭلا مەھشەر - گاھىتا ئاللا تائالا ۋە رەسۇلىللا ئالدىدا خىجالەتتىن يەرگە قارىمايسىزلەر. قالماق خانى مېنى مۇلكىي قەشقەرىيگە خان بولدۇڭ، دەپ تۇرغاقلىقتىن ئازاد قىلىپ يەكەن سەلتەنىتىنى سويۇپ ماڭا ئېلىپ بەرگەن بولسىمۇ ئەمما بېشىمدا قالماقلارنىڭ مىسران قىلىچى ئېسىقلىق ئىدى. ئەلھال، بوغداخانمۇ: «ماڭا بەيئەت قىلساڭ، مۇلكىي قەشقەرىينى تەنھا سورىشىڭغا بېرەرمەن، بەلكى ئەۋلادلىرىڭغىمۇ بۇ ھۇدۇتلۇقنى مەڭگۈ جۇلدۇ - جاساق قىلىپ بەرگەيمەن! ماڭا كەل، ماڭا بەيئەت قىل!» دەپ خەت يازدى. بىراق مەن بىلۈرمەنكى، ئۇلارنىڭ بۇ گەپلىرىنىڭ ھەممىسى يالغان، قۇرۇق گەپلەر. قالماق خانمۇ ۋە بوغدا خانمۇ ھەممىسى ئالدامچى قىزىلكۆزلەر! ھازىر كىم - كىمنىڭ ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقانلىقىنى چۈشىنىش قىيىن بولۇپ قالدى. مۇلكىي قەشقەرىيدە مەن خانمۇ ۋە ياكى ئۇلارمۇ؟ ئۆتكەندە ئەمىر قىلاتتىم، بۇيرۇق بېرەتتىم. ھازىرچۇ، مەن ھازىر قالماق خانىنىڭ قولىدىكى قورچاق بولۇپ قالدىم... شۇڭا، پەرزەنتلىرىم، شۇنى ئېسىڭلاردىن چىقارمىغايسىزلەركى، ئۆز

تەقدىرىنىڭ ئىختىيارلىق تىزگىنىنى باشقىلارنىڭ قولىغا تۇنتۇزۇپ قويغان ھەرقانداق بىر ئادەم چوقۇم خار بولماي قالمايدۇ! بىز تارىخىمىزدا بەش قېتىم خۇدا يەڭگۈشلىگەن، ئالتە قېتىم ئىمان ئۆزگەرتكەن تۇتۇرۇقسىز ئەجدا تىنىڭ ئەۋلادىدۇرمىز! شۇڭا، ئەجدادلىرىمىز باسقان ئاشۇ خاتا يولنى مەنلا باسقان بولاي. سىزلەر ھەرگىزمۇ ئېزىپ، تېزىپ بۇ خاتا يولغا كىرىپ قالمىڭىزلار. مەن سىزلەردىن شۇنى ئىلتىجا قىلۇرمەنكى، مەندىن كېيىن قالسىڭىزلار چوڭ ئاكىڭىزلار يەئقۇب خوجىنى مېنىڭ ئورنۇمدا ئاتا دەپ بىلگەيسىزلەر. چوڭ ئوغلۇم يەئقۇب خوجا بۇنىڭدىن كېيىن «خوجا جاھان ئەرشى» نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ ئۇل مەملىكەتنى تەسەررۇپ قىلغاي! ئاكاڭلار تەڭداشسىز باھادىر، سەمىمىي، پاك ئادەمدۇر. مەملىكەت گۈمران بولۇۋاتىدۇ، قالماقلار ئۇنى تالاۋاتىدۇ. ئەمدى سىزلەر چوڭ ئاكىڭىزلار يەئقۇب خوجا جاھان ئەرشىگە ھەمدەم بولۇشىڭىزلار لازىم. مېنى ھەرگىز دورىماسلىقىڭىزلارنى سورايمەن! ياخشى پەرزەنت ـ ئاتىنىڭ سەۋەنلىكىنى يۇيۇر! شۇڭا كونىلار:

ئاتىدىن خاتا كەتسە كۆرمە خاتا،
ساۋاب بىل خاتا تاكى قىلسا ئاتا.
ئاتىنىڭ خاتاسىنى بىلگىل ساۋاب،
سېنى يۇز بالادىن قۇتقۇزغاي خۇدا![1]

دەپ ياخشى ئېيتىشقانىدى. ئويلاپ باقسام، بۇئۆمرۇمدە رەببىم ئالدىدا گۇناھلىق ناشايان ئىشلارنى كۆپ قىلىپتۇرمەن. مېنىڭدىن تولىمۇ كۆپ سەۋەنلىكلەر سادىر بولۇپتۇ. بىراق، بۇ

① ئەھمەد يۈكنەكى: «ئەتەبەتۇل ھەقايىق».

سەۋەنلىكلەرنىڭ يىلتىزىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەمسىزلەر؟ ئۇنىڭ يىلتىزى ـ ھەسەتخورلۇقتۇر. گەرچە داستارلار بىلەن ئىسھاقىيىچىلەر بىر ئاتىنىڭ ئەۋلادلىرى بولغان بولساقمۇ بىراق داستارلار بىلەن ئىسھاقىيىچىلەر ئۇل زېمىنغا تېرىغان ئاداۋەت تىكىنى چېچەكلەپ ئاخىر تەپرىقچىلىقتىن مېۋە بەردى. قاچانكى مەخدۇمزادىلەر بىلەن خوجىزادىلەر ئوتتۇرىسىدىكى نىزاھىپەتچىلىككە قالماقلار قول تىقتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇل ئالتە شەھەر تەۋەسىدە ئىش بۇزۇلدى. داستارلار غەلىبە قىلغاندا، ئۇلارغا دۇشمەن سانىلىدىغان ئىسھاقىيىچىلەر- نىڭ ئۆي ـ جاي، خانۇ ـ مانلىرى گۇلخان بولۇپ ياندى. تەلۋە سوپى ـ ئىشانلار خالىغان بىر ئۆيگە ھېلىدىن ھېلىغا ئوت قويۇشى مۇمكىن ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن، پەقەت شۇ ئۆي ئىگىسىنى «داستارلارغا دۇشمەن» ياكى «ئىسھاقىيىچىلەرگە دوست» دەپ ۋارقىراپ قويۇشلا كۇپايە قىلاتتى. باشقىلارنى بىر مىنۇت قاقشاتمىسا ئىچى پۇشىدىغان بىر توپ تەلۋە سوپى ـ ئىشانلار شۇئان ھازىر بولۇشاتتى. داستارلارمۇ، ئىسھاقىيىچىلەرمۇ مۇلكىي قەشقەرىيە دەھرىي ھاكىمىيەتنىڭ تىزگىنىنى تەنھا ئىگىلەپ دەۋران سۈرۈش تەمەسىدە قالماقلاردىن ئۆزلىرىگە خوجا تۇتۇشتى. مەيلى مۇلكىي قەشقەرىيە تەختىنى سەئىدىيەلەر قولىدىن سويۇپ ئېلىپ يىگىرمە يىل سورىغان ئاپاق خوجا بولسۇن ۋە ياكى مەن بولاي، ھەممىمىز مۇلكىي قەشقەرىيگە قالماقلارنىڭ نەيزىسىگە مىنىپ كىرەلىگەن ئىدۇق! بىراق، خاھى داستار ئاپاق خوجا بولسۇن ۋە ياكى مەن بولاي، ھەممىمىزنىڭ ئاقىۋىتى نېئىمەت تەمەسىدە مىسىر پادىشاھىنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن سەييىاد دۇچ كەلگەن قىسمەتتىن ئۆزگىچە بولمىدى!

بىر سەييىاد تۇرمۇشىنىڭ ئېغىرلىقىدىن مىسىر پادىشاھىنىڭ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىدىغان بىر دوستىغا ئەھۋال ئېيتىپتۇ ۋە:

— كۇنلۇك كىرىمىم ئاز، بالا - چاقام كۆپ، كەمبەغەلچىلىكىنىڭ يۈكىنى داۋاملىق كۆتۈرۈۋېرىشكە تاقىتىم قالمىدى، — دەپتۇ ئۇ، — باشقا ئەللەرگە كېتىپ مەيلى قانداق تىرىكچىلىك ئۆتكۈزسەم، ياخشى - يامانلىقىم بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمايتتى، دېگەن پىكىر نەچچە قېتىم خىيالىمغا كەلگەنىدى. ئەمما، دوست دۇشمەنلىرىمنىڭ مەسخىرىسىدىن ئەندىشە قىلىمەن. ئۇلار ئارقامدىن غەيۋەت قىلىشىپ كۇلۇشىدۇ ۋە تىللىشىدۇ. ئۆزۈڭگە مەلۇم، ھېساب ئىلمىدىن ئانچە - مۇنچە خەۋىرىم بار. ئەگەر سېنىڭ مەرتىۋەڭ شاراپىتىدىن پادىشاھ تەرىپىدىن بىرەر خىزمەتكە تەينىلىنىپ قالسام، تۇرمۇشتا خاتىرجەم بولاتتىمكى، قالغان ئۆمرۇمدە ساڭا قانچە تەشەككۇر بىلدۇرسەمۇ، ماڭا قىلغان بۇ ياخشىلىقىڭنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمىغان بولاتتىم!

— ئەي بۇرادەر، — دەپتۇ دوستى ئۇنىڭغا، — پادىشاھلارغا خىزمەت قىلىشنىڭ ئىككى تەرىپى بار، ھەم قورساق ئۈمىدى، ھەم جان قايغۇسى. شۇڭا، ئاشۇ ئۈمىدنى دەپ قايغۇغا چۈشۈپ قېلىش ئاقىللارنىڭ پىكرىگە خىلاپ.

— ھەيھات، بۇ سۆزنى مېنىڭ ئەھۋالىمغا مۇۋاپىق ئېيتمىدىڭ ۋە ئىلتىماسىمغا جاۋاب بەرمىدىڭ، — دەپتۇ ھېلىقى بۇرادىرى ئۇنىڭغا، — ‹كىمكى خىيانەت بىلەن شۇغۇللانسا، قولى ھېسابتا تىترەيدۇ› دېگەن ماقالىنى ئاڭلىمىغانمىدىڭ؟ دانىشمەنلەر ئېيتىدۇركى: ‹تۆت خىل كىشى تۆت خىل كىشىدىن ئۆلگۈدەك قورقىدۇ: قاراقچى سۇلتاندىن، ئوغرى پاششاپتىن، پاسىق چېقىمچىدىن، پاھىشە مۇھتەسىپتىن›. ئەمما، ھېسابتا توغرا بولغان كىشى ھېساب بېرىشتىن قورقمايدۇ.

— مەن ئاڭلىغان تۇلكىنىڭ ھېكايىسى سېنىڭ ئەھۋالىڭغا مۇناسىپ كېلىدىكەن، — دەپتۇ دوستى بۇرادىرىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ.

— ئۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟

— كىشىلەر قارىسا، — دەپتۇ دوستى، — بىر تۈلكە يىقىلىپ - قوپۇپ جان - جەھلى بىلەن قېچىپ كېتىۋاتقۇدەك. بىرەيلەن ئۇنىڭدىن: «ساڭا نېمە بالا بولدى، نېمانچە قورقۇپ كەتتىڭ؟» دەپ سورىغانىكەن، تۈلكە: «ئاڭلىشىمچە، تۆگىلەرنى سەيسىگە تۇتۇۋاتقۇدەك» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. ھېلىقى كىشى: «ھوي پەس، تۆگە بىلەن سېنىڭ نېمە مۇناسىۋىتىڭ بار ۋە قانداق ئوخشاشلىقىڭ بولسۇن؟» دەپتىكەن، «توختا! — دەپتۇ تۈلكە، — ئەگەر ھەسەتخورلار غەرەزلىك ھالدا، مۇنۇ تۆگە، دەپ چېقىپ قويسا، مەن قولغا چۈشۈپ قالىمەن. ئۇ چاغدا مېنىڭ ئەھۋالىمنى تەكشۈرۈشكە كىم كۆڭۈل بۆلۈپ، مېنى غەمدىن خالاس قىلىدۇ؟ ئىراقتىن تەرياق[1] ئېلىپ كەلگۈچە يىلان چاققان ئادەم ئۆلۈپ تۈگەيدۇ!»

— شۇڭا، — دەپتۇ دوستى ھېكايىسىنىڭ ئاخىرىدا، — سېنىڭ ئەھۋالىڭمۇ خۇددى شۇنداق، گەرچە، سەندە ئارتۇقچىلىق، ھالاللىق، توغرىلىق ۋە سادىقلىق بولسىمۇ ئەمما ھەسەتخورلار بۆكتۈرمىدە، شىكايەتچىلەر بولۇڭ - پۇچقاقلاردا ئولتۇرۇشىدۇ. سەن ياخشى ئىشلارنى قىلساڭمۇ، ئۇلار پادىشاھقا تەتۈرسىچە يەتكۈزۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھنىڭ ئالدىدا جاۋابقا تارتىلىسەن. ئۇ چاغدا كىم سېنىڭ تەرىپىڭنى ئېلىپ سۆزلەشكە جۈرئەت قىلالايدۇ؟ شۇنىڭ ئۈچۈن مەسلىھەتىم شۇكى، قانائەت مۇلكۈڭنى ساقلا، ئەمەلدار بولۇش تەمەسىنى تاشلا!

ئەمما، بۇرادىرى ئۇنىڭ دېگىنىگە كۆنمەپتۇ. نائىلاج، دوستى ساراي ۋەزىرىنىڭ قېشىغا بېرىپ، ھېلىقى دوستىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ، ئۇنىڭ قابىلىيەت - ئارتۇقچىلىقىنى بايان

---

① تەرياق - زەھەر قايتۇرغۇچى دورا.

قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ساراي ۋەزىرى ئۇنىڭغا كىچىكرەك بىر خىزمەتنى بېرىپتۇ.

ئاردىدىن بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭ ئىشى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، يۇقىرى مەرتىۋە، ئۈستۈن ئورۇنغا قويۇلۇپتۇ. ئۇنىڭ بەخت يۇلتۇزى بارغانسېرى ئۆرلەپ، شۇنداق يۇكسەك پەللىگە بېرىپ يېتىپتۇكى، پادىشاھنىڭ ئەڭ يېقىن ساھىبىگە ئايلىنىپ، ئۇنىڭ مۇشاۋىرى ۋە ئىشەنچلىك ۋەكىلى بولۇپ قاپتۇ.

بىراق، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىمۇ جىم يېتىشماپتۇ. بىر گۇرۇھ كىشىلەر ھەسەت قىلىشىپ، ئۇنىڭغا (خائىن) دەپ تۆھمەت چاپلىشىپتۇ ۋە ئۇنى زىندانغا تاشلاپ نەزەربەندكە ئالغۇزۇپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ دوستى باشقا بىر مەملىكەتكە چىقىپ كەتكەنلىكتىن، ئورۇندا يوق ئىكەن. ئۇ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇ ئىشنىڭ ھەقىقىتى ئايدىڭلىشىپ، ھېلىقى دوستى زىنداندىن ئاقلىنىپ چىقىرىلىپتۇ. ئەمما، ئۇنىڭ مال ـ مۇلكى مۇسادىرە قىلىنىپ خەزىنىگە ئېلىنىپتۇ.

— شۇ چاغدا، مېنىڭ دېگەنلىرىمنى قوبۇل قىلمىدىڭ، — دەپتۇ دوستى ئۇنىڭغا، — پادىشاھقا خىزمەت قىلىش دېگىز سەپىرىگە ئوخشايدۇ، ھەم خەتەرلىك، ھەم پايدىلىق. يا خەزىنىنى قولغا كىرگۈزسەن، ياكى تىلسىماتتا ئۆلىسەن! . . .»

ھېلىقى ئالتە شەھەرلىك ناتونۇش ئادەم خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن دانىيال خوجىنىڭ مەكتۇپىنى ئېھتىرام بىلەن ياقۇپ خوجىغا سۇندى.

— ئى ئەزىزلەر، — دېدى ياقۇپ خوجا ئاتىسىنىڭ مەكتۇپىغا قاراپ قويغاندىن كېيىن قايغۇ ئىچىدە، — پەدەرىمىز ئۇل ۋەسىيەتنامىنى قالدۇرغاندىن كېيىن رامزاننىڭ يىگىرمە يەتتىسى سەھەردە قازايى قەدەر يېتىپ، ئاللاغا جان تەسلىم قىلىپتۇ. «قالۇ ئىننالىلاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجىئون.» قازاغا رىزا بولماقتىن باشقا چارە يوقتۇر. خەلقىمىزدە: «ئۆلگەنلەر

ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى تىرىكلەرنىڭ قايغۇسىغا يىغلاش كېرەك» دېگەن گەپ بار. بۇنىڭدىن كېيىن بىز ھەممىمىز يەكدىللىق بىلەن كۆمەكلەشمىكىمىز زۆرۈردۇر.

ئۇ سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن قەتئىي قارارغا كەلدى ۋە:

— ۋەللاھەمكى، پەدەرىمىز يەرلەشكەن ئاشۇ ئانا دىيارىمىزدا ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ۋەتىنىمىزنى قالماق ئىستىلاچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدىن ئازاد قىلىش ئۈلۈغ ئىشىنى ئىشقا ئاشۇرايلى! قېنى، كېلىڭلار، ھەممىمىز قۇرئان تۇتۇپ بۇ ئۈلۈغ ئىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۇن قەسەم قىلايلۇق!

بۇ چاغدا ھېلىقى ئالتە شەھەرلىك ناتۇنۇش ئادەم قوينىدىن بىر قۇرئاننى چىقىرىپ ياقۇپ خوجىغا ئۇزاتتى.

دانىيال خوجىنىڭ ئوغۇللىرى ياقۇپ خوجا، ئايۇپ خوجا، يۈسۈپ خوجا، خامۇش خوجا ۋە ئەبەيدۇللا خوجا تەرتىپ بويىچە تىترىگەن قوللىرىنى قۇرئان ئۈستىگە قويۇشتى.

— ئەمدى قەسەم ئىچەيلۇق!

ياقۇپ خوجىنىڭ ئىنىلىرى كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ ئۇنىڭغا قاراپ تۇرۇشاتتى.

— تەڭرىتائالا ئالدىدا، — دەپ تەنتەنىلىك قەسەم قىلدى ياقۇپ خوجا. ئۇ شۇ تاپتا بەك ھاياجانلىنىپ كەتكەچكىمۇ ئاۋازى تىترەپ چىقىۋاتاتتى، — شۇ مۇبارەك ئۈلۈغ كىتابنى تۇتۇپ قەسەم بېرۈرمىزكى، ۋەتىنىمىزنى قالماق باسقۇنچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدىن ئازاد قىلىش ئۈچۇن ئاخىرغىچە جىھاد قىلىمىز! مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بىرلىكى ۋە ھۆرلۈكى ئۈچۇن تاكى ئەڭ ئاخىرقى بىر تامچە قېنىمىز قالغىچە غازات قىلىمىز!

ياقۇپ خوجىنىڭ ئىنىلىرىمۇ ئاكىسىنىڭ ئارقىسىدىن يۇقىرىقى سۆزلەرنى تەكرارلاشتى.

— ئۆلۈشكە رازىمىزكى، ھېچقانداق تەپرىقە نىيەتتە ۋە

ئاسمي هەرىكەتتە بولمايمىز!

— . . . تەپرىقە نىيەتتە ۋە ئاسمي هەرىكەتتە بولمايمىز!

ئاخىردا بەش ئوغۇل قۇرئاننى نۆۋەت بىلەن قوللىرىغا ئېلىشىپ ئۇچ قېتىمدىن سۆيۈشۈپ بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈشتى.

تەنتەنىلىك قەسەم ئىچىش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن يۈسۈپ خوجا ئاكىسى ئايۇپ خوجا ۋە ئىنىلىرى نامىدىن چوڭ ئاكىسى ياقۇپ خوجىغا بەيئەت قىلىپ مۇنداق دېدى:

— ئى قەدىردان ئاغا، ئى خوجا جاهان ئەرشى! سىز بىزلەر ئۈچۈن جەد — بۇزرۇكۋارۇرسىز، پەدەرىمىزنىڭ ئورنىدا ئاتادۇرسىز. سىزنىڭ ئەمرىڭىزنى تۇتماق بىزلەر ئۈچۈن پەرھىزدۇر. قېنى، خوجا جاهان ئەرشى، پەرمان بېرىڭ، بىزلەر سىز ئۈچۈن پەرمانبەردارمىز!

— پەرمانبەردارمىز! — دەپ گۇركىرەشتى قالغان خوجىلارمۇ تەڭلا.

— رەهمەت، ئەزىزلىرىم، — دېدى ياقۇپ خوجا هاياجان ئىلكىدە، — خەلقىمىزدە: «كۆز ئۆز ئورنىدا ئەزىز» دېگەن گەپ بار. بىز مۇلكىي قەشقەرىيدىلا خەلقىمىزنى غازاتقا چاقىرالايمىز. شۇڭا، هەر خىل ئامالىلار بىلەن ئانا دىيارىمىزغا ـ خەلقىمىزنىڭ ئارىسىغا كېتىشنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشىمىز لازىم. جۇڭغار خانى مۇلكىي قەشقەرىيگە قايسىمىزنى ئەۋەتسۇن، بىز ئۈچۈن بەربىر. خەلقىمىزنى غازاتقا چاقىرىش — بىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىلى بىر مەزگىللىك تۈپ مەقسىتىمىز بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى، مۇلكىي قەشقەرىينىڭ شەهەر ـ يېزىلىرى نومۇسسىز غالچا، دەستەكسىز سوپى، ئالدامچى ئىشان، جەللىگۇر قەلەندەر، كۆكەمە ئاشىق، ئۇياتسىز دەرۋىش، بىغەم مۇرشىدلار بىلەن تولدى. ئۇ يەرلەردە «زاتى شەرىپلەر»، «گالۋاڭ ئەۋلىيالار» هۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشماقتا. ئۇلار كىشىلەرنى ئۇزاقتىن بۇيان ئالداپ ئۆزىگە

ئىشەندۇرۇپ، ئاڭقاۋلىقتا تۇتۇپ كېلىشتى. خەلقىمىز ئۇلارغا ئۆزىگە ئىشەنگەندىنمۇ بەكرەك ئىشىنىشىدۇ. شۇڭا، ھەممىدىن ئاۋۋال خەلقنى ھىدايەتكە باشلاپ، غاپىللىقتىن ئويغاتماق زۆرۈردۇر. بۇنىڭ ئۈچۈن بىز مۇلكىي قەشقەرىيدە «قالماقلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، سەئىدىيلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش» نى چاقىرىق قىلىشىمىز لازىم.

— خوجا جاھان ئەرشى دانادۇر! — دېيىشتى قالغان تۇرغاق خوجىلار.

ئۇلار بۇ ئىشلار ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ، تاڭ ئېتىپ قالغانلىقىنىمۇ تۇيۇشمىدى...

* * *

بىراق، تارىخنىڭ تەرەققىياتى ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدىنمۇ تېز بولدى. يەكەن تەختىدىكى قورچاق خان داننىيال خوجا كېسەلدىن ئۆرە بولالماي ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن جۇڭغار خانى غالدان سىرىن مۇلكىي قەشقەرىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك تىزگىنلەش ئۈچۈن، مەمۇرىي جەھەتتىن بۆلۈپ ئىدارە قىلىش چارىسىنى قوللاندى. بۇنىڭ ئۈچۈن داننىيال خوجىنىڭ ئېرەن قابۇرغىدا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان بەش ئوغلىدىن چوڭ ئوغلى ياقۇپ خوجىنى يەكەنگە، ئۈچىنچى ئوغلى يۈسۈپ خوجىنى قەشقەرگە، تۆتىنچى ئوغلى خامۇش خوجىنى ئاقسۇغا، بەشىنچى ئوغلى ئابدۇللا خوجىنى خوتەنگە «خان» قىلىپ تەينىلىدى ۋە يەكەن سەلتەنىتىنىڭ ھوقۇقىنى پەقەت يەكەندىن باشقا يەردە ئۆتىمەس قىلىپ قويدى. بۇ خوجىلار ھەر يىلى جۇڭغار خانىغا ئىككى نۆۋەت ئولپان ـ سىلىق تۆلەپ تۇرۇش ۋە بىردىن ئوغلىنى ئېرەن قابۇرغىدا تۇرغاقلىققا ئەۋەتىش بەدىلىگە مۇلكىي قەشقەرىيگە قايتۇرۇلدى.

جۇڭغاريه هۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىن يۈرگۈزگەن دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇمى ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسى تۈپەيلىدىن قەشقەريەنىڭ مىللىي ئىگىلىكى خاراپلاشتى. زۇلۇم ستەم تېخىمۇ كۈچەيدى. «ئۆكۈز تېخىمۇ ئورۇقلىدى. ئەمما، ياغاچ بويۇنتۇرۇق تۆمۈر بويۇنتۇرۇققا ئالماشتى. بۇنىڭ بىلەن قۇللۇققا چۈشكەن، كۈلپەت چەككەن بۇ زېمىن يېڭى ـ يېڭى قارشىلىقلارغا ۋە قوزغىلاڭلارغا ھامىلدار بولدى. . . »

نەزمە

ساقىي، جەننەتى ساپ زۇلالىڭ قېنى؟
ھەق كۆرۈنەر ئەينەك مىسالىڭ قېنى؟
ئىچىمنى تازىلاپ يۇيۇش نىيىتىم،
چولاق قۇمغان، سۇنۇق ساپالىڭ قېنى؟

— ئىبىن سىنا

بىرىنچى باب

چولمىدىن قاچقان بېلىق

«قاراش تەمىش قايمادۇق، قازىن تەمىش قايمىش» (مەنىسى: «قېرىنداش دېسە قارىمىغان، قۇدا دېسە قاراپتۇ»)

— مەھمۇد قەشقەرى

مىلادى 1752 ـ يىلى (مايمۇن يىلى) ياز.

— خۇش كېلىپسىز ئەزىزىم، يول ئازابى سىزنى چېچىپ قويمىغاندۇ؟ — دەپ ئالاھىدە ئىلتىپات كۆرسەتتى يەكەن خانى جاھان خوجا ئەرشى ئورنىدىن تۇرۇپ. بۇ سورۇندا يەنە سىدىق خوجا پۇتۇھى ۋە خوتەن خانى ئابدۇللا خوجىمۇ بارئىدى.

— يوغۇسۇ، كۆپ ھەرەج تارتىپ كەتمىدىم، — دېدى قەشقەر خانى يۈسۈپ خوجا سىپايىلىق بىلەن قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ، — ھەزرىتى خان خوجامنىڭ مۇبارەك تەنلىرى تازىمىكىن؟

— كۆپ تەشەككۇر، — دېدى جاھان خوجا ئەرشى مېھرىبانلىق بىلەن، — مەن سىزنىڭ ئۆز ئاكىڭىز. شۇنداق بولغاندىكىن تۇزۇت قىلماڭىز، بەھۇزۇر ئولتۇرىڭىز.

— قۇللۇق، — دەپ ھۆرمەت بىلدۇردى يۈسۈپ خوجا

ئاكىسىغا قوللىرىنى مەيدىسىگە قويۇپ تۇرۇپ.

— مۆھتەرەم ئىنىمىز نىزامىدىن خوجىنىڭ ۋاقىتسىز قازا تېپىشى بىزلەرنى بىر تۇغقان قېرىندىشىمىزدىن ئايرىدى، — دەپ كۆز يېشى قىلدى جاھان خوجا ئەرشىي، — مەن ئاتا ئورنىدىكى ئاغا بولۇپ تۇرۇۋقلۇق، ئۇ قېرىندىشىمىزنى ئۆز قولۇم بىلەن كېپەنلەپ، ئېتىكىنى قوشالمىغانلىقىمغا تولىمۇ ئەپسۇسلىنىمەن! ۋاپادەرىخ، ئاتىلار: «ئارپا ـ بۇغداي سامانىنى سەلكىن ئايرىيدۇ، ئۇرۇق ـ تۇغقان قېرىنداشنى ئۆلۈم ئايرىيدۇ!» دەپ بىكارغا ئېيتمىغانىكەن! ئاتام رەھمەتلىك مېنى «ئىنىلىرىڭىزغا مېنىڭ ئورنۇمدا ئاتا بولغايسىز!» دەپ ۋەسىيەت قىلمىغانمىدى؟!...

ئۇ سۆزلەۋېتىپ كۆڭلى تېخىمۇ بۇزۇلدى — دە، «ۋاي قېرىندىشىم!» دېگىنىچە ھازا ئېچىپ بۇقۇلداپ، بوغۇلۇپ ـ بوغۇلۇپ يىغلاشقا باشلىدى.

— قازاغا رىزا بولماق، ئۆلۈمگە سەبرى قىلماق لازىمدۇر! — دېدى يۈسۈپ خوجا ئاكىسىغا تەسەللى بېرىپ، — ئول رەھمەتلىك ئۆزىنىڭ بىر ۋەسىيىتىنى سىز مېھرىبان ئاكامغا يەتكۈزۈپ قويۇشۇمنى ئالاھىدە جېكىلىگەنىدى.

— قېنى سۆزلەڭ، قۇلىقىم سىزدە!

— «... ئى قېرىندىشىم» — دېگەنىدى ئول رەھمەتلىك ماڭا، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى يۈسۈپ خوجا، — «ئى قېرىندىشىم، بىزگە ئەمدى سەپەر مۇبارەكتۇر. تۇشەئى راھ[1] ئاخىرەت كېرەك. بۇ يول تۇشەسىگە ئەمەلىي سالھ[2] ۋە ئەفئال ھەسەنە[3] كېرەك. بىزدە ھېچقايسى مەۋجۇت ئەمەس. ھەدىستە مۇنداق دېيىلگەن: «قالەننەبىيۇ ئەلەيھىسسالام مۇئىنزا ماتەل

---

① راھ تۇشە — سەپەر ئوزۇقى.
② ئەمەلىي سالھ — ياخشى ئىشلارنى قىلغۇچى.
③ ئەفئال ھەسەنە — ياخشى ئىش.

ئىنسانۇ ئىنقەتەئە ئەمەلۇھ، ئىللە سىسەدە قەتەلجادىيە تۇۋەلىئلمۇيەنتەنە ئۇ بىھىنتاسۇ ۋەلۋەلەدۇسسالىھۇ يەد ئۇلەھۇبىلخەيرى، يەنى ھەر ۋاقىتتىكى ئادەم ئۆلسە تۇگەيدۇ! ئول ئادەمنىڭ تامام ئەمەلى مەگەر ئۇچ نېمەرسە تۇگىمەس. ئاۋۋال سەدەقەئى جارىيەچۇنانچە ئۇمەدرىسە كۆبرۇك. ئىككىنچى، ئەمەلكى خەلققە ئۇنىڭدىن مەنپەئەت يېتەر، تا قىيامەتكىچە كەم بولماس. ئۇچىنچى، پەرزەنت سالىھدۇركى، ئاتا ـ ئاناسىغا ياخشى دۇئا قىلۇر. ئەمما، بۇ ئۇچ ئىش ھېچقايسىسى مەندە مەۋجۇت بولماپتۇر. ناكام كېتىپ بارۇرمەن، ھەر نېمەرسىكى بىساتىمدە باردۇر، ئەزبىرايى خۇدا پەقىرلەرگە سەرپ ئەتكەيلەر. قالغانىنى ئالىپ بارىپ، يەركەندە بىر مەدرىسە بىنا قىلدۇرغايلار ۋە ھەزرىتى خوجا جاھان ئاكام باشلىق سىزلەرنى ھەق سۇبھانە ۋە تەئالاغا جەد بۇزرۇكۋارىمغا تاپشۇردۇم. مەندىن رازى بولغايلار. خۇسۇسەن، ھەزرىتى خوجا جاھان ئاكا پادىشاھىمغا ئەرز يەتكۇزسۇنلەر، ئاتا تەربىيەتىدىن زىيادەرەك تەربىيەتلەرنى تاپىپ، ئىلتىپاتلەرنى كۆروپ ئىدىم. مەندە ھەققى ھوقۇقلەرى بەدەنمدىكى تار مويۇمدىن زىيادىدۇر. مەندىن رازى بولسۇنلەر!» دەپ جان تەسلىم قىلدىلەر.①

— «قالۇ ئىننەللاھى ۋە ئىننائىلەيھى راجىئون!» — دەپ دۇئاغا قول كۆتۇردى جاھان خوجا ئەرشى ئىنىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى ئاڭلاپ بولۇپ.

جاھان خوجا ئەرشى ئۇكىسىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە، ئۇنىڭ جەسىتىنى ئاقسۇدىن يەكەنگە ئەكەلدۇروپ ئالتۇنلۇققا دەپنە قىلدۇردى. ئاندىن مەدرىسە سالدۇروپ، نامىنى «ئاق مەدرىسە» دەپ ئاتىدى. بۇ مەدرىسە كېيىنكى چاغلاردا يەنە «مەدرىسە خامۇش ئەزىز» دەپمۇ ئاتالدى.

① مۇھەممەد سادىق قەشقەرى: «تەزكىرە مەي ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىل 1 ـ نەشرى، 124 ـ، 125 ـ بەتكە قارالسۇن.

ئەسلىدە، خامۇش خوجا دەپ ئاتالغان نىزامىدىن خوجا ئىرەن قابۇرغىدا قاتتىق بىتاب بولۇپ قالغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر يەكەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن يەكەن خانى جاھان خوجا ئەرشى ئىنىسى قەشقەر خانى يۈسۈپ خوجىنى بىرىنچىدىن، خامۇش خوجىنى كۆرۈپ كېلىشكە، ئىككىنچىدىن، ئىلىي تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇپ بېقىش ئۈچۈن ئىرەن - قابۇرغىغا ئەۋەتكەنىدى. ئۇ ئىرەن قابۇرغىغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن خامۇش خوجا كېسەلدىن ئۆرە بولالماي ئۆلۈپ كەتتى. يۈسۈپ خوجىمۇ ئارقىدىنلا جۇڭغار خانى داۋاجى تەرىپىدىن ئىلىدا يېڭىۋاشتىن تۇرغاقلىققا تۇتۇپ قېلىنغاچقا، بۇ قېتىم ئۇنىڭ مۇلكىي قەشقەرىگە قايتىپ كېلىشى تولىمۇ تەسكە چۈشكەنىدى.

جاھان خوجا ئەرشى ئىنىسى نىزامىدىن خوجىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى تۇگەتكەندىن كېيىن خالىي بىر ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، ئىنىسى يۈسۈپ خوجىدىن ئىلى تەرەپنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتە قىلدى.

* * *

مىلادى 1752 - يىلى يۈسۈپ خوجا ئىلىغا چىققاندا، جۇڭغارىيە خانى غالدان سېرىن ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى تەختتە ئولتۇرغان سېۋان دورجىمۇ جۇڭغار شاھزادىلىرىنىڭ مىلادى 1749 - يىلىدىكى تەخت تالىشىش كۈرىشىدە سەيىن بىلىك تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تەختكە چىققان دالجىرلاما دېگەن جۇڭغار خانىمۇ مىلادى 1752 - يىلى جۇڭغارلارنىڭ خۇيىت قەبىلىسىنىڭ خانى ئامۇرسەنا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ھازىر جۇڭغارىيە تەختىگە داۋاچى دېگەن بىرسى ئولتۇرغانىدى. جۇڭغار شاھزادىلىرى مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان تەخت تالىشىپ ئۆزئارا قىرغىنچىلىق

قىلىشۇەرگەنلىكتىن، جۇڭغارىيە دۆلىتى چوڭ مالمانچىلىق ئىچىگە پېتىپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن جۇڭغارلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەنى تىزگىنلىشى ئۆتكەنكىگە قارىغاندا كۆپ بوشىشىپ قالغانىدى.

جاھان خوجا ئەرشى يۈسۈپ خوجىدىن بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي سوراپ بىلىۋالغاندىن كېيىن جۇڭغارلار ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل بولۇشنىڭ پەيتى پىشىپ يېتىلگەنلىكىنى ھېس قىلدى.

— خوش، مەخدۇمزادەم، قالماقلارنىڭ بۇ تەرەپلەرگە قاراشقا چولىسى تەگمەيۋاتقان بولسا، بىز نېمە قىلىشىمىز كېرەك؟ — دەپ سوردى جاھان خوجا ئەرشى يۈسۈپ خوجىنىڭ مۇددىئاسىنى ئۇقۇپ باقماقچى بولۇپ.

— جۇڭغار قالماقلىرىغا قارشى تۇرىدىغان بارلىق كۈچلەرنى ئۆز ئەتراپىمىزغا يىغىپ ئىتتىپاق تۈزۈشىمىز كېرەك!

جاھان خوجا ئەرشى قوڭۇر كۆزلىرىنى ئىنىسى يۈسۈپ خوجىغا سىناق نەزىرى بىلەن تىكتى.

— قىرغىز ـ قىپچاقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزەيلىمۇ، مەخدۇمزادەم؟

— پەقەت ئۇلارلا ئەمەس، يەنە داستارلارمۇ بارغۇ؟ — دېدى بايات ئاتىسى بىلەن تاغىسىنىڭ سۆزىگە ئارىلاشماي بىر چەتتە جىم ئولتۇرغان سىدىق خوجا پوتۇھى، — داستارلارنىڭ ئىشانلىرى ئوسال بولغىنى بىلەن، مۇرىدلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ باقساق نېمىشقا بولمايدىكەن؟

— ئى پەرزەنتىم، سۆزىڭىزغۇ خاتا ئەمەس، ئەلھال، ئورتاق دۈشمەن ئالدىدا يەنە «داستارلار»، «ئىسھاقىيىلەر» دەپ ئايرىپ ئولتۇرۇش ياخشى ئەمەس. زادى ئول داستارلارنىڭ خەلىپىلىرى بىز بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشكە ئۇنارمۇ؟ — دېدى ئوغلىنىڭ گېپىگە جاۋابەن جاھان خوجا ئەرشى ئويچان كۆزلىرى بىلەن

يەرگە تىكىلىپ تۇرۇپ.

— مۇبادا، بىز قالماقلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئومۇمىي خەلقتىن قوشۇن چاقىرساقچۇ؟ بۇ قوشۇنغا ئۆزىمىزدىن ۋە ئۇلاردىن ئىستىداتلىق سەركەردىلەرنى باش قىلىپ قويساق، ئاندىن جۇڭغارلار بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىمىزنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتكىمىزنى ئاشكارا جاكارلاپ، خەلقنى قالماق قاراخانىلىرىغا ئولپان — سېلىق تاپشۇرماسلىققا چاقىرساق، ئۇيغۇرلار مەيلى ئىسھاقىيىلەر بولسۇن ياكى داستارلار بولسۇن ھەممىسى بىز تەرەپكە ئۆتمەمدۇ؟

ئوغلى سىدىق خوجىنىڭ چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرىنى ئاڭلىغان جاھان خوجا ئەرشى ئويلىنىپ جىم ئولتۇرۇپ قالدى.

— جىيەنىمنىڭ ئەقلىدىن ئۆرگىلىپ كېتەي، ھەزرىتى خوجا جاھان ئاكا پادىشاھىم، — دەپ يۈسۈپ خوجا، — جىيەنىمنىڭ بۇ پىكىرلىرى تولىمۇ پايدىلىق پىكىرلەردۇر. مەن قەشقەرگە قايتىپ بەگلەرنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىپ، ئۇلارنى ئەيۋاشقا كەلتۈرەي. مېنىڭ قىرغىز ـ قىپچاق ئاغىنىلەر بىلەن مۇناسىۋىتىم قويۇق بولغاندىكىن، شۇلارنىڭ قېشىغا بارىدىغان قوشۇن تەلەپ قىلىشقا ئادەم ئەۋەتەي. ئەلھال، ئۇلارمۇ قالماقلارغا چىش ـ تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كېتىشكەن!

— بولىدۇ، ھۆرلۈك ئۈچۈن ئەلنى غازاتقا چاقىرىش ئەلمىساقتىن تارتىپ ھەققانىي ئىش سانىلىپ كەلمەكتە!...

ئۇ سالماق ۋەزىنده سۆزلەۋاتاتتى. ئۇنىڭدىن ئۇنىڭ قەتئىي بىر قارارغا كەلگەنلىكى چىقىپ تۇراتتى:

— ئەلھال، قالماقلار ئۆز ئىچىده يېغا ـ غەلياڭا پېتىپ قېلىشتى. بۇ ياقلارغا سىياسەت قامچىسى يەتمەس بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئەمدى ئاباڭى ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ئەلگە قالماقلارنى باشلاپ كېلىپ قارا بولغان يۈزىنى ئاقلايدىغان پۇرسەت پىشىپ يېتىلدى. قەدىرلىك ئىنىم، سىز، — دەپ

يۇسۇپ خوجىغا مۇراجىئەت قىلدى:
— لەببەي!
— سىز دەرھال قەشقەرگە قايتىپ قەشقەر ھاكىمى كىفەگبەگكە ۋە خۇدا يار شاغبىبەگ، ئابدۇساتتار ئارتۇشى، ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھاب، ئۇچتۇرپان ھاكىمى خوجەسىلەرنى يېنىڭىزغا تارتىپ ئۇلارنى غازاتقا قوزغاڭ، بۇ بىر. ئۇنىڭدىن قالسا، ھازىردىن باشلاپ خەلقە قالماق قاراخانلىرىغا ئولپان ـ سېلىق تاپشۇرماسلىقنى جاكارلاشقا پەرمان بېرىمەن!
— ئاغا، — دېدى يۇسۇپ خوجا، — قەشقەر ھاكىمى كىفەگبەگ ئىشەنچلىك ئادەم، ئۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ. بىراق، خۇدايار بىلەن ئابدۇۋاھاب، خوجەسىلەرگە ئىشەنچ قىلالمايمەن. مەيلى قانداق بولسا بولسۇن، سىز ئۇلارغا ۋە دىللاۋەرانى قىرغىز ـ قىپچاقلارغا پەرمان پۈتۈپ بەرگەيسىز. چۈنكى، «يارلىقسىز ئەل تەۋرىمەس» دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟
— بولىدۇ، بۇنىسى ھېسابقا ئېلىپ قويغاندۇرمەن. ئۆزىمىزنىڭ قالماقلاردىن ئۇزۇل ـ كېسىل ئايرىلغانلىقىمىزنىڭ نىشانى ئۈچۈن ئەمدى ئىلىبالىققا يىلدا بىر قېتىم ماڭدۇرۇلىدىغان «توققۇز يۇز غالچا چوكان» بىلەن «توققۇز يۇز غالچا يىگىت» سېلىقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلسۇن! يېتەر ئەمدى، يۇز يىلدىن بۇيان بىز تارتىپ كېلىۋاتقان بۇ خورلۇق! ئۇچىنچىدىن، ئابدۇللا خان ۋە شاھزادەم، سىزگە بىر خىزمەت بار! — دەپ خوتەن خانى ئابدۇللا خان بىلەن سىدىق خوجا پۈتۈھىغا قارىدى:
— قۇللۇق، پەرمانبەردارمىز!
— خوتەن پادىشاھى خوجا ئابدۇللا سىز شاھزادە سىدىق خوجام بىلەن دەرھال خوتەنگە قايتىڭ — دە، خوتەن ئۆلكىسىدىن يەتتە مىڭ لەشكەر تەييارلاڭ. ئاندىن شاھزادە سىدىق خوجام بۇ لەشكەرلەرگە ئەمىر لەشكەر بولۇپ دەرھال دارۇسەلتەنەت يەكەنگە يېتىپ كەلسۇن! ئۇلۇغ ئايلاردىن ئىلگىرى بۇ تەييارلىقلار

ئىشلەپ پۈتتۈرۈلسۇن. رامزان ئەيىدا پۈتۈن ئەلنى قالماقلارغا قارشى غازاتقا چاقىرايلى!

— پەرمانبەردارمىز! — دەپ جاۋاب بەرىشتى ئۇلار تەڭلا.

* * *

قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە قاراڭغۇلۇق تاغلىرى دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاغلىق رايون بار ئىدى. ئەركەشتامغا ئۆتىدىغان قەدىمكى كارۋان يولى مۇشۇ قاراڭغۇلۇق تاغلىرىدىن ئۆتەتتى. تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە غانجۇغان، كانشۇا، قىزىلئۆي دەپ ئاتىلىدىغان قىرغىز ـ قىپچاق يۇرتلىرى بار ئىدى. ئۇلار قىرغىزلارنىڭ بۇرۇت قەبىلىسىدىن بولۇپ، قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى قەشقەر خوجىلىرى بىلەن بۇرۇندىن تارتىپ قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلمەكتە ئىدى. بىر كۈنى بۇرۇت قەبىلىسىنىڭ سەردارى ئۆمەر مىرزا ئۆزىنىڭ ئوتاۋىدا ئولتۇراتتى. مۇلازىم كىرىپ: «قەشقەر ھاكىمى سىزنى ئىزدەپ كېلىپتۇ» دەپ خەۋەر قىلدى. مىرزا ئۇنىڭغا «كىرسۇن» دەپ ئىجازەت بەردى.

— سالامەتمۇ سىز ھۆرمەتلىك مىرزام، — دەپ سالام قىلدى قەشقەر ھاكىمى كىشەگبەگ ئوتاۋغا كىرگەندىن كېيىن.

ئۆمەر مىرزا ئۇنىڭ سالىمىنى ئىلىپ ئېلىپ، ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى ۋە ئۇنى ئولتۇرۇشقا ئىشارەت قىلدى.

— سىزگە يەكەن خانىدىن ئىنايەتنامە بار، — دەپ كىشەگبەگ يېنىدىن بىر پارچە خەتنى ئېلىپ ئۇنىڭغا ئۇزاتتى.

«. . . ئى دىلاۋەرانى قىپچاق سەردارى، — دېيىلگەنىدى جاھان خوجىدىن ئۇنىڭ نامىغا يېزىلغان بۇ خەتتە، — سىزلەرنىڭ ئاتا — باباڭلار قەدىم ئەييامدىن سىپاھىسەلارى لەشكەرى ئىسلام بولۇپ، ئىسلامنىڭ تىغىنى بىئىبا ۋە بىدەرىغ چاپىپ

كېلىپدۇلەر. ھەرگىز تابىئە كۇففار بولماپدۇر. خۇسۇسەن بىزنىڭ ئاتا ۋە ئەجدادلىرىمىزغا ئەقىدە ئىخلاس قىلىپ كېلىپدۇلەر، ئىبادەتنىڭ ئەۋزىلى غازاتدۇر ۋە ئەرەنلەرنى غازات ئۇچۇن خەلق قىلىپتۇلەركى، كاپىرلار ئىلكىدە ئۆلسە شەھىتدۇر. دەرجە ئەگەر ئۆلتۇرسە غازى، ئەرەنلەرگە فەخىر، سەنەددۇر ۋە مۇباھات ئابرۇي دۇجەھاندۇر. ئەگەر تاراق بىلەن قولغا غەنىيمەت كەلسە، ئانا سۇتىدىن ئەرەقى پېشانىنى ھالال پاكراقدۇر. ئەرەنلەرگە نەڭگى - نامۇس ئەمەسمۇ؟ ئۆمرىنى ئەسكى پەلىد كاپىرلار ئىتائىتىدە سەرپ قىلغايلەر. ھەق تائالادىن ئۇمىدىم بارکى، ئۆمرۇم ئاخىر بولغاندا قارا يۇزۇمنى ئاقارتقايمەن. ئىسلام تىغنى بۇ كاپىرلار باشغە بى ئىبا چاپقايمەن ۋە نەچچە يىلدىن بېرى قىلغان ئىتائىتىمنىڭ تەداركىنى ياندۇرغايمەن. ئەگەر سىزلەرگە تەۋپىق بەرسە، ئۇلۇغ ئاينىڭ قەدىر كېچىسى ئىسلامغا يارى مەدەتكارلىق بەرگەيسىزلەر. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام. تارىخي ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ بىر يۇز ئاتمىش ئالتىنچى يىلى (تاقۇ يىلى) رامزانىنىڭ تۆتى. ئىنايەت ئۇچۇن مۆھۇرۇمنى باستىم.»[1]

ئۆمەر مىرزا جاھان خوجا ئەرشىنىڭ ئىنايەتنامىسىنى كۆرۈپ بولۇپ، نېمىلەرنىدۇر ئويلىغىنىچە جىم ئولتۇرۇپ قالدى.

قەشقەر ھاكىمى كىفەگبەگ تولىمۇ پازىل ۋە تەدبىرلىك بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئۆمەر مىرزىنىڭ بىر قارارغا كېلەلمەي تۇرۇۋاتقانلىقىنى دەررۇ ھېس قىلدى. ئەمما، ئۇنىڭ سۆز باشلىشىنى كۇتۇپ بېشىنى ئېگىپ جىم ئولتۇردى.

— ئاڭلىساق، شەرق تەرەپتىن مانجۇ دەپ ئاتىلىدىغان بىر

---

① بۇ ھەقتە مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئي ئەزىزان» دېگەن كىتابىنىڭ 134-، 135 - بېتىگە قارالسۇن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى.

گۈرۈھ ئادەملەر چىقىپ كېلىۋاتىپتۇدەك، — دېدى ئۆمەر مىرزا سۇكۇناتنى بۇزۇپ، — ئۇلارنى قالماقلارنىڭ ئامۇرسەنا دېگەن تۆرەسى باشلاپ كېلىۋاتىپتۇدەك. مانجۇلار مۇلكىي قەشقەريىنىڭ قۇمۇل، تۇرپان ئۆلكىلىرىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىپ، بىھېساب قوشۇن توپلاپتۇدەك. ئۇلار تولىمۇ نۇرغۇن تائىپە ئىكەن. ھەربىر جەڭگە تولىمۇ ئەستايىدىل تەييارلىق بىلەن كىرەر ئىكەن. ئۇلارنىڭ بالا ـ قازادەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان زور قوشۇنى ئالدىدا قالماقلار خۇددى ئۇۋىسى بۇزۇلغان چاشقاندەك قاچار ئىكەن!

— بەرھەق! — دېدى كىفەگبەگ ئۆمەر مىرزىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ تۇرۇپ، — ئى دىلاۋەرانى قىپچاق مىرزىسى، ئاگاھ ۋە دانا بولغايسىزكى، مەشرىق تەرەپتىن ھەقىقەتەنمۇ مانجۇ ئاتلىق بىر گۈرۈھ ئادەملەر چىقىپ كەلمەكتەكى، ئۇلار جۇڭغارىيەدىكى سان ـ ساناقسىز شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىپ، جەڭگى — جېدەل بىرلە تەخت تەسەررۇپىغا ئالۇپتىلەر. ئەلھال، قالماق تۆرىلىرى ئول گۈرۈھ تائىپىلەر بىلەن ئېلىشىپ بىزلەرگە قاراقسىز قالدىلەر. مۇبادا، بىزلەر ئول پۈرسەتتىن پايدىلىنىشنى بىلمىسەك، ئول ۋاقىتتا نەھۇسەت بىزلەر تەرەپكە، پەتھى نۇسرەت ئول گۈرۈھقا يۈزلىنۇر. بىسيار خۇنرىزلىق بولغاي. ئول ھالدا بىزنىمۇ، سىزنىمۇ ئەسىر ئەيلەپ، ئاتانى ئوغلىغا، ئانانى قىزىغا قوشتۇرمىغاي، بەزىمىزنى قويەدەك بوغۇزلىغاي. بەزىمىزنى ئوق بىرلە ۋە بەزىمىزنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ ۋە بەزىمىزنى يىپ بىرلە بوغۇپ ۋە تامغا باستۇرۇپ ۋە بەزىمىزنى ئېغىر تاياق بىرلە شاھەدەتلىك دەربجىسىگە يەتكۈزگەي. ئول ۋاقىتقا يەتكەندە، بىزنىڭ ۋە سىزنىڭ ئەھىل ـ ئەۋلادىمىز ۋە مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىمىزدىن ھېچكىم ساق ـ سالامەت قالمىغاي. بەس! مۇبادا ئول ھالدا نەماتىمىزنى تۇتقىلى كىشى ۋە ھالىمىزغا يىغلىغىلى كىشى چىقماي قالماسلىقى ئۇچۇن، ئەھلى

ئاياللىرىمىزنىڭ ئىپپەت - نومۇسىنى ئۆزىمىز ساقلايلۇق، ئۆز هالىمىزغا ئۆزىمىز يىغلايلۇق!

كىشەگبەگ مانجۇلارنىڭ هەربىي قۇدرىتىنى ۋە شەپقەتسىزلىكىنى ئىسپاتلايدىغان دەلىللەرنى كەلتۈرۈشكە باشلىدى. ئۆمەر مىرزا سەۋرسىزلىنىپ:

— بۇ بالانى نېمە بىلەن توسقىلى بولۇر، شۇنى ئېيتىڭ، بېگىم! — دېدى.

— بۇنى ئۇيغۇر - قىپچاق، قىرغىز تائىپىلىرىنىڭ مۇستەهكەم ئىتتىپاقى بىلەنلا توسقىلى بولىدۇ! بۇنىڭ ئۈچۈن، — دېدى كىشەگبەگ گەپنى ئەگىتمەستىنلا، — قىرلارغا جارچىلار ئەۋەتىڭ — دە، قىرغىز - قىپچاق ئۇلۇسىدىن قىرىق - ئەللىك مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، قالماق تۆرىلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىق قامچىسى هازىرچە مۇلكىي قەشقەرىيىگە يېتمىگەن مۇشۇ ئەپلىك پەيتتىن پايدىلىنىپ، قىشچە مەشىق قىلدۇرۇپ، جەڭگە تەييارلىق كۆرۈڭ.

— بېگىم، مانجۇلارنىڭ جۇڭغارىيەدىكى غەلىبىلىرىدىن ۋە شەپقەتسىزلىكلىرىدىن بىزنى ئاگاهلاندۇرغانلىقلىرى ياخشى. ئەمما، ئۇلارنىڭ هۇجۇم تېخنىكى سۇندۇرالايدىغان قۇدرەتلىك قوشۇن قېنى؟! بۇ قۇدرەتلىك قوشۇنغا قايسى يېگانە سەركەردە باشچىلىق قىلىدۇ؟! بۇلارنى جاهان خوجا پادىشاهىم ئويلىدىمۇ؟

— مىرزام، سىز يېگانە سەركەردە، دەپ كىمنى كۆزدە تۇتۇۋاتىسىز؟ بىز بىلەن سىزنىڭ ئىتتىپاقىڭىزدىن هاسىل بولغان بىرلەشمە قوشۇن ئاشۇ قۇدرەتلىك قوشۇن ئەمەسمۇ؟

— توغرا! سىلەر سارتلار بىلەن بىز كىم قىرغىز - قىپچاقلاردىن تۈزۈلگەن بىرلەشمە قوشۇنلا مانجۇلارنىڭ هۇجۇمىنى قايتۇرالايدىغان قۇدرەتلىك قوشۇن بولالايدۇ. بالايى ئەزەمدەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان بۇ لاي - لاتقا ئېقىنىنى سىز ئېيتقاندەك هەممىزنىڭ بىرلىشىشى بىلەنلا توسۇش مۇمكىن.

بىراق، دېمەكچىمەنكى، مانا بۇ قۇدرەتلىك بىرلەشمە قوشۇنغا يېگانە بىر سەركەردە قوماندانلىق قىلمىسا بولمايدۇ — دە!

— يېگانە سەركەردە كىم بولۇشى مۇمكىن؟ — دەپ ئويلىدى ئىچىدە قەشقەر ھاكىمى كىفەگبەگ بىردىنلا سەگەكلىشىپ. قەشقەر خوجىلىرى ئىچىدە ھەربىي ئىلىمدىن خەۋىرى بار سىدىق خوجا پۇتۇھىدىن باشقا ھەرقانداق كىشىنىڭ بۇ ئىشنى باشقۇرالماسلىقى ئۇنىڭ كۆڭلىدىن ئۆتتى. بىراق، ئاغزىدىن چىقىرالمىدى. چۈنكى، بۇ بىرلەشمە قوشۇن كىمنىڭ قولىدا بولسا، مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ سەلتەنەت تايىقىمۇ شۇنىڭكى بولىدىغانلىقى ئەزەلدىن ئۇنىڭغا مەلۇم ئىدى.

ئەمما، ئۆمەر مىرزىنىڭ جاۋابى كۈتمىگەن يەردىن چىقتى:

— شاھزادە مىرزا سىدىق خوجا بۇ بىرلەشمە قوشۇنغا باش سەركەردە بولسۇن! ئەمما، ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپان، ئاتۇش ۋە قەشقەرلەرنىڭ ھاكىملىقىغا بىز قىرغىز ـ قىپچاق ئۇلۇسلىرىدىن قويىسلەر! بۇ يۇرتلارنىڭ ئون يىللىق غەللە ـ پارىقى بىز قىرغىز ـ قىپچاقلارغا مەنسۇپ بولىدۇ!

كىفەگبەگ ئۆمەر مىرزىنىڭ شەرتىگە دەرھال جاۋاب بەرمىدى. چۈنكى، جۇڭغارلارنىڭ قولىدا قورچاق خان بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇ تۇرغاق خوجىلارنىڭ قوش ھاكىمىيىتى ئۇنىڭ نەزىرىدە بارغانسېرى تېگى چىرىپ تېشىلىۋاتقان ئەبجەق كېمىگە ئوخشاپ قېلىۋاتقانىدى. تۇرغاق خوجىلار بۇ ئەبجەق كېمىنى مەيلى جۇڭغارلار بىلەن بىللە باشقۇرسۇن، ياكى قىرغىزلار بىلەن بىرلىشىپ باشقۇرسۇن، ئۇ بۇ كېمىدە قالسا، پەيمانى تولغان بۇ قەشقەرلىك تۇرغاق خوجىلارغا قوشۇلۇپ ئاپەت سۈيىدە غەرق بولۇش مۇقەررەرلىكىنى بارغانسېرى ئېنىق ھېس قىلماقتا ئىدى...

شۇنداق قىلىپ قىرغىز، قىپچاق سەرداری ئۆمەر مىرزا يەكەن خانى جاھان خوجا ئەرشىنىڭ ئۆزىگە ئەۋەتكەن

ئىنايەتنامىسىنى بەجانىدىل قوبۇل قىلىپ، جاۋابىي ئۇچۇن ئىتائەتنامە پۇتۇپ قەشقەر ھاكىمى كىفەگبەگنىڭ قولىغا تۇنقۇزدى. . .

*　　*　　*

ھۆرمەتلىك كىتابخان، سەھىپىمىزنىڭ باش قىسمىدا قەشقەر خانى يۇسۇپ خوجىنىڭ ئېھرەن ـ قابۇرغدا كېسەل بولۇپ يانقان ئىنىسى نىزامىدىن خوجىنى يوقلاپ ئىلىغا كەلگەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. بىراق، نىزامىدىن خوجىنىڭ ۋاقىتسىز قازا تېپىپ كېتىشى يۇسۇپ خوجىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىگە قايتىش ۋاقتىنى كېچىكتۇرۇۋەتتى.

قازارا، يۇسۇپ خوجا نىزامىدىن خوجىنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرىنى يىغىشتۇرۇپ بولۇپ تۇرۇۋېدى، جۇڭغارىيە خانى داۋاچى ئۇنى قەشقەرگە قايتىمسۇن، دەپ پەرمان چۈشۈردى. يۇسۇپ خوجا ئۆزىنىڭ قايتىدىن تۇرغاقلىققا تۇتۇپ قېلىنغانلىقىنى ھېس قىلىپ، تىت ـ تىت بولغىنىدىن ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزى يېگۈدەك بولۇپ كەتتى. بىراق، ئالدىرغان بىلەن تۇرغاقلىقتىن ساق قۇتۇلۇپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقى ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ ئايان ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئىلىدىن قاچىدىغان پۇرسەتنى كۈتۈپ ئېھرەن ـ قابۇرغدا تۇرۇپ قالدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، داۋاچىي خان قەشقەر تەرەپتىن قىرغىزلارنىڭ قەشقەرگە تېگىش قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقى ھەققىدە سىرتىق تاپشۇرۇۋالدى: «. . . ھەزرىتى خوجا مۆمىن باشلىق خۇش كىفەگبەگنىڭ ۋە جىمى قەشقەر بەگلىرىنىڭ قالماق تۆرىسىگە ئەرزى شۇكى، ‹تامام ئەتراپ جەنۇبتىكى قىرغىزلار بىر بولۇپ، مەسلىھەت ئەيلەپتۇلەركى، پالانى كۈنى، پالانى سائەتتە تۆت تەرەپتىن كېلىپ كاشغەرنى تاراج قىلىپ، ئادەملىرىنى

ئەسىر قىلايلى، دەپ بولجاق قىلىپدۇر. ئىش مەھەلدىن ئۆتسە سود قىلماس. سىلەرگە يۇرت كېرەك بولسا، جىد ـ جەھەت بىرلە يار بەرگەيسىزلەر. قىرغىز يول تاپماغاي، كەلمىسەڭلار كاشغەر قولدىن كېتەر...»

بۇ سىرتىقنى تاپشۇرۇۋېلىپ داۋاچىنىڭ كاللىسى قايدى. ئۇ ئەئىيانلىرى بىلەن مەسلىھەت قىلىپمۇ بۇنىڭغا بىرەر مۇۋاپىق چارە تاپالمىدى. ئاخىر قەشقەرگە ئېغىر قوشۇن ئەۋەتمەكچى بولۇۋىدى، ئەئىيانلىرى بۇنى خوپ كۆرمىدى.

جۇڭغار خانى داۋاچى يۈسۈپ خوجىنى چاقىرتىپ كېلىپ ئۇنىڭ بۇ ئىشقا قانداق مەسلىھەت بېرىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولدى.

— ئى خوجا يۈسۈپ، — دېدى جۇڭغارىيە خانى داۋاچى، ئۇ شۇ تاپتا جىلە بولغىنىدىن پۈتى كۆيگەن توخۇدەك بىر ئورنىدا جىم ئولتۇرالماي قالغانىدى، — سىز ئەقىل ـ كامالەتكە يەتكەن، تەدبىرده ئەھلى دانىشمەندۇرسىز، بىزنىڭ ھەم يۇرت ئىچىدىكى كارۇ ـ بارىمىزنى سىز خوپ بىلىدۇرسىز. جۇڭغارىيە ئىچى ناھايىتى تەپرىقىلىق. كونا دۈشمىنىمىز خاقانى چىن لەشكەرلىرى دۆلەت دەرۋازىمىزغا باستۇرۇپ كەلدى. ئەلھال، لەنىتى قىرغىزلار كاشغەرگە تېگىش قىلماقچى بولۇۋېتىپتۇدەك. لەشكەر ئەۋەتىشكە ئىلاج قىلالمىدۇق. بۇ ئىشنىڭ ئىلاج ـ سەۋەبىنى بىر سىزلا قىلۇرسىز. شۇ ۋەجىدىن، سىز كاشغەرغە يېنىڭ — دە، ئۆز لەشكەرلىرىڭىز بىلەن قىرغىزلارغا روبىرو بولۇڭ. بەلكى سىزنىڭ ھەيۋىتىڭىزدىن قىرغىزلار قورقۇپ كەلمىسە ئەجەب ئەمەس!

يۈسۈپ خوجا داۋاچىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ جۇڭغارلارنىڭ بەنت ـ سىرتماقلىرىدىن ئازاد بولۇش پەيتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى بىلدى — دە، كۆڭلىدە ھەق سۇبھانە ۋە تائالاغا بىسيار شۈكرى ـ سانالار ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى ئەمما

قىلچە چاندۇرماي:

— ئى ھەزرىتى تۆرەم، تولا ئەندىشە قىلماڭىز. مەن بارماقتا ھاجەت ئەمەس. بەلكى، مېنىڭ ئوغلۇم خوجا ئابدۇللا بارسا، بۇ ئىش كۇپايە تاپۇر. مۇبادا، كۇپايە تاپمىسا، ئاندىن مەن بارسام بارارمەن! — دەپ ئەقىل كۆرسەتكەن بولدى.

ئەسلىدە، جۇڭغار خانى داۋاچى ئۇنى نېمە دەيدىكىن، دەپ چېكىپ باققانىدى. بىراق، داۋاچىنىڭ كۆڭلىدە نېمە ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلمۇالغان يۇسۇپ خوجا ئۇنىڭ ئۆزىگە بولغان شۇبھىسىنى ھېچقانداق قىينالمايلا بىتچىت قىلىپ تاشلىدى.

داۋاچى يۇسۇپ خوجىنىڭ كۆرسەتكەن ئەقلىنى لازىم تاپتى. شۇنىڭ بىلەن خوجا ئابدۇللا قەشقەرغە قايتىدىغان، يۇسۇپ خوجا ئىلىبالىقتا ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرغاقلىقتا تۇرۇپ قالىدىغان بولدى.

خوجا ئابدۇللا مۇلكىي قەشقەرىيگە يولغا چىقىش ئالدىدا، يۇسۇپ خوجا ئۇنىڭ قولىغا بىر مەكتۇپنى تۇتقۇزدى ۋە «مۇز داۋاندىن ئۆتمىگۈچە بۇنى ھەرگىز ئاچقۇچى بولما!» دەپ ئالاھىدە جېكىلىدى. . .

* * *

قازارا، خوجا ئابدۇللا ئاتىسى يۇسۇپ خوجا بىلەن خوشلىشىپ مۇز داۋاندىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاتىسى بەرگەن ھېلىقى مەكتۇپنى قولىغا ئېلىپ ئوقۇدى: «. . . ئى پەرزەنت، مېنىڭ سېنى ئۆزۈمنىڭ ئورنىدا مۇلكىي كاشىغەرغە ماڭغۇزۇشۇمدىكى سەۋەبنى ئەمدى بىلگەنسەن، ـ دېيىلگەنىدى بۇ مەكتۇپتا، — مۇبادا كاشغەرغە مەن ئۆزۈم يانغان بولسام، بۇ كاپىرلار سېنى بىز بىلەن تۇرسۇن، دەپ تۇرغاقلىقتا ئېلىپ قالادۇر. ئۇ چاغدا سېنىڭ كاشغەرغە قايتمىغىڭ بىسىيار مۇشكۈلدۇر. ئەلھال، سەن كاشغەرغە يەتمەي تۇرۇپلا، بەدەر

كىشى ئەۋەتكەيسەن ۋە: « قىرغىزلار بىسيار ھۇجۇم ئەيلەپدۇركى، يۇرتنى تالان - تاراج قىلىپ، ئاھالىنى ئۆچكە غاجىۋەتكەن شاپتۇل سوتسىسىدەك يالىڭاچلاپ قويۇپ كېتىپتۇ. خالايىقلار بىسيار ۋەھىمە، قورقۇنچ بىرلە تۇرۇرلەر. ھېچكىم يوقكى، ئۇلارغا تاقابىل بولغاي. يۇرتقا بىسيار زىلزىلە توشۇپتۇركى، ئەندەك باھانە بىرلە قىرغىزلارغا يۇزلەنگەي ۋە قالماق تۆرەمنىڭ ئىتائىتىدىن چىققاي. ئەلھال، بۇ ئىشنى بەجا ئەيلىمەككە بىز ئاجىز كەلدۇق! » دەپ نامە ئەۋەتكەيسەن. پەقەت ئۇشبۇ تەدبىر بىلەنلا نەسىبەم كاشغەرغە ئىنشائاللا تۇشسە كېرەك. ھەق تائالا دەرگاھىدىن ئۇمىدىم كۆپ بارکى، شۇم كاپىرلارنىڭ تەلەتلىرىدىن قۇتۇلغايمىز. ئالاھىدە ئىسلام ئەلەمىنى مۇسۇلمان باشغە تەككەيمىز ۋە جەددى ئەئلايىمىز ئانھەزرەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ شەرىئەتلىرىگە راۋاج بېرىپ، پۇقرائى - رەئىيەلەرنى ئامان قىلغايمىز. ئىنشا ئاللاھ. . . »①

خوجا ئابدۇللا ئاتىسىنىڭ مەكتۇپىنى ئوقۇپ ئىشنىڭ تېگىگە شۇندىلا يەتتى — دە، دەرھال مەكتۇپ بىلەن بىر ئادەمنى ئېرەن - قابۇرغىغا قايتۇردى. ئاندىن بىسيار ئىشەنچ بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە قاراپ ماڭدى. . .

* * *

جۇڭغارىيە خانى داۋاچى رويى - زېمىننى قاپلىغان قارا چېكەتكىدەك كېلىۋاتقان خاقانى چىن لەشكەرلىرىگە قانداق تاقابىل تۇرۇشنى بىلمەي بېشىنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قېتىپ

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، مۇھەممە سادىق قەشقەرى يازغان: «تەزكىرەئى ئەزىزان» دېگەن كىتابنىڭ قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىلى 3 - ئاي نەشرى، 135 -، 136 - ۋە 137 - بەتلىرىگە قارالسۇن.

تۇرغاندا، خوجا ئابدۇللانىڭ ئۇنىڭغا ياردەم تەلەپ قىلىپ يازغان خېتىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئاخىر، ئۇ بۇ ئىشنى ئوڭشاش ئۈچۈن قەشقەرغە يۈسۈپ خوجىنى ئەۋەتمەكتىن ئۆزگە چارە يوقلۇقىنى ھېس قىلدى — دە، ئۇنىڭغا: «ئۆزىڭىزنى كاشغەرغە ئالىپ، بۇ ئىشنىڭ ئىلاجىنى قىلغايسىز!» دەپ رۇخسەت قىلدى.

يۈسۈپ خوجا پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، دەرھال ئادەملىرىنى ئېلىپ، مۇز داۋان تەرەپكە قاراپ شۇ كېچىسىلا يولغا چىقتى ۋە كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، يەتتە كۈن بولغاندا ئۈچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى.

بۇ چاغدا ئۈچتۇرپانغا جۇڭغارلار تەرىپىدىن خوجەسى دەپ ئاتالمىدىغان بىرەيلەن ھاكىم قىلىپ قويۇلغانىدى. ئۇ بىسيار پۇر قۇۋۇەت، غەددار مەككار، بەد رەپتار، بەد گۈپتار، خۇنخۇر نابىكار، ھارامزادە ئى بەدكىردار بىر ئادەم ئىدىكى، ھىيلە - مىكىرده ئوت بىلەن سۇنى بىر - بىرىگە قوشالايتتى. تىل ياغلىمىچىلىقتا تاشنى مومدەك ئېرىتىپ تاشلايتتى. ئۇ ھەردەم شۇرشەر پىتنە پەيدا قىلىپ تۇرمىسا ۋە ھەردەم مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىغا غوۋغا ياساپ تۇرمىسا، كۆڭلى خۇرسەن بولماس ئىدى.

— تەقسىر ئالىي خوجام، مۇبارەك بولغاي، — دېدى ئۇ مۇلاقەت ۋاقتىدا خۇپسەنلىك قىلىپ، — ئىسلام ئاچقىلىسى كەلدىلمۇ ئى دىلاۋەر پادىشاھى پۈشتىپاناھ؟!

ئۇنىڭ پىتنە - ئەگگىز پاسادئاۋەر كىشى ئىكەنلىكىدىن خەۋىرى بولغاچ:

- ماشائاللا، مۇبارەكلىك ھەق تائالادىن بولغاي، — دېدى يۈسۈپ خوجىمۇ چاندۇرماستىن.

— ئىلى تەرەپنى تىنچ ئەمەس ئىمىش دەپ ئاڭلايمىز. خاقانى چىندىن بىسيار قاراڭ چېرىك كېلىۋېتىپتۇ ئىمىش. بۇ راستمۇ خوجا پادىشاھىم؟

— شۇنداق، ئىلى ئىچى بىسيار تەپرىقەلىك ئىكەن. مەنمۇ ئۇ يەردە تۇرۇۋېرىشنى خوپ كۆرمىدىم. شۇ ۋەجىدىن جۇڭغار تۆرىسىدىن رۇخسەت ئېلىپ ئۆز ئېلىمگە قايتتىم. مەندە باشقا مەقسەت يوق. سەپەر ئازابى يېتىپتۇ ماڭا. ئەيىپ كۆرمەڭلەر، مۇلاقىتىمىز بۇگۈنچە مۇشۇ يەرگىچە بولۇپ تۇرسۇن، قالغىنىغا يەنە ئەتە سۆزلىشەرمىز، — دېدى يۇسۇپ خوجا ئۇنىڭغا جاۋاب بەرگەن بولۇپ.

دەككىسىنى يېگەن خوجەسى خەيرلىشىپ يۇسۇپ خوجىنىڭ ئوتاقىدىن يېنىپ چىقتى.

يۇسۇپ خوجا: «بۇ پىتنە ـ ئەڭگىز كاپىرلار قېشىغا بېرىپ، بىرەر پىتنە ياساپ يۇرمىسۇن يەنە؟» دەپ ئويلىدى ئىچىدە ۋە بۇ يەردىن شۇ كېچىدىلا قەشقەرغە قاراپ هايالشماستىنلا يۇرۇپ كەتتى. ئەتىسى ئۇچتۇرپان هاكىمى خوجەسى يۇسۇپ خوجىنىڭ ئوتاقىغا كېلىپ قارىۋىدى، كۆردىكى، يۇسۇپ خوجىلار ئوتاقنى يىغىشتۇرۇپ، ئاللىقاچان ئاقسۇغا كۆچۈپ كېتىپتۇ. «خوجا يۇسۇپ قالماقلارنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپتۇ، — دەپ ئويلىدى ئۇ، — بۇ كاپىرلارغا ئاداۋەت شەمشىرىنى تارتىپتۇ!» ئۇ بۇ ئىشنى جۇڭغار تۆرىسىگە خەۋەر قىلماق بولۇپ، دەرھال ئىلى تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ مۇشۇ ماڭغىنىچە تۆت قونۇپ بەشىنچى كۈنى ئېرەن قابۇرغىغا كېلىپ چۈشتى ۋە هايالشماستىنلا جۇڭغار خانى داۋاچىنىڭ ئالدىغا كىردى:

— ئى تۆرەم، يۇسۇپ خوجىنى بى جا ياندۇرۇپسىز ۋە بى ئورۇن رۇخسەت بېرىپسىز! — دەپ ئەرز قىلدى ئۇنىڭغا، — ئەندەك پۇرسەتتە سىزدىن يۈز ئۆرۈگەي، باشىڭىزغا تىغ تارتقاي. ئول كۈنىكى مۇز داۋاندىن ئۆتۈپدۇر، سىزگە ياغى بولۇپدۇر هەم يۈرتىڭىز ئىچرە تەپرىقەلىك بار. ئاندىغ تەدبىرلىك كىچىشلىك كىشى سىزنىڭ قاشىڭىزدا بولغانى بىھىررات ئەردى. ۋاھەرىخا،

ئەپسۇسكى، تولا ئەپسۇس، ھېچ سودى يوق. ھالاھەم چالاك بىر كىشى ئاقسۇ تاباڭ بارسە ۋە ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھابقا ئول يۇسۇپ خوجىنىڭ تۇتۇپ تۇر، دەپ پەرمان بېرىلسە، ئەگەر دۆلىتىڭىز ئىقبالىدە بولسە، ئۇنى ياندۇرۇپ ئالىپ كېلۇر، ئالىپ كەلمەسە، يارىكەنت، كاشغەرلەردىن ئۇمىد ئۇزمەك كېرەك.①

خوجەسىنىڭ مەسلىھەتىنى خوپ كۆرگەن داۋاچى دەرھال ئاقسۇغا بىر جۇڭغارنى ئەلچى قىلىپ ماڭغۇزدى...

ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھاب ئەسلىدە شەقى ئەزەلى بەدكىردار نابىكار ھارامزەدە ئى رافىزە بىر ئادەم ئىدى. جۇڭغارىيە خانىنىڭ ئەلچىسى ئۇنىڭ يېنىغا كەلگەندە، يۇسۇپ خوجا ئاقسۇدىن كەتكەنگە بەش كۈن بولغانىدى. شۇڭا، ئۇ پۇشايمان ئىلكىدە قولىنىڭ دۈمبىسىنى چىشلەپ قالدى — دە، قەشقەرغە يۇسۇپ خوجىنىڭ ئالدىغا نامە بىلەن قوشۇپ ھېلىقى جۇڭغار ئەلچىسىنى ئەۋەتتى.

«... ئى خوجا يۇسۇپ، — دەپ يېزىلغانىدى ئۇنىڭ يۇسۇپ خوجىغا يازغان نامەسىدە، — سىزنى تۆرە چىللايدۇ. ئامۇرسەنا تولا لەشكەر بىرلە كېلۇر ئىمىش. تا ئول كەلگۈنچە پاتراق ئىلىگە بارغايسىز، تاكى مەھەللە ياۋەرلىكدۇر. ئەگەر بۇ ۋەقتىدە مەدەت بېرىلسە، ھېچ ۋاقىتتا تۆرەنىڭ يادىدىن كەتمەس. ھەمىشە سىزلەرنىڭ دۆلىتىڭلار راۋاجىغا سەيئى قىلۇرلەر. ئەگەر قوبۇل تۇتمەسىڭىزلەر جان قايغۇسىدىن خەۋەردار بولۇڭ! ئەسبابى جەڭنى تەييار قىلماق كېرەك!...»②

يۇسۇپ خوجا ئابدۇۋاھاب دېگەن بۇ بەدكىردار مەككاردىن كەلگەن نامەنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۆزىگە ئۇنىڭ توزاق

① مۇھەممەت سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى 139 ـ بەت.

② مۇھەممەت سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 ـ يىلى 3 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 140 ـ بەت.

قۇرۇۋاتقانلىقىنى بىلىۋالدى ـ دە: «پۇتۇمنىڭ مۇڧاسىل كېسىلى بار. سەلھەت تاپقاندىن كېيىن بارۇرمەن. ئۇشبۇ ئۆزرەمنى قالماق تۆرىسىگە يەتكۈزۈپ قويغان بولسىڭىز» دەپ جاۋاب قايتۇردى. شۇنداق قىلىپ، جۇڭغار خانى داۋاچى بىلەن ئابدۇۋاھابنىڭ ھىيلە ـ مىكرىسى كارغا كەلمىدى. ھېلىقى جۇڭغار ئەلچىسىمۇ مەيۇس ھالدا ئاقسۇغا قايتتى. . .

*　　*　　*

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. يۈسۈپ خوجا چوڭ ئاغىسى، يەكەن خانى جاھان خوجا ئەرشىنىڭ پەرمانى بويىچە قىرغىز ـ قىپچاق سەردارى ئۆمەر مىرزا بىلەن بىرلەشمە قوشۇن تۇزگەندىن كېيىن دەرھال ئۇرۇش تەييارلىقىغا كىرىشىپ كەتتى. ئۇستا ۋە تۆمۈرچىلەرنى بىر يەرگە يىغىپ، قىلىچ ۋە مىلتىقلارنى سوقۇشقا پەرمان بەردى. تىرسا‌ز، كەمانگەرلەرنى سەپراس ـ چەپراس تۇرۇپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى، ئوردا قوۋۇقلىرىنى مەھكەم ساقلاپ، كېچە ـ كۈندۈز جەڭگە تەييار تۇرۇشقا بۇيرۇدى.

قەشقەر بەگلىرىنىڭ ئارىسىدا جۇڭغارلارنىڭ راھەت ـ پاراغىتىنى تولا كۆرگەن خۇدايار بەگ دەپ ئاتىلىدىغان بىسىيار غاپىل، ئىمانى سۇس، جۇڭغارلارغا مايىل بىر شىغاۋۇل بېگى بار ئىدى. ئۇ يۈسۈپ خوجىنىڭ جۇڭغارلاردىن يۈز ئۆرىمەكچى بولغانلىقىنى كۆرۈپ يۈرەكلىرىگە لەرزە چۈشتى. چۈنكى، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭغارلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئۆز ئالدىغا يۈرت سورۇشىغا زادىلا رازى ئەمەس ئىدى. بەلكى جۇڭغارلاردىن بۇرۇنقىدەكلا بۇ شەھەرلەرگە قاراخان قويۇلسا ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمى داۋاملىق جارى بولسا، دەپ ئۈمىد قىلاتتى. شۇڭا، ئۇ يۈسۈپ خوجىغا ئاستىرتتىن نىيىتىنى بۇزۇپ

يۇرەتتى. ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھاب بىلەن ئۇچ ھاكىمى خوجەسىلەر قەشقەرلىق بۇ كاززاپ خۇدايار بەگ، ئاتۇشلۇق ئابدۇساتتار بەگە دېگەنلەر بىلەن بۇرۇندىن تارتىپلا ئېغىز - بۇرۇن يالىشىپ كەلگەچكە، قەلبىداش، ھەمنەپەس ۋە تەقدىرداش بولۇشۇپ كېتىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ مەسلىھەتى بىر بولۇشۇپ، ئاغا - ئىنى بولۇشۇپ بىر - بىرىگە قول بېرىشكەنىدى. ئابدۇۋاھاب يۇسۇپ خوجىغا نامە ئەۋەتكەندە، ئول خۇدايار دېگەن كاززاپقىمۇ بىر پارچە مەخپىي خەت ئەۋەتكەنىدى.

قازارا، خۇدايار بەگ ئۇنىڭ بۇ مەخپىي خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئاتۇشلۇق ئابدۇساتتار بەگ قاتارلىق بىرنەچچە ئۆزىگە يېقىن دوست - يار ئاغىنىلىرىنى پىنھان چىللاتقۇزۇپ كېلىپ ھېلىقى مەخپىي خەتنى ئۇلارغىمۇ كۆرسەتتى. ئابدۇۋاھاب شەقىدىن مۆھۈر قىلىپ ئەۋەتىلگەن بۇ مەخپىي خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى:

«... خۇدايار بەگ باشلىق كاشىغەر بەگلىرىگە سىپارىشنامە بۇكى، خاقانىي چىندىن ئىلى مەۋزەئىغە ئېغىر لەشكەر كەلدى. ھالا ئىلى ئىچى بىسيار تەپرىقەلىك. قالماقلار ئاڭا باراۋەرلىك قىلالماس. ھەرنە بولسا، خوجا يۇسۇپنى ئۆلتۇرسۇنلەر. ئەگەر قالماق دەۋرىچە بولسا ھەم خىزمەتتۇر. خىتايلار دەۋر سۇرسە ۋەللاھەمكى، يەنە خىزمەتتۇر! يۇرتنى ئۆز ئىختىيارىڭلارچە سوراپ تۇرغايسىزلەر، نامە تامام.»[1]

ئۇلار ئابدۇۋاھابنىڭ مەخپىي خېتىنى كۆرگەندىن كېيىن خۇدايار بەگدىن بۇ ئىشنىڭ ئىلاجى كارىنى سورىۋىدى، ئۇ ئويلىنىپ بىردەم جىم تۇرغاندىن كېيىن:

— تا خوجا يۇسۇپنى ئۆلتۇرمىگۇچە، ئىشىمىز ۋۇجۇدقا چىقماس، — دېدى يەرگە قاراپ تۇرۇپ، — مۇنداق بولسۇن،

① مۇھەممەت سادىق قەشقەرى: «تەزكىرەئى ئەزىزان»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل 3 - ئاي 1 - نەشرى 142 - بەت.

تاڭلا جۇمەدە خوجا يۇسۇپ ھېيتگاھ جامەسىگە نامازغا كېلۇر. ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ كېلىدىغان مىلتىقچىلىرىنى كۆپ ئالتۇنغا سېتىۋالايلۇق. خوجا يۇسۇپ ئاتتىن چۈشۈپ نامازغا كىرگۈچە بولغان ئارىلىقتا ياكى نامازغا تۇرغان چېغىدا، ئۇلار ئۇنى نىشانغا ئېلىپ ئوققا تۇنقايى. بىز شاھبەگ باشلىق بەش ـ ئالتە يۇز كىشى مۇكەممەل مۇسەللەھە قىلىپ ھازىر تۇرغايمىز. ئابدۇساتتار بەگ ئاتۇشتىن بەش ـ ئالتە يۇز كىشىنى راستلاپ، ياۋاغ دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا مۇنتەزىر بولۇپ تۇرغاي. مىلتىق ئۇنى چىقسا، بىز بۇ تەرەپتىن ئاق سارايغا يۇگۇرەيلى، ئابدۇساتتار بەگ ياۋاغ دەرۋازىسىدىن ئاق سارايغا ئات سېلىپ باستۇرۇپ كىرگەي. ئازنا كۇنى ھەممە كىشى سودا بىلەن نامازغا مەشغۇلدۇر، ئاق سارايىنى بېسىپ ئالالىساقلا، شەھەر قولىمىزدا دېگەن گەپ. قەشقەر ھاكىمى كىفەگبەگ تولا قورقۇنچاق، ساددا، گول بىر ئادەمدۇر. شۇڭا، ئۇنىڭ كارى چاغلىق، ئاق سارايىنى تالان ـ تاراج قىلىپ، دەپئى ـ دۇنيانى مالامال قىلىپ ئالغايمىز. تامامى مەنسەپ قولىمىزغا ئۆتكەندىن كېيىن خالىغانلىرىمىزنى قىلغايمىز. بويسۇنمىغانلارغا ئىۋەن قويۇپ ئۆلتۈرگەيمىز ۋە بەندگە سالغايمىز. شەھەردە ئاتاغان جايساڭ قاراخان باشلىق 15 قالماق بار. بىز يەنە 30 دەك كىشىنى بېشىغا جالا ـ قاپتۇرغا راسلاپ، خوتۇنلارنىڭ چېچىنى كوكۇل قىلىپ، قالماق سۇرەتتە ياساپ قويايلۇق. كىشىلەر ئۇلارنى كۆرۈپ قالماق ئىكەن، دەپ تەپتارتسا ئەجەب ئەمەس!

خۇدايار بەگنىڭ بۇ چارىسىنى ئاڭلاپ سورۇن ئەھلى:

— دانا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنلا. چارە ـ تەدبىر بابىدا ئىسكەندەر سانىي بولدىلا، ھەر مەسلىھەت بولسا ئۆزلىرىدىن چىقىدۇ! — دېيىشىپ، ئۇنى بولۇشىغا تازا ماختاپ ئۇچۇرۇشتى ۋە خام تەمەلەرنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىلىرىدا چاينىاپ لەززەتلىنىپ

بىر دەم ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن ھەممىسى ئۆز ئۆيلىرىگە تارقاشتى.

بۇ سورۇندا خۇدايار بەگنىڭ مۇبارەكشاھ دېگەن بىر مىرزىسىمۇ بار ئىدى. سورۇندا بولۇنغان گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلاپ، بۇ پىتنىنىڭ ئۆتمۈشىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن دەرھال يۈسۈپ خوجىنى بۇ سۈيىقەستتىن ئاگاھلاندۇرۇپ قويدى...

يۈسۈپ خوجا ئۆزىنىڭ ئىچكىلىرىدىن ئابدۇرېھىم بەگ دېگەن بىر سىپاھنى «مەسلىھەت بار ئىكەن، خان سىزنى دەرھال ئاقسارايغا كەلسۇن دەيدۇ!» دەپ خۇدايار بەگنى چىللاپ كېلىشكە ئەۋەتتى. خۇدايار بەگمۇ ئانچە نېرى - بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرمايلا ئابدۇرېھىم بەگنىڭ كەينىدىن ئاقسارايغا قاراپ ماڭدى.

خۇدايار شاھنىشىنغا كەلگەندە، يۈسۈپ خوجىنىڭ تەرىنىڭ يامانلىقىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز شۇركەنگەندەك بولۇپ كەتتى ۋە ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپلا يانماقچى بولۇشىغا، ئابدۇرېھىم بەگ ئۇنىڭ ئالدىنى توراپ تۇرۇۋالدى.

— ئى خۇدايار! — دېدى يۈسۈپ خوجا، — بىز ساڭا نېمە يامانلىقلارنى قىلغانىدۇق؟! سەندىن بىزگە بۇنچىۋالا خىيانەت، ئاداۋەت بولۇشىنى زادىلا كۈتمىگەنىدۇق! بەلكى بىز ساڭا نۇرغۇن ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، دۆلىتىڭنى كامال تاپقۇزغانىدۇق. بىز قالماقلار ئۈستىدىن غازات قىلىمىز دەۋاتقان مۇشۇنداق بىر ۋاقىتتا مۇسۇلمانلار تەرەپتە تۇرماي، قالماق كاپىرلار تەرەپتە تۇرۇپ بىزگە قارا سانىغىنىڭ تۈزكورلۇق ھېسابلانمامدۇ؟ ھەر نەكى مۇرۇۋەت بىزدىن ساڭا يەتتى، سەن ئۇنى ئۆز كۈچۈڭدىن كۆردۈڭ. بىز سېنى ئەزبىرايى خۇدا بىلدۇق، سەندىن نەچچە نۆۋەت رەددى بەدەل ئاخىر مۇشۇ بولدىمۇ؟ ئەمدى نۆۋەت بىزنىكىدۇر. جاللات، قېنى سەن؟!

— قىلىچىمىز قانسىرىغان! — دەپ ئىككى كۆچتۇكگۇر قىرغىز قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ھازىر بولۇشتى. جاللاتلارنىڭ ئىچىدە توقال ئاتلىق بىر قىرغىز ئۇتتۇر بارغۇنچە بىر قولىدا ئۇنىڭ ئىككى قولىنى مەھكەم تۇتۇپ، يەنە بىر قولىدا بېلىدىن تۇتۇپ، ئالمىنى ئۇزۇپ ئالغاندەك يەردىن دەس كۆتۇرۇپ ئۆشنىسىگە ئالدى. پەريات ـ پىغانلارنى باشلاپ ناله قىلىۋاتقان خۇدايارنى كۆتۇرگىنىچە شاھنىشىدىن چىقىپ كۆزدىن غايىب بولدى. سورۇندىكىلەر قورققىنىدىن تىترىشىپ چىرايلىرى قەھرىۋاتقاندەك سارغىيىپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ ھالىدىن ۋاقىپ بولغان يۈسۈپ خوجا ئۇلارنى تەسكىن ـ خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن:

— ئى بەگلەر، ۋەھىمەك بولماڭلار، — دېدى ھېچنېمە بىلمىگەندەك قىلىپ، — دۇشمەن بىر كىشى ئىدى، جازاسىنى تارتتى. باشقىلىرىڭلارغا ھېچ ئىش يوق. خاتىرجەم بولۇڭلاركى، ئوتنى كىم تۇتسا، شۇنىڭ قولى كۆيىدۇ. خۇدايار ئۆزى تاپقان بالاغا ئۆزىلا مەسئۇل بولىدۇ. خۇدايارنىڭ بالا ـ ۋاقىلىرى، ئەھلى تابىئەلىرى ھەم خاتىرجەم بولسۇن. ئۇلارغا ھېچ ئىش يوقتۇر!

خۇدايار پىتنىسى پاش بولغاندىن كېيىن ئاتۇشلۇق ئابدۇساتتار بەگ شۇ كېچىسى تۇن نىسبى بولغاندا، ئاتۇشنى تاشلاپ كاتتايلاق تەرەپكە قاچتى. ئۇ تۆت قونۇپ بەشىنچى كۈنى ئاقسۇغا ئابدۇۋاھاب دېگەننىڭ ئۆيىگە كېلىپ چۈشتى ۋە ئۇنىڭغا خۇدايار بەگ ۋەقەسىنى بايان قىلىپ بەردى. پۇرسەتنىڭ قولدىن كەتكەنلىكىنى بىلگەن ئابدۇۋاھاب بەگ يەكەن خانى جاھان خوجا ئەرشى باشلىق قەشقەرلىق تورغاق خوجىلارنىڭ جۇڭغارلاردىن تامامەن يۈز ئۆرىگەنلىكى ھەققىدە جۇڭغارىيە خانى داۋاچىغا خەۋەر بېرىۋەتتى.

*　　*　　*

مىلادى 1753 ـ يىلى كۈز ئايلىرى. گۈزەل ئېرەن ـ قابۇرغا تاغلىرى ئۆزىنىڭ كۈز پەسلىدىكى مەنزىرىسى بىلەن ئەزەلدىن كىشىنى مۇنداق مەپتۇن قىلىپ باقمىغانىدى. باش كۈز كۈنلىرىدە كىشىلەر زېمىندىكى جەڭگى ـ جېدەلدىن ۋە خۇشپۇراق چېچىۋاتقان گۈل ـ گىياھلارنىڭ يايرىشىدىن زېرىككەن چېغىدا تاغ باغرىدىكى تۇتاش كەتكەن قارىغايزارلىق ھەقمقەتەنمۇ كۆڭۈلگە ياقاتتى. تەبىئەت كۆكلەم پەسلىدە تولىمۇ چىرايلىق ۋە شاد ـ خۇرام بولۇپ، خۇددى يارىغا تەلمۈرگەن سۈمبۈل چاچلىق قىزغا ئوخشاپ قالغان بولسا، ئەمدى باش كۈزدە بولسا بەدىنى سەمرىپ تولغان، ئۆتكەن شېرىن ئىشلارنى ئەسلەۋاتقان، چاچلىرى ئالتۇندەك يېقىملىق ئايالغا ئوخشاپ قالغانىدى. ئەمما، زېمىندا كىشىگە كۈز كۈنلىرىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر بېرىدىغان ۋە ياز مەنزىرىسى ئىچىگە قىسىستۇرۇۋالغان بىرەر تالمۇ تۆكۈلگەن ياپراق، ئازراقمۇ سېرىقلىق يوق. تەبىئەتنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى ئازراقمۇ ئۆزگىمىگەنىدى. يانباغرىغا ئالدى جەنۇبقا قارىتىلىپ سېلىنغان قالماق كۈرەسىنىڭ ئالدىدىكى چوڭ مەيدانداچېدىر ـ بارگاھلار سانجاق ـ سانجاق تىكىلگەن بولۇپ، بۇ يەردە ھازىر جۇڭغارلارنىڭ يىلدا بىر قېتىم بولىدىغان نادىر بايرىمى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقانىدى.

بۇگۈنكى نادىر بايرىمىغا جۇڭغار خانىي داۋاچى قاتناشمىغانىدى. ئۇ شۇ تاپتا قولىدىكى ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھابتىن كەلگەن خەتنى مەجبۇلاپ، يۈز مىڭ پۇشايمانلار ئىلكىدە ئىزتىراپ چېكىپ ئولتۇراتتى.

— «خوتۇن كۇن كۇن بىشى، ئېلىجىگېن مال بىشى!»[1]— دېدى

① مۇڭغۇلچە ماقال، مەنىسى: «ئۇيغۇر دېگەننى ئادەم دېگىلى بولماس، ئېشەكنى مال دېگىلى بولماس.»

ئۇ موڭغۇللاردىن قالغان قەدىمكى بىر ماقالنى نەقىل كەلتۈرۈپ تۇرۇپ، — ئەسلىدە، يۈسۈپ خوجىنى قولدىن چىقارمايدىغانمۇ ئىش ئىكەندۇق. ماۋۇ ئۆلەرمەن نىزامىدىن خوجىغۇ ئۆلۈپ تۈگىدى. ئەمدى خوتۇنىيە ئېلىگە ئېغىر لەشكەر ماڭدۇرماقتىن باشقا چارە قالمىدى!

— ھەيھات! ئۇنداق قىلساق زادى بولماس، ـ دەپ ئۇنىڭ گېپىنى بۆلدى مەرجى قالماق دېگەن بىر جۇڭغار تۆرىسى، — ئەلھال، خوتۇنىيە ئۆلكىسىگە لەشكەر ھازىرچە بارمىسۇنلەر، خۇيت تۆرىسى ئامۇرسەنا خىتايدىن ئېغىر لەشكەر باشلاپ كەلدى. بىھراق ئولكى، بۇ مەھەلدە بىر ئوتلۇق كىشى ئەلچى بولۇپ خوتۇنىيە ئۆلكىسىگە بارسۇنلەر. ئەگەر خوجىلار بۇرۇنقىدەك مۇئامىلە قىلسا خوپ. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا، ئەلچى يانغاندىن كېيىن ئېغىر لەشكەر بارغاي ۋە ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بەرگەي!

مەرجىنىڭ بۇ مەسلىھەتى جۇڭغار خانى داۋاچىغىمۇ ۋە باشقىلارغىمۇ خوپ ياقتى. شۇنىڭ بىلەن داۋاچىنىڭ پەرمانى بويىچە جۇڭغار تۆرىسى مەرجى قالماق جۇڭغارلاردىن تۇزۇلگەن بىر جۇڭغار ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ مۇلكىي قەشقەرىيىگە تۇرغاق خوجىلارنى ئىنسابقا دالالەت قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقتى. . .

نەزمە

چىقراق بىر نادان كەتتى كۆرەڭلەپ،
سۆكۈشتە دانانى بابلىدىم مەن دەپ.
بۇ ئەخمەق بىلمىدىكى، ھىجاز كۆينى،
ئۇرۇش دۇمبىقىنىڭ يوق ئەتكىنى. . .

— شەيخ سەئىدى

ئىككىنچى باب

نوروزدا چاققان چايان

دۇشمەن بارلىق ھىيلىلەرنى ئىشلىتىپ دەرمانى قالمىغاندا، دوستلۇق زەنجىرىنى جىرىڭشتىدۇ. بۇنداق چاغدا، «دوستلۇق» بويىچە ھېچقانداق دۇشمەن قىلالمايدىغان ئىشلارنى قىلغىلى بولىدۇ.

— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1753 ـ يىلى (توخۇ يىلى) 3 ـ ئاينىڭ باشلىرى.

شەھەر ئىچىدە: «كۇن چىقىش تەرەپتە خاقانى چىن دەپ قۇدرەتلىك بىر ئەل بار ئىمىش. ئۇنىڭ بايلىقى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا يۇرت سوراۋاتقان قالماق قارا خانلىرىدىن، ھەتتا مىڭلاپ يىلقىسى، تۇمەنلەپ تۆگىسى بار جۇڭغار خانىدىنمۇ ئۈستۇن تۇرار ئىمىش. بۇ ئەلنىڭ خاقانى تولىمۇ قەھر ـ غەزەپلىك خان ئىمىش. ئۇ ئۆزىگە بويسۇنۇشنى خالىمىغان جۇڭغار خانىنى جازالاش ئۈچۈن بىر ئەسىر قىلىپتىكەن، ئىچكىرىسىدىن لەكمىڭ ـ لەكمىڭ قارا چېرىك چىقىپ، خۇددى رويى ـ زېمىننى قاپلاپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان چېكەتكىدەك مۇلكىي تۇركىستانغا

باستۇرۇپ كېلىۋېتىپتۇ مىش. قالماقلار بۇ يۇرتتىن كېتەر ئىمىش» دېگەن ۋەھىمىلىك سۆزلەر ئېقىپ يۈرەتتى. شۇڭا، بۇنداق گەپ ـ سۆزلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئاھالە ئىچىدە جۇڭغارلارنىڭ بۇ يۇرتلارغا قويغان قارا خانلىرىغا ئالۋان-بېرىپ، سېلىق تۆلەشتىن ئاشكارا باش تارتىدىغانلار كۆپەيىپ قالدى.

مۇشۇنداق كۈتمىگەن يەردە، ئىلىدىن يولغا چىققان 300 كىشىلىك بىر جۇڭغار ئەلچىلىرى ئۆمىكى يەكەنگە يېتىپ كەلدى. بۇ ئەلچىلەرگە جۇڭغارلارنىڭ مەرجى قالماق دېگەن تۆرىسى باشچىلىق قىلاتتى. ئۇلار يەكەنگە يېتىپ كېلىپلا يەكەن ئوردىسىدا جاھان خوجا ئەرشىگە مۇلاقات بولۇشتى.

— ئى يەكەن ھۇدۇتلۇقىنىڭ پادىشاھى، — دېدى جۇڭغار تۆرىسى مەرجى قالماق جاھان خوجا ئەرشىگە قالماقچە سالام قىلغاندىن كېيىن، — جۇڭغار خانى، چوڭ تۆرە داۋاچىدىن ساڭا يالقۇنلۇق سالام! سالامەت بولغايسەن، مەڭگۈ سالامەت بولغايسەن! سېنى جۇڭغار خانى ئىلىغا چىللاپ مېنى ھۇزۇرۇڭغا ئەۋەتتى.

جاھان خوجا ئەرشى ئورنىدىن سەل ـ پەل قىمىرلاپ قويدىيۇ، جۇڭغار ئەلچىسىنىڭ يەنە نېمە دەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولۇپ جىم ئولتۇردى.

— سېنىڭ مەرھۇم دادىڭ دانىيال تۆرە جۇڭغار خانىغا باش قويغانىدى. ئۇنىڭ ئەمرىنى تۇتۇپ، پەرمانىنى بەجانىدىل، كەمكۇتسىز جابىجا كەلتۇرگەنىدى. ئەلھال، بۇگۈنكى كۈندە بىلىمىدۇقىسى، ساڭا بىز جۇڭغارلار بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرىدىغان كۈچ نەدىن كەلدى؟ بىزگە بويۇنتاۋلىق قىلغان قەشقەر تۆرىلىرىنىڭ ھەممىسىنى جۇڭغار خانىسى ئېرەن ـ قابۇرغىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ تېزەك چىشلەتكۈزمىگەنمىدى؟! سەن خوتۇنلار نېمەڭگە ئىشىنىسەن؟ ئۆزۈڭنى نېمە چاغلىشىسەن — ھە؟ — دەپ سوراققا تارتتى مەرجىسى قالماق جاھان خوجا

ئەرشىنى.

— كۆپ يىللاردىن بېرى بىزلەرنىڭ ئاباغى ـ ئەجدادلىرىمىز سىلەر قالماق كاپىرلارنىڭ ئىتائىتىدە ئۆتۈپدىلەر، — دەپ سۆزىنى باشلىدى جاھان خوجا ئەرشى تولىمۇ سالماقلىق بىلەن، — ھەمدە سىلەرنىڭ ئەمىر ـ پەرمانىڭلارنى ھەق تائالانىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرىدىنمۇ يۇقىرى بىلىپ كېلىپتۇ. ئۇلار قالماق كاپىرلارغا بەيئەت قىلىپ، ئىمان كەلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئاخىرەتكىمۇ قارا يۈز پېتى كېتىشتى. ھەزرىتى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئېيتىدۇلەركى: «مەن ماتاۋلەم يەئرىغۇئىمامە زەمانىھى فەقەد ماتەمەيتەتەن جاھىلىيەتەن» يەنى ھەر كىشى ئۆز زامانىنىڭ باشلىقىنى، يەنى ئەمىر ئىسلامنى تونۇمايى ئۆلسە، ئۇل كىشى مۇرتەد پېتى ئۆلىدۇ! ئەلھەمدۇلىللاھكى، بىزلەرنى ھەق تائالا دىنىي ئىسلامدا خەلق قىلىپدۇر. ئەقىل ـ ھوش ئاتا قىلىپدۇر. بەس، ئەمدى ياخشى ـ ياماننى ئىلغىيالايدىغان بولۇپتۇق. لازىمدۇركى، ياخشىلىق تەرەپكە قەدەم قويغايمىز. ئاباغى ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سىز قالماق كاپىرلارغا بەيئەت قىلىپ، قارا بولغان يۈزىنى ئاقلىغايمىز. ھەدىستە ئېيتىپتۇلەركى: «مەن سەننەسۇننەتەن فىلئىسلامى فەلەھۇ ئەجرۇھا ۋەئەجرۇ مەن ئەمەلەبھائىلا ـ يەۋمەلقىيامەتى ۋەمەن سەننەسۇننەتەن سەييىئەتەن فىلئىسلامى فەلەھۇ ۋىزرھا ۋە ۋىزرەمەن ئەمەلەبھائىلايە ۋەمەلقىيامەتى» يەنى، ھەر كىشكى ئىسلامىيەتتە بىر ياخشى ئىشنى باشلىسا، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئەجىر ـ مۇكاپات بېرىلىدۇ. ھەر كىشكى ئۇل ياخشى ئىشنىغا ئەمەل قىلسا، تا قىيامەتكىچە ئۇنىڭ ساۋابى ۋە ئەجىر ـ تۆھپىسى ئۇنىڭغا مەنسۇپ بولىدۇ. بۇ زېمىن ئاللاھنىڭ بىز ئۈممەتلىرىگە ھەدىيە قىلغان نېمىتىدۇر. سىلەر بۇ زېمىننى «ئۆز تەسەررۇپىمىزدىكى زېمىن، شۇڭا نېمە قىلساق ئورۇنلۇق» دەپ قارامسىلەر؟ ھەيھات، بۇ ئىشتىن بالدۇرراق قول

يىغىساڭلار ياخشىراقمىكىن. گۈمان قىلىمەنكى، سىزلەرنىڭ بۇ مۇددىئايىڭلار ئۆزۈڭلەرگە رەنجۇ - ئەلەمدىن باشقا نەرسە كەلتۈرۈپ بەرمەس. باسقۇنچى بىلەن مەزلۇم ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن رىشتى پۈتكەن ئەمەس. چۈنكى، سۇ بىلەن ئوتنىڭ ئۆزئارا ئۇلپەت بولغىنى قاچان ھاسىل بولغان؟

جاھان خوجا ئەرشىنىڭ ئىسيان تۈسىنى ئالغان بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، جۇڭغارىيە ئەلچىسى مەرجىنىڭ تېنىي جۇغۇلداپ تىكەنلىشىپ كەتتى ۋە: «بۇ خوجا ئۆتكەنكى خوجىلاردىن خوپ زېرەك ۋە چىن ئىكەن، ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇ بىزدىن تامامەن يۈز ئۆرۈش ئۈچۈن پۈختا تەييارلىق كۆرۈپ قويۇپتۇ. بۇ خوجىنى ھىيلە بىلەن قولغا چۈشۈرمەك لازىمدۇر، بولمىسا، ئۆزىمىزنىڭ بۇ يەردىن ساق - سالامەت كەتكىمىز بەسىي مۇشكۈل ئوخشايدۇ!» دېگەنلەرنى ئويلىدى ۋە:

— يەكەن تۆرىسىنىڭ دېگەنلىرى تامامەن ئورۇنلۇق! — دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ، — مۇبادا، سېنىڭ ئورنۇڭدا مەن بولغان بولساممۇ شۇنداق قىلغان بولاتتىم. بىراق، سېنىڭ سەلتەنىتىڭنى ئەمدى بوران - چاپقۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىمايدۇ، دەپ كىم ئېيتالايدۇ، سەن شۇنى بىلگىنكى سېنىڭ سەلتەنىتىڭنى خاقانى چىنىنىڭ مالامەت ئوقلىرىغا نىشان بولۇشتىن باشقا تەقدىر كۈتۈپ تۇرمايدۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئېلىڭدە غەلىيان كۆتۈرۈلۈشى، داستارلار ئىسيان كۆتۈرۈشى ۋە ياكى خىتاي لەشكەرلىرى ئېلىڭگە باستۇرۇپ كىرىشى مۇمكىن. ئۇ چاغدا ۋەيران بولغان تەختى - بەختىڭنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكنىڭ قۇرغۇي تۇخۇمىنى تېپىشتىنمۇ تەسكە چۈشەرمىكىن![1] شۇڭا، يەنىلا بىز بىلەن كۆمەكلىشىپ جۇڭغار خانىنىڭ ھىمايىسىدە ياشىغىنىڭ

---

① قۇرغۇي ئۆز تۇخۇمىنى باشقىلار تاپالمايدىغان يەرگە يوشۇرار ئىمىش.

ئەۋزەل! . . .

جۇڭغار ئەلچىسى مەرجىنىڭ سۆزلىرى جاھان خوجا ئەرشىنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ خاقانى چىن ھەققىدە دېگەنلىرى رېئاللىققا ئايلىنىۋاتقان ئىش بولغاچقا، ئەلنىڭ تەقدىرى ۋە سەلتەنىتىنىڭ ئىستىقبالىغا مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇنداق زور ئىشنى ھېسسىياتقا تايىنىپلا بىر تەرەپ قىلىپ كەتكىلى بولمايتتى، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئۇ مەرجى قالماق بىلەن ئايرىم سۆھبەتلەشمەكچى بولدى ـ دە:

— ئى قالماق تۆرىسى، سىزنىڭ خاقانى چىن ھەققىدە ئېيتقانلىرىڭىز مېنى چوڭقۇر ئويغا سېلىپ قويدى. مەن بۇنىڭغا قەشقەر خانى يۈسۈپ خوجا پادىشاھىم بىلەن مەسلىھەتلىشىپ جاۋاب بېرەي. سىزلەر ھازىرچە ئەلچىخانىدا تۇرۇپ بىزلەرنىڭ جاۋابىمىزنى كۈتكەيسىزلەر! — دېدى ۋە يەكەننىڭ پاتاچىسى[1] غازى بەگكە ئۇلارنى ئەلچىخانىغا جايلاشتۇرۇپ، ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىشنى بۇيرۇدى.

شۇ كۈنى كەچتە، جاھان خوجا ئەرشى غازى بەگنى ئۆزىنىڭ خابگاھىدا پىنھان قوبۇل قىلدى.

— ئى ئەئيانىم، ئېيتىپ باقسىلاچۇ، خاقانى چىن بىلەن جۇڭغار خانى ئىككىسىنىڭ ئىچىدە قايسىسى بىزلەرگە بەكرەك دەخمىزە بولۇر؟ — دەپ سوردى جاھان خوجا ئەرشى ئۇنىڭدىن، — سىزچە جۇڭغارلار بىلەن كۆمەكلىشىپ ئەجەلدەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان خاقانى چىن لەشكەرلىرىگە قارشى تۇرغىنىمىز ياخشىمۇ ياكى خاقانى چىنىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، جۇڭغار قالماقلىرىدىن ئۆز مۇستەقىللىقىمىزنى تارتىۋالغىنىمىز ياخشىمۇ؟

— ئىنشائاللا، بۇ مۇلكىي قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىدىن

---

① پاتاچى ـ پاختا بېگى.

تەپرىقە چىقمىسىلا، نە جۇڭغارلار بولسۇن ۋە ياكى خاقانى چىن كاپىرلىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە تاقابىل تۇرغىلى بولۇر، — دېدى غازى بەگ ئاق ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، — ئەلھال، قالماقلار يۇرتى بىسيار تەپرىقەلىك بولۇپ قاپتۇ. ئۇلار ئۆزئارا يېغى قوپۇشۇپ، پاراكەندىلىككە مۇپتىلا بولۇپتۇ. ھەددى بولماسكى، بىزلەرنىڭ تۆپىمىزگە لەشكەر تارتىپ كېلىشكە! ئەمدى، خاقانى چىنغا كەلسەك، ئۇلار ھازىر جۇڭغارلاردىن ئۆتكەنكى ئەنت ـ قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ كەلدى. بىزلەر بىلەن خەقنىڭ نېمە كارى!

— ئى غازى، ناھايىتى بەلەن گەپ قىلدىڭىز، — دېدى جاھان خوجا ئەرشى بەگنىڭ دېگەنلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرى بىلەن بىر يەردىن چىققانلىقىنى كۆرۈپ، — نۆۋەتتە نۇسرەت شامىلى بىزلەرنىڭ چىمەنىمىزدە ئەسمەكتە. قالماق ئېلى بىسيار تەپرىقەلىك بولۇۋاتقان مۇشۇنداق پەيتتە ئەلنى جۇڭغارلارغا قارشى غازاتقا قوزغاشتىنمۇ خاسيەتلىك ئىش بولمىسا كېرەك. شۇڭا، ئۆز ئىختىيارىمىز بىلەن كاپىرلارغا ئىتائەت قىلمىقىمىز خوپ ئىش ئەمەس. ئاباغى ـ ئەجدادىمىزنىڭ ئۈل جەھەتتە ئۆتكەندە خاتا باسقان قەدەملىرىگە ۋە ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكلىرىگە توۋا قىلماقلىقىمىز لازىم. شۇڭا ۋەجىدىن، بىز جۇڭغارلاردىن يۈز ئۆرۈگەيمىز. ئىسلام — پەتھىگە دالالەت قىلادۇر.

— ئى شەھرىيار، تولىمۇ بەرھەق سۆز قىلدىڭىز! — دېدى غازى بەگ جاھان خوجا ئەرشىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ تۇرۇپ.

بۇ كىشى زاكىسىدىن تارتىپلا ياۋۇز تەبىئەتلىك، بەتبەخت ۋە خۇمسى سۈپەت يارالغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى كەينىدىن «غازى توڭگۈز» دەپ تىللايتتى، جاھان خوجا ئەرشىنىڭ سۆزىگە ئاغزىدا ھە دېگىنى بىلەن كۆڭلىدە ئۇنىڭغا قارا ساناپ ئولتۇراتتى. شۇڭا ئۇ: «قالماقلارنىڭ پاراكەندىلىكى پاش بولغۇچە بىر نەچچە كۈن قاراپ باقايلۇق» دەپ مەسلىھەت بەرگەن

بولدى . . .

* * *

جۇڭغار تۆرىسى، ئەلچى مەرجى قالماق بۇ قېتىم يەكەنگە ئەلچى بولۇپ كەلگەندە، ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھاب ۋە ئۇچتۇرپان ھاكىمى خوجەسلەر بىلەن بىللە يەكەندىكى جاھان خوجا باشلىق قەشقەر خوجىلىرىنى ئىندەككە كەلتۈرۈشنىڭ يوللىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەسلىھەتلەشكەنىدى.

— سىز جانابى تۆرەم، — دېگەنىدى خوجەسى ئۇنىڭغا ئەقىل كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — بۇ قېتىم يەكەنگە بارغىنىڭىزدا، ئاۋۋال جاھان خوجىنى بىر چۆچۈتۈپ قويۇڭ. ئاندىن ئۆزىڭىزنىڭ مۇددىئا ـ مەقسىتىڭىزنى ئۇنىڭغا ئېنىق چۈشەندۈرگەيسىز. مۇبادا، ئۇ جۇڭغار چوڭ تۆرىسى داۋاچى جانابلىرىنىڭ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ باش ئەگسە، ئۇ چاغدا: «سىزنى ۋە باشقا قەشقەر تۆرىلىرىنى قالماق تۆرىسى داۋاچى ئىلىغا چىللايدۇ» دەپ ئۇنى ياندۇرۇپ كەلگەيسىز. بۇ چارە ئاقمىسا، يەكەن پاتاچىسى غازىبەگ بىلەن نىياز بەگ دېگەنلەرگە جۇڭغار تۆرىسىنىڭ خەت ـ تامغىلىرىنى كۆرسىتىڭ. ئۇلار تۆرىنىڭ خەت ـ تامغىسىنى كۆرگەندىن كېيىن جەزمەن سىزگە يان باسىدۇ. ئۇلاردىن غەم قىلماڭ. بۇ ئىككىسى بىزنىڭ سادىق ئادەملىرىمىزدۇر. قانداق قىلىش كېرەكلىكىنى ئۇلار بىلىشىدۇ!

مەرجى تۆرە يەكەنگە كېلىپلا يەكەن خانى جاھان خوجا ئەرشى بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنى چېكىپ كۆرمەك بولۇپ، ئۆزىنىڭ مۇددىئا ـ مەقسىتىنى ئېنىق ئىزھار قىلدى. ئۇ جاھان خوجىنىڭ ئىككىلىنىپ قېلىۋاتقانلىقىنى سەزگەندىن كېيىن ئەلچىخانىغا قايتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يەكەنىڭ پاتاچىسى غازى بەگ بىلەن نىياز بەگنى پىنھانغا تارتىپ تۇرۇپ، ئۇلارغا جۇڭغار خانى

داۋاچىنىڭ پەرمانى بىلەن خەت - تامغىسىنى كۆرسەتتى. بۇ داۋاچىنىڭ غازى بەگنى يەكەنگە ھاكىملىققا، نىياز بەگنى شاغىبەگ قىلىپ تەينىلىگەنلىكى ھەققىدىكى پەرمانى ئىدى. ئۇلار داۋاچىنىڭ پەرمانىنى كۆرگەندىن كېيىن كۆڭلى ئىمىن تىپىشىپ، «جان - جەھلىمىز بىلەن قالماق تۆرىسىنىڭ خىزمىتىنى قىلغايمىز» دەپ ئانت - قەسەم ئىچىشتى. مەرجى قالماق ئۇلاردىن جاھان خوجا ئەرشىنى قانداق قىلىپ ئىندەككە كەلتۈرۈش ھەققىدە مەسلىھەت سورىدى. غازى توڭگۇز بىلەن نىياز بەگ جۇڭغار تۆرىسىنىڭ پەرمانىنى بەجانىدىل قوبۇل تۇتقاچقا، ئۆزلىرىنىڭ خىيانەتكار مەسلىھەتىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى.

— جاھان خوجىنى ئۆز ئوردىسىدا بەسى ئىندەككە كەلتۈرۈپ بولماس، — دېدى غازى بەگ ئاق ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ، — ئەلھال، ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ نورۇز ئايىمىدۇر. شۇ چاغدا پۈتۈن شەھەر نورۇز شادلىقىغا چۆمىدۇ. مەن نورۇز ئايىمى شەرىپىگە ئۆيۈمدە كاتتا داستىخان سالاي، بالىلىرىمنى يۇرت چوڭلىرى بىلەن قوشۇپ مېھمانغا چاقىرغان بولاي ۋە «بىر پىيالە چايغا داخىل بولۇپ بەرسىلە» دەپ جاھان خوجىنىمۇ ئۆيۈمگە چىللىغان بولاي. ئۇ يۇرت چوڭلىرىنىڭمۇ داستىخان سورۇنىدا ھازىر ئىكەنلىكىنى ئاڭلىسا، چوقۇم كېلىدۇ. سىز ئاغرىق بولغان بولۇپ، ئەلچىخانىدا يېتىپ ھېچىيەرگە چىقمايسىز، ئەمما سىز باشلاپ كەلگەن ئۇچ يۈز قالماق بىلەن يەكەندە سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تۆت يۈز قالماق قوشۇلۇپ تولۇق قوراللىنىپ، ھويلامدا پىنھاندا مۆكۈپ تۇرغاي. جاھان خوجا ئۆيۈمگە كېلىشى بىلەن تەڭلا، قالماقلار تۇشمۇ تۇشتىن سەكرەپ چىقىپ ئۇنى تۇتۇۋالغاي. ئەمما، ئادەملىرىڭىزگە شۇنى ئېنىق جېكىلەپ قويغايسىزكى، جاھان خوجىنى بۇ يەردە ئۆلتۈرۈۋېتىشكە زادى بولمايدۇ. مۇبادا جاھان

خوجا ئۆلتۈرۈلسه، پۈتۈن مۇلكى قەشقەرىيه تەۋرەپ كېتۈر. ئۇ چاغدا، سىلەر قالماقلارنىڭ مۇلكى قەشقەرىينى يېڭىۋاشتىن تەسەررۇپىڭىزغا ئالمىقىڭىزلار بەسىي مۇشكۈلدۈر. شۇڭا، ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە قەتئىي بولمايدۇ. ئۇنى تىرىك تۇتۇۋالالىساڭلارلا، قالغان قەشقەر خوجىلىرىنىمۇ تۇتماغىڭلار ئاسانغا توختايدۇ.

— بەگ جانابلىرى، ئەقلىڭىزگە باريكاللا، — دېدى مەمنۇن بولغىنىدىن گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كەتكەن جۇڭغار تۆرىسى مەرجى قالماق، — مۇبادا، جاھان خوجا ئەرشىنى تىرىك تۇتۇۋالالايدىغانلا بولساق، بۇ تۆھپىنىڭ باش بۇرنى سىزگە مەنسۇپ بولىدۇ!

— ھا ـ ھا ـ ھا! . . . — ئۇلارنىڭ كۈلكىسى ئەلچىخانا ئىچىنى كۆتۈرۈۋەتكىلى تاس قالدى.

* * *

مىلادى 1753 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى. بۇ كۈن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى نورۇز بايرىمى ئىدى. پۈتۈن يەكەن شەھىرى ئايەم شادلىقىغا چۆمگەن بولۇپ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان چاھارسۇ بويىدىكى ئازنا مەسچىتىنىڭ ئالدى ئادەم دېڭىزىغا ئايلانغانىدى. خانلىق ئۆستەڭىنىڭ بويىغا قاتار ئېسىۋېتىلگەن ئون بەش داش قازاندا پىشۇاتقان نوزۇر ئېشى — «ھەپتەسالام» نىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى نورۇز ئەھلىنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. داش قازاندا قايناۋاتقان قوينىڭ كاللا ـ پاقالچاقلىرى، توخۇنىڭ تاشلىقى، سېمىز قوي گۆشى، نان جىگدىلەردىن قىلىنغان خاسىيەتلىك نورۇز ئېشىغا سېلىنغان ئاشكۆكى، پىننە ۋە رەيھانگۈللەر مەززىلىك خۇشپۇراقلىرىنى ئەتراپقا تارقىتاتتى. پەشتاقلاردا توپ ـ توپ بولۇپ ئولتۇرۇشقان ناغرا ـ سۇنايچىلار ۋە سازەندىلەر يۇرەكنى لەرزىگە سالىدىغان

شوق شادىيانگە ناغرا - سۇنايلىرىنى چېلىپ، سازلىرىنىڭ تەڭكەش قىلىپ يېقىملىق ئاۋازلىرى بىلەن غەزەلخانلىق قىلىشقاندا، ئەتراپتا تاڭ سەھەردىن بېرى تاقىتى تاق بولۇشۇپ ئۆرە تۇرغانلار ئىختىيارسىز ساما ئۇسسۇلىغا چۈشۈشتى. ئازنا مەسچىتنىڭ ئالدىدىكى كەڭ مەيداندا ئادەملەر بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ئىدى. كۆلكە ئاۋازلىرى، ناخشا سادالىرى، قىقاس - چۇقانلار ئەتراپنى بىر ئالغاندى. سېھىرگەرلەر، داۋازلار كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ ماھارەتلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئەتراپىغا يىغسا، مەددالار، قىسسىچىلەر خەلق ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ ۋەقەلىرى تەسۋىرلىنىدىغان داستانلارنى ۋە يۈسۈپ - ئەھمەت قىسسىنى، شاھنامە - جەڭنامىلەرنى يۇقىرى ئاۋاز بىلەن ئېيتىپ، نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆزلىرىگە جەلپ قىلىۋالغاندى. چاھارسۇ رەستىسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى چايخانىلارنىڭ بۆگلۈكلىرىدە ئولتۇرۇشۇۋالغان چايخۇمار قېرىلار چىنە - چەينەكلىرىدىكى قويۇق دەملەنگەن چاينى ئىچىشكەچ باشلىرىدىن ئۆتكەن ۋە ئاڭلىغان ئاجايىبات - غارايىباتلار ھەققىدە قانغۇچە سۆزلىشىپ، كۈلۈشۈپ كۆڭۈللىرىنى ئاۋۇندۇرۇشاتتى. بېشىغا كاچۇڭ تۇمىقىنى قىرلاپ كىيگەن، ئۇچسىغا ئايەملىك ئاق يەكتەك كىيىپ، بەللىرىنى گۈللۈك پوتا بىلەن باغلىشىۋالغان ياش يىگىتلەر توپ - توپ بولۇشۇپ بازار ئارىلىغاچ، قىز - چوكانلارغا ساقال تاشلىشاتتى. تاۋۇس قۇشىدەك چىرايلىق ياسىنىشقان قىز - چوكانلارمۇ نوروز شادلىقىدىن سىرتتا قالمىغانىدى. ئۇلار قىرىق تال ئۆرۈلگەن كوكۈلىلىرىدىكى چاچىتەڭگىلىرىنى جىرىڭشىتىپ، بازار ئارىلىشىپ يۈرۈشەتتى. چاھارسۇ كۆلبېشىدىكى قوم تۆكۈلگەن مەيداندا چېلىشىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈۋاتقانىدى. بۇ چېلىشىشتا يەكەن دىيارى بويىچە داڭق چىقارغان بەگمەت ئاخۇن،

موللىخان، ئېلىپ ئاخۇن دېگەن مەشھۇر چېلىشچىسى بوز يىگىتلەرمۇ بەل تۇتۇشۇپ مەيدانغا چۈشۈشكەنىدى.

كۆل بويىدىكى مەجنۇنتاللارنىڭ ئاستىدا ئەدەب - شائىرلارنىڭ مەخسۇس «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» تىكى پەسىل قوشاقلىرى ئوستىدىكى ئەنجۈمەنى بولۇۋاتاتتى. ئەنجۈمەن ئەھلى ئىككى تەرەپ بولۇشۇپ بىر - بىرى بىلەن بېيىت ئېيتىشىپ بەسلەشمەكتە. سورۇن ئەھلى ئارىسىدىكى «سۈلتانۇل نازىمى» دەپ نام ئالغان زەلىلى مەھمۇد قەشقەرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئەنجۈمەننى باشلاپ بەردى:

قار - بۇز قامۇغ ئەرۈشدى،
تاغلار سوۋۇق ئاقشىدى،
كۆكشىن بۇلۇت ئۆرۈشدى،
قايغۇق بولۇپ ئەگرىشۇر.
(قار - مۇز تامام ئېرىشتى.
تاغلار سۇيى ئېقىشتى.
كۆكۈچ بولۇتلار ئۆرلەشتى،
قېيىق بولۇپ ئايلىنار.)

قاقلار قامۇغ كۆلەردى،
تاغلار باشى ئىلەردى.
ئاڭۇن تىنى ئىلەردى،
تۇتۇ چەچەك چەركەشۇر.
(قاقاسلىقلار پۈتۈنلەي كۆلگە ئايلاندى،
تاغلارنىڭ بېشى (كۆزگە) ئىلىندى،
دۇنيانىڭ تىنىقى ئىللىدى،
تۈرلۈك چېچەكلەر تىزىلدى.)

تۇرلۇك چەچەك يازىلدى
بارچىن يازىم كەرىلدى،
ئۇچماق يەرى كۆرۈلدى.
تومىلۇغ يەنە كەلگۈسىز.
(تۇرلۇك چېچەك يېزىلدى،
‹گويا› كىمخاب سېلىنچا سېلىنىدى،
جەننەت يېرى كۆرۈلدى،
قىش ئەمدى كەلمەسكە كەتتى.)

بۇ چاغدا ئەنجۇمەن ئەھلى ئارىسىدا ئۇنىڭغا ئانچە قايىل بولمىغان بىر ياش شائىرمۇ مەھمۇت قەشقەرىدىن نەقىل كەلتۈردى:

قىش ياي بىلەن توقۇشتى،
قىڭغىر كۆزۈن باقىشتى،
تۇتۇشقالى ياقىشتى،
ئۇنغالىمات ئوغراشۇر.
(قىش ياز بىلەن توقۇنۇشتى،
قىڭغىر كۆز بىلەن قاراشتى.
تۇتۇشقىلى يېقىنلاشتى،
‹بىر - بىرىنى› ئۇتماقچى بولۇۋاتىدۇ.)

ھېلىقى ياشانغان شائىر دەرھال جاۋاب بەردى:

قىش يايغارۇ سۆۋۈلەنۈر،
ئەر، ئات مەنىن ياۋرۇيۇر،
ئىگىلەر يەنە ساۋرايۇر،
ئات يىن تاقى بەكرەشۇر.

(قىش يازغا قاراپ ۋارقىرىدى،
مەندە ئادەملەر، ئاتلارنىڭ بەدەنلىرى چىڭىيىدۇ،
ئاغرىق ـ سىلاق يوقىلىدۇ،
‹ئادەملەرنىڭ ۋە ھايۋانلارنىڭ› بەدەنلىرى چىڭىپ قۇۋۋەت تاپىدۇ.)

ياش شائىرمۇ بوش كەلمىدى:

ياي قىش بىلەن قارىشتى،
ئەردەم ياسىن قۇرىشتى.
چەرىگ تۇتۇپ كۆرۈشتى،
ئوقتا غالى ئوتۇرۇشۇر.
(ياز قىش بىلەن زىتلاشتى،
پەزىلەت ياسىنى كېرىپ ‹بەتلەپ›
قوشۇن تارتىپ كۇرەشتى،
ئوق ئېتىشقا ئىنتىلىشتى.)

ياشانغان شائىر مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ـ دە، يالقۇنلۇق ھېسسىيات بىلەن تۆۋەندىكىلەرنى ئوقۇشقا باشلىدى:

سەندە قاچار سۇندىلاچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ،
تاتلىغ ئۆتەر سۇنداۋاچ،
ئەركەك، تىشى ئۇچراشۇر.
(سەندىن قاچار سۇئگۈلىگۇچ،
مەندە تىنار قارلىغاچ،
نەغمە قىلار بۇلبۇل ‹قۇش›،
ئەركەك ـ چىشى ئۇچرىشار.)

هېلىقى ياش شائىرمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن تۆۋەندىكى بەيتنى ئوقۇدى:

قىزىل ـ سارىغ ئارقاشىپ،
يېپكىن ياشىل يۈز كەشىپ،
بىر ـ بىر كەرۋ يۆرگەشىپ،
يالىڭۇق ئانى تاڭلاشۇر.
(قىزىل، سېرىق ‹چېچەكلەر›
بىر ـ بىرىگە يۆلىنىپ، يېشىل رەيھانلار كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ،
بىر ـ بىرىگە يۆگىشىپ ‹تۇرماقتا›
ئىنسان ئۇنىڭغا تاڭ قالىدۇ.)

ئۇ بەيتنى ئوقۇپ بولۇپلا، هېلىقى ياشانغان شائىرغا تەۋەززۇلۇق بىلەن ئېگىلىپ سالام قىلدى.
— ئاپىرىن، ئاپىرىن! — دەيىشتى ئۇ ئىككىسىگە قايىل بولغان ئەنجۇمەن ئەهلى.
بۇ چاغدا موللا مۆمىن يەركەندى ئورنىدىن تۇرۇپ، ئەنجۇمەن ئەهلىگە تەزىم قىلدى. ئاندىن قولىدىكى قەغەزگە قاراپ قويغاندىن كېيىن مۇنداق دەپ ئوقۇشقا باشلىدى:

نورۇز هەققىدە قوشاق

يىل بېشى نورۇز كېلىپ،
يەرنى گۈلىستان ئەيلىدى.
ئۇندۇرۇپ تەڭرىم چېچەك،
چۆللەرنى بوستان ئەيلىدى.

زىمىستانلىق كۈنلەر تۈگەپ،
نورۇز كەلدى باھار كەلدى.
توققۇز دۇمباق، توققۇز نەزىم،
توققۇز يەردىن يار - يار كەلدى.

توققۇزى تەل زېمىنلاردىن،
نازۇ - نېمەت بىللە كەلدى.
توققۇز تۇغلۇق چەۋەندازلار،
ھەم مەغپىرەت بىللە كەلدى،

توققۇز ئىچكىر، توققۇز سىرتتىن،
قىز - يىگىتلەر بىللە كەلدى.
نەغمە - ناۋا قىزىپ بۇندا،
سۆز - بەيىتلار بىللە كەلدى.

توققۇز سائەت، توققۇز مىنۇت،
باش قوشۇشقا پۇرسەت كەلدى.،
توققۇز تاغدىن، توققۇز باغدىن،
ئۈيۈلتاشتەك قۇدرەت كەلدى.

توققۇزى تەل نورۇز كەلدى،
جۇپ توققۇزنىڭ تويى كەلدى.
توققۇز سايدىن، توققۇز سۇنىڭ،
دىل شاۋقۇنى كۈيى كەلدى.

كۆچ بىرلىكى - ئەل شادلىقى،
توققۇز ئورمان شەمشاد كەلدى.

توققۇز چەشمە كەۋسىرىدەك،
ئىلىم - ئىپھسان، مەھشەت كەلدى.

باھار كەلدى، نورۇز كەلدى،
ئانا تۇپراق مېھرى كەلدى.
ئانا كۆكسىن بېزەش ئۇچۇن،
تەڭرىدىن ھەم ندا كەلدى.

ئەي يارەنلەر، ئاتلىنايلى،
يىلتىك بېشى نورۇز كەلدى.
ۋاقىت قىممەت ھەم غەنىيمەت،
ئىشتىك بېشى نورۇز كەلدى.

ئەنجۇمەن ئەھلى:

— يارايسەن! يەركەندى، قالتىس پاساھەتلىك يېزىپسەن! — دەپ ئۇنى ئالقىش سادالىرى ئىچىگە كۆمۈپ تاشلىدى.
— رەھمەت، — دېدى ئۇ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

* * *

جاھان خوجا ئەرشى ئاقسارايدىكى ئۆزىنىڭ خابگاھىدا قەشقەر خانى يۈسۈپ خوجىدىن كەلگەن مەكتۇبنى كۆرۈپ ئولتۇراتتى. مۇلازىملىرى كىرىپ: «پاتاچى غازى بەگ جانابىي ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشەتتىم، دەيدۇ» دەپ خەۋەر قىلدى. جاھان خوجا ئەرشى «كىرسۇن» دەپ ئىجازەت بەردى.

— تەقسىر پادىشاھىم، بۇگۈن بارىپ مېنىڭ كۇلبە خانەمدە بەزمە تۈزسىلە، — دەپ ئەرز قىلدى ئۇ، — چۈنكى، بۇ كۈن نورۇز كۈنىدۇر. ئۆز ئۆيۈمدە مەرىكە جابدۇغانىدىم. نە بولغايكى، بۇ كۈننى ئاندە ئۆتكۈزسىلە. يەنە بىر ھېساب بىرلە، ئەلچىخانىدا ئەلچى كافىر قاتتىق كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ياتىپتۇ. ئالامىتىدىن ئۆلگۈدەك نىشان بىلگۈزەدۇر. ئۇ كاپىر ئەيتۈدۇرلەركى: «تۆرەمنىڭ يارلىقى بار ئىدى، پادىشاھ تۆرەمگە ئېيتۇر ئىدىم. تامغەسى بار ئىدى، كۆرسەتۈر ئىدىم. ئۆلۈپ كېتىپ بارادۇرمەن!» دەپ ئىزتىراپ قىلادۇر. كۆرۈپ يانسىلە ئوبدان بولۇر!

— تولا ئوبدان، ئى پاتاچى غازى بەگ. سىز خانەڭىزگە قايتىپ تۇرغايسىز. بىز ھايال بولمايلا كەينىڭىزدىن يېتىپ بارۇرمىز، — دېدى جاھان خوجا ئەرشى ئۇنىڭ تەكلىپىگە رازىلىق بىلدۈرۈپ.

— باش ئۈستىگە، خوجام پادىشاھ، — دېدى غازى بەگ قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ تۇرۇپ، — ئەمىسە، بىز سىلىنى كۇلبە خانىمىزدا ئىنتىزار بولۇپ كۈتكەيمىز.

غازى بەگ جاھان خوجا ئەرشىنىڭ خابگاھىدىن چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئوردا ئۇلۇغلىرى جاھان خوجا ئەرشىگە بارماسلىقنى تەكلىپ قىلدى.

— ئى پادىشاھىم، — دېيىشتى ئۇلار، — بۇ غازىنىڭ مەككارلىقىنى بۇرۇندىن تەجرىبە قىلغان. مۇنىڭ ئىشى ھەم مىكىر ـ ھىيلەدۇر. ئۇنىڭ بىلەن باراۋەت قىلغۇلۇق ئەمەس. ئەلچى كاپىرنىڭ نىيىتى ھەم بۇزۇق. مۇبادا، غازى توڭگۇزنىڭ ئۆيىگە بارغۇدەك بولسىڭىز، ساق يانىپ كەلمىكىڭىز بەسىي مۇشكۈلدۇر. بۇ قەدەمنى ئويلاپ باسقايسىز!

— ئىنشائاللا، بۇ سەپىرىمىزدە ئۇمىد بارکى، — دېدى جاھان خوجا ئەرشى ئەئيانلارنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، —

ئۇلار بىر تال مويىمىزغىمۇ زىيان يەتكۈزەلمەس. بەلكى، بىز ئۇندا بارساق، ئۇلارنىڭ فىسقى ـ فۇجۇرلۇقىنى بىلىپ ئالىشىمىز مۇمكىن، دۇشمەنلەر ھەرقانچە سۇيىقەست قىلسىمۇ ئەمما ئىشىنىڭ نەتىجىسى ئۇلارغا مەخپىيدۇر. چۈنكى، قەدىمدە ھەزرىتى يۈسۈپ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاكىلىرى ھەسەت ۋە ئاداۋەت يولىدا تۇتۇپ، ئۇنى قۇدۇققا تاشلىغانىكەن. ئەمما، ئۇلار مىسىرغا پادىشاھ بولغان ئاشۇ يۈسۈپ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالدىغا ھاجەت ئۈچۈن يەنە باردىلەرغۇ؟

— بىراق، جانابىي ئالىي خوجام پادىشاھىم، — دېيىشتى ئۇلار يەنىلا جاھان خوجا ئەرشىنىڭ بېرىشىنى لازىم تاپماي، — غازى توقتۇز نورۇزدا تىرىلگەن چاياڭغا ئوخشايدۇ. ئاگاھ بولغايلىكى، نورۇزدا تىرىلگەن چايان ئادەمنى چاقسا بەكرەك زىيان يەتكۈزىدۇ!

— ئى ئەھلى بەيت، خانىدانلار، — دېدى جاھان خوجا ئەرشى كۇلۇپ تۇرۇپ، — ئاگاھ ۋە دانا بولۇڭلاركى، ئەجىلىمىز بۇلارنىڭ قوللىرىدا ئەمەستۇر. پات ئارىدا كۆرىسىلەر، ھەق سۇبھانە ۋە تائالا بىزلەرگە ۋاقىت ئاتا قىلۇركى، بۇ كاپىر لەئىنلارنىڭ ئىتائەتىدىن خالاس بولغايمىز ۋە قارا يۈزىمىزنى ئاقارتىپ، ئىسلام قىلىچىنى قولىمىزغا ئېلىپ كاپىرلارنىڭ باشىغە بىئىبا تارتقايمىز! بۇ پارچە قالماقلار تېخى ھېچگەپ ئەمەس. بۇلارنى يۇرت ـ ۋەتەنىمىزدىن قوغلىماق بەسىي قىينىغا توختىماس. بىراق، پات پۇرسەتتە مەشرىق تەرەپتىن بىر گۇرۇھ كەلگەي، ئۇلارنىڭ شۇم قەدەملىرى يەتكەن ھامان بۇ شەھەرلەر ئۇلارنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتكەي. ئۇلاردا نە رەھىم بولغاي، نە شەپقەت! بەلكى، ئۇلار ئادەم ئۆلتۈرمەكنى پەخىرلىك ئىش دەپ سانار. ئەلھال، ئۇلارغا بىر ئۆزىمىز تەنھا مۇقابىل كەلمىكىمىز بەسىي مۇشكۈلدۇر. شۇڭا، بىز بۇ قالماق كاپىرلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزمىكىمىز لازىمدۇر ۋە زۆرۈردۇر!

ئەئیانی ئۇلۇغلار جىم بولۇشتى. جاھان خوجا سۆزىنى تۈگىتىپ، مۇلازىملىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا «ۋە مەن يەتتە قىلاخۇ»[1] دېگەن ئايەتنى ئوقۇپ، غازى توڭگۇزنىڭ نامۇبارەك پاسادخانىسىغا قاراپ ماڭدى...

*　　*　　*

يەكەننىڭ پاتاچى بېگى غازى بەگ ئۆزىنىڭ ھويلىسىدا ئايرىم نورۇز سورۇنى تۈزگەنىدى. ئۇنىڭ تۆت خوتۇنىدىن سەككىز ئوغۇل، ئون ئىككى قىزى بولۇپ، يالغۇز نەۋرىسىلا يۈزگە يەتكەنىدى. ئۇلار ھازىر غازى بەگنىڭ تۆت تاناپ كەلگۈدەك كەڭ سەينا سىغا راسلانغان مەربكە داستىخانىغا داخىل بولۇشۇپ، نورۇز ئايىمىنىڭ پەيزىنى سۈرمەكتە ئىدى.

غازى بەگنىڭ چاكارلىرى: «خوجام پادىشاھىم قەدەم تەشرىپ قىلدىلەر!» دەپ خەۋەر قىلغاندا، جاھان خوجا ئەرشى غازى بەگنىڭ ھويلىسىدىكى يۆلەكتىن ئۆتۈپ بولغانىدى. غازى بەگ ئاۋۋالقىدىنمۇ ئاشۇرۇپ، زىيادە تەۋەززۇ - ئىكرامىلارنى بەجا كەلتۈرۈپ، جاھان خوجا ئەرشىنى ئىچكىرىكى مېھمانخانىغا باشلىدى.

جاھان خوجا مېھمانخانىغا كىرىپ ھەممىدىن ئاۋۋال تۆردە بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان جۇڭغار ئەلچىسى مەرجى قالماقنى كۆردى - دە، دەرھال كەينىدىكى غازى بەگدىن:

— جۇڭغار تۆرىسىنى ئەلچىخانىدا ئاغرىپ ياتۇرلەر، دېمەپمىدىڭىز؟ بۇ يەردە ئۇ نېمە ئىش قىلىدۇ؟ — دەپ سورىدى تەئەججۈپلىنىپ.

— قالماق تۆرىسىنىمۇ كۈلبەخانەمگە چىللىغانمەن.

---

① «كىمكى ئاللادىن قورقىدىكەن، ئاللا ئۇنىڭغا چىقىش يولى بېرىدۇ»، قۇرئان كەرىم، سۈرە تەلاق، 2 - ئايەت.

هەزرىتى خوجام، پادىشاھىم، باشقىچە خىيالدا بولماڭلىز، — دەپ جاۋاب بەردى غازى بەگ خوپسەنلىك قىلىپ، ئۇ چاكارلىرىغا چاي كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى.

ئۇنىڭ ئاغزىدىن «چاي كەلتۈرۈلسۇن!» دېگەن سۆز چىقىش بىلەن تەڭلا ئون - يىگىرمىدەك تەنبەل جۇڭغار مېھمانخانىنىڭ ئىشىكىدىن تاراقلاپ باستۇرۇپ كىرىشتى - دە، «تۆرىنىڭ يارلىقى!» دېيىشكىنىچە جاھان خوجا ئەرشىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ بېلىدىكى خەنجىرىنى ئېلىۋالدى. ئاندىن ئۇنى چەمبەرچاس قىلىپ باغلاپ، ئىچكىرىدىكى خانىغا ئىتتىرىپ ئېلىپ كىرىپ كەتتى ۋە تاشقىرىقى دەرۋازىنى ئېتىپ، جاھان خوجا ئەرشى بىلەن بىللە خىزمەتكە كەلگەن خادىملارنىڭ بىرىنىمۇ قاچۇرماستىن تۇتۇپ باغلىۋالدى. بۇ ئىش شۇنداق تېز يۈز بەردىكى، ھېچكىمنىڭ نېمە ئىش بولغىنىنى بىلمەيلا قالدى.

غازى بەگلەر جاھان خوجا ئەرشىنى تۇتقۇن قىلىۋالغاندىن كېيىن جاھان خوجا ئەرشىنىڭ ئوردىسىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن جۇڭغار - مۇسۇلمان توپلاڭچىلىرىدىن تۆت - بەش يۈز كىشىنى باشلاپ، ئوردىغا ھۇجۇم قىلىشتى. ئەمما، يەكەن ئوردىسىنىڭ ئىشىك قوۋۇقلىرى ئاللىقاچان ئىچىدىن مەھكەم تاقىۋېلىنغان بولۇپ، ئوردىدىكىلەر سېپىل ئۈستىدىن ئوق ئېتىپ ئۇلارنى سېپىلگە ھەرگىز يېقىن يولاتمىدى. توپلاڭچىلار سېپىلگە نەچچە داپقۇر ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، نۇرغۇن كىشىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئامالسىزلىقتىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇشتى.

توپلاڭچىلار چېكىنگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئوردىدىكىلەر شاھابىددىن باكاۋۇل باشلىق قىرىق باتۇرنى سىدىق خوجا پۇتۇھىدىن ياردەم تەلەپ قىلىش ئۈچۈن خوتەنگە ماڭغۇزدى. ئۇلار يەكەنىڭ جەنۇب قوۋۇقى - خانىقا دەرۋازىسىدىن بۆسۈپ چىققاندىن كېيىن چۆلنى كېسىپ

ئۆتمدىغان يالغۇز ئاياغ يول بىلەن خوتەن تەرەپكە قاراپ كەتتى. مۇھەممەت مىراخور بىرنەچچە ئادەمنى ئېلىپ قەشقەر خانىسى يۈسۈپ خوجىغا خەۋەر قىلىش ئۈچۈن يەكەننىڭ شەرقىي ـ شىمال تەرىپىدىكى قالغات دەرۋازىسىدىن بۆسۈپ چىقىپ قەشقەر تەرەپكە قاراپ كەتتى. . .

*　　*　　*

شاھابىددىن باكاۋۇل كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ چولاقنىڭ سېيىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۈچىنچى كۈنى ئەتىگەندە خوتەنگە يېتىپ كېلىپ، يەكەندە توپلاڭ يۈز بەرگەنلىكىنى سىدىق خوجا پۈتۈھىغا خەۋەر قىلدى.

سىدىق خوجا پۈتۈھى دەرھال ئادەملىرىگە غازى توڭگۇزنىڭ خوتەندىكى سەكسەن ياشلىق ئاتىسى ۋە يەتمىش ياشلىق ئانىسىنى ۋە ئۇنىڭ خوتەن شەھىرىگە ھاكىم بولۇپ تۇرۇۋاتقان بىر ئوغلىنى قىرىق نەپەر ئۇرۇق ـ تۇغقىنى بىلەن قوشۇپ تۇنقۇن قىلدۇردى. ئاندىن غازى توڭگۇزنىڭ ئىنىسىغا خەت تۇنقۇزۇپ، ئىككىسى مۇلازىمىنىڭ نازارىتى ئاستىدا دەرھال يەكەنگە ماڭغۇزماقچى بولۇپ خەت يازدى:

«. . . دادام پادىشاھىمغا ئازار بەرمىگەي، — دېيىلگەنىدى بۇ خەتتە، — ئۇنىڭ بىر تال مويىغا زەخمەت يەتكۈزمىسۇنلەر. مۇبادا، زەررە خىلاپلىق كۆرۈلسە، خۇداغا قەسەم قىلۇرمەنكى، سېنىڭ خوتەن ئىچىدىكى قېرى ئاتا ـ ئاناڭ، بىر تۇغقان قېرىنداشىڭنى ئەھلى ئايال، كىچىك ـ چوڭ دېمەستىن يەكەن دەرۋازىسى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ قويدىڭ بوغۇزلاپ، قېنىدا تۇگمەن يۈرۈتمىسەم، يەكەننىڭ سېپىللىرىنى تۇزلەپ توپتالاس قىلىپ، ئوشۇقچە چالما قويماي ھەممىنى قەتلىئام قىلماسام، ئېتىم سىدىق خوجا بولمىسۇن! . . .»

سەدىق خوجا پۇتۇھى بۇ خەت بىلەن غازى توڭگۇزنىڭ ئىنىسىنى ھېلىقى ئىككى مۇلازىمغا تاپشۇردى ـ دە، ئۇلارنى كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ، دەرھال يەكەنگە يېتىپ بېرىشنى بۇيرۇغاندىن كېيىن ئىككى كۈن ئىچىدىلا يەتتە يېرىم مىڭ لەشكەرنى ئاياغقا تۇرغۇزۇپ سەپراس قىلدى. ئاندىن غازىنىڭ ھەممە ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنىڭ پۈت ـ قوللىرىغا ئىشكەل ـ گۈندا سالغۇزۇپ، ئۇلارنى ئادەم بېشىغا كەلمىگەن ئازاب ـ ئوقۇبەتلەر بىلەن ئازابلاپ يەكەن تەرەپكە قاراپ ھەيدەپ ماڭدى.

يەكەندە توپىلاڭ يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭلىغان قەشقەر خانى يۈسۈپ خوجىمۇ دەرھال قىرغىز ـ قىپچاق ئولۇسلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان لەشكەرلىرىنى باشلاپ يەكەنگە قاراپ دەبدەبە ـ ئەسئەسە بىلەن كېلىشكە باشلىدى.

غازى توڭگۇزنىڭ ئىنىسى يەكەنگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ھايالشمايلا سېپىل ئىچىگە كىرىپ ئاكىسى بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭغا سەدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ خېتىنى بەردى.

— ئەي ئاكا، — دەپ ئېيتتى ئىنىسى ئۇنىڭغا يىغلاپ تۇرۇپ، — سىزنىڭ شۇملۇقىڭىزدىن تامام خوتەن ۋە ھەفتاد پۈشتىڭىز نابۇد بولادۇر ھەم ئىككى كۈنلۈك پانىي دۇنيا ئۈچۈن ئىسلامدىن يۈز ئۆرۈپ، كاپىرغا ياۋەرلىك ئەۋلادى پەيغەمبەرگە بۇ تەرىقەلىك جاپا ۋە خىيانەت يەتكۈزەدۇرسىز. ئاخىرەتتە خۇدا ۋە رەسۇل ئالدىدا ھالىڭىز نە كەچكەي. ھەزرىتى يۈسۈپ قىدىرخان غازى ۋە ئىماملار جەڭ قىلغان ۋاقىتتىن تا بۇ دەمچە، خوتەن خەلقىنىڭ باشىمىزدىن بۇ بەتنام ئۆكسۈمەيدۇ. ئاندا ھەم سىزدەك بىر ـ ئىككى مەككار ھارامزادە نابىكارنىڭ شۇملۇقىدىن بىز كىم ئەھلى ـ قايا‌ش ۋە يەنە خوتەن خەلقىگە شىكەستە يېتەدۇر. قىيامەتكىچە بۇ بەتنامدىن قۇتۇلالماسىز. سەدىق خوجا سىز، بىزنىڭ قېرىپ قالغان ئاباڭىز ـ ۋالىدەمىزنى ۋە تامام ئەھلى ئايالىنى قىش ـ ئەقرىبالىرىڭىزنى ۋە جەمئىي خادىم ۋە ھەشەمنى،

هەتتا سىزنىڭ خوتەندىكى ھاكىم ئوغلىڭىزنى قوشۇپ ئەسىر قىلىپ، بىر - بىرىگە چېتىپ خوتەن خەلقىدىن ئېلىنغان يەتتە مىڭ بەش يۈز لەشكەر بىلەن باستۇرۇپ يەكەن تابان كېلىۋاتىدۇ. مۇبادا، سىز جاھان خوجا پادىشاھىمنىڭ بىر تال مويىغا زەخمەت ئۇرسىڭىز، سىدىق خوجامۇ ئەسىر ئەيلىگەنلەرنىڭ تامامىنى يەكەن دەرۋازىسى ئالدىدا قەتل قىلۇر!

غازى پاتاچى ئىنىسىدىن بۇ سۆزلەرنى ئىشىتىپ، نادامەت - پۇشايمان ئىلكىدە ۋەھشەتكە پېتىپ، يېگىنى زوقۇم، ئۇيقۇسى ھارام بولدى. ئىشنىڭ يامانغا ئۆرۈلگەنلىكىنى بىلگەن غازى توڭگۇز ھېيلە - مىكىر بىلەن چاكارلىرىنى قالماقچە ياساپ جابدۇپ، ھەزرىتى خوجام پادىشاھ ئولتۇرغان ھوجرىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى - دە، كۆپ سىياسەتلەر قىلدۇرۇپ ۋە يەنە ئۆزى مەنئى قىلغان بولۇپ: «مەن خوجاملار ئۈچۈن جان پىدا قىلادۇرمەن. ئۇلارغا ئازار بەرگۈنچە ماڭا ئازار بەرسەڭ نېچۈك؟» دەپ، ئىككى ئوغلىنىڭ قولىغا شەمشەر تۇتقۇزۇپ، جاھان خوجا ئەرشىنى قامىغان ئۆينىڭ ئالدىغا ساقچى قىلىپ تۇرغۇزدى ۋە: «مۇبادا قالماق كاپىرلىرى ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، خوجامنى ئۆلتۈرمەكچى بولسا، كىرگەننىڭ بېشىنى ئېلىڭلار، ھەرگىز رەھىم قىلماڭلار!» دەپ تاپىلىغان بولدى.

* * *

مىلادى 1753 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى چۈش مەھەلىدە، سىدىق خوجا پۈتۈھى خوتەندىن باشلاپ كەلگەن يەتتە يېرىم مىڭ لەشكىرى بىلەن يەكەن سېپىلى ئاستىدا پەيدا بولدى. بۇ چاغدا قەشقەر خانى يۈسۈپ خوجىنىڭ قەشقەردىن بەش مىڭ لەشكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كەلگىنىگە ئىككى كۈن بولغانىدى. بۇ ئىككى تارام لەشكەر قوشۇلغاندىن كېيىن يۈسۈپ خوجا ھەممە

ئۆلىما ۋە پازىل ۋە ئۆمەررا، ۋالىي مەملىكەتنى بىر يەرگە يىغىپ، ھەيۋەت، ھەشەمەت بىلەن تەبلىغ قىلدى.

— ئى سەرداران خوتەنى ۋە كاشغەر! ئاگاھ ۋە دانا بولۇڭلاركى، — دېدى ئۇ تەبلىغ قىلىۋېتىپ، — ھەزرىتى ھەق سۇبھانە ۋە تائالا ئىنسانىنى ئۆزىگە ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن يارانقاندۇر. «ۋەما خەلەقتۇلئىنسە ۋەلجىننە ئىللالىيە - ئىبۇدۇن!»[1] يەنە قاچانغىچە بۇ قالماق كاپىرلىرى ئىتائىتىدە بولۇپ، ئۆزىمىزنى ئۇلارغا خىزمەت قىلىشقا سەرپ ئەتكەيمىز؟! ئاللا تائالا بەندىلىرىگە قالماق كاپىرلىرى ئۈستىدىن غازات قىلىشنى پەرز قىلغاندۇر. ئەلھەمدۇلىللاھكى، ئەلھال، بىز مۇسۇلمانلاردا ئۇل قالماقلار بىلەن مۇقابىلەت ۋە باراۋەرلىك قىلالايدىغان كۈچ - قۇدرەت بارغۇ؟ ئاللا تائالا زېمىنىدىكى تاشلارنى قالماق كاپىرلىرىنىڭ بېشىغا ئۇرۇش ئۈچۈن يارانقانغۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇل قالماق كاپىرلىرىنىڭ ئىچىدە بىسيار تەپرىقەلىك ۋە پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى ھەم قىرغىز - قىپچاق گۈرۈھى قالماقلار تەرەپتىن يۈز ئۆرۈپ بىزگە قوشۇلدى. ئەمدى لايىق سەزاۋەر ئولكى، بۇ قالماقلاردىن يۈز ئۆرۈپ ئىسلام ئەلەمىنى باشىمىزغا كۆتەرىپ، پەتھى ئىقبال شەمشىرىنى قالماق ساری تارتقايمىز! ئۇلارغا ئەمدى ئولپان - سىلىق تاپشۇرماق ئىككىلا ئالەملىك گۇناھ بولۇر! ئى خالايىق، ئەگەر بۇ نىيەتنى ماقۇل كۆرسەڭىزلار كېلىڭلار! ئەھدى پەيمانىمىزنى تازا قىلايلى. ئالاھىدە دەست بەيئەت قىلايلى! ئوغلانلار، غازات ئۈچۈن ئالغا! جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنى ۋەتىنىمىزدىن ھەيدەپ چىقىرىش ئۈچۈن ئاتلىنايلى!

جامائەتنىڭ ساداـ سەھەلىرى، پەرياد - پىغان ئاۋازىنىڭ نىداسى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، كۆكتە ياڭرىدى. زېمىن لەرزىگە

---

① «جەنلار ۋە ئىنسانلارنى پەقەت ماڭا ئىبادەت قىلىش ئۈچۈنلا يارانتتىم.» قۇرئان كەرىم، سۈرە زارىيات، 56 - ئايەت.

كەلدى:

— جېنىمىز ۋەتىنىمىز ئۇچۇن پەتھى ئىقبالغا سەدىقەدۇر! ئەركىمىز ئۇچۇن ھەق يول ئارا ئۆلسەك شەھىد، قالساق غازىلار سېپىدە مەشھۇر بولغايمىز!...

خوتەن ۋە قەشقەر لەشكەرلىرى قەشقەر خانى يۈسۈپ خوجا بىلەن ئەمىر لەشكەر سىدىق خوجا پۇتۇھىنىك ئارقىسىدىن يەكەن شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ باستۇرۇپ كىرىشتى. شەھەر ئىچىدىكى جۇڭغارلاردىن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانلىرى ئامان قالدۇرۇلدى. قالغانلىرى ھەممىسى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. كوچا - بىكوچا، گۈزەر - بىگۈزەر، ئەگۈن - چاھار سۇلاردا: «دەۋر - دەۋردۇر، دەۋرى ئىسلامدۇر!» دەپ نەققارا - كانايلار، دەھۇل - دۇمباقلار شادىيانىگە چېلىنىپ زارلىدى.

سىدىق خوجا پۇتۇھى لەشكەرلىرىنى غازى توڭگۇزنىڭ ئۆيىگە باشلاپ بېرىپ، ئۇ يەردە بەند قىلىقلىق ئاتىسى جاھان خوجا ئەرشىنى تۇنقۇنلۇقتىن ئازاد قىلدى. شۇنداق قىلىپ، غازى توڭگۇز بىلەن مەرجى قالماق قوزغىغان جۇڭغار - مۇسۇلمانلار توپىلىڭى يەتتە كۈنگە بارمايلا تىنچىتىلدى.

بەزى باشباشتاق كىشىلەر جاھان خوجا ئەرشىگە: «ئەلچى قالماق باشلىق جۇڭغارلارنى قەتلىئام قىلىشقا پەرمان بېرىلسە» دەپ ئەرز قىلىۋىدى، ئۇ: «كاپىرلارنى جەڭدىن بۇرۇن ھالەتتە ئۆلتۈرمەك نا دۇرۇس ۋە ناراۋادۇر. ئۇلارنى شەھەردىن قوغلاپ چىقارماق لازىمدۇر. مۇبادا، ئۇلار ئىمان كەلتۈرسە، ئامان تاپقاي. ئەگەر، ئىمان كەلتۈرمىسە، جەڭدە ئۆلگىنى ئۆلگەي، قاچقانلىرى ئامان قالغاي، ھۆكمى شەرئەت شولدۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پەرزەنتىمىز ۋە جىگەر پارىمىز خوجا مۇھەممەت باباق ئىلىدا قالماقلار ئارىسىدا تۇرغاقتۇر. مۇبادا، بىزلەر بۇ قالماقلارنى ئۆلتۈرسەك، ئىلىدا ئۇلارنىمۇ ساق قويماس!» دەپ قەتلىئامنى توسۇپ قالدى.

يەكەندە نوروز كۈنى يۈز بەرگەن جۇڭغار - مۇسۇلمانلار توپىلىڭى ئوڭۇشلۇق تىنچىتىلغاندىن كېيىن جاھان خوجا ئەرشى مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ جۇڭغارلاردىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىدى ۋە ئەمىر لەشكەر سىدىق خوجا پۈتۈھىنى ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىشقا تەييارلىق كۆرۈشكە تەيىنلىدى. . .

* * *

سىدىق خوجا پۈتۈھى مىلادى 1714 - يىل 6 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى يەكەندە دۇنياغا كەلدى. مىلادى 1716 - يىلى جۇڭغار خانى سېۋان ئارابدان قەشقەر خوجىلىرىنى تۇرغاقلىققا تۇتۇۋېلىپ ئىلىغا ھەيدەپ كەتكەندە، ئەمدىلەتىن ئىككى ياشقا كىرگەن سىدىق خوجا پۈتۈھەمۇ ئاتا - بوۋىسى ۋە ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن ئىلىغا كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ سەرداری، يەكەن خانى دانىيال خوجا مىلادى 1735 - يىلى كېسەلدىن ئۆرە بولالماي يەكەندە ئۆلۈپ كەتكەندە، جۇڭغارلار ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى جاھان خوجا ئەرشىنى يەكەنگە خان قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن سىدىق خوجا پۈتۈھەمۇ ئۆزىنىڭ ئېرەن قابۇرغىدىكى تۇرغاقلىق ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئاتىسى جاھان خوجا ئەرشى بىلەن بىللە يەكەنگە قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئۇ ئەمدىلەتىن 18 ياشقا كىرگەنىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا بەكمۇ خۇشخۇي، ئەقىللىق چوڭ بولغانىدى. ئېرەن قابۇرغىدا بىر كۈنمۇ مەكتەپ يۈزىنى كۆرمىگەن سىدىق خوجا پۈتۈھى ئاتىسى جاھان خوجا ئەرشىنىڭ قولىدا تەربىيىلىنىپ، خەت ساۋاتىنى چىقاردى. ئاندىن ئۆزلۈكىدىن تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئىلمۇ - ئېرپاننىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە يۇقىرى ماھارەت ئىگىلەپ، تەڭتۇشلىرى ئارىسىدا

ئالاهىده پەرقلىنىپ جاھانغا مەشھۇر بولۇپ تونۇلدى. «ھەزرىتى خوجا جاھان خوجامنىڭ خوجا سىدىق خوجام ئاتلىق بىر پەرزەنت دىلبەندى بار ئەردى. ھۆسن جامالدا ئاپتاپتىن غەلىبە قىلۇر ئەردىلەر. خۇشخۇيلۇقتا ھەممە خۇلق ئاندا زاھىر بولۇر ئەردى. تەبئىي زېھنىلىرى پەيزەئى پولاتتەك مەزمۇت - ناسىپتەنى زۇھەل چالاكلىرى ئالماس بىلەن شكاپ ئەيلەر ئەردىلەر. ۋۇجۇد سېخىيلىقتا ھاتەم بىر غۇلام چاكار ئەردى. سىن سالالىرى ئون سەككىز ئەردىلەر. تەھسىللىرى ئاقارغان ئەردىلەر. تەپتىش ۋە تەنقىقلىرى تەھسىل تامام بولغان تالىپى ئىلىملەردىن يۈز دەرىجە ئارتۇق ئەردىلەر. پەھىم - ئەشئاردا ئاندىغ ئىدىلەركى، ئۆزگە يارانلەر بېيىتنى تىلغا ئالغۇنچە مەزمۇننى تەسەررۇپ قىلىپ، تەقرىرىغە كەلتۇرەر ئىدىلەر. ئەشئار نەزمىدە ئىككى - ئۈچ غەزەلنى بەدىيەتەن بىر دەفئەدە كىتابقا ئالۇر ئىدىلەر. ھەممە يارەنلەر مۇنداغ تەبئىي چالاك، تېز پەھىملىرىگە تەھسىن ۋە ئاپىرىن قىلۇر ئەردىلەر...»[1]

سىدىق خوجا پۇتۇھى بالىلىق ۋاقتىدىن تارتىپلا ئەدەبىياتقا شەيدا بولغانلىقتىن، ناھايىتى تېزلا شۇ زامانىدىكى تالانتلىق شائىرلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى. ئۇ بەش ياش ۋاقتىدىن تارتىپ نەزم - بېيىت يازالايدىغان ئاتىسىنىڭ يارىدەمىدە شېئىر - نەزم تۇزۇشنى ئۆزلۇكىدىن مەشىق قىلىپ، خېلى ياخشى شېئىرلارنى ئىجاد قىلىشقا باشلىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇ بۇ شېئىر - نەزملەرنى «پۇتۇھى»[2] نامى بىلەن بىر دىۋان قىلىپ تۇزۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن «پۇتۇھى» ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسى بولۇپ قالدى.

ئۇ ئەدەبىياتتىن باشقا يەنە پەلسەپەگىمۇ قىزىقاتتى. ئۇ قەدىمكى زامانىدا ئۆتكەن مەشھۇر پەيلاسوپلاردىن سوقرات،

① «تارىخىي نادىرىيە»، قولىيازما.
② پۇتۇھى — «پۇتۇك، خەت - يېزىق» دېگەن مەنىدە.

بۇقرات، ئەپلاتون ۋە فارابىيلارنىڭ كىتابلىرىنى كۆپ ئوقۇغاندى. ئۇ ئادەتتە فارابىينىڭ «پازىل شەھەرلىكلەر» دېگەن كىتابىدا سوقراتتىن ئېلىنغان مۇنداق بىر سۆزنى ئۆزىگە دەستۇر قىلىۋالغاندى: «مەن ئۆزۈمنى ھەممىدىن بىلىمسىز ھېس قىلىمەن، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ھەممىدىن بىلىملىك!» سوقراتنىڭ بۇ سۆزى سىدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ پۇتۇن سۆز - ھەرىكىتىدە ئەمەل قىلىدىغان مىزانىغا ئايلانغاندى.

سىدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ شېئىر - نەزمىلىرىدە ئەركىنلىككە ئىنتىلىش، كىشىلىك مۇھەببەت، ئادالەتنى، ھەققانىيەتنى ياقلاش ئاساسىي تېما قىلىنغان بولۇپ، شۇ زاماندىكى ئادەملەر ئارىسىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئالدامچىلىق، ساختىپەزلىك، ھىيلىگەرلىك، پىتنىخورلۇق، ھەسەتخورلۇق ۋە چېقىمچىلىققا ئوخشاش ئىجتىمائىي ئەخلاققا خىلاپ ناچار ئىللەتلەر ئۆتكۈر ھەجۋى تىل ئارقىلىق غەزەپ بىلەن قامچىلانغان، كىشىلەرنى ئىنساپلىق، دىيانەتلىك بولۇپ، ۋىجدان ۋە ئار - نومۇسنى ساقلاپ ھەقىقىي ئادەمدەك ياشاشقا چاقىرىق قىلىنغاندى:

. . . . . .

ئەھەل دۇنيا بەزمىدە ئىچكەن شاراب نايابىدىن،
ئىت يالاغى ئىچرە ئىچكەن قېپقىزىل قان ياخشىراق.
گەرچە يوق شەۋكەت ئېلىغە نالىدىن پەريادى جەك،
بەلكى تاۋۇس چەمەنىدىن مۇرغى خۇشخان ياخشىراق.
ئەي پۇتۇھى ئىلكىگە تەسبى ئالىپ قىلماريا،
مەي ئىچىپ زۇننار ئاسىپ كەلتۇرگەن ئىمان ياخشىراق!

. . . . . .

دانىيال خوجا ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغارلار ئۆزلىرىنىڭ

مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى مىتروپولىيە ھۆكۈمرانلىقىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، كۆرۈنۈشتە دانىيال خوجىنىڭ ھەممە ئۇغۇللىرىنى ھاكىمىيەت ئۇستىگە قويۇپ، ئۇلارنى ھاكىمىيەت ھوقۇقىدىن تەڭ بەھرىمەن قىلىش، ماھىيەتتە بولسا بۆلۈپ ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. دانىيال خوجىنىڭ بەش ئوغلى ئىچىدە چوڭ ئوغلى ياقۇپ خوجا (كېيىنكى چاغدا جاھان خوجا ئەرشى دەپ ئاتالدى) نى يەكەنگە، ئىككىنچى ئوغلى ئايۇپ خوجىنى ئاقسۇغا، ئۈچىنچى ئوغلى يۈسۈپ خوجىنى قەشقەرغە، بەشىنچى ئوغلى ئابدۇللا خوجىنى خوتەنگە خان قىلىپ بەلگىلەپ، تۆتىنچى ئوغلى نىزامىدىن خوجا (كېيىنكى چاغلاردا خامۇش خوجا دەپ ئاتالدى) نى ئىلىدا داۋاملىق تۇرغاقلىقتا تۇتۇپ قالدى.

يەكەن شەھىرى ـ سەئىدىيىلەر زامانىسىدىن تارتىپلا مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي مەركىزى بولۇپ كەلگەنىدى. شۇڭا، قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كەلگەن ئۇدۇم بويىچە، كىم يەكەن تەختىنى ئىگىلىسە، شۇ مۇلكىي قەشقەرىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلالايتتى. دانىيال خوجىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى ۋەسىيىتىگە ئاساسەن، ئۇنىڭ ھەممە ئوغۇللىرى چوڭ ئاكىسى ئايۇپ خوجا — جاھان خوجا ئەرشىنى ئاتا ئورنىدا كۆرۈپ، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەرنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئۇنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئىش كۆرگەنلىكتىن، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى بىر سىياسىي مەركەز — يەكەن سەلتەنىتىنىڭ نوپۇزى ئورتاق ئېتىراپ قىلىندى. شۇڭا، مۇلكىي قەشقەرىيە ئۆزىنىڭ زېمىن پۇتۇنلۈكىنى تاكى مىلادى 1755 ـ يىلىغىچە ساقلاپ كەلدى.

سىدىق خوجا پۇتۇھى ئاتىسى جاھان خوجا ئەرشىنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا زىچ ھەمكارلىشىپ، دىنىي مەزھەپ كۆرەشلىرىدە بۇزۇلۇپ قالايمىقانلىشىپ كەتكەن ئىجتىمائىي كەيپىياتنى تۈزەشتە زور خىزمەت كۆرسەتتى. جاھان خوجا ئەرشى

ۋە سىدىق خوجا پۇتۇھى ئاتا ـ بالا ئىككىيلەنىنىڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى پەيدىنپەي مۇقىم ئىزغا چۈشتى. ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئىدىئولوگىيە، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىمۇ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. جاھان خوجا ئەرشى يەكەنگە خان بولغان 20 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە مۇلكىي قەشقەرىيە زېمىنىدا ئورنىغان نىسپىي مۇقىملىق ئەھلى ئىلىملەر، ئالىملار، يازغۇچىلار، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار قاتارلىق ھەرساھە، ھەر كەسىپتىكى ئۇقۇمۇشلۇق زاتلارنى مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ سىياسىي مەركىزى بولغان يەكەنگە يېتىۋاشتىن جەلپ قىلدى. ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مىللىي روھىدا زاھىرەن ئويغىنىش يېتىۋاشتىن بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. 70 ياشلىق زەلىلى، 60 ياشلىق ئۆمەر باقى يەركەندى، 50 ياشلىق نۆۋبىتى، 40 ياشلىق مەۋلانە موللا ناسىرى ۋە خوجا ھاجى ئابدۇللا، 30 ياشلىق موللا مۆمىن يەركەندى ۋە باشقىلار ئەنە شۇ چاغدا سىدىق خوجا پۇتۇھى رىياسەتچىلىكىدىكى ئەللامىلەر ئەنجۈمەنىنىڭ ئاكتىپ ئىشتىراكچىلىرىدىن ئىدى. ئۇلار جاھان خوجا ئەرشى بىلەن سىدىق خوجا پۇتۇھىلەرنىڭ مەنىۋى جەھەتتە مەدەت، ئىلھام بېرىشى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزلىرىگە يېقىندىن يار ـ يۆلەكتە بولۇشى، جىسمانىي جەھەتتە مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ھىمايە قىلىشى ئارقىسىدا ئۆز ئىجادىيەتلىرى بىلەن بىمالال شۇغۇللاندى. زەلىلىنىڭ 770 بەيىتلىق «تەزكىرەئى خوجا مۇھەممەت شېرىپ» دېگەن تارىخىي داستانى، نۆۋبىتىنىڭ «غەزەللەر» دېگەن شېئىرىي دىۋانى، موللا ئەلەم شەھىيارىنىڭ «گۈل ۋە بۈلبۈل» داستانى، شائىر موللا بىلال ئىبنى يۈسۈپ خوتەنىنىڭ «دىۋان بىلالى» سەرلەۋھىلىك شېئىرلار توپلىمى، ئەخلاقشۇناس مۇھەممەت سىدىق بەرشىدىنىڭ «سىدىقنامە» دېگەن دىداكتىك ئەسىرى مۇشۇ دەۋردە يېزىلدى ۋە

ياكى يېزىلىشقا باشلاپ، كېيىنكى دەۋرلەردە تاماملاندى. «رەۋزە تۇلخۇززا» سەرلەۋھىلىك داستاننىڭ ئاپتورى شائىر موللا ئەھمەد خوجامنىياز ئوغلى (قىسقارتىلغان) مۇشۇ مەزگىلدە قەشقەر خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇپ ئىلىم تەھسىل قىلغانىدى. نەۋائىي ھەزرەتلىرىنىڭ «خەمسە»، «چاھار دىۋان» لىرىمۇ مۇشۇ مەزگىلدە سىدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئوردا خەتتاتلىرى تەرىپىدىن كۆچۈرگۈزۈلدى.

سىدىق خوجا پۇتۇھى يەكەن ئەدىبلىرىنىڭ ئەنجۇمەنىدىكى ئەھلى ئىلىملەر ئىچىدە شۆھرەت قازانغان يېتۈك سۆز ئۇستىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىمۇ ئىستىداتلىق ۋە ئىجتىھاتلىق دۆلەت ئەربابى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا سىپاگەرلىك تەلىم - تەربىيىسىنى كۆرگەن، ئۆزىدە ئەتراپلىق ھەربىي ماھارەتنى يېتىلدۈرگەن ئىقتىدارلىق سەركەردە ئىدى. ئۇ ئاتىسى — يەكەن خانى جاھان خوجا ئەرشى مۇلكىي قەشقەرىيىدە ھاكىمىيەت ئىگىلەپ تۇرغان 20 يىل ئىچىدە تاغىسى — قەشقەر خانى يۈسۈپ خوجا بىلەن بىللە جاھان خوجا ئەرشىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىنى جۇڭغارىيە باسقۇنچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش يولىدا ئىلىپ بارغان كۈرەشلىرىگە ئاكتىپ ئىشتىراك قىلدى ۋە باشتىن - ئاياغ بۇ كۈرەشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇپ كەلدى...

نەزمە

ئۆمۈر مەنزىلى دەل ئېتىزغا ئوخشار،
نېمە تەرسەك، ساڭا ئۇ شۇنى قايتۇرار.
گەر ئاڭا سەن پۇچەك ئۇرۇقنى چاچساڭ،
ئويلاپ باق، ئۇ ساڭا نېمە ياندۇرار؟

— ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

ئۇچىنچى باب

ئەنسىز جۇڭغارىيە

«كىمكى دۇشمەننى بەك تۆۋەن چاغلىسا،
كىچىككىنە ئوتنى پەرۋاسىزلىق بىلەن ئۆچۈرمەي
قويغانغا ئوخشاش بىر ئىش بولىدۇ.»

مىلادى 1754 ـ يىلى (ئىت يىلى) قەمەرىيە 5 ـ ئاي. ھەيۋەتلىك بىنەپشە ھەرەمنىڭ تەيخىدىيەن ئوردىسى. خاقانى چىننىڭ قارا دۇڭان ۋەزىرى[1]، خان مۇپەتتىش شۇخىدې خانغا سۇنۇلىدىغان قاتلاق مەكتۇپنى كۆتۈرۈپ تەيخىدىيەن ئوردىسىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، قورقۇنىدىن ئىشتىنىغا سىيىۋېتەيلا دەپ قالدى. قەسىر ئالدىدا خانىنىڭ يېقىن مۇلازىملىرىدىن بىر نەچچە ئاغۇات مىدىر ـ سىدىر قىلىشماستىن بۇتتەك قېتىپ جىمجىت تۇرۇشقانىدى. «ئانھەزرىتىم شاھىنشىنغا چىقمىغان بولغىيتتى تەلىيىمگە» دەپ ئويلىدى ئۇ ئۆز ئىچىدە. شاھىنشىنىڭ ئىچى يېكىنە چۈشۈپ كەتسە ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە پىنھان بولۇپ، شاھزادىلەر، ئىنالچىلار ۋە شىغاۋۇل پىرقىسى، مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسى، جازا پىرقىسى، تەمرات پىرقىسى، لەشكىرىي پىرقە، سىلىق ـ تۇتۇن پىرقىسى قاتارلىق ئالتە پىرقىنىڭ مانجۇ ـ

① قارا دۇڭان — مانجۇلارنىڭ ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنىنىڭ نامى.

خەنزۇ ۋەزىرلىرى، ھۆدەيچى، مۇراسىمبېگى، ئىشىكئاغا، ئاتالىق، خەلپەت بېگى، ئوردا مىراخورى، مۇشاۋىر ئەزەم، ساراي چوڭىن قوروغۇچىسى، دارىلئولۇمنىڭ باش ئۆلىماسى قاتارلىق توققۇز بەگ ـ بېگات باشلىق دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆرە تۇروشقان بولۇپ، ئۇلارغا تېخى «جايى پاراغەت» ئىجازىتى[1] بېرىلمىگەنىدى.

خاقانى چىن ئىسىنگورو خوجىلى ـ چەنلۇك خان مۇشۇ تاپتا شاھ سۇپىدىكى ئالتۇن تەختىنىڭ كەينىگە تىكىلەنگەن ئالتۇن شىرمىغا قاراپ ئۆرە تۇراتتى. ئۇنىڭ چىرايى تۇرۇلگەن بولۇپ، قاپقىدىن مۇز يېغىپ تۇراتتى. قارا دۇئانبېگى شۇخبدي خانىنىڭ چىرايىغا ئەيمىنىپرەك نەزەر سالدىيۇ ئەمما دەرھال يەرگە قارىۋالدى. ئۇ ھەيران بولغىنىدىن ۋارقىرىۋېتىشكە تاس قالدى. ئۇنىڭ ئالدىدا تۇرغان بۇ ئادەم ئادەتتە بەگ ـ بېگاتلار، ئەمرۇل-ئۇمەرالار، ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر ۋە پۇقرائى ـ پەقىرلەر كۆنگە نەچچە قېتىم «ياشىغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا!» دەپ ئالقىش ياڭرىتىدىغان مېھرىبان، نۇرانە قىياپەتلىك ئىسىنگورو خوجىلى ـ چەنلۇك خانغا زادىلا ئوخشىماي قالغان بولۇپ، بەئەينى بەتبەشىرە بىر قاراقچىغا ئوخشاپ قالغانىدى! مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياۋۇزلۇق شولىلىرى نۇر چېچىپ تۇراتتى!

ئەئيانلىرىغا ئارقىسىنى قىلىپ چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ تۇرغان چەنلۇك بىر كەملەردە ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ، شاھ سۇپىسىنىڭ ئاستىدا تىزلىنىپ تۇرغان قارا دۇئان ۋەزىرى شۇخبەيغا كۆزى چۈشتى ـ دە، دەرھال ئۇنىڭغا رۇسلىنىش ئىجازىتىنى بەردى ۋە قالغان ئەئيانلىرىغىمۇ ئىجازەت دېگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىپ قويدى. ئاندىن ئۆزى شاھ سۇپىسىنىڭ ئۈستىدىكى ئالتۇن

---

① ئولتۇرۇش ئىجازىتى.

تەخت ئۇستىگە كېلىپ ئولتۇردى ۋە:

— ئەئيانىم، جۇڭغارلار ھەققىدە يېڭى مەلۇمات بارمۇ؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.

— ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغايكى، — دەپ خانغا مەلۇمات سۇندى قارا دىۋان ۋەزىرى شۇ خىدىي يەرگە قاراپ تۇرۇپ، — يېقىندا جۇڭغار خانى داۋاچى جۇڭغارلارنىڭ دۆربىت قەبىلىسىنىڭ چوڭ جايساڭى ساغانداشىنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇدەك[1]. ئۇ ئەسلىدە ئامۇرسەنا دېگەن قالماقنىڭ قېينىتىسى ئىكەنىدۇق. شۇڭا، ئامۇرسەنا قېينىتىسىنىڭ قان قىساسىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆتكەن يىلى قەمەرىيە 11 ـ ئايدا ئېرەن قابۇرغىغا لەشكەر تارتىپ كېلىپتۇدەك. ئەلھال، ئەينى يىللاردىكى ئۇل ھەمتاۋاقلار ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بىر ـ بىرىگە قارشى خۇنخورلاردىن بولۇپ قېلىشسا ئەجەب ئەمەس!

— شۇنداق، — دەپ بېشىنى لىڭشىتتى چەنلۇڭ، — ئۇل پاراكەندە جۇڭغارلارنىڭ رىزقى تۈگەپ، زىقى توشۇپ قالدى. بۇزرۇكۇار پەدەرىمىز كاڭشىنىڭ ئۈمىد ـ ئارزۇلىرىنى ئاقلايدىغان پۇرسەت ئەمدى يېتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ. نىھايەت، ئۇل پاراكەندە جۇڭغارلار ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئۆزئارا جەڭگى ـ جىدەل قىلىشىپزادى تىنچىشماي كېلىشتى. جۇڭغارلارنىڭ زۇلمىنى يەتكۈچە تارتىشقان مۇسۇلمان چەنتۇلارمۇ بۇزرۇكۇارىمىز كاڭشى زامانىسىدىلا بوغدا خاقانلىقىمىزنىڭ غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىپ، ئۆزلىرىنى ئۇل بەدەۋى جۇڭغارلارنىڭ تۆمۇر تاپىنى ئاستىدىن ئازاد قىلىشنى ئىلتىجا

① تەيۋەندىكى تەيپەي گۇگۇڭ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان ئارخىپلاردا خاتىرىلىنىشىچە، چەنلۇڭنىڭ 19 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى خانغا يوللانغان قاتلاق مەكتۇپتا بۇ ھەقتە: «... ئامۇرسەنا ساغانداشقا تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى...» دەپ خاتا مەلۇمات بېرىلگەن. بۇ مەزمۇنلار جۇڭغا يازغان: «جىڭ گاۋزۇڭنىڭ شاللىق مۇھاربىيە ئۇتۇقلىرى ھەققىدە تەنقىدات» دېگەن ماقالىنىڭ 30 ـ بېتىدە نەقىل كەلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ۋې يۈەنمۇ ئۇزۇنىڭ «زەپەرنامە»، 4 ـ جىلد: «چەنلۇڭ يىللىرىدىكى جۇڭغارلارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى» دە ئاشۇنداق نەقىل كەلتۈرگەن.

قىلىشقانىدى. ئۇلارنىڭ خوجام دەيدىغان بىر ئۇلۇغى[1] كاڭشىنىڭ 16 ـ يىللا[2] خاقانلىقىمىزدىن قۇرىقارغا لەشكەر[3] چىقىرىشنى ئىلتىجا قىلىپ لەنجۇ سىڭغىچە كەلگەن ھەمدە ئۆزى خاقانلىقىمىزنىڭ ھىدايەتچىرۇھىر قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇرىقارغا بارىدىغان قەتئىي ئىرادىسىنى بىلدۇرگەن! بىراق، ئۇل جۇڭغارلارنىڭ غالدان دەيدىغان خاقانى تولىمۇ يامان نەرسە بولغاچقا، كاڭشى خان قۇرىقارغا لەشكەر چىقىرىشقا جۇرئەت قىلالمىغانىكەن![4] ئەلھال، بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش بولۇپ قالدى. ئۇل پاراكەندە جۇڭغارلار ئۆز ئىچىدىن بۇزۇلۇشقانىنى ئاز دەپ، قوشنىسى بولغان قازاقلارغا چېقىلىپ، ئۇلارنى قۇتۇرتىپ قويدى. بۇ بوغدا خاقانلىقىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن تېپىلغۇسىز بىر پۇرسەت ھېسابلىنىدۇ. مۇبادا، ئۇل پۇرسەتتىن پايدىلىنىشنى بىلمىسەك، بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەنى ئىلىبالىق تىنچىغاندىن كېيىن جۇڭغارلار ئۆزلىرىنى ئوڭشۇۋېلىشىدۇ ـ دە، ئاندىن نەيزىسىنىڭ ئۇچىنى خاقانلىقىمىزغا قارىتىدۇ. ئۇ چاغدا ئۇلارنى يېغىشتۇرمىقىمىز ھازىرقىدىنمۇ قىيىنغا توختايدۇ. ئەلھال، جۇڭغار قوۋمىدىن چېلىن ۋە چېلىن ئۇباش قاتارلىقلار ئۆز ئولۇسلىرىدىن بىر تۇمەن ئادىمىنى باشلاپ كېلىپ تەڭرى خاقانلىقىمىزغا ئەل بولۇشتى. بىز پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويماسلىقىمىز لازىم، دەپ ئويلايمىز. مۇبادا، ئەگەر كېچىككەندىمۇ كېلەر يىلى ئىلىبالىققا لەشكەر تارتىپ بېرىپ، مانجۇ سەلتەنىتى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدىغان كېلىۋاتقان بۇ ئۇلۇغ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارساق، بۇ ئەلۋەتتە بىزنىڭ مۇھاربىيە جەھەتتە قولغا

---

① ھىدايەتۋللا (ئاپاق) خوجىنى دېمەكچى.
② مىلادى 1677 ـ يىلى.
③ قۇرىقار ـ شىنجاڭنىڭ تارىختىكى نامىلىرىدىن بىرى.
④ بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى شىڭزۇ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئۇردا خاتىرىلىرى»، 69 ـ جىلد، 19 ـ، 20 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

كەلتۇرگەن بۇيۇك ئۇتۇقسىز بولۇپ قالىدۇ. بىزنىڭ مۇبارەك كاللىسىزدا مۇشۇنداق بۇيۇك خىيال زاھىر بولدى![1]...

— ئاپىرىن، ئانھەزرىتىم! — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى دىۋانبېگى شۇ خېدەپ، — بىزكىم قارا دىۋاندىكى ئەئيانى ـ ئەركانلارنىڭمۇ ئارزۇ قىلىدىغىنى شۇ ئىدى!...

— ئانھەزرىتىمنىڭ دۆلەتلىرىگە ئاسمان تەڭرىسى تەۋپىقۇ ـ ئادالەت بەرسۇن! ئانھەزرىتىمنىڭ دۈشمەنلىرى خاراب، مۇناپىقلار بىتاپ بولسۇن! ئانھەزرىتىم ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا! — ۋەزىر ـ ۋۇزرالار، ئەمرۇل ـ ئۇمەرالارنىڭ تەنتەنە ساداسى ئىچىدە پۈتۈن تەيخېدىيەن ئوردىسى زىلزىلىگە كەلدى. ئوردىنىڭ ئېگىز راۋاقلىرىغا قونۇشۇۋالغان كەپتەرلەر ئۇركۈپ، گۇررىدە قىلىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى.

جۇڭغارلار مەسلىسى — خاقانى چىنىنىڭ كاڭشى[2]، يۇڭجىڭ[3] ۋە چەنلۇك[4] قاتارلىق ئۇچ ئەۋلاد پادىشاھلىرىنى 100 يىلدىن بېرى قىينىپ كېلىۋاتقان كونا، چىگىش بىر مەسىلە ئىدى. ئىلىغا لەشكەر چىقارغاندىلا، ھەم جۇڭغارلارنى تەلتۆكۈس تىنچىتقىلى، ھەم مۇلكىي قەشقەرىينى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن مۇلكىي تۈركىستانىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى. ئەسكەر چىقارغاندىلا بۇ ئەلنى تەلتۆكۈس بېسىۋالغىلى بولاتتى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوققىلى بولىدىغان ئىشەنچلىك چارە ئىدى! بىراق، نەدىمۇ ئۇنداق ئاسان ئىش بولسۇن؟! ئەڭ ئالدى بىلەن جۇڭغارىيە غاجىلاشقا بولىدىغان ئەمما چاينىغىلى بولمايدىغان بىر

---

① «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 464 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 19 ـ يىلى قەمەرىيە 5 ـ ئاي.

② كاڭشى — ئىسىنگورۇ شۇەنيې، چىڭ سۇلالىسىنىڭ 4 ـ ئەۋلاد پادىشاھى. ئۇ مىلادى 1662 ـ يىلىدىن 1722 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

③ يۇڭجىڭ — ئىسىنگورۇ يىنجېڭ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ 5 ـ ئەۋلاد پادىشاھى. ئۇ مىلادى 1723 ـ يىلىدىن 1735 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

④ چەنلۇك — ئىسىنگورۇ خۇڭلى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ 6 ـ ئەۋلاد پادىشاھى. ئۇ مىلادى 1736 ـ يىلىدىن 1795 ـ يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

پارچه قاتتىق سۆڭەك ھېسابلىناتتى. ئۇ يەرگە ئەسكەر چىقارغاندا، ئىنسى - جىن ئاياغ باسمىغان چۆل - جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇنداق بولغاندا، تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىدىغان، لەشكەر مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدىغان خاقانى چىن يىراقتا قالاتتى - دە، ئۇرۇش سېپى سوزۇلۇپ، ئارقا سەپ ئۇزىراپ كېتىپ قېلىپ، لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتىغا كاپالەتلىك قىلماق مۇشكۈل بولاتتى. شۇڭا، بۇ ئىشتا يەنە زوراغالىق مەھكىمىسىدىكى[1] ئاشۇ بىر توپ كاسكى قېرىلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالمىسا بولمايتتى. ئۇلار شاھ سانىيەنى ئالدىغا چىقىرىپ قويۇشۇپ، «قۇرىقارغا لەشكەر چىقارسا بولمايدۇ يەي!» دېيىشىپ قۇلاق - مېڭىنى يەپ بولۇشتى! بىراق، ھازىرقىدەك ئەپلىك پۇرسەت ھەممىلا ۋاقىت كېلىۋەرمەيدۇ - دە! . . .

چەنلۇڭ خان مۇشۇلارنى ئويلاپ قولىنى شىلتىپ قويدى. شىغاۋۇل ۋۇ جى قوبۇل ۋاقتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى ئېلان قىلدى ۋە: «قارا دۇۋانبېگى، خان مۇپەتتىش شۇخېدى قالسۇن، قالغانلارغا ئىجازەت!» دەپ خاننىڭ پەرمانىنى يەتكۈزدى.

شىغاۋۇل ۋۇ جى چەنلۇڭ خانغا ئەركان بولغان مۇشۇ يىللاردىن بېرى، ئۇنىڭ مىجەزىنى خېلىلا چۈشىنىپ قالغانىدى. خان ھەر قېتىم زور مەسىلىلەر ئۈستىدە قارار چىقارماقچى بولغىنىدا، چوقۇم ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئەئيانلىرىدىن بىرى بىلەن قورشاۋ شاھمات ئوينىغاچ يالغۇز تەپەككۇر قىلىپ، قارار قىلىدىغان مەسىلىلەرنى كاللىسىدا پىشۇراتتى.

چەنلۇڭ خان شاھماتقا ئۇستا بولغاچقا، ئەئيانلىرى داۋاملىق ئۇنىڭغا ئۇتۇلۇپ قالاتتى. ئەمما، قارا دۇۋانىڭ دۇۋانبېگى شۇ خېدى تولىمۇ ئەستايىدىل ئادەم بولغاچقىمۇ، ئۆزىنىڭ ئۇتتۇرۇپ

---

① زوراغالىق مەھكىمىسى — چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئافسۇڭەكلىرىدىن تەركىب تاپقان يەتتە كىشىلىك مەخپىي ئوردا كېڭىشىنىڭ نامى.

قويغىنىغا ئوڭايلىقچە تەن بەرگىلى ئۇنىمايتتى. بۇگۈنمۇ ئۇ چەنلۇڭ خان بىلەن شاھمات ئويناشقا ئولتۇرۇپ، ئۇرۇقنى باسا - باسماي تۇرۇپلا يەنە ئۇتتۇرۇپ قويدى. چەنلۇڭ ئۇنى تېخىمۇ قىزىقتۇرۇش ئۈچۈن، ئۈچ قول شاھماتنىڭ ئىككىنچىسىدە ئۇنىڭغا قەستەنگە ئۇتتۇرۇپ بەردى. پادىشاھ بىلەن ئەركان مۇشۇنداق بىر ھازا شاھمات ئويناشقاندىن كېيىن شۇ خېدەي شاھمات قائىدىلىرىنى خېلى چۈشىنىپ قالدى - دە، ئوڭايلىقچە ئۇتتۇرۇپ قويمايدىغان بولدى. ئۇلار مۇشۇنداق تىركىشىپ كەچ بولۇپ كەتكىنىنى سەزمەيلا قېلىشتى. ئاخىر ئۇلار تەڭ كېلىپ قېلىشتى - دە، شاھماتنى يىغىشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

شۇ خېدەي شاھمات تاختىسىدىكى ئىرماش - چىرماش تىزىلىپ كەتكەن ئاق - قارا ئۇرۇقلارغا قاراپ:

— مەن يۇرتىمنى قاپتەك قىلىپ، ئانەزرىتىم بىلەن شاھمات ئويناشقا جۇرئەت قىلدىم، — دېدى ئۇ چەنلۇڭغا ئېگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن، — بىراق، خان ئالىيلىرى دانا بولغاچقا، ئەئيانلىرى يېڭىلىپ قالدى. شۇنى بىلىۋېلىشىمغا رۇخسەت قىلغايلا، ئاق ئۇرۇقلار قارا ئۇرۇقلار تەرىپىدىن قورشىلىپ ماڭارغا يول تاپالماي قېلىۋاتقاندى، بىلمىدىمكى، قانداق قىلىپ يەنە تىرىلىۋالدى؟

— ئەئيانىم، سەن شاھمات ئويىنىغاندا، — دېدى چەنلۇڭ خان كۈلۈپ تۇرۇپ، — خېلى پەم بىلەن ئويناۋاتقانسەن، ھۇجۇم قىلغاندىمۇ شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىشىنى بىلىدىكەنسەن، مۇداپىئە كۆرگەندىمۇ ئۆزۈڭنى قاتتىق مۇداپىئە قىلالايدىكەنسەن. بىراق، پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىدىكەنسەن. شۇڭا، شاھمات ئويىنىغاندا يەنە پۇرسەتتىن پايدىلىنىشنىمۇ بىلىشىڭ كېرەك!

— قورشاۋ شاھماتتىمۇ پۇرسەت بولامدۇ؟

— هەرقانداق ئىشتا پۇرسەت بولىدۇ، — دېدى چەنلۇك خان ئاغۇات سۇنغان چايدىن بىر ئوتلىۋەتكەندىن كېيىن، — سەن «كېرىلىپ تېرىسىگە پاتماي قالغانلارنىڭ يېرىلىشىنى كۆتۈش كېرەك؛ كۆچلۈكلەرنىڭ زەئىپلىششىنى كۆتۈش كېرەك؛ گۇللەنگەنلەر خارابلاشماي قالمايدۇ؛ ئازراق نەرسىنىڭ مېھرىدىن كەچمىگۈچە، چوڭ نەرسىگە ئېرىشمەك قېيىن!» دېگەننى ئاڭلىمىغانمۇ؟

— ئانھەزرىتىم، سىلى «قولنى كەسمىگۈچە قان چىقماس» دېمەكچىمۇ؟

— ھەئە، شۇنداق...

— چۈشەندىم، — دەپ جاۋاب بەردى قارا دۇڭانىنىڭ دۇڭانبېگى شۇ خېدىي مەمنۇن بولغىنىدىن، — «يارا ئېغىز ئالغاندىلا ئاندىن مەرەزنى ساقايتقىلى بولىدۇ!» دېگەن مۇشۇ گەپ ئىكەنده ـ ده! ئانھەزرىتىم، دانا ئىكەنلا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنلا!

— بىراق، غاپىللار بىزنىڭ ئۇل مۇددىئا — غەرەزلىرىمىزنى چۈشەنگەن بولسىچۇ كاشكى، — دېدى چەنلۇك ئېغىر خورسىنىپ تۇرۇپ، — بولۇپمۇ زوراغالىق مەھكىمىسىدىكىلەرنى قۇرىقارغا لەشكەر چىقىرىشقا ماقۇل كەلتۈرۈشكە قارىغاندا تاشپاقىنى يورغىلاپ چېپىشقا مەجبۇرلاش ئاسانراق! مۇبادا، پۇرسەت قولدىن كېتىپ قالسا، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئىلىنى بېسىۋېلىش پىلانى كۆپۈككە ئايلانمامدۇ؟!

ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىش ۋە قەشقەرىينى بېسىۋېلىش ـ شۇ مەزگىلده ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىغان بىر ئىش ئىدى. ئەمما، چەنلۇك خان بۇ قارشىلىقلارغا قارىماستىن ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىشتا چىڭ تۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ جەھەتتىكى قەتئىي ئىرادىسىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن ھەتتا ئۆزى «غاپىللىقتىن ئويغىنىش ھەققىدە» ۋە «غەربكە يۈرۈش

قىلىش نەزمىسى» دەپ تېما قويغان ئىككىنچى ماقالىسىنى داربلئولۇمنىڭ مىرزىلىرىغا يازدۇرغاندىن كېيىن ئۆز قەلبىمى بىلەن ھۆسنىخەت قىلىپ كۆچۈرۈپ چىقىپ، تەيخېدىيەن ئوردىسىدىكى ئالتۇن تەختىنىڭ ئارقىسىدىكى شىرمىغا ئاستۇرغانىدى. ئۇ مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق شاھ سانىيە باشچىلىقىدىكى ئارستوكراتىيىگە نىسبەتەن ئۆزىنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى ئىپادىلىگەنىدى. چەنلۇك ئۆمرىدە ماقالە، نەزمە ۋە بېيىتلارنى سامانەك كۆپ يازغان بولسىمۇ ئەمما بۇ ماقالە، نەزمە ۋە بېيىتلارنىڭ تولىسى پاخپاق ماقالىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «ۋاي» دەپ كەتكۈدەك يېزىلغانلىرى كۆپ ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ تۇمەن سۆزلۈك «غاپىللىقتىن ئويغىنىش ھەققىدە» دېگەن بۇ ماقالىسى ئۇ يازغان ئاشۇ پاخپاق ماقالىلەر ئارىسىدا بىرقەدەر ياخشى يېزىلغىنى ئىدى.

چەنلۇك بۇ ماقالىسىدە بىر «چاكىنا موللا» ئارقىلىق خاقانى چىن ئوردىسىدا ئۆزىنىڭ ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىشقا قارشى تۇرىدىغان قېرى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئوبرازىنى مۇڭەپپەقىيەتلىك ھالدا يارىتالىغانىدى. ھالبۇكى، زوراغالىق مەھكىمىسىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى چەنلۇڭنىڭ ئاتا يوللۇق تاغلىرى ئىدى! چەنلۇك گەرچە چۈشكۈرۈپ قويسا، مەملىكەت تەۋرەپ كېتىدىغان مانجۇ خاقانى بولسىمۇ ئەمما مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇنداق زور ئىشتا زوراغالىق مەھكىمىسىدىكى ئاشۇ ئاتا يوللۇق تاغلىرىنىڭ پىكرىنى ھېسابقا ئالماسلىققا پېتىنالمايتتى. چەنلۇڭنىڭ تاغلىرى بولسا ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىشقا قارشى ئىدى. چەنلۇك ئۆز ماقالىسىدە دەككە بەرگەن ھېلىقى «چاكىنا موللا» دەل زوراغالىق مەھكىمىسىدىكى ئۆتمۈشنى ماختاپ، ھازىرقىنى چۆكۈرىدىغان، ئالدىدا سۆزلىمەي، كەينىدىن كوتۇلدايدىغان، قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدىغان ئاشۇ بىر توپ كاسكى قېرىلارنىڭ ۋەكىلى ئىدى.

ئۇلار ئىلىغا ئەسكەر چىقىرىشقا جان - جەھلى بىلەن قارشى ئىدى. «ئەسكەر چىقارساق، — دېيىشەتتى ئۇلار، — ئاپەتنىڭ قۇيرۇقىنى ئۇزۇلمەيدۇ، ئۇرۇشتا چېرىكلىرىمىز، سەركەردىلىرىمىز قىرىلىپ كېتىدۇ. ئاخىرىدا يەنىلا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيمىز. شۇڭا، ياتلارنى زورلۇق كۈچى بىلەن بويسۇندۇرغاندىن كۆرە، پەزىلەت ئارقىلىق تەسىرلەندۈرگەنگە يەتمەيدۇ!»

چەنلۇڭ ئۆزىنىڭ بۇ ماقالىسىدە بۇ بىر توپ كاسكىنى قېرىلارغا مۇنداق دەپ رەددىيە بەرگەنىدى: «قار شۇنچىلىغانىنىڭ چىقىشى ئاسمان خۇداسىنىڭ خاھىشىغا تالىق ئىش. ھالبۇكى، قار - شۇنچىلىغانلار زېمىنىدىكى چاڭ - توزانلارنى تازىلاپ، سۈپۈرۈپ ئېلىپ كېتىدۇ. ئاسماندىن قار ياغمىسا، زېمىننى چاڭ - توزان قاپلاپ كېتىپ، زېمىنىدىكى ئادەملەر تىنالماي قالمامدۇ؟ شۇڭا، چوڭ ئىشلارنى قىلماقچى بولغان ئادەم ھېيلە - مىكىر ئىشلەتمەيمەن دەپ ئېيتالامدۇ؟ ھېيلە ۋە تەدبىر بىلەن يولۇاسنى تۇنقىلى بولىدۇ. چۈنكى، ھېيلە - مىكىر كۈچ - قۇۋۋەتتىن كۈچلۈكرەكتۇر! چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قازىنىمەن دەيدىكەنسەن، بەك رەھىمدىل بولۇپ كەتمە. تارىخنى مەڭگۈ غالىبلار يازىدۇ! بىر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن قاتىل ھېسابلانسا، تۈمەنلەپ، مىليونلاپ ئادەملەرنى ئۆلتۈرگەنلەر بۈيۈك ئىستېلاچى بولىدۇ. نىھايەت، تەنتەكلىك بىلەن نۇسرەت قازىنىمەن دېگىلى بولماس! لېكىتاسىملىق قىلىپ جاھاننى ئوڭشىغىلى بولماس! خېيىمخەتەردىن قورقماي، بەدەۋىيلەرنىڭ ئۇستىگە تىغ تارتىپ بارغاندىلا، نۇسرەت قازانغىلى بولىدۇ. خېيىمخەتەردىن قورقۇپ بىر قەدەممۇ ماڭمايدىغان بولساق، ئۇنىڭلىق بىلەن خېيىم خەتەر تۇغۇپ قالارمۇ؟...»

* * *

كاڭشىنىڭ 34 ـ يىلى[1] قەمەرىيە 5 ـ ئايدا موڭغۇل دالاسىدىكى زۇن مۇدۇن دېگەن يەردە پارتلىغان ئۇرۇشتىن كېيىن خاقانى چىنداۋ ئىككى قېتىم تەخت يېڭىلىنىپ، ئىككى قېتىم پادىشاھ ئالماشتى. تەخت ئىسىنگورۇ ـ خوڭلىنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىن مىلادى 1736 ـ يىلى (ئەجدىھا يىلى) نىڭ خاسىيەتلىك كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئۇ مانجۇ خاقانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ، «چەنلۇڭ» دېگەن نام بىلەن سەلتەنەت سۈرۈشكە باشلىدى. بىراق، ئۇ تولىمۇ ئۇرۇشخۇمار، تولىمۇ شۆھرەتپەرەس بىر پادىشاھ ئىدى.

چەنلۇڭ شان ـ شۆھرەتتە بوۋىسى ئىسىنگورۇ شۆھەنيى ـ كاڭشىدىنمۇ ئېشىپ كېتىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى!

شۇ مەزگىللەردە خاقانى چىنداۋ مانجۇ سەلتەنىتى تەلتۆكۈس قارار تاپقان، ئىسيان، غەلياناڭلار تىنچىغان، پۇقرالار ئۆز ھەلەكچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. شۇنداق ئاسايىشلىق باراۋىردە خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ كۆڭلىدىكى جاھانگىرلىك يامان نىيىتى ئاشكارىلاندى. دېمەك، ھۆكۈمدار قولىنى قىلىچ سېپىدىن ئېرى تارتمىسا ۋە خالايىق سەرەنجامىنىڭ تىزگىنىنى ئىختىيار ئىلكىگە ئالغان بولسا، جاھانگىرلىك پىتنە قوشى ئۇنىڭ مېڭە چاڭگىسىدا تۇخۇم چىقىرىدۇ ۋە جاھانگىرلىك ھەۋەسلىرى ئۇنىڭ كۆكرىكىدە ئورۇن تۇتىدۇ! نىھايەت، خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ كۆڭلىگە جاھانگىرلىك شەيتىنى ئەنە شۇنداق قارا سايە ۋە ۋەسۋەسە ئوتىنى سالغاندىن كېيىن ئۇ بۇنداق دوزاخ ئوتىنىڭ ئۇچقۇنىدا يانماي قالارمۇ؟!

---

① مىلادى 1695 ـ يىلى.

*　　*　　*

ھەيۋەتلىك بىنەپشە ھەرەمنىڭ تەيخىدىيەن ئوردىسىدىكى ئايلانما يۆلەك ياقىسىغا قاتار قىلىپ تىكىلگەن مەجنۇنتاللار بىيجىڭنىڭ ياز پەسلىدىكى تىنجىق ئىسسىقلىرىغا بەرداشلىق بېرەلمىدىمۇ - قانداق، خۇددى كېسەل تەگكەن توخۇدەك سالپىيىپ تۇراتتى. شاخلار ئازراقمۇ مىدىرلاپ قويمايتتى. پۈتۈن ئىسسىق ھەرەمنىڭ ئېغىز تېمى ئىچىگە كىرىۋالغاندەك، ئادەمنىڭ يۈزىگە ھۇپ - ھۇپ ئۇرۇلاتتى. ھاۋا بەئەينى دوراڭ ئوتىدەك يالقۇنجاپ، ئادەمنىڭ پۇت - قوللىرىنى پۈز - پۈز كۆيدۈرۈپ، نەپەسنى بوغاتتى. بىراق، تەيخىدىيەن ئوردىسىنىڭ ئىچى ئادەمگە بۆلەكچىلا ئارامبەخش بەرگۈدەك دەرىجىدە سالقىن ئىدى. شاھنشىنىڭ ئىچىدىكى شاھ سۇپىسىنىڭ ئاستىغا جايلاشتۇرۇلغان مۇز ئورىسىنىڭ ئاغزى كەڭ ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، شاھنشىننىي سوۋۇتۇپ تۇرۇۋاتقان ئارامبەخش سالقىنلىق ئاشۇ مۇز ئورىسىنىڭ ئىچىدىن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتقانىدى.

تەيخىدىيەن ئوردىسى مانجۇلار شەنخەيگۇەندىن ئىچكىرىسىگە باستۇرۇپ كىرگەندىن تارتىپ تەختتە ئولتۇرۇپ كەلگەن پادىشاھلارغا شاھنشىن بولۇپ كەلگەن قەسىر ئىدى. كاڭشى خانىنىڭ 8 - يىلى[1] كاڭشى تەيخىدىيەن ئوردىسىنى يېڭىۋاشتىن ياساشقا يارلىق چۈشۈردى. پېشقەدەم مېمار لياڭ جۇ ئەسلىدىكى توققۇز سارايلىق تەيخىدىيەن ئوردىسىنى ئۆزگەرتىپ ھازىرقى كەڭلىكى بىر يۈز سەكسەن گەز، ئېنى توقسان گەز، بويى بىر يۈز بەش گەز، ئون ئۈچ سارايلىق ياسىداق قەسىر ھالىتىگە كەلتۈردى. ئوردىنىڭ ئۇستى ئالتۇن رەڭلىك بىللۇر كاھىش

① مىلادى 1669 - يىلى.

بىلەن يېپىلغان بولۇپ، بۇ ئىمارەت مەملىكەت بويىچە ئەڭ چوڭ، ئەڭ كاتتا ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەت ھېسابلىنىاتتى. قەسىرنىڭ ئىچىدىكى ئۆڭ ـ سول ئىككى تەرەپتە ئون ئىككىدىن ئالتە قاتار، جەمئىي يەتمىش ئىككى تال تۇۋرۇك بار ئىدى. بۇ تۇۋرۇكلەرنىڭ ئېگىزلىكى ئوتتۇز سەككىز گەز، تومۇقى ئۇچ گەز ئىككى ئىلىك كېلەتتى. ئوردىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىنىڭ تۆر تەرىپىگە شاھ سۇپا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ ئوستىگە قۇيما ئالتۇن بىلەن ياسالغان تەخت قويۇلغانىدى. تەختنىڭ تۆت ئەتراپىدا ئەجدىھا ئوراپ تۇرغان ئالتە دانە ئالتۇن تۇۋرۇك كۆزنى چاقنىتىپ ۋالىلداپ تۇراتتى. تۇۋرۇكلەرنىڭ ئوستىدە تۇگۇلۇپ ياتقان ئەجدىھالار ناھايىتى ئوستىلىق بىلەن نەقىش قىلىنىپ ئىشلەنگەنىدى. شاھنىشىننىڭ ئىچىدىكى تۇۋرۇكلەرگە ئۇچۇۋاتقان، چۇشۇۋاتقان، ئۇزۇۋاتقان، تۇگۇلۇپ ياتقان ھەر خىل قىياپەتتىكى ئەجدىھالار خۇددى تىرىكتەك نەقىش قىلىنغانىدى. قەسىرنىڭ ئىشىك ـ كېشەكلىرىگە، رۇجەك ـ پەنجىرىلىرىگە ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن بولۇپ، شاھنىشىننىڭ ئىككى قاناتلىق قۇيما ئىشىكىگە ئالتۇن تاسمىلار قېقىلغانىدى. ئۇنىڭ ئوستىدىمۇ ئالتۇن ئەجدىھالار يۆگىشىپ ياتاتتى. شاھنىشىننىڭ ئىچىگە ئىككى گەزلىك ئالتۇن رەڭلىك ساپال خىشلار يېيىتىلغان بولۇپ، تاملىرى ئالتۇن بىلەن قاپلانغانىدى. قەسىرنىڭ ئۆگزىسىنىڭ خۇددى لاچىننىڭ قاناتلىرىدەك كېرىلىپ تۇرغان ئوچما قىرلىرىغا ئەجدىھا، سۇمۇرۇغ، شىر، سىياخور[1]، دۇلدۇل، تاشپاقا، سۇلەيسۇن، يىلپىز، كالا، بىجىق[2] قاتارلىق ئون خىل دەرەندە ـ چەرەندىلەرنىڭ ئالتۇن ھەيكەللىرى ئۆز رەت تەرتىپى بويىچە ئورنىتىلغانىدى.

---

① سىياخور ـ خەيما دەپ ئاتىلىدىغان، دورىلىق قىممىتى ناھايىتى يۇقىرى بىر خىل دېڭىز ھايۋىنى.

② بىجىق ـ مايمۇننىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.

تەيخېدىيەن ئوردىسى كاڭشىنىڭ 18 ـ يىلى[1] ئاستانە بېيجىڭدا قاتتىق يەر تەۋرىگەندە ۋەيران بولۇپ كەتكەنلىكتىن، كاڭشىنىڭ 34 ـ يىلى[2] يېڭى تۇاشتىن ياسالدى. مانجۇ خاقانلىرىنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئوردا مۇراسىملىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ تەيخېدىيەن ئوردىسىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. خاقانى چىن چەنلۇڭ مىلادى 1736 ـ يىلى تەختكە ئولتۇرغاندا ئۇنىڭ تاج كىيىش مۇراسىمىمۇ مۇشۇ تەيخېدىيەن ئوردىسىدا ئۆتكۈزۈلگەنىدى.

* * *

بىر كۈنى، چەنلۇڭ خان تەيخېدىيەندە ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ دۆانبېگى نايىنتاي بىلەن قورشاۋ شاھمات ئويناۋاتاتتى. شۇ ئەسنادا تالادىن بىر ياش ئاغۋاتنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئۇ ئىشىكتە تۇرۇپ شىغاۋۇل ۋۇجىغا «بۇ يەرگە چىقسىلا» دېگەندەك قىلىپ ھەدەپ ئىشارەت قىلغىلى تۇردى.

ۋۇ جى چەنلۇڭغا قاراپ قويغاندىن كېيىن قىلچىمۇ تەۋرىش چىقارماستىن، ھېلىقى ئاغۋاتنىڭ قېشىغا كەلدى.

— خوجام، ئەمرىڭىزگە قۇللۇق! — دەپ تەزىم قىلدى ياش ئاغۋات ئۇنىڭغا.

— سۆزلە! ـ دېدى شىغاۋۇل ۋۇ جى پەس ئاۋازدا.

— جۇڭغارلاردىن تەسلىم بولغان ئامۇرسەنا دېگەن بىر تەيجى، — دېدى ھېلىقى ياش ئاغۋات ئۇنىڭ قۇلىقىغا شۇڭىرلاپ تۇرۇپ، — خاقان ئالىيلىرىغا مەلۇم قىلىدىغان مۇھىم بىر مەلۇمات بار ئىدى، دەپ قارا دۆانغا مەلۇمات يوللاپتىكەن. دۆانبېگى شۇ خېدىي جانابلىرى ماڭا ئۇنى سىلىنىڭ قاشلىرىغا باشلاپ بار، دەپ بۇيرۇدى.

---

① مىلادى 1679 ـ يىلى.
② مىلادى 1695 ـ يىلى.

— قېنى ئۇ قالماقنىڭ ئۆزى؟

— مانا مۇشۇ يەردە، مېنىڭ ئارقامدا، ئۇ ھازىر خاقان بىلەن كۆرۈشەتتىم، دەپ شاھىنشىننىڭ ئىشىكىدە دۇمبايلاپ تۇرۇۋاتىدۇ! — دەپ ئاغزىدىن بىر تەرەپكە ئۆتۈۋىدى، شىغاۋۇل ۋۇ جى كۆردىكى، شاھىنشىننىڭ ئىشىكى ئالدىدا ئۇستۇمۇشى توپا ـ چاڭ، دوقا ماڭلاي، دىڭگىل قاش، ياپما قاپاق، ئالىغاي، شور تۇمشۇق، توغۇر قۇلاق، پاناق بۇرۇن، دورداي كالپۇك، ھىڭگاڭ چىش، ھاپپا قوۋۇز، ئۇزۇن ئىڭەك، قاتلىما قورساق، چولاق بارماق، تاش مايماق، قارامتۇل، ئېگىز بويلۇق، ساقاللىق بىر جۇڭغار تۇراتتى!

شىغاۋۇل ۋۇ جى ئۇنىڭغا بىر پەس چەكچىيىپ قاراپ تۇردى، ئاندىن دەرھال شاھىنشىن ئىچىگە كىرىپ كېتىپ، بىر ھازادىن كېيىن چىقىپ، ئۇنىڭغا شاھىنشىن ئىچىگە كىرىشكە ئىشارەت قىلدى.

ھېلىقى جۇڭغار شاھىنشىن ئىچىگە كىرگەندىن كېيىن ئۇدۇل چەنلۇڭ خانىنىڭ ئالتۇن تەختى قويۇلغان شاھ سۇپىسىنىڭ ئالدىغا يورغىلاپ كەلدى ـ دە، بىر تىزىنى ئېگىپ، تەخت ئۇستىدە ئولتۇرغان چەنلۇڭغا قۇللۇق بىلدۈردى ۋە ئىككى قولىنى قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇپ:

— ئەمرىڭ قۇللۇق، خاقان ئالىيلىرى، — دەپ سېغىزخانەدىكى شاراقلاپ سۆزلەپ، تەرجىمە ـ بەجا كەلتۈردى.

— ئىجازەت! — دېدى تەخت ئۇستىدە ئولتۇرغان چەنلۇڭ بېشىنى لىڭشىتىپ تۇرۇپ، مۇشۇ تاپتا ئۇ خۇشاللىقىنى يوشۇرالمايلا قالغانىدى. ئۇ شىغاۋۇل ۋۇجىغا جۇڭغار تەيجىسى ئامۇرسەناغا شاھانە كۆرسىتىن بىرنى قويۇپ بېرىشنى ئەمر قىلدى ۋە:

— ئەئيانىم، ھارمىغايسەن! بىز سېنىڭ تۆت مىڭ قوۋمىڭنى باشلاپ تەڭرى خاقانلىقىمىزغا بەيئەت قىلغانلىقىڭنى

ئاڭلاپ بەكمۇ خۇرسەن بولدۇق. سەن بەكمۇ ئاقىلانە ئىش قىلدىڭ. جاھاندىكى زېمىن - تۈپراق خاقانى چىنغا تەۋەدۇر. ئالەمدىكى پۇقرالار خاقانىي چىنغا ئىتائەت قىلۇر! خاقانلىقىمىزنىڭ مېھىر - شەپقىتى چەكسىزدۇر! ئەلھال، سەن ئاسىي داۋاچى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىڭنى ئۈزۈپ، ئادالەتپاناھ خاقانلىقىمىزغا پاناھ تارتىپ كەلدىڭ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ خاسىيەتلىك ئىشتۇر! تارتىنما، ئەئيانىم، نېمە تەلىپىڭ بولسا قىلچە تۇزۇت قىلىپ ئولتۇرماي دەۋەرگىن![1]

— رۇخسەت بولسا، ساڭا — بوغدا خانغا خىزمەت قىلسام! — دېدى جۇڭغار تەيجىسى ئامۇرسەنا شاھانە كۈرس ئۇستىدىن سەكرەپ تۇرۇپ.

چەنلۇڭ خان بېشىنى لىڭشىتىپ قويۇپ، ئۇنچىقماي ئولتۇردى. چەنلۇڭ خاننىڭ جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن جۇڭغار تەيجىسى ئامۇرسەنا تېخىمۇ دادىللىق بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى:

— خاقانى چىندا مېنىڭ ساڭا كېرىكىم يۇقتۇر بەلكىم. بىراق، پايانسىز تۈركىستان چۆللىرىدە، بولۇپمۇ جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيە يېرىدە مەن بوغدا خاقانغا كۆپ پايدا كەلتۈرگەيمەن! مېنى بۇيۇك قوشۇنىڭغا تۇرشاۋۇل قىلىپ بەلگىلە! مەن بوغدا خان ئالىيلىرى ئۈچۈن ئىت - ئېشەك بولۇپ خىزمەت قىلغايمەن!

ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاڭلاپ مەمنۇن بولغان چەنلۇڭ خان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى - دە:

— ئەئيانىم، كۆپ جاپا چەكتىڭ، جۇڭغارىيە بىلەن قەشقەرىيىگە قوشۇن ئەۋەتىش مەسىلىسى ھەققىدە كېيىنچە بىر نەرسە دەرمىز. ھازىرچە ئارام ئېلىپ تۇرغايسەن! — دېدى -

---

① «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭخان دەۋرانىدا بېزىلغان گىوردا خاتىرىلىرى»، 469 - جىلد، 6 - بەت. چەنلۇڭنىڭ 19 - يىلى قەمەرىيە 7 - ئاي.

ده، ئالتۇن تەخت ئۈستىدىن تۇرۇپ شىغاۋۇل ۋۇجىغا:
— پەرمان جاكارلانسۇن! — دەپ ئەمىر قىلدى ۋە ئۇنىڭغا يارلىقنى ئۇزاتتى.
— قۇللۇق، شاھىنشاھىم! ـ دەپ تەزىم ـ بەجا كەلتۈردى شىغاۋۇل ۋۇ جى. ئاندىن چەنلۇڭنىڭ قولىدىن يارلىقنى ئېلىپ كۆزىگە سۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن؛
— پەرمان! بەيسى زالافېڭنا بىلەن چەنچىڭگۇڭ قوۋۇقىنىڭ ياساۋۇل بېگى دې شەن، جىنفۇلار قۇلاق سالسۇن! — دەپ جاكارلىدى.
— پەرمانبەدارمىز! ـ دەپ گۈركىرەشتى شاھىنشىن ئىچىدىكى ئەئىيانلار خانغا تەڭلا تىز پۈكۈپ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.
— جۇڭغارلارنىڭ چوڭ تەيجىسى ئامۇرسەنانىڭ جاھالەتنى تاشلاپ، ئادالەتنى پاناھداپ تەڭرى خاقانلىقىمىزغا بەيئەت قىلغانلىقى خۇشاللىنارلىق چوڭ ئىشتۇر! — دەپ يارلىقنى ئوقۇشنى داۋاملاشتۇردى شىغاۋۇل ۋۇ جى، — شۇڭ ۋەجىدىن، بەيسى زالافېڭنا، چىەنچىڭگۇڭ قوۋۇقىنىڭ ياساۋۇل بېگى دې شەن، جىنفۇلارنى ئېلىپ، ئامۇرسەنا تەيجىنى ھازىرچە رېخې ئەتراپلىرىغا ياخشى ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالغاي، ھەرگىز بىخەستەلىك قىلمىغاي، ئۇل ئەئىيانىمىزنىڭ تەلەپ ـ ئىلتىجالىرىنى تەخىرسىز ئورۇندىغاي، يارلىق تامام، گەپ ۋەسسالام![1]
— قۇللۇق! ئانھەزرىتىم ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغايلا!
شاھىنشىن ئىچىدە پۈتۈن تەيخىدىيەن ئوردىسىنى كۆتۈرۈۋەتكۈدەك ئالقىش سادالىرى ياڭرىدى...

---

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭخان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 469 ـ جىلد، 6 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 19 ـ يىلى، قەمەرىيە 7 ـ ئاي.

*　　*　　*

ئۇلۇغلار شۇنداق دەپ ياخشى ئېيتىشقانىكەن: «ھەر كىم يامانلىق قىلسا، ياخشىلىقتىن ئۈمىد كۈتمەسلىكى لازىم. ھەر كىمگە ناشىكەر لازىم بولسا، ھەنزەل ۋە چاچراتقۇ تېرىماسلىقى لازىم. ھەر كىم يەرگە نېمىنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغان بولسا، ئاخىردىمۇ ئەلۋەتتە شۇنىڭدىن ھوسۇل ئالىدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق كىشى ئۆزى قىلغان ئىشنىڭ ھوسۇلىنى ئىنكار قىلالمايدىغان بولغاچقا، ياخشىلىق ئۇرۇقىنى چېچىش كېرەك. شۇڭا، ھەر قانداق بىر ھۆكۈمدار زۇلۇم قىلىشتىن ساقلىنىشى، ۋاپا ۋە مېھرى - شەپقەتنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىپ ئۈندۈرۈشى ياخشىدۇر. ئۇ شۇنى ئېسىدىن چىقارماسلىقى لازىمكى، كىمكى بىر ئۇچقۇننى خۇيپىيانە كۈل قىلغان بولسا، ئەنە شۇ ئۇچقۇننىڭ يانغىنى ئۇنى كۈل قىلىدۇ؛ ئەگەر بىر ھۆكۈمدار جەبر - زۇلۇم تېغى بىلەن مەزلۇملارنىڭ جان يېپىنى قىيغان بولسا، شۇ يېپ دەرھال ئەجدىھا بولۇپ ئۇ زالىمدىن ئۆز ئەنتىنى ئالماي قويمايدۇ. چۈنكى، بۇ ئايلانغۇچى مەككار پەلەك زۇلۇم قىلىدىغان بولسا ئەپچىل بولغىنىدەك، ئۇ زالىمنىڭ مۇكاپىتىنى بېرىشتىمۇ، ئۆچ ئېلىشتىمۇ ناھايىتى ئەپچىلدۇر. پەلەك بىلەن جەڭ قىلغاننى پەلەك يېڭىدۇ. ئايلانغۇچى پەلەكلا ئەمەس، توققۇز قەۋەت ئاسمانمۇ شۇنداقتۇر. نىھايەت، پەلەكنىڭ قىسمىتى شۇنداق ئىكەنۇ، ئادەملەر نېمىشقا شۇنداق قىلمىسۇن؟ ئەگەر بىر كىشىدىن بىر كىشىگە ئاپەت يەتسە، ئۇنىڭغا يېتىدىغان مۇكاپات يەنىمۇ قاتتىقراق بولىدۇ!» مىلادى 1678 - يىلى مەلئۇن ئاپاق خوجا جۇڭغار باسقۇنچىلىرىنى مۇلكىي قەشقەرىيەگە باشلاپ كىرگەندىن كېيىن بۇ ئەلدە خورلۇق، شەرمەندىلىك تارىخى باشلاندى. جۇڭغارلار شۇنىڭدىن تارتىپ مۇلكى قەشقەرىيە خەلقىنىڭ يۈرىكىنى قان - زەردابقا تولدۇرۇپ، بېشىغا زۇلۇم

تىغىنى ئۇرۇپ، بىچارە خەلقنىڭ جان يېپىنى ئۇزگەنىدى. ئاخىر بۇ مەزلۇم خەلقنىڭ ئاھۇ ـ زارلىرى قىساس ئوتىغا ئايلىنىپ، جۇڭغار زالىملىرىنى كۆيدۈرۈشكە باشلىدى. . .

*　　*　　*

يۇڭجېڭنىڭ 5 ـ يىلى،[1] جۇڭغارىيە خانى سۆۋان ئارابدان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى غالدان سېرىن ئاتىسىنىڭ ئورنىغا جۇڭغار خانى بولدى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭغار فېئودال ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن خاقانى چىنىنىڭ مۇناسىۋىتى يەنە يامانلىشىشقا باشلىدى. بۇ زىددىيەت بارا ـ بارا كەسكىنلىشىپ، ئاخىرىدا چوڭ كۆلەمدىكى قوراللىق توقۇنۇشقا ئايلاندى. يۇڭجېڭنىڭ 9 ـ يىلى[2] 6 ـ ئايدا، خاقانى چىنىنىڭ قارا چېرىكلىرى قوۋۇقتىن چىقىپ، مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ تۇرپان ئۆلكىسى ئەتراپىغا بېسىپ كەلدى. جۇڭغارىيە خانى غالدان سېرىن بىر تەرەپتىن ئىككى مىڭدەك ئاتلىق جۇڭغارنى خاقانى چىنىنىڭ لۇكچۇن، قاراخوجا قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغان غەربىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلىرىنى ئىسكەنجىگە ئېلىشقا ئەۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، يىگىرمە مىڭ كىشىلىك ئاساسىي كۈچنى قارا ئېرتىش دەرياسى بويلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خاقانى چىنىنىڭ شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلىرىغا ھوجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى، خاقانى چىنىنىڭ شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلىرىدىن بىر تۈمەن چېرىك ئۇچ تارامغا بۆلۈنۈپ، بۆكتۇ جىلغىسىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ كەلدى. ئۇلار خوتۇننۇر دېگەن يەرگە كەلگەندە، بۆكتۇرمىدە ياتقان جۇڭغار ئاتلىقلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھوجۇمىغا ئۇچراپ تەلتۆكۈس يوقىتىلدى. بۇ قېتىمقى

① مىلادى 1727 ـ يىلى.
② مىلادى 1731 ـ يىلى.

خوتۇننۇر ئۇرۇشىدا خاقانى چىنىڭ شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلىرىدىن ئاران ئىككى مىڭ ئادىمى قېچىپ قۇتۇلغانىدىن باشقا، سانغۇن باساي، سابىنا باشلىق بىر تۇمەنگە يېقىن قارا چېرىك ئۆلتۈرۈلدى ۋە ئەسىر ئېلىنىدى. خاقانى چىنىنىڭ يانداش سانغۇنى، ياساۋۇلبېگى تارداي ئېغىر يارىلاندى. بۇ خاقانى چىن قوشۇنلىرى سەددىچىنىدىن چىققاندىن بېرى جۇڭغارلار بىلەن بولغان كۈرەشلەردە ئەڭ ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بىر قېتىملىق ئۇرۇش ئىدى. شۇڭا، خاقانى چىنىنىڭ تارىخچىلىرى ئۆز سالنامىلىرىغا بۇ ئۇرۇشنى «توڭگۇز يىلىدىكى مەغلۇبىيەت» دەپ پۈتۈپ قويۇشتى.

خوتۇننۇر ئۇرۇشىدىن كېيىن خاقانى چىن ئۆزىنىڭ قۇبدۇ ئەتراپلىرىنى ساقلاپ ياتقان قوشۇنلىرىنى ساغانزۇر ئەتراپلىرىغا چېكىندۈرۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى ۋە ھەربىي جەھەتتە ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىسىنى سىياسىي جەھەتتە تورغۇت موڭغۇللىرى بىلەن جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ ئارىسىغا سوغۇقچىلىق سېلىشقا ئۆزگەرتتى ھەمدە جۇڭغار فېئودالىلىرىنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەتكە بىۋاستە قول تىقىپ، جۇڭغارلار ئارىسىدا نىزا پەيدا قىلدى. سۇۋان ئارابدان ئۆلگەندە، ئۇنىڭ كىچىك ئوغلى لوپساڭ سۇنۇر تورغات موڭغۇللىرىنىڭ ئارىسىغا پاناھلىق تىلەپ قېچىپ كەلگەنىدى. خاقانى چىن غالدان سېرىنىنى ئىسكەنجىگە ئېلىش ئۈچۈن لوپساڭ سۇنۇرنى جۇڭغارىيىگە قايتىپ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىشقا كۈشكۈرتتى. لوپساڭ سۇنۇر خاقانى چىنىنىڭ ئۆزىگە ئەۋەتكەن خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، بەكمۇ خۇشال بولدى ۋە ئۆزىنىڭ «ئادالەتپاناھ بوغدا خانغا ئەل بولۇشنى بەكمۇ خالايدىغان»[1] لىقىنى بىلدۈردى.

بىراق، خاقانى چىنىنىڭ ئۇرۇشخۇمار سىياسىتى ئوردا ئىچى

---

① جۇڭگو 1 ـ تارىخي ئارخىپخانىسى، «يارلىقلار ئارخىپى»، 3 ـ جىلد.

ۋە سىرتىدىكىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى. خاقانى چىن جۇڭغارىيىگە ئۇدا نەچچە يىل ئەسكەر چىقارغانلىقتىن، بۇ نەتىجىسىز ئۇرۇشتىن ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بىزار بولۇشقا باشلىدى، دېمىنى ئېلىپ، قەددىنى رۇسلۇۋېلىشىنى خالاپ قالدى. يۇڭجېڭنىڭ 12 ـ يىلى[1] 8 ـ ئايدا، خاقانى چىن يانداش دۆۋانبېگى فۇدېڭ، دارىلئولۇمنىڭ يانداش مىرزىسى ئاقتۇن، ئورۇنباسار ياساۋۇلبېگى لومىلارنى ئېرەن قابۇرغىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، خاقانى چىن يۇڭجېڭنىڭ «خاقانى چىن بىلەن جۇڭغارىيە ئىككى ئەلنىڭ مەڭگۈ ئۇرۇش توختىتىپ ئىناق قوشنا بولۇپ ئۆتۈش»[2] مۇددىئاسىنى يەتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىننىڭ غەربى چېگرىسىدىكى ئۇرۇش مالمانچىلىقى بىر مەھەل توختىدى. . .

چەنلۇڭنىڭ 10 ـ يىلى[3] 10 ـ ئايدا، جۇڭغارىيە خانى غالدان سىرىن كېسەلدىن ئۆزە بولالماي ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جۇڭغارىيە خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدە خانلىق تەختىنى تالىشىش كۈرىشى پارتلىدى.

غالدان سىرىننىڭ ئۇچ ئوغلى، بىر قىزى بار ئىدى. تۇنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى لاما دارجە، ئىككىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى سېۋان دورجى نامجىل، كەنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى سېۋان داش (مۇكىش ياكى مۇڭقىش دەپمۇ ئاتىلاتتى) ئىدى؛ قىزىنىڭ ئىسمى ئۇلانبايىر (ئۇتبايىر) دەپ ئاتىلاتتى. غالدان سىرىننىڭ ئىككىنچى ئوغلى سېۋان دورجى نامجىلنىڭ ئانىسى جۇڭغار دۆۋرەنلىرىنىڭ ئەۋلادى بولغاچقا، غالدان سىرىننىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن چوڭ جايساڭ گۇنبۇ، داش داۋا ۋە خوتلۇ قاتارلىقلار ئۇنى ھىمايە قىلىپ جۇڭغارىيە تەختىگە يۆلەپ چىقاردى. ئەمما، ئۇنىڭ

① مىلادى 1734 ـ يىلى.
② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئوچۇن «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى شىزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 146 ـ جىلد، 1 ـ 4 ـ بەتلەر قارالسۇن.
③ مىلادى 1745 ـ يىلى.

يېشى كىچىك بولغاچقا، ھاكىمىيەتنى ئۇنىڭ ئاچىسى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى. بۇ، چەنلۇڭنىڭ 11 - يىلى[1] يىل بېشىدا بولغان ئىش ئىدى.

بىراق، سېۋان دورجى نامجىل تولىمۇ ئەخمەق، تولىمۇ زالىم ھۆكۈمران بولغاچقا، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى جايساڭلىرىدىن سەللا كۆڭلىگە ياقمىغانلىرىنى ياۋۇزلارچە ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. شۇڭا، ئۇ ئەئيانلىرىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىلىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئۇنىڭ ئاچىسى ئۇلانبايىر ۋە ئۇنىڭ ئېرى سەيىن بېلىك ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ ئەمما سېۋان دورجى «مېنىڭدىن تەخت تالىشىۋاتىدۇ» دەپ ئۇلاردىن شۈبھىلەندى - دە، دەرھال تۈتۈپ قاماقتا ئالدى. ئۇ چەنلۇڭنىڭ 15 - يىلى قىشلىق ئوۋ مەزگىلىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ ئاكىسى لامادارجەنى ئۆلتۈرۈشكە ئورۇنغاندا، جايساڭ ئورجويىن، گۈنبۇ قاتارلىقلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ سېۋان دورجى بىلەن ئۇنىڭ شېرىكلىرىدىن داش داۋا قاتارلىقلارنى تۈتۈپ ئاقسۇدا نەزەربەند قىلدى ۋە لاما دارجەنى خان قىلىپ تىكلىدى.

لاما دارجە تەختكە چىقىپلا ئۆزىنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىنى تازىلاپ يوقىتىشقا كىرىشتى ۋە سېۋان دورجى بىلەن داش داۋا (سېرىن دوندۇبنىڭ ئوغلى) نى ئۆلتۈرۈۋەتتى. چەنلۇڭنىڭ 15 - يىلى 9 - ئايدا، داش داۋانىڭ قول ئاستىدىكى جايساڭ سالار ئۆز قوۋمىدىن سەكسەن بىر تۈتۇن، ئوچ يۈز سەكسەن جاندىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ كۆكنۇردىكى گاسكۇر دېگەن يەرگە قېچىپ كېلىپ خاقانى چىننىڭ چېگرا دائىرىلىرىگە بەيئەت قىلدى. خاقانى چىن چەنلۇڭ: «ئادەت بويىچە ئۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا مال - چارۋا بۆلۈپ بېرىشكە ئەمر

---

① مىلادى 1746 - يىلى.

قىلدى ۋە سالارنى بەلگىسىز ئامبالمقا تەينىلىدى.»[1]

داش داۋانىڭ داۋاچى ئىسىملىك بىر ئوغلى بار ئىدى. جۇڭغارلارنىڭ داڭلىق باھادىرى سېرىن دوندۇب ئۇنىڭ بوۋىسى بولاتتى. داۋاچى مۇشۇ مەزگىللەردە تارباغاتاي ئۆچۆرىلىرىنى بېسىپ يانقان بولۇپ، جۇڭغار خانى لاما دارجەگە قەتئىي بويسۇنمايتتى. سالار پاناھلىق تىلەپ خاقانى چىنغا قاچقاندا، لاما دارجە ئۇنى قوغلاپ توتوشقا بۇيرۇغان بولسىمۇ ئەمما داۋاچى ئۇنىڭ پەرمانىغا بويسۇنمىغانىدى. جۇڭغار خانى لاما دارجە «ئۇنىڭ ئادىمى كۆپ، ئىگىلىگەن جايىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىدىن قورقۇپ، ئۇنى مەجبۇرلاۋېرىشكە پېتىنالمىدى.»[2]

ئەينى يىللاردا، جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرى ئىچىدە لاما دارجەگە نارازى، سېۋان داشنىڭ جۇڭغار خانى بولۇشىنى قوللايدىغان بىر بۆلۈك كۈچ مەۋجۇت ئىدى. ھالبۇكى، داۋاچى ئاشۇ بىر بۆلۈك كۈچ ئىچىدىكى ئاساسلىق كۈچ ھېسابلىناتتى. يەنە موڭغۇللارنىڭ خۇشۇت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى بەنجۇر، خۇيت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى ئامۇرسەنا، دۆربىت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى چىلىن قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. مىلادى 1750 ـ يىلى ئۆزبىنىڭ ئىككى جايساڭىنى سېۋان داشنىڭ قېشىغا ئىسيان كۆتۈرۈش ئىشىنى مەسلىھەتلىشىشكە ئەۋەتكەندە پاش بولۇپ قېلىپ، جۇڭغارىيە خانى لاما دارجە تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچى يىلى ئەتىيازدا جۇڭغارىيە خانى لاما دارجە جايساڭ بۇرگۇدەنى ئېرتىش بويىغا ئەۋەتىپ، داۋاچىنى ئېرەن قابۇرغىغا كېلىپ قۇرۇلتايغا قاتنىشىشنى تەكلىپ قىلدى. ئىشنىڭ ئەپلەشمىگىنىنى سەزگەن داۋاچى بەنجۇر، ئامۇرسەنالار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، شۇ يىلى 9 ـ ئايدا خاقانى چىنغا پاناھلىق تىلەپ قېچىشنى پۇتۇشكەندە پاش

① «بۇيۇك جىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭخان دەۋرانىدا يېزىلغان ئورىدا خاتىرىلىرى» 373 ـ جىلد، 10 ـ، 11 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «بۇيۇك جىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئورىدا خاتىرىلىرى»، 373 ـ جىلد، 10 ـ، 11 ـ بەتلەرگە قارالسۇن.

بولۇپ قالغانلىقتىن، لاما دارجە ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ كەلدى. بۇ ئۇرۇشتا داۋاچى يېڭىلىپ، ئازراق ئادىمى بىلەن قازاقلارغا پاناھلىق تىلەپ كەلدى. ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرى ئەسىرگە چۈشۈپ قېلىپ، ئېرەن قابۇرغىغا يالاپ ئېلىپ كېلىندى.

جۇڭغار خانى لاما دارجە ئاپەتنىڭ يىلتىزىنى يۇلۇپ تاشلاش ئۈچۈن قازاق خانى ئابلاي خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، داۋاچىنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ ئەمما ئابلاي خان تەرىپىدىن رەت قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭغارىيە خانى لاما دارجا سەيىن بېلىك، نامخۇجۇر قاتارلىق ئىككى سەردارنى ئوتتۇز مىڭ ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئابلاي خانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئابلاي خان ئۇنىڭ بېسىمىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن داۋاچى بىلەن ئامۇرسەنا ئىككىسىنى جۇڭغارىيە خانىغا قايتۇرۇپ بەرمەكچى بولدى. ئەمما، بۇ ئىش ئاشكارىلىنىپ قالغاچقا، داۋاچى بىلەن ئامۇرسەنا يېقىنلىرىنى ئېلىپ، تۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ جۇڭغارىيە قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قېچىپ چىقىپ، تارباغاتايغا كېلىپ قالدى. ئۇلار بۇ يەردە تۆت يۈزدەك لەشكەر توپلاپ، ئامۇرسەنانىڭ ئۆگەي ئىنىسى چاگدۇرنىڭ قوۋمىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ مىڭدەك ئاتلىق لەشكىرىگە ئىگە بولۇۋالدى.

داۋاچى بىلەن ئامۇرسەنا ئۆزلىرىنى بىرەر قۇر تۇزەشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئامۇرسەنانىڭ «قول قوشتۇرۇپ تۇرغاندىن كۆرە، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ قوزغىلىپ چىقىپ باقمامدۇق!»[1] دېگەن تەشەببۇسىغا ئاساسەن، دەرھال بىر مىڭ بەش يۈز ئاتلىق لەشكەر توپلىدى ـ دە، كېچە ـ كۈندۈز يول

① قۇ خۇمن: «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىراتى»، 1 ـ جىلد: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىشقا ئائىت گۇمۇسي مۇشلاردىن قىسقارتىلمىلار».

يـۇرۇپ ئېـلىبالـسقا يېتـسـپ كەلدى. چەنلۇڭنـاڭ 17 ـ يىلى[1] 11 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى كېچىسى، داۋاچى بىلەن ئامۇرسەنانىڭ قوشۇنلىرى ئېلىبالىق (ھازىرقى قورغاستىكى ئالمـلـىـق شەھىرى) شەھىرىگە شەبخۇن ئۇرۇپ، شەھەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. جۇڭغارىيە خانى لاما دارجە مۇشۇ قېتىملىق ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ئۆلتۈرۈلدى. داۋاچى جۇڭغارىيە خانلىقىنـاڭ تەختىگە چىقىپ جۇڭغار خانى بولدى.

داۋاچى بىلەن ئامۇرسەنا ئىتتىپاقى داۋاچىنىڭ جۇڭغارىيە خانى بۇلالىشىنىڭ ئاساسىي ئىدى. بىراق، بۇ ئـتـتـىـپاق جۇڭغارىيە فېئودال ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ جۇڭغارىيىگە ۋە پۈتۈن تۈركىستانغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشنى تالىشىشىدىكى ۋاقىتلىقلا ئىتتىپاقى ئىدى، خالاس. بولۇپمۇ ئامۇرسەنانىڭ داۋاچىنـى قوللىشىمۇ پەقەت ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنـاڭ قانات ـ قۇيرۇقىنى تەڭشەۋلىش، پۇرسەت پىشىپ يېتىلگەندە، ئۇنىڭدىن جۇڭغارىيىنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىشنى مەقسەت قىلاتتى. چەنلۇڭنىڭ 18 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئامۇرسەنا داۋاچىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ئىلىنىڭ شىمالىدىن تاكى ئالتايغىچە بولغان كەڭ جايلارنى ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنداق بولغاندا، داۋاچى ئاران بورتالانـاڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرگىلا ئىگىدارچىلىق قىلالايتتى. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ تەلىپى داۋاچى تەرىپىدىن رەت قىلىندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئامۇرسەنانىڭ قېينىتىسى دۆربىت قەبىلىسىنىڭ چوڭ جايساڭى داش داۋاچىغا قارشى ھەرىكەتكە قاتناشقانىدى. داۋاچى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ئۇنى قولغا ئېلىپ زىندانغا تاشلىدى. ئامۇرسەنا داۋاچىدىن قېينىتىسىغا رەھىم قىلىپ ئۇنى قويۇپ بېرىشنى نەچچە رەت ئىلتىجا قىلغان بولسىمۇ ئەمما ئۇ قۇلاق

---

① مىلادى 1752 ـ يىلى.

سالماستىن داشنى ئۆلتۇرۇۋەتتى. بۇ ئىش داۋاچىنىڭ سىياسىي ھەمشېرىكى بولغان ئامۇرسەنانىڭ سىياسىي رەقىبىكە ئايلىنىش قەدىمىنى ئىلگىرى سۈردى. مىلادى 1753 ـ يىلى 11 ـ ئايدا، داۋاچى لەشكەر باشلاپ كېلىپ ئامۇرسەناغا ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇچ داپقۇر ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ئەمما داۋاچىنىڭ ئامۇرسەناغا قىلغان ئۈچلا قېتىمقى ھۇجۇمى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشقانلىقتىن، بورتالاغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئىككىنچى يىلى 6 ـ ئايدا، داۋاچى چاگدۇرمانجىنى ئوتتۇز مىڭ ئاتلىق چېرىك بىلەن ئامۇرسەناغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ قولىدىن تارباغاتايىنى تارتىۋالدى ۋە ئۇنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى بۇلاپ قايتۇرۇپ كەلدى ھەمدە تارباش دېگەن بىر باھادىرىنى ئۈچ مىڭ ئورانقاي چېرىكى بىلەن ئامۇرسەنانىڭ ئارقا سېپىگە تېگىش قىلىشقا ئەۋەتتى. نەتىجىدە ئالدى ۋە ئارقا تەرىپىدىن تەڭلا ھۇجۇمغا ئۇچرىغان ئامۇرسەنا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، شۇ يىلى 7 ـ ئايدا نامىق، خۇشۇت تەيجىسى بەنجۇر قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۆز قەۋمىدىن تۆت مىڭ تۇتۇن، يىگىرمە مىڭ ئادەمنى ئېلىپ خالخە مۇڭغۇللىرىغا قېچىپ خاقانى چىنغا تەسلىم بولدى. خاقانى چىن چەنلۇك ئامۇرسەنانى شاھزادىلىك مەرتىۋىسى بىلەن تارتۇقلىدى. نامىق بىلەن خۇشۇت تەيجىسى بەنجۇرغا ئىنالچىلىق مەرتىۋىسىنى بەردى.

چەنلۇك يىللىرىدىن بۇيان جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدە نىزا زادى ئۆكسىمىدى. جۇڭغارىيە خەلقى ئۇلارنىڭ جەبىر ـ زۇلمىنى يەتكۈچە تارتىپ، بۇرنى ـ قۇلىقىغچە تويۇپ كېكىرىپ كېتىشكەنىدى. شۇڭا، خاقانى چىنغا بەيئەت قىلىش جۇڭغارلار ئارىسىدا بىر خىل مودا، ئۇنۇملۇك قارشىلىق بىلدۇرۇش ۋاستىسىگە ئايلىنىپ قالدى. جۇڭغارىيە ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيەت تالىشىپ بىر ـ بىرى بىلەن بوغۇشۇپ، قان بولۇشۇپ كېتىشكەنده، ئىمپېراتور چەنلۇك

جۇڭغارىيە ۋەزىيىتىنى خۇددى ئولجىسىنى كۆزىتىپ ياتقان قاپلاندەك سوغۇققانلىق بىلەن كۆزىتىپ تۇرغانىدى. ئامۇرسەنا قاتارلىق جۇڭغارىيە تۆرىلىرىنىڭ خاقانى چىنغا بەيئەت قىلىشى ئۈنى جۇڭغارىيىدىكى غەلىيانلار ھەققىدە بىرىنچى قول ئاخبارات بىلەن تەمىنلىدى ۋە ئۇنىڭغا جۇڭغارىيىگە باستۇرۇپ كىرىش پۇرسىتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن بېشارەت بەردى. «تۇركىستان» دەپ ئاتالغان بۇ غەربىي يۇرتنى يەنە بىر قېتىم ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش ئىمپېراتور چەنلۇڭنىڭ يېتەلمەي كېلىۋاتقان ۋەسىلە ئارزۇسى ئىدى. ئامەت قۇياشى پايانسىز كۆك يايىق دالاسى ئۈستىدە پارلاپ، ئۇنىڭغا ئىللىق چىراي ئېچىۋاتقانىدى. نۇسرەت قۇشى بۇ غەربىي يۇرتتا قانات قېقىپ، ئۇنىڭغا غەلىبە ـ نۇسرەتتىن دېرەك بېرىۋاتاتتى. ئەلھال، خاقانى چىن كاڭشىدىن تارتىپ ئۆزىگە قەدەر بولغان ئۇچ ئەۋلاد خانىنىڭ ئۇمىد ـ ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىسا، يەنە قاچان ئەمەلگە ئاشىدۇ؟ شۇڭا، بۇنداق تېپىلغۇسىز پۇرسەت يېتىپ كەلگەندە، ئىمپېراتور چەنلۇڭ جۇڭغارىيە خانى داۋاچىنىڭ «ئۆزبىنىڭ غالدان سېرىن بىلەن ئوخشاش مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولۇشنى ئىلتىجا قىلىپ تارتۇق يوللىغان» لىقىنىمۇ[1] نەزەرىگە ئالماي قويدى.

جۇڭغار تۆرىسى ئامۇرسەنا خاقانى چىنغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن جۇڭغارىيىگە تېزلىك بىلەن لەشكەر چىقىرىشنى قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ تۇرشاۋۇل بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۇردى. . .

① جۇڭگو 1 ـ ئارخىپېخانىسى. چەنلۇڭنىڭ 19 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى، «خانغا يوللانغان مەلۇماتلار ئارخىپى»، 10 ـ مەكتۇپ.

* * *

چەنلۇڭنىڭ 19 ـ يىلى[1] 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى، خاقانى چىن چەنلۇڭ باغىبەندىنى شىمال تەرەپنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، ئامۇرسەنانى چېگرىنى تىنچىتقۇچى چەپقول ئورۇنباسار سانغۇن قىلىپ تەينىلەپ، شىمالىي يۆنىلىشتىكى قوشۇنلارغا مەسئۇل قىلدى؛ يۇڭچاڭنى غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، سالارنى چېگرىنى تىنچىتقۇچى ئوڭ قول ئورۇنباسار سانغۇن قىلىپ تەينىلەپ پەرمان چۈشۈردى ۋە ئامۇرسەنانىڭ: «ئوت ـ چۆپ قۇرۇپ ئۆكسۈپ قالغان مەۋسۈمدا يۈرۈش قىلساق» دېگەن تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، يۈرۈش قىلىش ۋاقتىنى ياندۇرقى يىلى 2 ـ ئايغا تەيىن قىلدى.

چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى[2] 2 ـ ئايدا، خاقانى چىنىڭ جۇڭغارىيەگە يۈرۈش قىلغۇچى ئەللىك مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنى يەتمىش مىڭ ئات بىلەن ئىككى تارامغا بۆلۈنۈپ ئىلىبالىقا قاراپ يولغا چىقتى... بىراق ئامۇرسانا گەرچە چېگرىنى تىنچىتقۇچى چەپقول ئورۇنباسار سانغۇنلۇق رۇتبىسىدە خاقانى چىنىڭ ئىلىبالىقا يۈرۈش قىلغۇچى زور قوشۇنىنى جۇڭغارىيەگە باشلاپ چىققان بولسىمۇ ئەمما خاقانى چىن چەنلۇڭ ئۇنىڭغا زادىلا ئىشەنمەيتتى. چۈنكى، چەنلۇڭنىڭ نەزەردە، ئامۇر سەناغا ئىشىنىش «قوي قىرقىشنى بۆرىگە تاپشۇرغان» دەك بىر ئىش ئىدى. ئۇنىڭ خۇشامەتچىلىك كۆلكىسى بىلەن ھەجىيىپ تۇرغان چىرايىغا تۇمەن مىڭ زەھەرلىك نەشتەر يوشۇرۇنغانلىقى، قۇللارچە مۇلايىم قىياپىتىدە ئۆتكۈر ئىسيان خەنجىرىنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقى ئۇنىڭغا بەش قولدەك ئايان ئىدى. شۇڭا، خاقانى چىنىڭ قوشۇنلىرى ئىلىبالىقا يۈرۈش قىلىش

① مىلادى 1754 ـ يىلى.
② مىلادى 1755 ـ يىلى.

هارپىسىدا، چەنلۇك خان تەيخىدىيەن ئوردىسىدا جۇڭغار باھادىرى، خاقانى چىننىڭ چېگرىنى تىنچىتقۇچى ئوڭ قول سانغۇنى سالارنى يالغۇز قوبۇل قىلىپ، خاقانى چىننىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىشەنچىسىنى ئىزھار قىلغانىدى:

— ئامۇرسەنا تۆد موڭغۇل يېزىقىدا بىزگە مەلۇمات يوللاپتۇ، — دېگەنىدى چەنلۇك ئويچان كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا قاراپ، — ئۇ بۇ مەلۇماتىدا: «ئىلىبالىق ئەتراپىدىكى جۇڭغار قوۋملىرىنى ئۇلاستاي ئەتراپىدىكى جايلارغا كۆچۈرۈۋېتىش لازىم» دەپتۇ. بىز ئۇنى ماقۇل كۆردۇق. ئەمما، ئۇنىڭ «ئىلىبالىقتىكى خۇيت قەبىلىسىنىڭ تەيجىلىرىنى ئەل بولۇشقا ئۇندەپ يارلىق چۈشۈرۈلسە» دېگەن تەلىپىنى لازىم تاپمىدۇق. چۈنكى، ئامۇرسەنا مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق خۇيت قوۋمىنى ۋە ئۇلارنىڭ زېمىنىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش قارا نىيىتىنى ئاشكارىلاپ قويدى. دېمەك، ئۇ جۇڭغارىيە تىنچىتىلغاندىن كېيىن ئىلىبالىقنى ئۆزىنىڭ تەسەررۇپىغا ئېلىۋالماقچى بولۇۋېتىپتۇ! شۇڭا، ئەيىبانىم، سىز بۈيۈك تەڭرى قوشۇنىمىزنى ئىلىبالىققا باشلاپ بارغاندىن كېيىن ئۇنىڭدىن تولىمۇ ئېھتىيات قىلغايسىز ھەمدە ئۇنىڭ ئۆزى خالىغىنىچە ئىش قىلىشىنى چەكلىگەيسىز. بۇ ئىشتا سىزگە خاقانى چىننىڭ نۇسرەت سۈپەت قوشۇنلىرى يار بولۇر. ئېھتىيات قىلىڭىزكى، بۇ گەپلەرنى بىر ئۆزىڭىزدىن باشقا ھېچ كىشى بىلمىگەي![1]...

* * *

مىلادى 1755 ـ يىلى (توڭگۇز يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى كېچە، تۇن نىسبى بولغان مەھەل.

[1] «بۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پېرىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 481 ـ جىلد، چەنلۇكنىڭ 20 ـ يىلى قەمەرىيە 1 ـ ئاي، 16 ـ، 18 ـ بەتلەر.

داۋاچىنىڭ گېيدىن ئۇل[1] تېغىنىڭ ئوستىگە قۇرۇلغان بارگاھىنىڭ ياغاچتىن ياسالغان ئېگىز تېمى جىمجىت تۇن قاراڭغۇسىدا يىراقتىن قارىيىپ كۆرۈنەتتى. ياغاچ تامنىڭ ئىچىدىن ئاندا ـ ساندا ئاڭلىنىۋاتقان جۇڭغار تۇرغاۋۇتلىرىنىڭ قىسقا ئەمما بوغۇق ئاۋازلىرىدىن باشقا ھېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى.

گېيدىن ئۇل جىلغىسىدا خاقانى چىن قوشۇنلىرىنىڭ ياساۋۇلى، جۇڭغارلارنىڭ قارا باتۇرى ئايۇش باشچىلىقىدىكى يىگىرمە تۆت ئاتلىق لەشكەر بىر خىلدا ئاستا ئىلگىرىلەپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرىغا كىگىز پايپاق كىيگۈزۈلگەن، ئاغزىغا ياغاچ چىشلىتىلگەن بولغاچقا، جىلغىنىڭ ئىچىدىن كېلىۋاتقان شامالنىڭ غۇرقىرىغان ئاۋازىدىن باشقا غەيرىي تېۋىشنى ئاڭلاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قارا چېرىكلەر داۋاچىنىڭ بارگاھىغا يېقىنلاپ كەلگەندە، ئايۇش قولىنى كۆتۈرۈپ، توختاڭلار! دەپ پۇلاڭلاتتى ـ دە، ئېتىدىن چۈشۈپ ھەمراھلىرىغا: «سىلەر توختاپ تۇرۇڭلار» دېگەندەك ئىشارەت قىلدى. ئاندىن ئۆزى بىر ئاز ئىلگىرىلەپ تاغنىڭ قاپتىلىغا چىقتى.

تۇن نىسبىدىن ئاشقاندا ئاسماننىڭ شەرق تەرىپىدە كونا ئاي كۆتۈرۈلۈپ، ئازراق يورۇق پەيدا بولدى. ئاينىڭ رەڭگى كېسەل ئادەمنىڭ چىرايىدەك تاتىرىپ كەتكەن بولۇپ، خۇددى ئۇزاق ئورۇن تۇتۇپ ئەمدىلا كېسىلدىن ئۆرە بولۇپ، ماداردىن كەتكەن ئادەمدەك روھسىز كۆرۈنەتتى.

بىر كەملەردە قارا باتۇر ئايۇش ھەمراھلىرىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلدى ۋە:

— جۇڭغارىيە بۆرىلىرى، ھازىرلاندىڭلارمۇ؟ — دەپ

---

① بۇ تاغ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئايتونوم رايونىنىڭ موڭغۇلكۆرە ناھىيىسى تەۋەسىدە بولۇپ، «تېمۈرلىك تاۋ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

شۇنرلاپ سورىدى ئۇلاردىن.
— قېلىچلىرىمىز قانسىرىغان! — دەپ ئاستا جاۋاب بېرىشتى «جۇڭغارىيە بۆرىلىرى».
— باشلاڭلار! — دېدى ئۇلارغا قاراباتۇر ئايۇش كەسكىن بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، — سىلەر نەچچىڭلار سۇرەن كۆتۈرمەي، تۈيدۇرماستىن ئۇلارنىڭ تۇرغاۋۇتلىرىنى جايلىۋېتىڭلار. دىققەت! ھەرىكىتىڭلار شۇنداق تېز بولسۇنكى، ئۇلارغا ئاۋازىنى چىقىرىشقىمۇ ئىمكانىيەت بەرمەڭلار! بىر بۆلۈكىڭلار مېنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار، بىز ئۇدۇل داۋاچىنىڭ خان چېدىرىغا باسقۇن قىلايلىكى، ئۇنىڭ ئۇستىدىن تۈيۈقسىز چۈشۈپ، ئۇنى ئۇخلاۋاتقان پېتىدىن تۇتۇپ باغلاپ چىقايلۇق!
قارا باتۇر ئايۇش ۋە ئۇنىڭ يىگىرمە تۆت ھەمراھى داۋاچىنىڭ بارگاھىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن جۇڭغار تۇرغاۋۇتلىرى بىلەن ئاۋاز چىقارماي ئۇن - تىنسىز ئېلىشتى. قاتتىق غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان جۇڭغارلار دەسلەپتە دۈشمەننىڭ قانداق كېلىپ قالغانلىقىنى خېلىغىچە ئاڭقىرالماي مۆڭدەپ تۇرۇپ قېلىشتى...

ئەسلىدە، خاقانى چىنىنىڭ ئىلىبالىقتا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلىرى مىلادى 1755 - يىلى 2 - ئايدا سەددىچىندىن چىقىپ، ئىككى تارامغا بۆلۈنگەندىن كېيىن ھېچنېمىگە قارىماي ئۇدۇل كۆك يايىق دالاسىغا قاراپ ئاتلانغانىدى. بۇ ئىككى تارام قوشۇننىڭ ھەربىرى ئىككى يېرىم تۈمەن لەشكەر بىلەن ئوچ يېرىم تۈمەن جەڭ ئېتىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، سابىق جۇڭغارىيە تۆرىسى، ھازىرقى خاقانى چىنىنىڭ چېگرىنى تىنچىتقۇچى چەپقول ئورۇنباسار سانغۇنى ئامۇرسەنانىڭ تەكلىپى بويىچە، داۋاچىنىڭ ئايغاقچىلىرىدىن ئۆزلىرىنى قاچۇرۇپ، ئادەم كۆپ ماڭمىغان يوللار بىلەن ماڭماي، چەت - ياقا جايلاردىن

ئايلىنىپ ماڭدى. شىمالىي تارامدىكى قوشۇنلار ئۇلاستاي ئارقىلىق ئىلىبالىققا قاراپ ئالغا ئىلگىرىلىدى؛ غەربىي تارامدىكى قوشۇنلار بولسا، باركۆل ئارقىلىق يالغۇز ئاياغ چىغىر يوللار بىلەن مېڭىپ كۆك يايىق دالاسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتتى ـ ده، 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى بورتالا دەرياسىنىڭ بويىدىكى ساغانتۆڭگى [1] دېگەن يەرگە يېتىپ كېلىپ شىمالىي تارامدىكى قوشۇنلار بىلەن ئۇچراشتى. بۇ چاغدا، پۈتكۈل جۇڭغارىيە دالاسى ئۇرۇش، يېغا ۋە مالمانچىلىق ئوتىدا ئۆرتەنگەن بولغاچقا، جۇڭغارلارنىڭ ھەر قايسى ئۇرۇق، قەبىلە ۋە ئولۇسلىرىنىڭ جايساڭ تەيجىلىرى، جۇملىدىن كەڭ جۇڭغار خەلقى بۇنداق ئۇزاق مۇددەتلىك غەلياندىن جاق تويغانىدى. شۇڭا، خاقانى چىن قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا، ئۇلار تۇشمۇ ـ تۇشتىن ئىسيان كۆتۈرۈشۈپ، جۇڭغارىيە خانى داۋاچىدىن يۈز ئۆرۈشتى ـ ده، ئارقا ـ ئارقىدىن خاقانى چىنغا تەسلىم بولۇشتى. مەغلۇپ بولۇپ، يېتىم قالغان داۋاچى ئۆزىنىڭ بىر تۇمەندەك لەشكىرىنى باشلاپ ئىلىبالىقنىڭ غەربىي جەنۇبىغا بىر يۇز سەكسەن چاقىرىم كېلىدىغان گېدىن ئۇل تېغىغا چېكىنىپ بېرىۋالدى ۋە ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ ئىستىھكام ياساپ، بارگاھ قۇرۇپ، خاقانى چىن قوشۇنلىرى بىلەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولدى.

قارا باتۇر ئايۇش باشچىلىقىدىكى يىگىرمە تۆت قارا چېرىك داۋاچىنىڭ بارگاھىي ئىچىگە باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىن جان ـ جەھلى بىلەن جۇڭغارلارنى قىرىشقا باشلىدى. قارا چېرىكلەرنىڭ ئۇستىدىكى تۆمۇر ساۋۇتلىرى سۇس ئاي يورۇقىدا كۈمۈشتەك پارقىراپ يالت ـ يۇلت قىلاتتى. ئۇلار قولىدىكى ئۆتكۈر قىلىچ، يوغان بۆرە چىشلىق ئۈمۈتلىرى بىلەن ئالدىغا

---

① موڭغۇلچە «ئاق چىغلىق» دېگەن مەنىدە، بۇ يەر ھازىر ئارشاڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە.

ئۇچرىغانلىكى جۇڭغارنى بىر باشتىن چىپىپ، ئۇرۇپ يىقىتىۋەردى. ئەتراپ يەنىلا جىمجىت ئىدى. مەشئۇم جىمجىتلىقنى پەقەت ئۆلمەي قالغان ياردار جۇڭغارلارنىڭ ئاغرىق ئازابىغا چىدىمايى ئىنجىقلىغان، زارلىغان ئاۋازلىرىلا بۇزۇپ تۇراتتى. بىر چاغدا بىرسىنىڭ:

— ئالۋاستى باستى! بوغداخانىڭ لەشكەرلىرى باسقۇن قىلىشتى! — دەپ ۋارقىرىغان ۋەھىمىلىك ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن تەڭلا، بايا تىن مۆڭدەپ نېمە قىلارىنى بىلمەي تۇرۇپ قېلىشقان جۇڭغارلار غەپلەت ئۇيقۇسىدىن چۆچۈپ ئويغىنىشتى. لېكىن، ئۇلار ئەس ـ هوشلىرىنى يوقىتىشىپ قويۇشقانىدى. شۇڭا، ئۇلارمۇ ئاشۇ بىر سۆزنىلا تەكرارلىشىپ قالايمىقان قىقاس ـ سۇرەن كۆتۈرۈشتى.

بارگاھ ئىچىدە قالايمىقان يۇگۇرۇشۇپ يۇرۇشكەن جۇڭغارلار ئىچىدە بىرئاز ئەس ـ هوشىنى تېپىۋالالىغانلىرى بارگاھنىڭ ئېگىز ياغاچ تېمى ئىچىدىن قانداق قىلىپ قېچىپ چىقىشنىڭ غېمىدە رو چۈشەندەك ئۇدۇل كەلگەن تەرەپكە ئۆزلىرىنى ئۇرۇشاتتى. قېچىپ بارگاھنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەن جۇڭغارلار ئۇلارنى ساقلاپ تۇرغان ئەجەل ئىلاھلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە چېپىپ تاشلىناتتى. بارگاھنىڭ ياغاچ تېمى لاۋۇلداپ كۆيمەكتە، چىدىرلارمۇ ئوت يالقۇنىدا سېسىق موي ـ تېرە پۇرىقىنى ئەتراپقا پۇرىتىپ، تۇتەپ كۆيمەكتە. لاۋۇلدىغان ئوت تېخىمۇ گۈركىرەپ كۈچەيمەكتە ئىدى. بارگاھ تېمىدىكى قارىغاي ياغاچلىرىغا چاراسلاپ ئوت تۇتۇشۇپ، دېۋىرقايلار قاياپ چىقماقتا ئىدى. گېيدىن ئۇل تېغى ئوت شولىسىدىن خۇددى كۈندۈزدىكىدەك يورۇپ كەتكەنىدى. جەڭدە ئىش مانا مۇشۇنداق قىزىق بولىدۇ. مەغلۇپ بولغان دۈشمەن هەرقانچە كۆپ بولسىمۇ، ئاز قوغلىغۇچىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. چۈنكى، «مەغلۇپ بولغان سەپكە بىر ‹هەي! › دېگەن ئاۋازمۇ كۈپايە!» دۈنيادىن

بىغەم ئۇخلاۋاتقان چېغىدا، تۇيۇقسىز شەبخۇنغا ئۇچرىغان بۇ جۇڭغارلارنىڭ كۆزلىرى ئالىچەكمەن بولۇپ، كىرەرگە تۆشۈك تاپالماي، ئامالسىزلىقتىن پۇتى كۆيگەن توخۇدەك تىپىرلىشاتتى. ئىككى تەرەپ كېچە قاراڭغۇسىدا بىر - بىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ قايسىسى قارا چېرىكلەر، قايسىسى جۇڭغارلار ئىكەنلىكىنى ئايرىۋالماقمۇ ئىنتايىن قىيىن ئىدى.

شۇ كېچىدىكى شەبخۇندا تەلتۆكۈس مەغلۇپ بولغان جۇڭغار خانى داۋاچى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ ئاران ئىككى يۈزدەك ئادىمىنى ئېلىپ چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن مۇز داۋان ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا قاراپ قاچتى.

6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، داۋاچى قالدۇق لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئۇچتۇرپاننىڭ ياكۆۋرۈك دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى خوجەسى ئاللىقاچان ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ چاجاڭ قىلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ تۇرغانىدى. داۋاچى خوجەسىنى بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى ئۇچتۇرپانغا ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىگەنىدى.

داۋاچى بىلەن بىللە ئۇچتۇرپانغا قېچىپ كەلگەن جۇڭغارلار ئارىسىدا داۋاچىنىڭ لوپساڭ دەنزىڭ دەيدىغان بىر ئوغلىمۇ بار ئىدى. ئۇ خوجەسىنىڭ قوي - كالا ئۆلتۈرگۈزۈپ، ھاراق - شاراب تەييارلىتىپ ئۆزلىرىنى كۈتۈپ تۇرغانلىقىدىن دەرھال شۇبھىلەندى ۋە دادىسىغا:

— مۇشۇ خوجەسىدىن ھەزەر ئەيلىمەك لازىمدەك قىلىدۇ، — دېدى ئۇ، — نېمىشقا دېمەمسىز؟ بۇ يەر بىلەن ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ئارىلىقى قىرىق چاقىرىم كېلىدۇ. بىراق، بىز تېخى خەۋەر قىلماي تۇرۇپ، خوجەسى بىزدىن بۇرۇن ئالدىمىزغا ئادەم چىقىرىپ بىزنى بۇ يەردە ساقلاپ تۇرۇپتۇ. بىراق، ئۇنىڭ ئۆزى ئالدىمىزغا چىقماپتۇ! بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ نىيىتى يامانەك قىلىدۇ. شۇڭا، شەھەرگە كىرىسەك

بىزگە ياخشىلىق يوق. ئۇنىڭدىن كۆرە، يەكەنگە بېرىپ، خوجا جاھان ئەرشى بىلەن بىرلەشكىنىمىز تۈزۈكتەك قىلىدۇ. ئۇ بىزنىڭمۇ خاقانى چىنغا قارشى تۇرۇۋاتقانلىقىمىزنى كۆرسە، بەلكىم بىزنى ئەپۇ قىلار!

— بۇ گېپىڭ بىھۇدە، — دېدى داۋاچى ئوغلىنىڭ گېپىنى تىڭشىماي، — مەن خوجەسىگە ئاز مېھىر - شەپقەت كۆرسەتتىممۇ؟ ئۇنىڭ ئۈچ ئۆكسىنى بىردىن شەھەرگە ھاكىمبەگ قىلىپ تەينىلىدىم. ئۇ شۇنىڭ يۈزىنى قىلىپ بولسىمۇ، ماڭا ۋاپاسىزلىق قىلماس. خاتىرجەم بول، چاتاق چىقمايدۇ! مۇبادا چاتاق چىقىدىغان بولسا مەن بار!

شۇنداق قىلىپ، جۇڭغارلار خوجەسى ئەۋەتكەن ھاراق - شاراب، گۆش، نازۇ نېمەتلەرنى تويغۇچە يەپ، مەست بولغۇچە ئىچىشتى. ئۇلار ھوش - كاللىسىنى يوقاتقان چاغدا، خوجەسىنىڭ چېرىكلىرى تەرىپىدىن پۇت - قوللىرى باغلىنىپ بەند قىلىنغان ھالدا زىندانغا تاشلاندى[1].

* * *

خاقانى چىن بۇ قېتىم ئىلىبالىققا ئەسكەر چىقارغاندا، جۇڭغارىيە خانلىقى چاك - چېكىدىن بۆسۈلۈپ، زاۋاللىققا يۈزلەنگەن مەزگىلگە دۇچ كەلگەنىدى. شۇڭا، جۇڭغارىيە خانى داۋاچى ئۆز ۋەتىنىنى بېسىۋالغان بۇ ئىستېلاچىلارغا كۈچلۈك

① چۇنيۇەن چىشىيى يازغان «غەربىي يۈرتنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى»، 2 - جىلدقا قارالسۇن.
مىلادى 1756 - يىلى 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى خوجەسى داۋاچى قاتارلىقلارنى خاقانى چىنىنىڭ ئاستانىسى بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ كەلدى. ئەمما چەنلۈڭ خان داۋاچىنى ئۆلتۈرمەي، «ئۇنى ئالاھىدە كەمۇرۇم قىلدى ۋە ئۇنىڭغا شاھزادىلىك ئوتىغاتىنى بەردى. گۆھەر شاد كوچىسىدىن ئۇيۇ - زېمىن ئىلتىپات قىلىپ، مانجۇ ئىنالچىسى چىڭىيىن جۇنۇاڭنىڭ نەۋرە قىزىنى ئۇنىڭغا نىكاھلاپ بەردى. كېيىن ئۇنىڭغا يەنە ئوردا يېساۋۇللۇقى مەنسىپىنى بەردى. . . » داۋاچى ئۇزاق ياشاپ، ئاخىرىدا كېسەل سەۋەبىدىن ئاستانە بېيجىڭدە ئۆلدى. جاۋلىيەن: «چىرقىراق شىپاك خاتىرلىرى»، 3 - جىلد: «غەربىي يۈرتقا ئەسكەر چىقىرىشنىڭ ئوتىمۇشى».

قارشىلىق كۆرسىتەلمىدى. گېيدىن ئۇل تېغىدىكى ئاشۇ بىر قېتىملىق جەڭدىن باشقا، جۇڭغارىيە تەۋەسىدە چوڭ جەڭ يۈز بەرمىدى. نىھايەت، خاقانى چىن تۇنجى قېتىم ئىلىبالىققا ئەسكەر چىقىرىپ، جۇڭغارىيىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ئەسلىدە «بۇ ئۆلكىدە مەڭگۈ ئاسايىشلىق ئورنىتىمەن» دەپ ئويلىغانىدى. بولۇپمۇ، خاقانى چىن قوشۇنلىرى گېيدىن ئۇل تېغىدىكى ئاشۇ قېتىملىق جەڭدە زەپەر قۇچقاندىن كېيىن ئىمپېراتور چەنلۇڭنىڭ تەپەككۇر قېيىقى بەخت مېۋىسىنى بېسىپ، شادلىق دەرياسىدا ئۈزدى. ئۇ مۇشۇ قېتىملىق بىر جەڭ بىلەنلا ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مۇلكىي تۈركىستانىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىشتەك بىچارىلىك قۇملۇقىغا پېتىپ قالغان خام خىيال قېيىقىنىڭ ئۇمىد قىرغىقىغا ئۈزۈپ بېرىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى. بىراق، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ مۇساپىسى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ كۈتكىنىدەك ئۇنداق ئوڭۇشلۇق بولۇپ كەتمىدى. خاقانى چىن ئىلىبالىققا ئەسكەر چىقارغاندىن باشلاپ جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن مۇلكىي تۈركىستان ئاسمىنى ئۇرۇش تۇمانلىرى بىلەن قاپلاندى. بۇ يەردىكى خەلق يەنە بىر قېتىملىق زور ئەنسىزلىككە، يېغا ـ غەلىيان قاپلىغان كۈلپەتلىك قىسمەتكە دۇچار قىلىندى! . . .

نەزمە

بىلەمسەن، رۇستەمگە زال[1] نېمە دېگەن؟
بولمايدۇ كىچىك دەپ قارالسا دۇشمەن.
كۆپ كۆردۇق، ئەسلىدە بۇلاق سۇيى ئاز،
ئۇلغايسا تۆگىنى ئالار يۈك بىلەن.

— شەيخ سەئىدى

---

① رۇستەم، زال فىر دەۋرىنىڭ «شاھنامە» سىدىكى شەخسلەر.

تۆتىنچى باب

سېتىۋالدى مەنسەپدارلار

«بۇ ئەلنىڭ بەختسىزلىكىگە يىغلايمۇ؟ بۇ خەلقنىڭ ئاڭقاۋلىقىغا كۈلەيمۇ؟ . . . »

— خاتىرەمدىن

مىلادى 1755 ـ يىلى (تۆڭگۈز يىلى) قەمەرىيە 4 ـ ئاي. سەرەتان ئايلىرىنىڭ بېشىدا ئېرەن قابۇرغا يايلىقىنىڭ ھەممە يېرى بەس ـ بەستە ئېچىلىدىغان گۈللەر بىلەن قاپلانغان، پۈتۈن يانباغىرلارنىڭ يۈزى ياپيېشىل گىلەمدەك يۇمران كۆكاتلار بىلەن زىچپىدە يېپىلغان، ئەنە شۇ كۆكاتلارنىڭ ئارىسىدا كۆپكۆك پىچان گۈللەر، ھالرەڭ ھەشقەرپىچەكلەر، ساپسېرىق لەيلىقازاقلار، ئىنچىكە غوللۇق مامكاپلار، سۈس ئېچىلىدىغان ياۋا سەبدە گۈللەر ھۆپپىدە ئېچىلىپ كەتكەنىدى. ھەر قېتىم شامال ئەسكەندە قېلىن، بولۇق ئۆسكەن ئوتلار ئىچىدە ئوتلاپ يۈرگەن يىلقا ـ پادىلار، قوي ـ ئۆچكىلەر غىلپال كۆرۈنۈپ قالاتتى. بەشقۇلاق گۈللەر بېشىنى لىڭشىتىپ بېلىنى تولغاشقا، ياۋا كۆكاتلار بويۇنلىرىنى سوزۇشقا، چۈجگۈن ئوتلارنىڭ كىچىككىنە ياپراقلىرى لەپىلدەشكە باشلايتتى.

بۇگۈن ھاۋا بۆلەكچىلا ئوچۇق ئىدى. تاغ قۇشقاچلىرى

نەدىندۇر ئېلىپ كېلىپ تاشلىغان بوغداي ئۇرۇقىدىن ئۇنۇپ چىققان بىر توپ غودۇر بوغداي ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى. بىر كۆكۈنەك ئاسماندا قىمىر قىلماي بىر يەردە تۇرۇۋېلىپ، يەردىكى بوغداينىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنغان چاشقاندىن كۆزىنى ئۇزمەي قاراپ تۇراتتى.

يانباغىردىكى ئېقىننىڭ بويىغا جايلاشقان قالماق كۇرەسىنىڭ ئالدىدا بىر توپ ئادەملەر توپلىشىۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى تۇغ - ئەلەملەر ۋە ئۇزۇن نەيزىلىرىنىڭ قىزىل جالالىرى سەلكىن شامالدا مەيىن لەپىلدەپ نەيزە ئۇچلىرى قۇياش نۇرىدا ژال - ژۇل قىلىپ پارقىراپ كۆزنى چاقنىتاتتى. كۇرەنىڭ تاشتىن ياسالغان ئېگىز پەشتىقىغا قويۇلغان ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان، بۇرۇت - ساقاللىرىغا ئاق سانجىغان، ئۇستىگە ساۋۇت - قۇياق كىيگەن، دۇبۇلغىلىق، ئېگىز بويلۇق بىر تەنبەل ھەربىي پەستىكىلەرگە قوللىرىنى شىلتىپ بىرنېمىلەرنى دەپ سۆزلىمەكتە ئىدى. ئۇ خاقانى چىننىڭ جۇڭغارىيىگە يۇرۇش قىلغۇچى ئىشغالىيەتچى ئارمىيىسىنىڭ سەركەردىسى، چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوڭقول سانغۇن جاۋ خۇي ئىدى. ئۇنىڭ ئىككى يېنىدا يەنە ئىككى جۇڭغار ھەربىي تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بىرى خاقانى چىننىڭ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچىسى ئوڭقول يانداش سانغۇنى، سابىق ئۇيغۇر تەيجىسى ئامۇرسەنا، يەنە بىرى خاقانى چىننىڭ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى چەپقول يانداش سانغۇنى، سابىق ئۇيغۇر تەيجىسى سالار ئىدى. پەشتاقىنىڭ ئاستىدا بىر توپ جۇڭغار ھەربىيلىرى يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇشاتتى.

— ھازىر مېنىڭ پەرمانىمنى ئاڭلايسىلەر، ھوي ئاسىيلار، سىلەر كىم بولسىلەر؟ ئات - جۇنۇڭلار نېمە؟ تېز، تېز جاۋاب بېرىڭلار! — دېدى مانجۇ قوشۇنىنىڭ سانغۇنى جاۋ خۇي.

جۇڭغارلارنىڭ ئىچىدە ئۇزۇنتۇرا بىرسى دەرھال يەرگە باش قويدى - دە:

— بىز جۇڭغار خانى داۋاچىنىڭ تۇرغاۋۇتلىرى بولىمىز. مېنىڭ ئېتىم ئۇلان ئابغېز بولىدۇ، — دەپ جاۋاب بەردى، ئاندىن يېنىدىكى بىرسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— ئۇ مېنىڭ ئىنىم بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىسمى ئۇلان خادان. چوڭ خان داۋاچى بىزلەرنى تۇرغاقلىقتا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان قەشقەرلىك خوجاملارغا ئوبدان قاراشنى تاپشۇرغان. ئەلھال، بوغدا خانىنىڭ قوشۇنلىرى ئېرەن قابۇرغىغا بېسىپ كىرگەندىن كېيىن ئەمدى ئۇلارغا قاراۋېرىشنىڭ ھاجىتى قالمىدى، دەپ ئويلىدۇق. شۇڭا، ئادەملىرىمىزنى باشلاپ ساڭا تەسلىم بولدۇق، — دەپ چاڭ قاغىدەك چاڭلداپ سۆزلەپ كەتتى.

— قەشقەرلىق خوجىلار ساقمۇ؟ — دەپ ئالدىراش سورىدى جاۋ خۇي ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

— سەركەردىمىزگە مەلۇم بولغايكى، خوجىلارغا زىيان - زەخمەت يەتمىدى، — دەپ ئىتتىك جاۋاب بەردى ئۇلان ئابغېز ۋە يېنىدىكى بىر نۆۋۈكىرىگە قەشقەرلىق خوجىلارنىڭ ھازىر قىلىشىنى بۇيرۇدى.

جۇڭغار نۆۋۈكىرى ھايالشىمايلا قەشقەرلىق تۇرغاق خوجىلارنى كۇرەنىڭ پەشتىقى ئاستىغا ھەيدەپ ئېلىپ كەلدى.

بۇ بىر توپ تۇرغاق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا باشقىچە كىيىنگەن ئىككىيلەن ئالاھىدە كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بىرى بۇرھانىدىن خوجا، يەنە بىرى بولسا ئۇنىڭ ئىنىسى خوجا جاھان ئىدى. بۇ ئىككىيلەن باشلىرىغا قەشقەرچە تەلپەك كىيگەن، ئۇستىلىرىگە بولسا قارا قۇندۇزدىن جىيەك تۇتۇلۇپ تىكىلگەن يوللۇق بەقەسەمدىن ئالدى ئوچۇق قوش ئەستەرلىك قىسقا يەڭلىك تون كىيىپ، ئىچىگە ئۇزۇن رەڭلىك يىپەك نىمچە كىيگەنىدى. ئاستىغا ئىنچىكە سېپتا توقۇلغان مەللەچەكمەندىن كەڭ ئاغلىق شالۋار كىيگەنىدى.

بۇرھانىدىن خوجا بويى ئېگىز، يېشى قىرىقلاردا بار،

یاداڭغۇ، قارا ساقال كىشى بولۇپ، ئۇ خوجىلار تەبىقىسىدىن كېلىپ چىققان خوجىزادىلاردىن كۆرە، جۇڭغارىيە دالاسىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن جۇڭغار ئۇۋچىلىرىغا كۆپرەك ئوخشاپ قالغانىدى. ھەربىرىدا قىلغىنىدا، ئۇنىڭ يۈمشاق دەسسەپ يورغىلاپ مېڭىشى كىشىگە خۇددى قولغا ئۆگىتىلگەن ئەمما ئۆتكۈر تىرناقلىرى يوق قاپلاننى ئەسلىتەتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ئۆرە تۇرغان خوجا جاھان ئاكىسىدىن بەش ياش كىچىك ئىدى.

بۇ چاغدا قېرىلىق يېتىپ، ئەت قاچقان يۈزىنىڭ ياغاق سۆڭەكلىرى پولتىيىپ چىققان، كۆزلىرى ئالاق ـ جالاق قىلىپ تۇرغان كەكە ساقال تۇرغاۋۇت ئۇلان ئابغىز كۆرەڭلىك بىلەن ئالدىغا مېڭىپ چىقتى. ئۇ بېشىدىكى قالماقچە بۆكىنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن خاقانى چىن قوشۇنلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى جاۋ خۇيىنىڭ ئالدىدا تىز پۈكۈپ ئولتۇردى ۋە:

— تىزلىنىپ ئولتۇرۇڭلار! — دەپ يېنىدىكى تۇرغاق خوجىلارغا ۋارقىراپ قويدى. تۇرغاق خوجىلار دەرھال داق يەردىلا تىزلىنىپ ئولتۇرۇشتى. بۇرھانىدىن خوجا دەرھال بىر پۇتىنى ئالدىغىراق چىقىرىپ بىر قولى بىلەن يەرنى تۇتۇپ يۈكۈنۈپ ئولتۇردى ـ دە، بېشىنى ئېگىپ جاۋ خۇيغا جۇڭغارچە تەزىم قىلدى ۋە ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ:

— لەھەۋلە ۋەلە قۇۋۋەتتە ئىللا بىللەھىل ـ ئەلىيۇن ئەزىم، ئامىن![1] — دەپ دۇئا قىلدى، ئاندىن:

— كەرەملىك خاقانى چىنىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنىڭ ئەمىر لەشكىرىگە بىزكىم تۇرغاقلىقتا تۇرۇپ يۈرىكىمىز قىسىلغان قەشقەرلىق خوجىزادىلەردىن تۇمەن مىڭ تەشەككۈرلەر بولغاي! — دېدى.

جاۋخۇي دەرھال پەشتاقتىن چۈشۈپ ئۇنىڭ قولتۇقىدىن

---

① «بىزگە پەقەت بۇيۇك ئاللالا كۈچ ـ قۇۋۋەتتە ياردەم بېرەلەيدۇ!»

يۆلىدى ـ دە:

— تۇرۇڭلار، ئورنىڭلاردىن تۇرۇڭلار! — دەپ ئالاھىدە ئىلتىپات قىلىپ كەتتى.

— بىزلەر ئەسلىدە پەيغەمبەر ئەۋلادىدىندۇرمىز، — دېدى بۇرھانىدىن خوجا قۇللۇق بىلدۈرۈپ تۇرۇپ، — نائىنساب جۇڭغار خانى بىزلەرنى تۇرغاق قىلىپ تۇتۇپ كېلىپ، ئۇل ئېرەن قابۇرغىدا مەھكۇملۇققا گىرىپتار قىلدى. ئەلھال، خاقانى چىنناڭ نۇسرەتپەرۋەر تەڭرى سۇيەت لەشكەرلىرى جۇڭغار باسمىچىلىرىنى زەبۇن قىلىپ، يەر بىلەن يەكسان ئەيلىدى. بىزلەرنىڭ ئەرك تىزگىنىمىزنى قولىمىز ئىختىيارىغا بەردى. شۇڭا، مەنكى بۇرھانىدىن خوجا قول ئاستىمىدىكى تۇقسان خوجا ـ ئىشانلىرىم بىلەن بىللە خاقانى چىنغا بەيئەت قىلىپ، ئىختىيارلىق تىزگىنىنى بوينىمىزغا سالساق دېگەن ئارزۇدىمەن!

— ناھايىتى بەلەن گەپ بولدى، — دېدى جاۋ خۇي مەمنۇنلۇقىنى يوشۇرالماي قېلىپ، ـ بىزلەر ئاسىي جۇڭغارلارنى تىنچىتىش ئۈچۈن لاۋ ـ لەشكەرلەرنى باشلاپ ئاستانىدىن چىققاندا، خاقانى چىن ماڭا سىزلەرگە تايىنىشىمنى ئالاھىدە جېكىلىگەنىدى. شۇل ۋەجىدىن بىز سىزلەرنى تۇرغاقلىقتىن ئازاد قىلىپ، مەرتىۋە ـ نەسەبلىرىڭىزلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىڭىزلەرگە ياردەم قىلغايمىز!

— رەھمىتا پەرۋەردىگارا! — دەپ ئارقا ـ ئارقىدىن تەشەككۇر بىلدۈردى بۇرھانىدىن خوجا خۇشاللىقىنى باسالماي، — ئەگەر ئۆلۈم ئامان بەرسە، تاكى يۇز يىلغىچە ئۇشبۇ ئاستانەڭنى تاۋاب قىلىپ قۇللۇق كۆرسەتكەيمىز، ھۆرمەتلىك ئەمىر لەشكەر جانابلىرى! كۆڭلۈڭگە ھېچبىر شەك كەلتۈرمىگەيسەن. ناۋادا، خالىساڭ، بىزلەرنى ئۆز مەملىكىتىگە قايتسۇن دېسەڭمۇ، يەنىلا خىزمىتىڭدە جېنىمىزنى پىدا قىلغايمىز. ئاللانىڭ تەۋپىقى بىلەن خاقانى چىنغا ئات ـ ئېشەك

بولۇپ خىزمەت قىلىپ، پۈتكۈل مۇلكىي تۈركىستانىنى تەسەررۇپكىغا ئېلىشقىغا ھەمدەم بولۇپ، مەنزىل ـ مەقسىتىگە يەتكۈزگەيمىز[1].

— تەشەككۇر، كۆپ تەشەككۇر! — دېدى جاۋ خۇي، ئاندىن يېنىدا ئۆرە تۇرغان يانداش سانغۇن ئامۇرسەناغا بىر قاراپ قويغاندىن كېيىن سالارغا:

— بۇ ھەقتە بوغدا خانغا دەرھال نامە يوللاڭ، قەشقەر خوجىلىرىنىڭ تەقدىرىنى خاندىن پەرمان كەلگەندىن كېيىن ئاندىن بەلگىلەيمىز، — دېدى.

— قۇللۇق، تەقسىر! — دەپ جاۋاب بەردى يانداش سانغۇن سالار.

جاۋخۇي ئورنىدىن تۇردى ـ دە، پەشتاقتا تۇرغانلار بىلەن كارى بولماستىن كۆرەنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى.

* * *

خاقانى چىنىنىڭ جۇڭغارىيە بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە قارىتىلغان يۇرتدارچىلىق سىياسىتى پەيدىنپەي مۇكەممەللىشىپ باردى. ئەسلىدە جۇڭغارلار مىلادى 1678 ـ يىلىدىن باشلاپ مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغاندىن تارتىپ قەشقەر خوجىلىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىگە بولغان بۇۋاستە ھۆكۈمرانلىقىنى يەنمۇ مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئالاھزەل كاڭشىنىڭ 52 ـ يىلى[2] قەشقەر خوجىلىرىنى ئىلىبالىققا تۇتۇپ كېلىپ تۇرغاقلىقتا تۇرغۇزۇش چارىسىنى يولغا قويۇپ، ئەھمەت خوجا باشچىلىقىدىكى

---

① قۇ خۇمن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 11 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى 4 ـ ئاي.

② مىلادى 1713 ـ يىلى.

ئاق تاغلىق خوجىلار بىلەن دانىيال خوجا باشچىلىقىدىكى قارا تاغلىق خوجىلاردىن ئىككى يۈزدىن ئارتۇقراقىنى تۇنقۇن قىلىپ ئېرەن قاباۇرغىغا سۈرگۈن قىلدى. كېيىن يەنە بۇ خوجىلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەدىكى غايەت زور تەسىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، بولۇپمۇ قاراتاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجىلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە ئۆزلىرى بىلەن ھەمكارلىشىشنى خالايدىغان رايىشلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارقا ھويلىسى بولغان مۇلكىي قەشقەرىيەدىن ھەر يىلى ئايىغى ئۇزۇلمەي كېلىپ تۇرىدىغان مىڭلىغان غالچا چوكان ۋە غالچا يىگىتلەر، ھەددى ـ ھېسابسىز مال دۇنيا، ئاشلىق، رەخت ـ ماتالار، نەپىس قول ھۈنەر بۇيۇملىرى بىلەن جۇڭغارىيىنى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دانىيال خوجىنى يەنىلا يەكەنگە قورچاق خان قىلىپ قايتۇردى. ئەمما، بۇرۇندىن تارتىپ قەشقەر، يەكەن ھۇدۇتلۇقىنى سوراپ كەلگەن ئاق تاغلىقلار مەزھىپىنىڭ سەردارى، ھىيلىگەر، قارا نىيەت ئەھمەت خوجىنى بولسا، داۋاملىق تۇرغاقلىقتا تۇتۇپ تۇردى ۋە ئۇنىڭ خوجىزادىلىك مەرتىۋىسىنى تارتىۋېلىپ، ئۇنىڭ بۇرھانىدىن خوجا ۋە خوجا جاھان دېگەن ئىككى ئوغلىنى ئېرەن قاباۇرغىدا نەزەربەند قىلىپ قويدى. بۇ ئەھۋاللار خاقانى چىن چەنلۇڭغا ئانچە مەلۇم ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە.

تۇرغاق خوجىلار خاقانى چىن لەشكەرلىرى تەرىپىدىن ئازاد قىلىنىپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا، يانداش سانغۇن سالارنىڭ خوجىلار ھەققىدىكى مەلۇماتى ئاستانىگە يېتىپ كەلدى. چەنلۇڭ خان مەلۇماتنى كۆرۈپ، قارا دۇغلا بۇرھانىدىن خوجا باشلىق تۇرغاق خوجىلارنىڭ تەقدىرى ھەققىدە مەخسۇس يارلىق چۈشۈردى: «... سەلتەنىتىمىزگە ئەل بولغان ئۇل خوجىلار ئەسلىدە يارىكەند، كاشغەرلەردىكى مۇسۇلمان پىرقىسىنىڭ ئاتامانلىرى ئىكەن. جۇڭغارلار ئۇلارنى تۇرغاقلىققا تۇتۇۋېلىپ،

ۋەتىنىگە زادىلا قايتقىلى قويماپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ھالىغا ھەقىقەتەنمۇ ئىچىمىز ئاغرىدى. شۇل ۋەجىدىن، سەردارىمىز سالار ئۇل خوجىلارنى ھۇزۇرىمىزغا سالامغا ئېلىپ كەلگەي. ئۇل خوجىلار ئاستانىمىزنىڭ ئالتۇن بوسۇغىسىنى تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئەسلى مەملىكىتىگە قايتقاي ھەمدە ئۇل ئىشتىن ئۇلار ئالدىنئالا خەۋەردار قىلىنغاي. شۇنداق قىلىنسا، ئۇلار سەلتەنىتىمىزنىڭ شەپقىتىدىن تەسىرلىنىپ، چىن دىلىدىن خاقانلىقىمىزغا ئەئيان بولسا ئەجەب ئەمەس. نامە تامام. چەنلۇك سەلتەنەتنىڭ يىگىرمىنچى يىلى قەمەرىيە تۆتىنچى ئاينىڭ ئوتتۇزىنچى كۈنى.»[1]

جۇڭغارلار مۇلكىي قەشقەرىيەگە بىر ئەسىردەك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئارقىسىدا «مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار قاششاقلىشىپ، قالماقلارنى كۆرگەندە دىر - دىر تىترەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قېلىشقانىدى، قارا خانلار ئۇلارنىڭ ھويلا - ئارامىلىرىغا تەپتارتماستىنلا ئاتلىق ئۇسۇپ كىرىۋېرىشەتتى. ۋەجۇ - بىساتلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلاتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى خالىغىنىچە دەپسەندە قىلىشاتتى.»[2] خاقانى چىن پۇقرالىرى ئىچكىرىسىدىن مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ قۇمۇل، تۇرپان ھۇدۇتلۇقلىرىغا سودا قىلغىلى كەلگەندە، بۇ يەردىكى «قوينىڭ قوزىسىدەك ياۋاش، بىچارە ئۇيغۇرلار» نىڭ يۇمشاقلىقىدىن بېپەرۋا، نادانلىقىدىن ئاڭقاۋ بولۇپ كېتىشكەنلىكىنى ھېس قىلىشقانىدى. شۇنداق، نامراتلىق، قاششاقلىق تەرەققىي قىلىپ مەلۇم دەرىجىگە بېرىپ يەتكەندە، ئادەملەر جىن - شەيتانغا ئايلىنىپ كېتىشىدۇ، بىر - بىرىگە كۆڭۈل بۆلۈشمەيدىغان، تىرىك ئادەمنىمۇ ئەرۋاھ دەپ قارايدىغان، ھەتتا ئەڭ يېقىن قان - قېرىنداشلىرىغىمۇ لەلەكشىپ

① فۇ خۇمن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 10 - جىلد.
② بىچاڭ: «چېگرىنى قوغداش ئىشلىرىغا ئائىت خاتىرىلەردىن قىسقارتىلما».

يۇرگەن قارا سايە دەپ قارايدىغان بىپەرۋا ئادەملەرگە ئايلىنىپ قېلىشىدۇ. دېمەك، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ تۈيۈق يولىغا كىرىپ قېلىپ، بار - يوقنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ قالغان بۇ ئادەمسىياق ئوبرازلار جىسىمسىز جىن - شەيتانلار بىلەن ناھايىتى ئاسانلا ئارىلىشىپ كېتىدۇ!

خاقانى چىن چەنلۇڭ چەت - چېگرا جايلاردىكى بىسۇپىلىنغان ئەللەرگە ھەمىشە قوللىنىپ ئادەتلەنگەن يۇرتدارچىلىق سىياسىتى بويىچە تېخى بىسۇپىلىنمىغان مۇلكىي قەشقەرىيىدىمۇ «دىنىنى ئىسلاھ قىلىش ئەمما ئۆرپ - ئادەتتىگە تەگمەسلىك؛ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا ئارىلىشىش ئەمما مۇڭاپىقىلىرىغا تەگمەسلىك»[1] تەك ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يولغا قويماقچى بولدى. شۇڭا، چەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى[2] يازدا خاقانى چىن قوشۇنلىرى جۇڭغارىيىنى تۇنجى قېتىم بىسۇپالغاندىن كېيىن بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا چاھان ئاكا - ئۇكا ئىككىسىنى «ئۇيغۇرلارغا باش قىلىپ ئەۋەتىپ، پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۇلارنىڭ قولى بىلەن قەلەمىي تەسىررۇپىغا[3] ئالماقچى بولدى. . . »

چەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى قەمەرىيە 6 - ئاينىڭ بېشىدا جۇڭغارىيە تۇنجى قېتىم خاقانى چىننىڭ تەسىررۇپىغا ئۆتتى. خاقانى چىن چەنلۇڭ چېگرىنى تىنچلاندۇرغۇچى سانغۇن جاۋخۇيغا بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھاننى دەرھال ئاستانىگە - خاننىڭ ھۇزۇرىغا تەزىمگە ئەۋەتىش ھەققىدە يەنە بىر قېتىم يارلىق چۈشۈردى. جاۋخۇي جۇڭغارىيىنىڭ يېڭىلەتىن خاقانى چىننىڭ تەسىررۇپى ئاستىغا ئېلىنغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بۇرھانىددىن خوجا ئاستانىگە بېرىپ، خاننىڭ مۇبارەك جامالىنى كۆرۈپ يانسا،

---

① چې يۈنشى: «سەلتەنىتىمىزگە قارام ۋاسسالار ھەققىدە قىسقىچە ئىزاھات. مۇقەددىمە».

② مىلادى 1755 - يىلى.

③ قەلەمىي تەسىررۇپ - «تىنچ يول بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىش» دېگەن مەنىدە.

خوجا جاهان ئىلىبالىقتا قېلىپ، بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنى باشقۇرۇپ تۇرسا» دەپ ئىلتىماس قىلدى.

بىراق، مۇشۇ مەزگىلدە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئەسلىدە جۇڭغارلارغا بېقىنغان ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇۋاھاب بىلەن ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى خوجەسلەر ئېرەن قابۇرغىغا قېچىپ كېلىپ ئاقسۇ بىلەن ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ جاھان خوجا ئەرشى تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. ئەھۋالدا جىددىي ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن، جاۋ خۇي يانداش سانغۇن ئامۇرسەنا بىلەن مەسلىھەتلىشىپ بۇرھانىددىن خوجىنىڭ خاقانى چىنىنىڭ ئاستانىسىنى تاۋاپ قىلىش ۋاقتىنى كېچىكتۇرۇشنى قارار قىلدى ۋە ئۇنى مۇلكىي قەشقەرىيىگە خاقانى چىن لەشكەرلىرىنى باشلاپ بېرىپ، مۇسۇلمانلارنى ئەل بولۇشقا ئۇندەشكە ئەۋەتمەكچى بولدى.

* * *

دانىيال خوجىنىڭ ياقۇپ خوجا (جاھان خوجا ئەرشى)، ئايۇپ خوجا، يۈسۈپ خوجا، نىزامىددىن خوجا (خامۇش خوجا) ۋە ئەبەيدۇللا خوجا ئىسىملىك بەش ئوغلى جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئېلىبالىقنىڭ ئېرەن قابۇرغا دېگەن يېرىدە تۇرغاقلىقتا تۇرۇلغانىدى. دانىيال خوجا مىلادى 1735 ـ يىلى كېسەلدىن ساقىيالماي يەكەندە ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، جۇڭغار خانى «ھوقۇقىنى پارچىلاپ ئىدارە قىلىش» چارىسى بويىچە، ئۇنىڭ تۆت ئوغلىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى تۆت چوڭ شەھەرگە باش قىلىپ قويغانىدى.

خاقانى چىن يۇڭجېڭ ۋە چەنلۇڭ سەلتەنەت سۇرگەن يىللاردا، خاقانى چىن بىلەن جۇڭغارىيە ئوتتۇرىسىدا جۇڭغارىيىنى تالىشىپ قاتتىق ئۇرۇش پارتلىدى. جۇڭغارىيە خانى سېۋان

ئارابدان جۇڭغارىيىدىن نەچچە باراۋەر كۆچلۈك بولغان قۇدرەتلىك ئىمپېراتورلۇق — مانجۇ خاقانلىقىغا دۇچ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، جۇڭغارىيە خانى غالدان ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغارىيە شاھزادىلىرى تەخت تالىشىپ يېغا ـ غەلىيان كۆتۈرۈشۈپ زادىلا تىنچىشمىدى. ئىچكى ۋە تاشقى جەھەتتە قاتمۇ ـ قات قىيىنچىلىققا بوغۇلغان جۇڭغارىيە خانلىقى تېزلا ئاجىزلىشىپ، مۇلكىي قەشقەرىيىگە ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇنداق پايدىلىق ۋەزىيەتتە، يەكەننى باشقۇرۇۋاتقان ياقۇپ خوجا — جاھان خوجا ئەرشى دەرھال قالغان خوجىلارنى باشلاپ جۇڭغارلارغا قارشى مىللىي ئازادلىق تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ مىللىي خانلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. جۇڭغارلارنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇمى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئاستىدا جان تالىشىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقى دەرھال جاھان خوجا ئەرشىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، تۇشمۇ ـ تۇشتىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، جۇڭغارلارنى ھەرقايسى شەھەرلەردىن قوغلاپ چىقاردى. مىلادى 1753 ـ يىلى كۈزدە، جاھان خوجا ئەرشى قوشۇنلىرىنى باشلاپ جۇڭغارلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئاخىرقى ئىستىھكامى بولغان ئاقسۇغا يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدىغان كۆزى يەتكەن ئاقسۇ ھاكىمبېگى ئابدۇڭاھاپ بىلەن ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى خوجەسىلەر دەرھال مانجۇلاردىن ياردەم تىلەپ ئېرەن قايۇرغىغا قېچىپ كەلدى. . .

* * *

مىلادى 1755 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى، مانجۇ ئىشغالىيەتچى دائىرىلىرىنىڭ قالماق كۈرەدىكى بارگاھىدا

مۇلكىي قەشقەرىيىگە ئەسكەر چىقىرىش ئۇستىدە جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى. بۇ كېڭەشكە قاتناشقانلار ئىچىدە خاقانى چىننىڭ غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى چەپقول سانغۇنى، سابىق ئۇيغۇر تەيجىسى باغىبەندى، غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئوڭ قول سانغۇن جاۋ خۇي، يانداش سانغۇن ئامۇرسەنا ۋە سالارلار بار ئىدى.

مانجۇلار جۇڭغارىيىنى تۇنجى قېتىم بېسىۋالغاندىن كېيىن خاقانى چىن «كۇچلۇكلەرنى بۆلۈپ پارچىلاش چارىسى»[1] بويىچە «ئۇيغۇرلارغا تۆت خان قويۇپ، تۆھپىسىگە قاراپ ئوتتۇغات بېرىپ، ئەجرىگە قاراپ ئىشلىتىش»[2] نى قارار قىلدى ۋە ئۇيغۇر تۆرىسى چىلىننى ئۇيغۇرلارنىڭ دۆربىت قەبىلىسىگە، ئامۇرسەنانى خۇيت قەبىلىسىگە خان قىلىپ تەينىلىگەنلىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. ئامۇرسەنا‌غا قوش شاھزادىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىپ، ئۇنى قوش شاھزادىلىك ئوتۇغاتىدىن بەھرىمەن قىلدى. خاقانى چىننىڭ بۇ قارارى ئامۇرسەنانىڭ سىياسىي قارا نىيىتى بىلەن تامامەن قارىمۇ - قارشى ئىدى. ئەسلىدە ئۇ مانجۇلارنى جۇڭغارىيىگە باشلاپ كىرىشتىن ئىلگىرىلا ئۆزىنى جۇڭغارلارنىڭ تۆت قەبىلىسىنىڭ چوڭ خانى غالداننىڭ سېرىنىڭ مۇھۇرنى ئۆزىنىڭ نامىدا ھەرقايسى قەبىلىلەرگە چۈشۈرۈلىدىغان پەرمانلارغا بېسىپ يۇرگەنىدى. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ كۇچىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، قازاق، قىرغىزلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش نامى بىلەن ھەرقايسى قەبىلىلەردىن توققۇز مىڭ جۇڭغارنى ئۆز قول ئاستىغا يۆتكىۋالغانىدى. بىراق، خاقانى چىن چەنلۇكۈنىڭ «كۇچلۇكلەرنى بۆلۈپ پارچىلاش چارىسى» ئامۇرسەنانىڭ جۇڭغارلارغا باش خان بولۇپ، مۇلكىي تۈركستاننى ئۆز ئالدىغا

① جياۋلىيەن: «چىرقىراق شىپالىق خاتىرىلىرى»، 3 - جىلد، «غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىشنىڭ ئۈتىمۇشى».

② «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 491 - جىلد، چەنلۇكۈنىڭ 20 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى.

سوراش شهرىن چۇشىنى بەربات قىلىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە پۇرسەت كۈتۈپ، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. . .

— بۇگۈن سەركەردىلەرنىڭ چوڭ يىغىنى ئېچىلماقچى، — دېدى ئوڭ قول سانغۇن جاۋ خۇي ۋەزمىن ئاھاڭدا ئىنتايىن راۋان سۆز باشلاپ، — بىز ئۇلۇغ شاھىنشاھىمىز، خاقانى چىن كاڭشى باشلاپ بەرگەن غەربىي يۇرتنى ئېلىشتەك ئۇلۇغ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىمىز دەپ، تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ، چۆل ـ باياۋانلارنى كېزىپ، ئاق قار، كۆك مۇزلارنى كېچىپ، بۇ جۇڭغارىيىنى ئاران ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئالدۇق. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇلكىي قەشقەريە تېخى تەسەررۇپىمىز ئاستىغا ئېلىنغىنى يوق. ئەلھال، ئۇلۇغ شاھىنشاھىمىز كاڭشى باشلاپ بەرگەن، غالىب خاقانىمىز چەنلۇك جانابىي ئالىيلىرى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان بۇ داغدام يولدا بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، سەپنى بۇزماي ماڭىمىزمۇ ياكى بىر ـ بىرىمىزنىڭ سۆزىنى ئاڭلىماي، قارا نىيەتلىك قىلىپ، ئۆزىمىز بىلگەنچە ئىش كۆرىمىزمۇ؟ بۇگۈنكى كېڭەشتە هەممىدىن ئاۋۋال مانا مۇشۇ ئىشنى هەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ!

ئۇ سۆزلەۋېتىپ بىر چەتتە بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ شۇمشىيىپ ئولتۇرغان ئامۇرسەناغا هېلىدىن ـ هېلىغا قاراپ قويياتتى.

— ئەلھال، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى ئۇ بارغانسېرى قىزىپ ئىنتىلىك سۆزلەپ، — جەنۇبتىكى مۇسۇلمان يۇرتلىرىنىڭ جۇڭغارلارنىڭ تەسەررۇپىدىن ئاجراپ چىققانلىقىغا ئاسمان خۇداسىنىڭ بىزنى ئۇ يەرلەرگە ئىگە بولۇشقا ئۇندەۋاتقانلىقى بولماي نېمە؟ بىراق، بىزلەر هەممىمىز ئۇ يەرلەرنىڭ ئەلمى ـ تەلمىسىدىن خەۋەردار ئەمەسمىز. ئەڭ ياخشىسى، بىزلەرنى ئۇ

يەرلەرگە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆزلىرى باشلاپ بارغىنى تۈزۈك!

جاۋ خوي ئەنە شۇنداق سۆزلەپ تۇرۇۋاتقاندا، قەشقەرلىقتەك كىيىنگەن بىرەيلەن ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭغا قول قوشتۇرۇپ قوللۇق بىلدۇردى. ئۇ ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى خوجەسى ئىدى.

— دارېن جانابلىرىغا مەلۇم بولغايكى، — دېدى ئۇ يۇمشاق سۆزلەپ تۇرۇپ، — جاھان خوجا ئەرشى نەچچە مىڭ توپىلاڭچىنى باشلاپ كېلىپ، ئاقسۇ بىلەن ئۇچتۇرپانغا تېگىش قىلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بوچى، قىپچاق ۋە قۇشچى قوۋملىرى بىرلىشۋېلىپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، بەشتۇگمەن، دولان، سايرام قاتارلىق يۇرتلارنى بۇلاپ ـ تالاپ، پۇقرالارنى پاراكەندە قىلدى. بىزلەر بېرىپ تېگىش قىلايلۇق دېسەك، كۇچىمىزنىڭ يەتمەسلىكىدىن ئەنسىرىدۇق. شۇڭا سەركەردە جانابلىرىنىڭ خاقانى چىنىنىڭ تەڭرى قوشۇنلىرىنى باشلاپ بېرىپ بىزكىم سابىق بەگ ـ خوجىلارنى ئوت ئىچىدىن قۇتقۇزۇۋېلىشلىرىنى ئىلتىجا قىلىمىز!...[1]

— ۋاي داد، كەرەملىك زاتى ئالىيلىرى، — دەپ چۇقان كۆتۈردى ئاقسۇ ھاكىمبېگى ئابدۇۋاھاب خوجەسىنىڭ ئارقىسىدىنلا، — مۇنداق قىلسىلا، مۇنداق ئۇ يەرلەرنى ئۆز تەسەررۇپلىرىغا ئالماقلىرى شامنى پۈۋ دېگەندەك ئاساندۇر!

— قېنى، ئەئيانىم تارتىنماي ئېيتىپ باققىنچۇ، قولۇقۇم سېنىكىدە، — دېدى جاۋخوي ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

— ئىلىدا ئەھمەد خوجا دېگەننىڭ ئىككى ئوغلى بار. ئۇلار ئاق داستار خوجىلارنىڭ پېشۋالىرىدۇر. ئەلەپپۇس، قەشقەرنىڭ خەلقىنىڭ خوجىلىرىدۇر. ئەگەر خاقانى چىن لەشكەرلىرى بىرلە ياكى قالماق ئەسكەرلىرى بىرلە بۇ ئىككى خوجىدىن بىرىلا قېتىلىپ لەشكەر باشى بولۇپ بارسا، ئۇلار تەرەپلەردە ئىلى ئىچرە

① قۇ خۇەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 11 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئاي.

تۇرغان خوجىلار خان بولدى، دەپ شۇھرەت بېرىلسە، سۆز تارقىتىلسا، تامام ئاق داستارلار بىجەك، بىجىدەل بۇلارنىڭ ئىتائەتلىرىگە كىرۈرلەر، شەھەرلەر مۇسەخخەر بولغاندىن كېيىن بۇ خوجىلارنىڭ تۇرار - تۇرماسلىقىنى خان تۆرەم بىلۈرلەر...[1]

— باركاللا، بارىكاللا، — دېدى جاۋ خۇي مەمنۇن بولغىنىدىن كەكە ساقلىنى سىيلاپ، — ئى ئابدۇۋاھاب، سىز ياغدەك خۇشياقىدىغان شېرىن سۆزىڭىز بىلەن بىزلەرنىڭ باش قېتىنچىلىقىمىزنى ئوڭاي قىلدىڭىز. ئەلھال، مۇسۇلمانلار يۇرتىنى بېسىۋالىدىغان پۇرسەت ئەمدى يېتىپ كەلگەندەك قىلىدۇ. «ئىتنىڭ ئېگىسى بولسا، تۆلكىنىڭ خۇداسى بار» دېگەن سۆز بار. تەشەككۇر، تەشەككۇر، بىز سىزلەرنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىنى بېسىۋېلىشىمىزنى تەلەپ قىلىپ بىزگە سۇنغان ئىلتىماسىڭلارنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق. ئەسلىدە بۇرھانىدىن خوجىنى ئاستانىمىزغا ھەزرىتى خاقانى چىن ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك جامالىنى تاماشا قىلىپ، سەلتەنىتىمىزنىڭ مېھىر - شەپقىتىدىن تەسىرلىنىپ قايتىسۇنمىكىن دەپ ئويلىغاندۇق، ئەلھال، مۇسۇلمانلار يۇرتىنى بېسىۋېلىش - ھازىرقى ھەممىدىن زۆرۈر ئىش بولۇپ قالدى. شۇڭا، بۇرھانىدىن خوجىنى سىزلەرگە باش قىلىپ، قوشۇن بىلەن جەنۇبقا ئەۋەتەيلى!

— ۋاي شۇنداق بولمامدىغان، — دەپ چۇرقىراشتى قالغان سانغۇنلارمۇ تەڭلا، — بۇرھانىدىن خوجا ئاستانىگە كېيىن بېرىۋالسىمۇ بولىدۇ. مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ھازىر ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئالماي يەنە قاچانغىچە ساقلايمىز!...

شۇنداق قىلىپ خوجەسى بىلەن ئابدۇۋاھابنىڭ كۆرسەتكەن

---

① «تارىخىي نادىرىيە»، قولىيازما.

ئەقلى بويىچە مۇلكىي قەشقەرىيىنى بېسىۋېلىشقا قوشۇن ئەۋەتىلىدىغان بولدى. بۇرھانىدىن خوجا جاۋخۇي ، ئامۇرسەنالارنىڭ مانجۇ ـ موڭغۇللاردىن تۇزۇلگەن ئىستېلاچى قوشۇنىغا سەردار قىلىپ تەينىلەندى. مانجۇ قوشۇنىنىڭ ياساۋۇلى تولۇنتايىنى تۆت يۈز مانجۇ، مىڭ جۇڭغار چېرىكىگە ئەمىر لەشكەر قىلىپ بۇرھانىدىن خوجىغا قوشتى. دانىيال خوجا ھاكىمىيەت تۇتقان مەزگىللەردە قەشقەر، قاغىلىق، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، سايرام، مەكىت قاتارلىق جايلاردىن ئىلىبالىققا پاناھداپ قېچىپ كېلىۋاتقان توقساندىن ئارتۇق ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجىلارمۇ مانجۇلارنىڭ ۋەدىسى بويىچە كەلگۈسىدە تۆھپە ـ ئەجرىگە قاراپ بېرىلمەكچى بولغان قەشقەرىيە يۇرتلىرىنىڭ ئەمەل ـ مەنپەئەتلىرىنىڭ تەمەسى بىلەن گول بولۇشۇپ، مانجۇلاردىن ھېچقانداق نەرسىسىنى يوشۇرۇشمايدىغان، ئەستايىدىل خىزمەت كۆرسىتىدىغان ساداقەتمەنلەردىن بولۇشقا ئالدىراشتى ۋە ھايال بولۇشمايلا مانجۇ ـ موڭغۇل قوشۇنىغا خەتلىنىپ، بۇرھانىدىن خوجىنىڭ بايرىقى ئاستىغا جەم بولۇشتى. مىلادى 1755 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى سەھەردە، خاقانى چىننىڭ بۇرھانىدىن باشچىلىقىدىكى تۇنجى ئىشغالىيەتچى قوشۇنى ئېرەن قاباۇرغىدىن مۇزداۋان يولى بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە يۇرۇپ كەتتى. . .

*　　*　　*

ئابدۇۋاھاب بىلەن خوجەسىلەر بۇرھانىدىن خوجا باشچىلىقىدىكى مانجۇ ـ موڭغۇل قوشۇنىنى مىلادى 1755 ـ يىلى قەمەرىيە 7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئۇچتۇرپانغا باشلاپ كەلدى. قوشۇن توشقان دەرياسىنىڭ قاپتىلىدىكى ياركۆۋرۈك دېگەن يەرگە بارگاھ تىكتى.

دەريا ياقىسىدىكى توقايلىقتا تىكىلگەن چېدىرلارنىڭ ئىچىدىكى سېرىق خىتاي ماتاسىدىن تىكىلگەن يوغان چېدىر - بۇرھانىدىن خوجىنىڭ چېدىرى ئىدى. ئۇنىڭ چېدىرى يېنىدا مانجۇ - موڭغۇل قوشۇنىنىڭ سەردارى تولۇنتاينىڭ چېدىرىمۇ بار ئىدى. بۇرھانىدىن خوجا مانجۇ - موڭغۇل قوشۇنلىرىنى باشلاپ بىرنەچچە قېتىم شەھەرگە تېگىش قىلىپ باققان بولسىمۇ ئەمما سېپىلى ئېگىز ۋە مۇستەھكەم بولغان ئۇچتۇرپان شەھىرىگە بېكىنىۋالغان جاھان خوجا ئەرشىنىڭ لەشكەرلىرى سېپىل ئۇستىدىن مانجۇلارنى ئوق - بوران قىلىپ شەھەرگە زادىلا يېقىن يولاتمىدى.

قەمەرىيە 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، تاڭ سۈزۈلگەن چاغ ئىدى. مانجۇلارنىڭ بۈگۈن شەھەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغايدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان جاھان خوجا ئەرشى پۈتۈن شەھەر بويىچە جەڭگىۋار ھالەتكە ئۆتۈشكە پەرمان چۈشۈردى. شەھەر ئاھالىلىرى ھەر كىم ئۆز قاياشى ۋە ئۆز تائىپىسى بويىچە قوشۇن تۈزۈپ، سېپىل ئۇستىدىن ئىستىھكام ئىگىلەپ، ياۋ بىلەن ئاداققىچە ئۇرۇش قىلىشقا ھازىرلاندى. بۇ ئادەملەر ئارىسىدا قول ھۈنەرۋەن كاسىپلار، ياغاچچى - خارەتلەر، تۆمۈرچى - مىسكەرلەر، تاشچى - پالاخمانچىلار، موزدۇز - ئىلمەدۇزلار، كۆنچى - تاسمىچىلار بار ئىدى. ئۇلار بۇ ئىستىھكاملاردىن ئۆزىگە تېگىشلىك ئورۇن ئېلىشقانىدى. ھەتتا سودا - سېتىقچىلارمۇ ئۆز ئادەملىرى بىلەن ئايرىم ئورۇن تۇتۇشقانىدى.

جاھان خوجا ئەرشى ئۆزىنىڭ ئېغىر - بېسىقلىقى، جىگەرلىكلىكى ۋە قىلىنى قىرىق ياردىغان تەدبىرلىكلىكى بىلەن نۇرغۇن سوقۇشلاردا پىداكارلىق كۆرسەتكەن تەجرىبىلىك سەركەردە ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاپئاق ئۇچتەك ئاقارغان ساقىلىغا ماس كېلىدىغان يايلىسى تەكشى قىرقىلغان ئاق ئاتقا مىنىپ،

سەدىق خوجا دېگەن ئوغلى بىلەن شەھەر مۇداپىئەسىنى تەكشۈرۈپ يۈرەتتى. ئۇ شەھەرنى قوغداۋاتقانلارغا ئەمىر لەشكەر ئىدى.

— خەندەكلەرنى سۇ بىلەن تولدۇرۇڭلار، — دېدى جاھان خوجا ئەرشى سېپىل ئۈستىدىن تۆۋەنگە قاراۋېتىپ، — لەنىتى مانجۇلار چۆكۈپ ئۆلگۈدەك لىق سۇ قويۇلسۇن. سېپىل ئۈستىگە قاياناق سۇ، موم قاينىتىدىغان داش قازانلار، پالاخمان تاشلىرى، دومىلىتىدىغان لىم ياغاچلار تەييارلىنىپ تەخلەپ قويۇلسۇن، لەشكەرلەر قىلىچلىرىنى چاقلاتقانمۇ - يوق، ۋاشاقلىرىنىڭ ئۇچىنى بىلىگەنمۇ - يوق، مىلتىقلىرىغا دورا چىڭدالغانمۇ - قانداق؟ ئەمىر لەشكەر، سىز بۇ ئىشلارنى تەركە قىلىپ، بىر - بىرلەپ تەكشۈرۈپ، نەتىجىسىنى ماڭا مەلۇم قىلىڭ!

— باش ئۈستىگە! — دەپ جاۋاب بەردى سەدىق خوجا پۈتۈھى دەرھال. سەركەردىنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان جەڭچىلەر دەرھال ئورنىدىن تۇرۇشۇپ، ئۈستۈاشلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، قورال - ياراقلىرىنى رەتلەشتى. بەزىلىرى ئۈستىگە قۇياق - ساۋۇتلىرىنى كىيىۋېلىشتى.

— لەھە ۋەلە قۇۋۋەتتە ئىللا بىللەھىل ئەلىيۇل ئەزىم! — پۈتۈن سېپىلىنىڭ ئۈستىدە جاھان خوجا ئەرشىنىڭ ۋەزمىن ئاۋازى ياڭرىدى، — قېرىنداشلار، جەڭ مەيدانىدىن چېكىنمىگەن جەسۇر ئوغلانلار، مېنىڭ سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار! مەن بۇگۈن كېچە چۈشۈمدە جامالى بەكامال، ھەزرىتى شاھى مەردان، ئەمرۇل مۇئمنىن ئىمام مۇتتەقىن، ئەسەدۇللاھ ئەل غالىب ئەلى ئىبنى تالىپ كەرەمۇللاھ ۋەجھۇنى كۆردۈم. ئۇل ئالىيجاناب ماڭا سىلەرنى باشلاپ ياۋۇغا ئارسلان كەبى ئېتىلىشىمغا پەرمان بەردى! ئەلھال، ئەزەلدىن بىز بىلەن ھېچقانداق گىنە - ئاداۋىتى بولمىغان بۇ خاقانى چىن جىم ياتقان خەلقىنىڭ ئۈستىگە نېمىشقا باستۇرۇپ كېلىدۇ؟ ئۇلارنىڭ مەقسىتى نېمە؟ ئۇلار بىزنىڭ خاتىرجەم تۇرمۇشىمىزنى ۋەيران قىلماقچى. خاقانى چىن تېخى

يېقىندىلا پۈتۈن جۇڭغارىيە مەملىكىتىنى بېسىۋالغانىدى. ھالا بۇگۈن يەنە بىزنىڭ تۈپرىقىمىزغا قول سالماقچى بولۇۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئېنىق: ئۇلار بىزنىڭ ۋەتىنىمىزنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلماقچى، بايلىقىمىزنى تالان ـ تاراج قىلماقچى. بۇنىڭدىن ئۇچ قەرنە[1] ئىلگىرى، لەنتى داستارلارنىڭ پىرى خوجا ئاپاق ئۇل ۋەتىنىمىزگە ئاداۋەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، تەپرىقات تىكىنىنى ئۆستۈرگەنىدى ھەم ئۇنى ئاز دەپ، ۋەتىنىمىزگە قالماق باسقۇنچىلىرىنى باشلاپ كېلىپ، خەلقىمىزنى ئۇلارغا قۇل قىلىپ بەرگەنىدى. بېشىغا ئۇرۇپ قويسا تاكى تاپىنىغىچە يۇمشاپ كېتىدىغان بۇ لەنتى داستارلارنىڭ سەردارى بۇرھانىدىن خوجا ئەمدى مانجۇلارنى باشلاپ كەلدى. دۇشمەن مانا ئالدىمىزدا تۇرۇپتۇ. ئەمدى كىندىك قېنىمىز تۆكۈلگەن ئانا تۇپراقنىڭ، يەر، سۇ، يۇرت، ماكانىمىزنىڭ، خوتۇن ـ بالىلىرىمىزنىڭ، ئاتا ـ ئانىلىرىمىزنىڭ، ئىززەت ـ ئابرويىمىزنىڭ ۋە ئەركىنلىكىمىزنىڭ تەقدىرى سىلەر باھادىر ئوغلانلارنىڭ قولىدا تۇرۇپتۇ. ھازىر، مانجۇلار شەھەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم باشلايدۇ. بىرىنكىلارمۇ چېكىنمەكىلار! مەن ئاخىرقى بىر تامچە قېنىم قالغۇچە سىلەر بىلەن بىللە!

سەركەردىنىڭ قاپىقى تۇرۇلگەن بولسىمۇ، ئەمما چىرايىدىن ۋەزمىنىلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرىدىن جەسۇرلۇق ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى.

سېپىلدىكىلەر ئۇنىڭ سۆزىگە قىسقا ـ قىسقا ئەمما جاراڭلىق جاۋاب بېرىشتى:

— شەھەرنى جان تىكىپ قوغدايمىز! ھەرگىز چېكىنمەيمىز! ئاخىرقى بىر ئادىمىمىز قالغۇچە ياۋ بىلەن ئاداققىچە ئېلىشىمىز!

---

① بىر قەرنە 30 يىلغا تەڭ.

ئۇلارنىڭ سادالىرى مانجۇلار ئاتقان توپ ئوقلىرىنىڭ گۈلدۈرلەپ پارتلىغان ئاۋازلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. مانجۇلارنىڭ ئومۇمىي ھۇجۇمى باشلانغاندى. تاڭ سەھەردىن باشلانغان قاتتىق جەڭ تاكى كۈن مۆلجەر تاغنىڭ كەينىگە ئولتۇرغانغا قەدەر داۋاملاشتى. مانجۇلار شەھەرگە ئارقىمۇ - ئارقا ئالتە داپقۇر ھۇجۇم قىلدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ھۇجۇمى قەلئەدىكىلەرنىڭ قەيسەرلىك بىلەن كۆرسەتكەن قارشىلىقلىرى تەرىپىدىن ئۇدا ئالتە داپقۇر بېتچىت قىلىنىدى. ئاخىر مانجۇلار سېپىل بويلىرىدا ئۆلۈكلىرىنى قالدۇرۇپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولۇشتى. سېپىل ياقىسىدىكى تۆپىلىكنىڭ ئاستىدا بىر ياش مانجۇ پۇتلىرىنى ئىككى تەرەپكە سوزۇپ قىپقىزىل قانغا مىلەنگەن ھالدا مىدىر - مىدىر قىلماي جىم ياتاتتى؛ قان بىلەن قېتىپ قالغان ئۇستىدىكى يان ئىزمىلىك قارا ماتا نىمچىسىنىڭ ئالدى پەشلىرى بەدىنىگە چاپلىشىپ قالغان. ئۇزايىدىن قارىغاندا، ئۇ بۇ شاد - خۇرام دۇنيادىن خوشلاشقاندەك قىلاتتى. بىرمۇنچە مانجۇ - جۇڭغار چېرىكلىرىنىڭ باشلىرىغا قىلىچ تەگكەن، گاھىلىرىنىڭ بولسا باشلىرى تېنىدىن جۇدا قىلىنغان، گاھىلىرىنىڭ پۇت - قوللىرى چېپىپ تاشلانغانىدى...

مانجۇلار شەھەرگە قاتتىق تېگىش قىلىپ پايدا ئالالمىغاندىن كېيىن دەرھال ئۆز تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر بولۇشتى. ئۇلار ئەمدى ئىلىبالىقتىن يېتىپ كېلىدىغان يارەمچى قىسىملارنى كۈتۈپ، شەھەرنى ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ بىرتەرىپىنى بوش قويۇپ ئەمما ھۇجۇم قىلماي، شەھەردىكىلەرنى قېچىشقا مەجبۇرلىماقچى بولدى. شەھەردىكىلەر شەھەرنى تاشلاپ قېچىپ تۇزلەڭلىككە چىققاندا، مەيدان ئۇرۇشى ئارقىلىق يوقاتماقچى ئىدى. شۇڭا ئۇلار شەھەرنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى قاقشال يولنى ئېچىپ قويۇشتى...

مانجۇلار شەھەرنى ئۈچ ئايدىن بېرى قورشاپ يانقان بولسىمۇ

ئەمما شەھەرگە تۇزۇك ھۇجۇم قوزغاپ باقمىدى. ئىلىبالىقتىن لەكمىك، لەكمىك مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ يارىدەمگە كېلىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى سوغۇق خەۋەر تۇشمۇ ـ تۇشتىن كېلىشكە باشلىدى. ئەگەر مانجۇلار شەھەر بۇزىدىغان چېقىن توپ ئىشلىتىپ سېپىلغا ھۇجۇم قىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا شەھەردىكىلەرنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۇلكى خەۋپ ئاستىدا قالىدىغانلىقى جاھان خوجا ئەرشىگە بەش قولدەك ئايان ئىدى. «كۇچ بىلەن ئېلىشىشقا بولمىسا، ـ دەپ ئويلىدى ئۇ، — ھىيلە ئىشلىتىپ دۇشمەننى پارچىلاپ، بۇرھانىدىن خوجىنى تارتىپ باقساممىكىن يە؟»

بىر كۇنى كېچىسى، جاھان خوجا ئەرشى توختى ئىشان، نىياز بەگ ئىشان ۋە بەھرەم بەگ ئىشان دېگەنلەردىن بۇرھانىدىن خوجىغا مانجۇلاردىن قول ئۇزۇپ، يورۇقلۇق تەرەپكە ئۆتۈشكە ئۇندەپ خەت چىقاردى.

«... بىزلەر بولساق ئەۋلادى پەيغەمبەرلەردۇرمىز، — دېيىلگەنىدى ئۇنىڭ بۇرھانىدىن خوجىغا يازغان خېتىدە، — بىزلەرگە ئەھلى كۇپپارلارنىڭ ئازارقىسىغا كىرىپ، مۇسۇلمانلارنىڭقېنىنى تۆكمەك جايىز ئەمەسدۇر. باباڭىز ھەزرىتى ئاپاقمۇ دۇنيادىن ناشايان ئىشلارنى قىلىپ ئۆتتى. بۇ يۇرتقا قالماقلارنى باشلاپ كېلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قانلىرىنى تۆكۈپ، مۇسۇلمانلارغا ھېچبىر كاپىر سالمىغان زۇلۇملارنى سالدى. ئاقۇۋەت، خۇدانىڭ قەھر ـ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ قارا يۇز پېتى دۇنيادىن كەتتى، تا ھازىرغا قەدەر خەلق ئۇنىڭغا نەپرەت ـ لەنەت ئوقۇماقتا. ھازىر سىز ھەم باباڭىزنىڭ ماڭغان يولىغا مىراسخور بولۇپ ماڭدىڭىز. مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇستىگە كاپىرلارنى باشلاپ كەلدىڭىز، خەلقىنى ئالەمدىن ئۇيالمىدىڭىز، خۇدادىن قورقمىدىڭىز، قىساسلىق جاھاندۇر بۇ! چۇنكى بۇ جاھان خۇددى يولۇچىلار كېلىپ ـ كېتىپ تۇرىدىغان چوڭ كارۋان سارايغا ئوخشايدۇ. گويا بىر كېچە قونۇپ

ئۆتكىچىلىك ئارىلىقتا رازى بولىدىغانلارمۇ، نارازى بولىدىغانلارمۇ بولىدۇ. سىز ۋە بىزمۇ خۇددى ئاشۇ سارايغا كىلىپ قونغان يولۇچىلاردۇرمىز. بىز بۇ سارايغا كىلىپ قونغاندىن بۇيان ئۇنىڭدىن نارازى بولمىدۇق. چۈنكى، تىلەك - ئارزۇلىرىمىز ئورۇندالدى. مۇبادا، سىزنىڭمۇ ئورۇندالمىغان تىلەك - ئارزۇلىرىڭىز ھېلىمۇ بولسا، پۇرسەت باردۇر. كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈڭ، قاراڭغۇلۇقنى تاشلاپ، يورۇقلۇققا چىقىڭ! بىز ئاكا، سىزلى ئۇكا، ئەگەر مۇشۇ سۆزىمىزنى قوبۇل قىلسىڭىز، مانا تەخت - سەلتەنەت! بىز تەخت - سەلتەنەتنى سىزگە تاپشۇرۇپ، سىزگە مۇبارەك بادلىق قىلۇرمىز. بىز بىر بۇلۇڭدا جانابي ھەقنىڭ ئىبادىتىنى قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزۈشكە رازى! مېنىڭ يېشىم يەتمىشتىن ئاشتى. ئەگەر شەيتانىنىڭ نۇقتىسىدىن ئاجرىماي، شەقىلىق بىلەن تۇرسىڭىز، ئۇرۇشمەن دېسىڭىز، بۇمۇ ئۆزىڭىزنىڭ ئىختىيارىڭىزدۇر. بىزمۇ تەييار، ئەر كىشىنى ئاللاتائالا جەڭ ئۇچۇن يارالقان. . . »[1]

بۇرھاندىن خوجا خەتنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن سوغۇق كۆلۈپ قويدى - دە، ئەلچىلەرگە تەتۇر قاراپ جىم ئولتۇرۇۋالدى. بىر ھازادىن كېيىن ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، چىشىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ:

— جاھان خوجىنى ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى تۇتۇۋالىدىغان بولسام، بوغۇزلاپ قېنىدا تۆگمەن چۆرگىلەتمەيدىغان بولسام، ھەزرىتى ئاپاقنىڭ ئەۋلادى بولماي كېتەي! — دېدى غەزەپ بىلەن، — . . . بۇ يارکەند ئىسھا قېيلىرى خىيالى خام بىرلە بۇ يەرگە تەشرىپ ئېلىپتۇرلەر. ئۆزلىرىنىڭ ئىستېداتىنى بىلمەيدۇرلەر. ئامۇرسەنا تۆرە خاقانى چىن قېشىغا بېرىپ، خىتايدىن لەكمىڭ، لەكمىڭ لەشكەر كەلتۇرۇپ، ئىلە

① بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن مۇھەممەت سادىق قەشقەرىنىڭ «تەزكىرەئى ئەزىزان» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988 - يىل 3 - ئاي نەشرى.

ئۇزره تۆره بولۇپ، تەخت ـ سەلتەنەتتە ئولتۇردىلەر. داباچىنى تۇتۇپ هالائەغلال بىرلە نەزەر ـ بەند ئېتىپ، خاقانى چىنغا ئىبەردىلەر. ئىلە ئىچرە جابىجا (جاي ـ جايىدا خاتىرجەم) بولۇپ، نىزام تاپتىلەر. بۇرۇنقى ئالتە ئايلىقچىلىك كېلىدىغان كەڭ قالماق يۇرتى هەممىسى سەرەمجان تېپىپ بەرقارار بولدى. خىتاي لەشكەرلىرى مۇهەييادۇر (تەڭداشسىز غالىبتۇر)، خاقانى چىن باشلىغان ئامۇرسەنا بۇ يۇرتلارنىڭ تەخت سەلتەنىتىنى ۋە خوجىلىقىنى بىزلەرگە ئىلتىپات ئەيلىدى. ئىسهاقىيە خوجىلىرىنى بۇ يۇرتلاردىن پاراكەندە ئەيلەپ، ئىلە ئۇزره چىقىرۇر بولدىلەر... ئەمدى سىلەر خاقانى چىنغا ئامۇرسەنا يارلىقى بىلەن بۇ يۇرتلارنى قويۇپ بېرىپ، ئىلىغا چىقىپ ئامبال، جاساقلاردىن ئۆلۈم گۇناهلىرىنى تىلىسۇن. ياق دېسە، هالا بىزنىڭ دان جىن جاساق بىر مىڭ قالماق لەشكىرى بىلەن كەلدى. تۇرۇمتاي دارىن تۆت يۇز خىتاي لەشكىرى بىرلەن ئەلچى ئورنىدا كەلدى. يەنە بەش مىڭ تاغلىق چېرىك هەم كەلدى. يەنە تۆت مىڭ قالماق لەشكىرى ئاقسۇ تامان ئاتلاندى. خاقانى چىن ۋە ئامۇرسەنانىڭ يارلىقى بىرلە بۇ لەشكەرلەرنى جەم ئەيلەپ، بۇ مەخدۇمزادىلەرنىڭ ئانىسىنىڭ قۇرسىقىدىكىلەرگىچە قويدەك بوغۇزلاپ قەتلە ئەيلەيمىز. بۇ سۆزدە خىلاپلىق قىلساق، خاقانى چىن، ئامۇرسەنانىڭ قولىدا غەزەپكە قالۇرمىز...[1]

بۇرهانىدىن خوجىنىڭ بۇ ۋەهىمىلىك سۆزلىرىدىن قورقۇپ جېنى چىقىپ كەتكۇدەك بولۇپ كەتكەن بۇ ئەلچىلەر باشلىرىنى ئىچىگە تىقىۋېلىشىپ شۇمشىيىپ لام ـ جىم دېمەي ئولتۇرۇشتى.

— ئى مۆھتىبەرلەر، هېچ سۆزلىمەيسىزلەرغۇ؟ — دېدى ئۇچتۇرپان هاكىمبېگى خوجەسى كۇلۇپ تۇرۇپ.

— ئەگەر بىز قورغانىنى سىزلەرگە تاپشۇرساق، بۇ

---

① «تارىخي نادىرىيە»، قولىيازما.

خىزمەتىمىزنىڭ بەدىلىگە بىزگە نېمە مەنسەپ بېرىسىلەر؟ — دېدى نىياز بەگ ئىشان قورقۇپ تۇرۇپ.

— كۆرسەتكەن خىزمەتىڭلار ئۈچۈن خاقانى چىن، ئامۇرسەنا تۆرىنىڭ مەرھەمىتىگە نائىل بولغايسىلەر! — دەپ جاۋاب بەردى ئاقسۇ ھاكىمبېگى ئابدۇۋاھاب.

— ياق، ياق، «باشتا سۆز بولسا، ئاخىردا ئۇن يوق» دېگەن سۆز بار، — دېدى بەھرەم بەگ ئىشان بېشىنى چايقاپ تۇرۇپ، — ھەر بىرىمىزگە بىردىن يۈرتىنىڭ ھاكىمبەگلىك مەنسىپىنى بېرىشكە ماقۇل بولىڭىزلەر. ئاندىن بىز قۇرغاننى سىزلەرگە تاپشۇرايلۇق!

— ئى ھۆرمەتلىك ئەلچى جانابلار، — دېدى بۇرھانىدىن خوجا خوجەسى ۋە ئابدۇۋاھابلار بىلەن كۆز بېقىشۇالغاندىن كېيىن، — ھاكىمبەگلىك دېگەن قانچىلىك مەنسەپ ئىدى؟ ئەگەر سىزلەرنىڭ دالالىتىڭىزلەر بىلەن ئۇل تەرەپنىڭ لەشكەرلىرىدىن خاھى قىرغىز، خاھى يەرلىك بىزنىڭ لەشكەرلەرگە قوشۇلۇپ ياردەم بەرسەڭلار، خانغا، تۆرىگە خەت سۇنۇپ، مونچاق ـ جالالىق، جەركە ـ ئوتىغاتلىق بەشىنچى دەرىجىلىك مەنسەپ ئېلىپ بېرەيلۇق، تامام ئەلنى سىزلەرگە تاپشۇرايلى، بالىدىن بالىغا قالغۇدەك مەنسەپ بېرىپ، بەگ قىلايلى...

* * *

بۇ يەردە ئەسلى گەپنىمىزدىن چەتلەپ مانجۇلارنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى ھەققىدە ئاز ـ تولا توختىلىپ ئۆتەيلى. مانجۇلارنىڭ مەنسەپ دەرىجىسى بېشىغا كىيىدىغان دەڭ قالپاق خىتايىنىڭ قۇبىسىغا قادالغان ئوتىغات مونچىقىنىڭ رەڭگىگە بويىچە ئايرىلاتتى. مەسىلەن، ئەڭ تۆۋەن دەرىجە ھېسابلىنىدىغان توققۇزىنچى دەرىجىدىن باشلاپ سانىغاندا، ئوتىغات مونچىقى

مۇنداق بولاتتى: دىك قالپاق ختايىنىك قۇببىسىغا ئاق مونچاق، سىرىق مونچاق، ئاچ سىرىق مونچاق، توز پەيىى قادالغان پۆپەكلىك كۇل رەڭ مونچاق، ئاق خروستال مونچاق، كۆكۇش مونچاق، توز پەيى قادالغان پۆپۇكلۇك زۇمرەت مونچاق، قىزىل مارجان مونچاق ۋە ئەڭ يۇقىرى دەرىجە ھېسابلىنىدىغان بىرىنچى دەرىجىلىك مەنسەپدارنىڭ ئوتىغاتىغا قىزىل پارقىراق ياكى قىزىل خرۇستال مونچاق بېكىتىلەتتى؛ ھەربىر دەرىجىلىك مەنسەپنىڭ ئوتىغاتى مەنسەپدارلىق تون ـ لىباسىنىڭ ئۈستىگە كەشتىلەنگەن گۇل بىلەن ماس كېلەتتى. ھەربىي ئەمەلدارلار بىلەن مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ بىر ـ بىرىنىڭكىدىن پەرقلىنەتتى. ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ئۇچىسىدىكى مەنسەپدارلىق تون ـ لىباسىغا كۆپىنچە بۆكەن، قاما، ئېيىق، قاپلان، يولۋاس، يىلپىز، شىر ۋە ياككاتاخ قاتارلىق دەرەندىلەرنىڭ رەسىمى كەشتىلىنەتتى؛ مۇلكىي ئەمەلدارلارنىڭ ئۇچىسىدىكى مەنسەپدارلىق تون ـ لىباسىغا كۆپىنچە توكتوكىياڭ، بۆدۇنە، ئۆردەك، لەگلەك، كەكلىك، غاز، توز، قىرغاۋۇل ۋە تۇرنا قاتارلىق چەرەندىلەرنىڭ رەسىمى كەشتىلىنەتتى.

* * *

ئەمدى ئۆز سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. بۇرھانىدىن خوجىنىڭ مانجۇلاردىن مەنسەپ ئېلىپ بېرىشكە ۋەدە قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان بۇ ئىشانلار: «تەسەددۇق، جان تەسەددۇق!» دەپىشىپ يەرگە تاقاشقىچە تەزىم قىلىپ پۇكۇلۇپ كېتىشتى.

— ئى جانابى تەقسىر، — دېدى خۇشامەت بىلەن توختى ئىشان، — «باھار كەلگەندە توشقاننى پىل ئۇۋلىسىدىن ئىزدەش كېرەك» دېگەن گەپ بار. ھۇزۇرلىرىدا سىزلىگە مۇلاقەتتە بولۇپ، ھەر خىل مەسىلە ـ مەسائىل ۋە ھەر خىل چۇشەنچە،

ئىزاھلارنى ئاڭلىدۇق. خىرەلەشكەن كۆڭلىمىز پاللىدە يورۇپ كەتكەندەك بولدى. بۇرۇن بۇنداق ھېكمەتلەرنى ھېچقاچان ئاڭلاپ باقمىغان ئىكەنمىز! ئۇلۇغ كەرەملىك ئاللا خاقانى چىنىنىڭ تېنىنى تازا، ئۆمرىنى خىزىر ئەلەيھىسسالامنىڭكىدەك ئۇزاق قىلغاي ئىلاھىم! ئامۇر سەنا تۆرەمنىڭ يولىنى ئوڭ قىلغاي، ھەزرىتى بۇرھانىدىن خوجام بىلەن خوجا جاھان خوجامنىڭ بېشىغا ھۇمايۇن قۇشى سايە سالغاي! بۇزرۇكلەرنىڭ ۋۇجۇدلەرىنىڭ سەۋەبىدىن ئالەم خەلقىگە رىزقى بېرىلۇر، ئاسماندىن يامغۇر ياغۇر. يەردىن گىياھ ئۇنمەك، يەر يۈزىدىكى ئاپەت دەپئى بولماغى، بەلا دەپئى بولماغى ئۇلۇغلىرىمىزنىڭ بۇ ئالەمدە مەۋجۇت بولماغىنىڭ بەركاتىدىندۇر. ئەگەر بۇ تائىفە خاسلەر يەر يۈزىدە بولمەسلەر بۇ ئالەم بىر لەھزە دەست ـ نابۇت بۇلۇرلەر! ئىلاھا ئامىن! — دەپ بىر ۋاقلارغىچە توختىماي ۋالاقلىدى.

بۇرھانىدىن خوجىنىڭ چېدىرىدىن ئاڭلىنىۋاتقان پاراڭ ئاۋازى ئەمدى بىردىنلا پەسەيدى. چېدىر ئىچىدىكىلەر ئەمدى كۈسۈرلىشىشقا ئۆتتى. دېمەك، بۇ قېتىمقى ئەلچىلىك ئۇچرىشىشىدا جاھان خوجا ئەرشىنىڭ مۇھىم ۋەكىلى بولغان بۇ ئۇچ نەپەر ئىشان «خاقانى چىنىنىڭ قولىدىن مەنسەپ كۆلاھىنى ئېلىپ كىيىدىغان بولدۇق» دەپ، خام تەمەلەرنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئېغىزدا چاينا لەززەتلىنىپ خۇش بولۇپ كېتىشتى ۋە بۇرھانىدىن خوجىغا نىسى ئەمەل ئۇچۇن سېتىلىپ، قارا يۈز خائىن بولۇپ كېتىشتى. بۇرھانىدىن خوجا مانجۇلارغا ۋاكالىتەن ئۇلاردىن قورغانىنىڭ ئىچىدىن ماسلىشىشقا ۋەدە ـ تىل خەت ئالغاندىن كېيىن ئۇلارنى قورغانغا قايتۇردى. جاھان خوجا ئەرشى بولسا ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خىيانەت قىلغانلىقىدىن بىخەۋەر بولغانىنىڭ ئۇستىگە، ئۇلارنى ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى جامە قوۋۇقىغا مۇئەككەل قىلىپ تەينىلىدى.

مانجۇلار ئەتىسى شەھەرگە قىلىۋاتقان ھۇجۇمىنى بىردىنلا جىددىيلەشتۇردى. ئۇچ ئايدىن بېرى قورشاۋدا قالغان ئۇچ شەھىرى يارىدەمگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، ئوق - دورا خوراپ، ئوزۇق - تۇلۇك ئۆكسىگىلى باشلىدى. يارىدار بولۇۋاتقانلار، ئۆلۈۋاتقانلار كۆپەيگىلى تۇردى. يەكەن تەرەپتىن كېلىدىغان يارىدەم نېمىشقىدۇر كېچىكىپ كېتىۋاتقانىدى. ۋەزىيەت بارغانسېرى جىددىيلىشىپ، قوۋۇقنى ئېچىپ مانجۇلارغا تەسلىم بولۇش ھەققىدىكى گەپ - سۆز كۆپەيگىلى تۇردى. بۇنداق بولۇۋەرسە، قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىغا بەرھەم يېتىدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن جاھان خوجا ئەرشى ھەربىي كېڭەش چاقىرىپ شەھەرنى تاشلاپ يەكەن تەرەپكە چېكىنىش ياكى قوۋۇقنى ئېچىپ مانجۇلارغا تەسلىم بولۇش ھەققىدە سۆزىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولدى. بۇ كېڭەشكە سىدىق خوجا قاتارلىق سەركەردە - سەردارلار ۋە بۇرھانىددىن خوجىغا مەخپىي سېتىلغان توختى ئىشان، نىياز بەگە ئىشان، بەھرەم بەگ ئىشان قاتارلىقلارمۇ قاتناشتى.

كېڭەشتە ئالدى بىلەن جاھان خوجا ئەرشى ۋەزىيەتنىڭ يامانلىقىنى بىر قۇر چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەندىن كېيىن سەركەردە - سەردارلاردىن بۇنداق يامان ۋەزىيەتكە قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا ئەقىل سورىدى.

— قىرغىزلاردىن لەشكەر چاقىرىپ، كۈچلۈك بىرلەشمە قوشۇن تۇزەيلى، — دەپ ئەقىل كۆرسەتتى ئەمىرلەشكەر سىدىق خوجا، — يەكەن تەرەپتىن كېلىدىغان يارىدەمنى كۈتۈپ ئۆلگەندىن كۆرە، قۇلانسارىق[1]، سەپەرباي[2]، ئاقچى[3]، قاراجۇل[2]، بايقۇروت[5] ۋە ئۇلۇغچات[6] تەرەپلىرىگە ئادەم ئەۋەتىپ قىرغىز - قىپچاق قېرىنداشلاردىن يارىدەم تەلەپ قىلساق، مانجۇ، قالماق تائىپىلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى چېكىندۈرگىلى بولىدۇ. بۇ ئىشقا مەن

① ②③ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى ئاقچى ناھىيىسى تەۋەسىدە.
④ ⑤⑥ قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىكى ئۇلۇغچات ناھىيىسى تەۋەسىدە.

باراي! بىزنىڭ مۇز داۋانغا ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرىمىزنىڭ ئىپتىشىغا قارىغاندا، خاقانى چىندىن چىققان قارا چېرىكلەر مۇز داۋان يولى ئارقىلىق قارا چۇمۇلىدەك كېلىۋاتقۇدەك. ئۇلار: «ئۆمرىمىزدە ئۇنداق نۇرغۇن قوشۇن كۆرمىگەن» دېيىشمەكتە. ياۋنىڭ جىقلىقىدىن قورقماسلىق كېرەك. ئەڭ قورقۇنچلۇقى ئىرادىمىزنىڭ بوشىشىپ كېتىشى! مۇبادا ئۇيغۇر، قىرغىز، قىپچاقلار ھەممىمىز بىر يۈرەكتىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىدىغان بولساقلا، بىز تەڭداشسىز بولغان بولاتتۇق. شۇڭا، قولىدا پالتا ـ ئارا تۇتالايدىغانلىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى ياۋغا قارشى ئاتلاندۇرۇشىمىز لازىم. بولمىسا، ياۋ بىزنى بىر ـ بىرلەپ يالماپ يۇتۇپ تۇگىتىدۇ!

— «قورقۇنچلۇق قوش كۆرۈنۈپتۇ» دېگەندەك، مەخدۇمزادە ئۆزلىرىنىڭ كۆزىگە ئازغىنە قارا چېرىكلەر ناھايىتى جىق كۆرۈنۈۋېتىپتۇ ـ دە! — دەپ نىياز بەگ ئۇنى مەسخىرە قىلىپ كۈلدى.

— ھەزرىتىم، بىز خەقتە «ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ، دۈشمىنىڭنى شىر چاغلا» دېگەن سۆز بار، — دېدى سىدىق خوجا ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، — ئەل ـ يۇرتىمىزنى ياۋدىن قوغداش ئۈچۈن ياۋغا قارشى ئاخىرقى بىر تامچە قېنىمىز قالغىچە ئېلىشىمىز. بىراق، ياۋ بىلەن قۇرۇق قول ئېلىشقىلى بولمايدىغۇ؟ «كۆپ تۈكۈرسە، كۆل تولۇر» دېگەندەك، ھەربىر ۋەتەنپەرۋەر ئادەمنى ئەتراپىمىزغا يىغىشىمىز لازىم. چۈنكى كىمكى ئۆز ۋەتىنىگە يولۇاسقا ئوخشاش مۇھەببەتكە بېرىلسە، ئۇ ئەڭ كەم دېگەندىمۇ شىرەدەك جەڭ قىلىدۇ!

— بىزغۇ ئۇلاردىن قورقىدىغان ئادەملەردىن ئەمەسمىز! — دېدى نىياز بەگ ئىشان قىزىرىپ تۇرۇپ، — خاقانى چىندىن چىققان قارا چېرىكلەر خۇددى قالماقلاردەكلا مالچى مىجەزلىك كېلىشىدۇ. ئەلھال، مالچىلارنىڭ مىجەز ـ خۇيىنى بىز ئوبدان

بىلمىز. ئۇلار كېلىشى بىلەنلا يۇرت - يۇرتلارنى ئارىلاپ، ئۆيلەرنى ئاقتۇرۇپ، قولغا چىققىدىغان نەرسىلەر بولسا ئېلىپ «بىزگە ئولپان، سېلىق تۆلەپ تۇرۇڭلار!» دەيدۇ - دە، يەنە ئۆزلىرىنىڭ چىققان يېرىگە كېتىشىدۇ. ئۇلارغا نېمە كېرەك بولسا شۇنى بېرەيلۇق، ئۇنىڭلىق بىلەن گادايلىشىپ كەتمەسمىز، چېكىنىپ نەگە بارانتۇق؟ چېكىنمەيمىز. قىرغىز - قىپچاق ئاغىنىلەرگە كەلسەك، ئۇلاردىن ياخشىلىق كۈتكىلى بولمايدۇ ھەم ئىشەنگىلىمۇ بولمايدۇ. ئۇلارغا ئىشەنگەندىن كۆرە، ئۆزىمىزنىڭ قورغىنىغا ئىشەنگىنىمىز تۈزۈك چۈنكى ھەر كىمگە ئۆزىنىڭ كۆينىكى يېقىن! شەھەرنىڭ سېپىلى قېلىن، قۇرغان - ئۇگەكلىرى پۇختا، دەرۋازا - قوۋۇقلىرى مۇستەھكەم، چۆل خەلقى بولغان بۇ قارا چېرىكلەر بۇنداق مۇستەھكەم قورغاننى نېمىسى بىلەن بۇزالايدىكەن؟ مېنى دېسە، ئون بېشى بىلەن ئۇسۇپ باقمىسۇنمۇ قېنى، كىرەلەمدىكەن؟!

— شۇنداقتىمۇ، غەپلەتتە قېلىپ پۇشايمان يېگەندىن كۆرە، ھوشيارلىقنى ئۆستۈرگەن ياخشى، — دېدى جاھان خوجا، — بىزدە «ئارسلاندەك كۈچۈك بولغۇچە، تايغاندەك ھوشۇڭ بولسۇن» دېگەن گەپ بار. قىرغىزلارنى يارەمگە چاقىرىشقا مەنغۇ قوشۇلمەن. ئەمىسە، كېڭەش مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن!

ئاخىر كېڭەش سىدىق خوجىنىڭ تەكلىپى بويىچە قىرغىزلاردىن قوشۇن تەلەپ قىلىشقا قوشۇلدى ۋە بۇ ئىشقا ئەمىر لەشكەر سىدىق خوجا مەسئۇل بولىدىغان بولدى. قورغان مۇداپىئەسىنى تېخىمۇ پۇختىلاشقا دائىر بەزى چارىلەر تۈزۈپ چىقىلدى. كېڭەش تۈگىگەندە، تۇن نىسبى بولغانىدى...

كېچىدە نىقابلانغان ئۇچ ئادەم ئاي قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى جامە دەرۋازىسىغا قاراپ ئىشتىتىك كېتىپ باراتتى. ئەتراپ قازانىنىڭ قارىسىدەك قاراڭغۇ

بولغاچقا، ئۇلارنى ھېچكىم سەزمىدى. ئۇلار تام ياقىلاپ دەرۋازىغا يېقىنلىشىشقا باشلىدى. مانجۇلارمۇ دەل مۇشۇ چاغدا شەھەرنىڭ جامە دەرۋازىسىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. سېپىلدىكىلەر مانجۇلارغا قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقاچقا، دەرۋازىغا يېقىنلىشىپ كەلگەن ھېلىقى شۇبھىلىك ئۇچ ئادەمگە دىققەت قىلمىدى. ئۇلار قوۋۇقنىڭ پولات بىلەن قاپلانغان دەرۋازىسىنى ئېچىدىن تاقاپ تۇرغان يوغان توغرى ياغاچ لوكنى تولىمۇ تەستە ئېلىپ تاشلاپ دەرۋازىنى ئۇلۇغ ئېچىۋەتتى ۋە سىرتتىكىلەرگە ئوت يېقىپ بەلگە بەردى. . .

مانجۇلارغا سېتىلغان توختى ئىشان، نىياز بەگ ئىشان ۋە بەھرەم بەگ ئىشانلارنىڭ خائىنلىق قىلىشى ئارقىسىدا ئۇچتۇرپان شەھىرى ئاخىر قولدىن كەتتى. جاھان خوجا ئەرشى ئازغىنە بىر قىسىم ئادەملىرىنى ئېلىپ قاقشال يولى ئارقىلىق قەشقەر تەرەپكە جىددىي چېكىندى. . .

نەزمە

پاشا توپلانسا يېڭەر پىلنى ئۇرۇپ،
بۇندا كۇچ ـ قۇۋۋەتتە، سالاپەت بار تۇرۇپ.
كۆپ چۇمۇلە بولسا بىردەك ئىتتىپاق،
يىرتىدۇ شىر پوستىنى ئۇجۇقتۇرۇپ.

— شەيخ سەئىدى

بەشىنچى باب

ئامۇرسەنا

«دوستۇڭغا ئۇنچىلىك كۇچ - قۇۋۋەت بەرمە. ئەگەر ئۇ دۇشمەنگە ئايلانسا، سېنى يېڭىۋالىدۇ.»

— شەيخ سەئىدى

مىلادى 1756 - يىلى (چاشقان يىلى) شەمسىيە كالېندارى بويىچە كەبسە 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى. خاقانىي چىننىڭ غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇنى، غەربىي تارام قوشۇنلىرىنىڭ باش بۇغى دالداڭا ئۆزىنىڭ تورغاستىكى ئوردۇگاھىدا خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ يارلىقىنى تاپشۇرۇۋالدى.

«ئاسىي ئامۇرسەنا مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ شاپائىتىگە ۋاپاسىزلىق قىلدى، — دېيىلگەنىدى يارلىقتا، — ئەسلىدە، جۇڭغارىيىنى تىنچىتقاندىن كېيىن ئۇل دەيۇز ئېلىنى قۇترىتىپ، ئىسيان كۆتۈردى. شۇڭا، ئۆتكەن يىلى، سېلىن، يۇباۋ[1] قاتارلىقلارنى ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىشقا پەرمان

① سېلىن، يۇ باۋ (1756 — ؟) — چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرى. ئامۇرسەنا ئىسيان كۆتۈرگەندە جازالاشقا ئەۋەتىلگەن. بىراق، ئامۇرسەنانى قاچۇرۇپ قويغانلىق گۇناھى ئۈچۈن چىڭ ئوردىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ كېتىلىۋاتقاندا جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

چۇشۇرگەنىدۇق. توپىلاڭچىلار كەتكەندىن كېيىن ئەسلىدە قوشۇنىمىز ئاسىي ئامۇرسەنانى قاتمۇ قات قورشۇۋالغان بولسىمۇ بىراق ئۇ ئىككىسى (سېلىن، يۇ باۋنى دېمەكچى — ئاپتوردىن) ئۆز كۆمچىگە چوغ تارتقانلىقتىن پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويدى. ئاسىي ئامۇرسەنا تەنها قېچىپ كەتتى. بىراق، بۇ ئىككىسى قايىل بولماي، يەنە تېخى: «تۇتۇۋالغىلى ئىمكان بار تۇرۇقلۇق تۇتالمىغان بولساقمۇ بېشىمىزغا قانداق گۇناھ ئارتىلسا بىر نۆرى. ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلاپمۇ يېتەلمىگەن تۇرساق، يەنە گۇناھ ئارتامدىكەن؟» دېگىنى قىزىق. ئۇلار زادى نېمە دېمەكچى؟ بىز ئۇلارنى مۇكاپاتلاپ، ئاسىيلارنى يوقىتىشقا تېز تۇتۇش قىلىڭلار، دەپ نەچچە داۋۇر سۆيلىمىدۇقمۇ؟ ئەلھال، خاقانلىقىمىزنىڭ غەربىي تارامدىكى قوشۇنلىرى بىلەن شىمالىي تارامدىكى قوشۇنلىرى قوشۇلغاندىن بېرى، قارا چېرىكلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقى بىرئاز بولسىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. دائىداڭا، خاداخا ئاتارلىق سانغۇنلار قازاق تېغى، ئىسسىقكۆل قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلدى. گەرچە ئابلاي خان بابا قاتارلىقلار تارمار كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئاسىي ئامۇرسەنا يەنىلا قاچۇرۇپ تۇيۇلدى. چۇرۇق قاتارلىقلار ئىككىسى قېتىم تۇتۇۋېلىنىپ، ئىككى قېتىم قاچۇرۇپ قويۇلدى. ئۇلارنى دەرھال ئاستانىگە يەتكۈزۈپ كېلىش ھەققىدە سۇرۇك بەلگىلەپ پەرمان بېرىلگەن بولسىمۇ ئەمما يەنىلا ئىجرا بولمىدى. ئابلاي خان قاتارلىقلارغا تېخىمۇ يىراقتا قېچىپ كېتىشكە پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بېرىلدى. ئۆتكەن يىلى ئىلىبالىق تۇنجى داۋۇر سەلتەنەتىمىز تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن ئاسىيلارنىڭ توپىلاڭلىرى زادىلا ئۆكسۈپ باقمىدى. ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھ ـ ئەرۋاھلىرى بىزنى يۆلىگەنلىكتىن، تەڭرى بىزگە شاپائەت قىلغانلىقتىن، قازاقلارنى تېز تىنچىتىپ ئالالمغان بولساقمۇ، سەلتەنىتىمىز تەرىپىدىن ئىشقا قويۇلغانلىكى ئەيانى ئەمىرلەر قورقۇپ ئالغا

ئىلگىرىلىمەي پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويۇشتى. بۇ بىزدىن ئۆتكەن بىر سەۋەنلىكتۇر! بۇنىڭغا يەنە نېمىمۇ دېيىلىگۈلۈك؟ بەزىلەر: «لەشكەرلەر چارچاپ، ئات ـ ئۇلاغلار ھېرىپ قالدى. قاراقچىلار بولسا تېخىمۇ يىراقتا قېچىپ بېرىۋالدى» دېيىشىپ، بولدى قىلماقچى بولۇشتى. 8 ـ ئايدا بىز ئۇلارغا ئاسىيلارنى بېسىقتۇرۇش جېڭىنىڭ غەلىبىسىنى چوقۇم قولغا كەلتۈرۈش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەن بولساقمۇ ئەمما دالداڭا قاتارلىقلار بۇ پەرمان يېتىپ بېرىشتىن ئىلگىرى: «قازاق تېغى ئەتراپلىرىغا قايتىپ قىشلاپ، ياندۇرقى يىلى ئەتىيازدا داۋاملىق يۇرۇش قىلىشقا ئىجازەت بېرىلسە» دەپ ئوردىغا مەلۇمات يوللاپتۇ. بۇ بىر باھانە بولسىمۇ ئەمما ئەھۋال ناھىنىق بولغانلىقتىن، لەشكەر چېكىنىدۇرۇشكە پەرمان بېرىلدى. بۇنداق ئەھۋالدا ئاسىي ئامۇرسەنا يەنە ھەددىدىن ئېشىشى مۇمكىن. ئۇ بىزنىڭ لەشكەر چېكىنىدۇرگەنلىكىمىزدىن پايدىلىنىپ، ئابلاي خان قاتارلىقلار بىلەن يەنە تىل بىرىكتۇرۇپ، سەلتەنىتىمىزگە ئەل بولغان ھەرقايسى ئەللەرگە بېسىپ كىرىشى مۇمكىن. ئەلھال، ئىلىبالىق ئىشغال قىلىۋېلىنغاندىن كېيىن جاھان ئوڭشالدى. لەشكەر تولۇقلىنىپ، ئوزۇق ـ تۇلۇك سەپلەندى. ئۇيغۇرات قەبىلىلىرى سەلتەنىتىمىزنىڭ شاپائىتىگە قانائەتلىنىپ، پەرمانبەردار بولۇشتى. ئالدىنقى يىللارغا قارىغاندا، ئۇلار كۆپ ئۆزگەردى. ئۇلار ئاسىي توپىلاڭچىلارنى تۇشمۇ تۇشتىن قوغلاپ تۇتۇپ تەڭرى قوشۇنلىرىمىزغا تاپشۇرۇپ بەرمەكتە. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بىز ئۇزاقى يىللا جۇڭغارىيىنى تىنچىتىپ بولۇشنى ئويلىغان بولساقمۇ ئەمما تولىمۇ ئەپسۇسكى، پۇرسەت قولدىن كېتىپ قېلىپ، بىزنى نائۇمىد قالدۇردى. ئۆتكەن يىلى نەچچە ئاي ئىچىدىلا ئىلىبالىق تىنچىتىلىپ، جۇڭغار ئاقساقاللىرى شىكەستە يېدى. كاڭشى، يۇڭجېڭ ئىككى خان ئورۇندىيالماي ئارزۇ بىلەن كەتكەن بۇ ئۇلۇغۋار ئىش ئاخىر بىزنىڭ

دەۋرانىمىزغا كەلگەندە ئاندىن ئورۇندالدى. بۇ تۆھپە تەڭرىنىڭ شاپائىتى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەن، ئەلۋەتتە! بىزمۇ بۇ تۆھپىنى ئۆزىمىزگە مەنسۇپ قىلىۋالمىدۇق. بىراق، ئەئيانى ئەركانلىرىمىزنىڭ سەلتەنىتىمىز ئۈچۈن ئۆز ئەجىر - كۈچلىرىنى تۆھپە قىلىش تۈگۈل، ھېلى ئۇ يەردە، ھېلى بۇ يەردە مەغلۇپ بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغىنىمىزدا قەھرىمىز تاشىدۇ! ئاسىي ئامۇرسەنانىڭ ئارىلىقتا قېچىپ كېتىشى غەربىي تارامدىكى قوشۇنلىرىمىزنىڭ زىممىسىدىكى مەسئۇلىيەتنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. تورغا چۈشكەن گۇناھكارنىڭ جازاغا تارتىلماي تۇرۇپلا قېچىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىسا، تەڭرىمۇ چىداپ تۇرالمايدۇ. ئەزەلدىن تارتىپ ئىسيان كۆتۈرگەن ئاسىي - توپلاڭچىلار ئۇزاققىچە تورغا چۈشمەي يۇرگەن ئىش ئەدە بولغان؟ مەسىلەن، يۇڭجېڭ يىللىرىدا جۇڭغارىيىدە توپلاڭ كۆتۈرگەن لوپساڭ دەنزىڭ بىزنىڭ دەۋرانىمىزغا كەلگەندە قولغا چۈشۈپ جازاغا تارتىلمىدىمۇ؟ خەلقى ئالەمنىڭ نەپرىتىگە قالغان ئامۇرسەنادەك توپلاڭچىلار يەنە قاچانغىچە تورغا چۈشمەي يۇرەر؟ ئۇنىڭ قۇۋمى - قاياشلىرى ئاللىقاچان تۈتۈلدى. ئابغىز، خادان نويۇن، كىشىم قاتارلىقلار ئارقا - ئارقىدىن قولغا چۈشۈپ، ئاستانىمىزغا كەلتۈرۈلۈپ جازاغا تارتىلدى. ئەلھال، ئاسىي ئامۇرسەنا يىراققا قېچىپ بېرىۋالغان بولسىمۇ، ئەمما بىز ئۇنى بىر - ئىككى يىلغا بارمايلا قولغا چۈشىدۇ، دەپ ئويلايمىز. گەرچە پۈتۈن تۆھپە - ئەجىر بىكارغا كەتكەن بولسىمۇ، لەشكەرلىرىمىزنى ۋاقتىنچە دەم ئالدۇرۇۋالغىنىمىز ھەممىدىن ياخشى ئىش بولدى. مۇھاربىيە جەھەتتىكى بۇ ئىشلاردىن مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەر خەۋەر تېپىپ قالسۇن، دەپ ئالاھىدە بۇ يارلىقنى جاكارلىدۇق. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام، چەنلۇك دەۋرانىنىڭ 21 - يىلى، كەبىسە 9 - ئاينىڭ 10 -

كۇنى.»[1]

*　　*　　*

ھۆرمەتلىك كىتابخان، خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ بۇ يارلىقىدا تىلغا ئېلىنغان ئاسىي ئامۇرسەنانىڭ مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ «شاپائىتى» گە قانداق ۋاپاسىزلىق قىلغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشىڭىز ئۈچۈن، گەپنى باشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

*　　*　　*

مىلادى 1754 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ ھاكىمبېگى خوجەسى ئۇچتۇرپانغا پاناھداپ قېچىپ كەلگەن جۇڭغارىيە خانى داۋاچىنى مانجۇلارغا تۇتۇپ بەرگەندىن كېيىن خاقانىي چىن ئاخىرقى ھېسابتا جۇڭغارىيىنى تەلتۆكۈس مۇنقەرز قىلىش مەقسىتىگە يەتكەن بولدى. چەنلۇڭ خان «جۇڭغارىيىگە كۆپ خان قويۇپ، بۆلۈپ ئىدارە قىلىش» چارىسى بويىچە، «ئۇيراتلاردىن تۆت خان تەيىنلەپ، تۆھپىسىگە قاراپ مەرتىۋە، خىزمىتىگە قاراپ ئىنئام بېرىش»[2] نى قارار قىلدى. خاقانى چىن چېلىننى دۆربىت قەبىلىسىگە، ئامۇرسەنانى خۇيىت قەبىلىسىگە، بەنجۇرنى خۇشۇت قەبىلىسىگە، غالزاڭ دورجىنى جوراس قەبىلىسىگە خان قىلىپ تەيىنلىدى ھەمدە ئامۇرسەناغا قوش شاھزادىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىپ، ئۇنى قوش شاھزادىلىك ئوتىغاتىدىن بەھرىمەن قىلىشنى قارار قىلدى. بىراق، خاقانى چىننىڭ بۇ قارارى ئامۇرسەنانىڭ

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 523 ـ جىلد، 8 ـ، 10 ـ بەتلەر.

② جياۋ لىيەن: «چىرقىراق شىپاڭ خاتىرىلىرى»، 3 ـ جىلد، «غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىشنىڭ مۇتەئوشى».

سىياسىي مەقسىتى بىلەن تامامەن قارىمۇ قارشى ئىدى.

ئامۇرسەنا جۇڭغارلارنىڭ خۇيت قەبىلىسىنىڭ تەيجىسى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ خۇشۇت قەبىلىسىنىڭ خانى لاسا‌ڭ خانىنىڭ نەۋرىسى ئىدى. خاقانىي چىن كا‌ڭشىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، لاسا‌ڭ خانىنىڭ چوڭ ئوغلى دەنزىڭ جۇڭغارىيە خانى سېۋان ئارابدانىنىڭ قىزى بوتىلاق بىكەنى ئەمرىگە ئالدى. ئۇنىڭدىن ئاۋۇال بەنجۇر تۇغۇلدى. دەنزىڭ ئۆلگەندە ئامۇرسەنا بوتىلاق بىكەنىڭ قورسىقىدا قالغانىدى. كېيىن بوتىلاق بىكە خۇيت قەبىلىسىنىڭ ئوكۇرتايى خۇشۇنتا ياتلىق بولدى. دېمەك، ئامۇرسەنانىڭ خۇشۇت، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. ئۇيرات مۇڭغۇللىرىنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا ئامۇرسەنا سىياسىي جەھەتتە خېلى ئىستېداتلىق سانىلاتتى. شۇ چاغلاردا جۇڭغارىيىدە غەلىيانلار ئۆڭ توشقىنىدەك كۆپەيمەكتە ئىدى. بالا ئاتىغا، ئاتا بالىغا، قېرىنداش قېرىنداشقا قارشى قىلىچ كۆتۈرۈش بۇ ئەلدە ئادەتكە ئايلانغانىدى. ئايىغى ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان بۇ يېغا ـ غەلىيانلاردا جۇڭغارىيە خانىنى غالدان سېرىنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بىئەجەل ئۆلتۈرۈلدى. داۋاچى ئۆزىنىڭ سابىق جۇڭغارىيە خانى باتۇر قۇنتەيجىنىڭ كۆكۇن نەۋرىسى ۋە چوڭ سېلىن دوندۇپنىڭ نەۋرىسى ئىكەنلىكىنى پەش قىلىپ، ئۆز قوۋمىغا ھوقۇق يۈرگۈزمەكچى بولدى. ھالبۇكى، ئامۇرسەنامۇ ئۆزىنىڭ ئالىي نەسەبتىن كېلىپ چىققانلىقىنى پەش قىلىپ چىقتى. چۈنكى، ئامۇرسەنا سابىق جۇڭغارىيە خانى سېۋان ئارابدانىنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ خوتۇنى دوندۇپ بالسا‌ڭ سابىق جۇڭغارىيە خانى غالدان سېرىنىڭ قىزى ئىدى. ئامۇرسەنا داۋاچى بىلەن بىللە سابىق جۇڭغارىيە خانى لاما دارجەگە قارشى ئىتتىپاق تۈزىدىغان چاغدا، ئۇيراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسىگە قۇنتەيجى بولۇشتەك ئۇلۇغۋار سىياسىي مەقسەتنى دىلىغا

پۈككەنىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ خاقانى چىنغا تەسلىم بولۇشىمۇ بۇ سىياسىي مەقسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا قوللانغان بىر خىل تاكتىكىسى ئىدى، خالاس.

ئامۇرسەنا خاقانى چىننىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئىلىغا يۈرۈش قىلغاندا، جامائەت پىكرى تەييارلاش ئۈچۈن، خۇشۇت قەبىلىسىدىكى بەنجۇر، ناگجە قاتارلىق ئاقسۆڭەكلەردىن پايدىلىنىپ، «ئىش پۈتكەندىن كېيىن ئامۇرسەنا چوقۇم خان بولۇشى كېرەك. ئۇ چاغدا، قازاق خانى ئابلاي خاننى باشلاپ ئاستانىگە ـ خاقانى چىننىڭ ھۇزۇرىغا سالامغا كېلىدۇ. خاقانى چىن بىلەن ئامۇرسەنانىڭ ئەللىرى چېگرىداش بولىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بارغانسېرى چىڭىيىدۇ»[1] دەپ گەپ تارقاتتى. دېمەك، ئامۇرسەنا ئۇيراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسىگە چوڭ خان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قازاقلارغىمۇ مېتروپول بولماقچى ئىدى. جۇڭغارىيە خانى داۋاچى قولغا چۈشكەندىن كېيىن ئامۇرسەنانىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر سىياسىي رەقىبىمۇ يوقىتىلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇيراتلارنىڭ تۆت قەبىلىسىگە چوڭ خان بولىدىغان كۈنلىرىنىڭ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى كۆرگەندەك بولدى — دە، گويا ئۆزىنى چوڭ خان ھېسابلاپ، غالدان سېرىنىڭ ئالتە بۇرجەكلىك مۆھۈرىنى بېسىپ ھەرقايسى قەبىلىلەرگە يارلىق تارقاتتى ھەمدە «قازاق، قىرغىزلاردىن مۇداپىئە كۆرمىز» دەپ توققۇز مىڭ لەشكەرنى ئۆزىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىغا يۆتكىدى. ئۇ يەنە تېخى ئۆزىنىڭ يېقىن ئادەملىرىنى باغىبەندىنىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ: «مۇبادا، ئامۇرسەنانى قوشۇنلارغا باش قىلمايدىغان بولسا، ئۆزىمىزنى

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 481 ـ جىلد، 3 — 5 ـ بەت، چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

ئۆلتۇرۇۋېلىشقا رازىمىزكى، ھەرگىز ھايات ياشىمايمىز!»[1] دەپ تەھدىت سالدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامۇرسەنا ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى زورايتىش ئۈچۈن، تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللاندى:

ئامۇرسەنا دەسلەپتە جۇڭغار تەيجىسى داش داۋانىڭ قىزىنى نىكاھىغا ئېلىش ئارقىلىق ئۇنىڭ قوۋمىنى ئۆزىنىڭ جىيەنى سەھىن باتۇرغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەكلىپ قىلغاندا، ئۇنىڭ بۇ تەكلىپى داش داۋادىن تۆۋل قالغان چېچەن مۆرگىن خاتۇنىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، باغىبەندىمۇ بۇ ئىشقا ئارىلاشقانلىقتىن، ئامۇرسەنا مەقسىتىگە يېتەلمىدى؛ ئۇنىڭدىن قالسا، ئامۇرسەنا ناگچەنى لەشكەر بىلەن مۇلكىي قەشقەرىيىگە ئەۋەتىپ، شەرىكلىرى ئارقىلىق «ئامۇرسەنانى خان قىلىپ تىكلىمىگەندە، ياقا يۇرت، ئايماقلاردا خاتىرجەملىك ئورناتقىلى بولمايدۇ!» دەپ ئۆسەك گەپ تارقاتتى[2].

بىراق، خاقانى چىن ئامۇرسەنانىڭ بۇ ئىش - ھەرىكەتلىرىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تاپقانىدى. چەنلۇك خان يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇنى ئۆزىنىڭ چېگىدىكى يازلىق ئوردىسىغا تەزىمگە كېلىشنى بۇيرۇدى. مىلادى 1755 - يىلى 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى خاقانى چىن چەنلۇك باغىبەندى قاتارلىقلارغا: «ئامۇرسەنا نەدە تۇتۇلسا، شۇ يەردە دەرھال قەتلى قىلىنسۇن! ئەگەر ئۇ ئاستانىگە قاراپ يولغا چىققان بولسا سالار، ئېرۇئۇن قاتارلىقلار چېرىكلەرنى ئېلىپ داش داۋانىڭ چېرىكلىرى بىلەن بىللە ئۇنى تۇتۇپ كاللىسىنى ئالسۇن!» دەپ مەخپىي پەرمان چۈشۈردى.

---

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 493 - جىلد، 14 — 16 - بەتلەر. چەنلۇكنىڭ 20 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى.

② ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»، 4 - جىلد، «چەنلۇك يىللىرىدا جۇڭغارلارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى».

بىراق، باغىبەندى خانىمنىڭ پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن كۈچىنىڭ يەتمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئالدىراپ ھەركەت قىلىشقا پېتىنالمىدى. 1755 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، خاقانى چىنىنىڭ نىيىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئاستانىگە بارسا ساق قالمايدىغانلىقىنى سەزگەن ئامۇرسەنا ئادەملىرىنى باشلاپ ئىسيان كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.①

* * *

مىلادى 1755 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى، ئامۇرسەنا ئېلىنچىن دورجى قاتارلىق سەركەردە ـ سەردارلارنى ئۆزىنىڭ بارگاھىغا مېھمانغا چىللاپ، كاتتا زىياپەت بەردى. زىياپەتتە ئۇ ئېلىنچىن دورجىغا:

— مەنكى ئامۇرسەنا بوغدا خانغا ئەركان بولمايمەن، دەۋاتقىنىم يوق. بىراق، بوغدا خان ماڭا زادىلا ئىشەنمەي كەلدى. ئەلۋال، بوغدا خانىنىڭ لاۋ ـ لەشكەرلىرىنى جۇڭغارىيىگە باشلاپ كەلگەن مەن ئەمەسمىدىم؟ ھالا بۇگۈن، بوغدا خان مېنى ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئالدىغا سېلىپ بېرىپ، خۇددى قوي ـ كالا پادىسىنى ھەيدىگەندەك ھەيدەپ ماڭدى. بىزنىمۇ ئانىمىز يېگىت دەپ تۇغقاندىكىن، بېشىمىزغا قىلىچ تەڭلىنىپ تۇرسا چىدامدۇق؟ — دەپ دەرت تۆكۈپ بېرىۋاتاتتى. شۇ ئەسنادا لەشكەرلەر چۇقان ـ سۇرەن كۆتۈرۈشكىنىچە بارگاھ ئىچىگە يۇگۈرۈشۈپ كىرىپ، ئامۇرسەنانى ئېلىپ بارگاھتىن چىقىپ كېتىشتى. ئامۇرسەنا چىقىپ كېتىۋېتىپ، يېنىدىن بوغدا خان بەرگەن يانداش سانغۇنلۇق مۆھۈرنى چىقىرىپ، مۆھۈر باغلىرى بىلەن بىللىلا ئېلىنچىن دورجىغا تاشلاپ بەردى — دە:

① جياڭ لىيەن: «چىرقىراق شىمالىي خاتىرىلىرى»، 3 ـ جىلد، «غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىشنىڭ ئۆتمۈشى».

— تامغىنى بوغدا خانغا ئاپىرىپ بېرىش! بۇنى ئۇ بېشىغا تېڭىۋالسۇن! — دېگىنىچە بېرىپ ئاتقا مىنىپ، ئۇچقاندەك چىقىپ كەتتى.

مىلادى 1755 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، ئامۇرسەنا ئۇلانغۇل دەريا سىنىڭ بويىدا ئۆزىنىڭ بوغدا خاندىن يۈز ئۆرۈگەنلىكىنى ئاشكارا جاكارلىدى. ئارقىدىنلا لەشكەر باشلاپ كېلىپ خاقانى چىنىڭ ئىلىنى بېسىپ ياتقان باغبەندى قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلىرىنى قورشىۋالدى. بۇ چاغدا خاقانى چىنىڭ ئىلىنى ساقلاپ ياتقان قارا چېرىكلەرنىڭ ئومۇمىي سانى بەش يۈزگىمۇ يەتمەيتتى. شۇڭا، ئۇلار ئۆزىدىن ئون ھەسسە كۆپ بولغان جۇڭغار ئىسيانچىلىرىنىڭ زەربىسىدە تېزلا يىمىرىلدى. خاقانى چىنىڭ باغبەندى بىلەن ئېرۇڭئەن دېگەن سانغۇنلىرى يېڭىلىپ قېلىپ ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. سالار جۇڭغارلارغا ئەسىرگە چۈشتى. شۇ چاغدا خاقانى چىنىڭ مۆھۈرىنى ساقلاپ ياتقان غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇنى يۈڭچاڭ قورقۇپ كېتىپ ھولۇققىنىدىن ئالتە مىڭ قارا چېرىكنى باشلاپ باريكۆلگە قېچىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ خاقانى چىن باريكۆلنىڭ غەربىدىكى كەڭ زېمىنغا بولغان كونترولىنى تىزلا مەھرۇم بولدى. بىراق، ئامۇرسەنامۇ ھەرقايسى ئۇيىرات قەبىلىلىرىگە ئۆزىنىڭ پەرمانىنى ئۆتكۈزەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىن تەرىپىدىن تېخى ئەمدىلەتتىن ئىشغال قىلىۋېلىنغان تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى كەڭ جايلار يەنە يېڭىۋاشتىن يېغا ـ غەلىيان پاتقىقىغا چۆكۈپ قالدى. . .

* * *

چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، بادالىڭ

قوۇۋقىنىڭ[1] سىرتىدىكى يەنچىڭ[2] شىكارگاھىدا ئوۋ پائالىيىتى بەكمۇ قىزىپ كەتكەنىدى. مانجۇلارنىڭ قەدىمكى ئادىتى بويىچە خاقانى چىن چەنلۇك ئەتىگەن قاق سەھەردىلا ھەددى ھېسابسىز ئوۋچى، قۇشچى، قوغلامچىلارنى كەينىگە سېلىپ، ھەربىر ئادەمگە شىكارنىڭ ئەسۋاب ـ جابدۇقلىرىنى، تەلىم ئالغان لاچىن، شۇڭقار، قارچۇغا، تۇرۇمتاي، ئېتەلگۇ، بەھرەين، قۇرغۇي، تۇيغۇن قاتارلىق ئوۋ قۇشلىرىنى، يەنە بىرمۇنچىلارغا مىلتىق، نەيزە، ئوقيا ئالغۇزدى — دە، دەبدەبە بىلەن شىكارغا ئاتلاندى. شاھزادە، ئىنالچىلار، بەيلى ـ بەيسىلەر، ۋەزىر ـ ۋۇزرالار، ئەمىر ـ ئۇمەرالار قاتارلىق پۇتۇن ئەركانى دۆلەت، ئەكابىر ـ ئەشرەبلەر ھەم خان بىلەن بىللە قوزغالدى. گويا كى پۇتۇن ئايدالا يەنچىڭ شىكارگاھىغا خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ مۇبارەك قەدىمى يەتكەنلىكىنى كۆرگەن غۇبارسىز كۆك ئاسمانمۇ: «ۋاي ھەسرىتا! پەلەك ئەركىسى بولغان قۇياشنىي ئۇزۇپ، ئۆزۇمنىڭ تۆھپەم سۇپىتىدە پادىشاھقا تۇتالىسامچۇ كاشكى» دەپ يەرنىڭ ئارزۇسىنى يېگەندەك قىلىپ، بولۇتلارنى نەلەرگىدۇر سۈرۈپ تاشلىغانىدى. شىكار ئۇچۇن ئېلىپ چىقىلغان ھەر خىل ئوۋ قۇشلىرى ۋە باشقا جانۇ ـ جانىۋارلارنىڭ ھەممىسى بەندىتىن قۇتۇلۇپ، ئوۋ قىلىش ئۇچۇن ھەربىرىكەتكە كەلگەندە، دالىدىكى قارا كۆزلۇك كىيىكلەر قولغا چۈشۈپ قالماسلىق ئۇچۇن تۆت تەرەپكە تەڭ قاراپ، پۇتۇن ئەزايى ـ بەدەنلىرىنى كۆزىگە ئايلاندۇرغانىدى. ئوۋ ئىتلىرى شىرەدەك چاڭگال سېلىپ، قاۋان، بۆرە، تۈلكە، سۈلەيسۇن، توشقان ۋە بۇغا ـ مارالالارنى قوغلاپ تۇتۇش ئۇچۇن مىڭ تۈرلۈك ھۇنەرلىرىنى كۆرسىتەتتى. لاچىنلار كىشىلەرنىڭ قولىدىن خۇددى يادىن ئوق ئېتىلغاندەك ئاسمانغا ئۆرلەپ

---

① سەددىچىننىڭ مەشھۇر قوۋۇقلىرىنىڭ بىرىنىڭ نامى.

② يەنچىڭ ـ بېيجىڭ شەھرىنىڭ بىر ناھىيىسىنىڭ نامى، بادالىڭنىڭ سىرتىدا. ئۇ بېيجىڭ شەھرىنىڭ شىمالىغا 80 كىلومېتىر كېلىدىغان يەرگە جايلاشقان.

چىقىپ، ھەممە تەرەپكە تەڭ ھەملە قىلاتتى. قارچۇغا تىرناق نەشتىرى بىلەن قىرغاۋۇل، كەكلىك، مۇرغى جاڭگال[1]، ئاق بوزەك[2]، ياۋا غاز، ياۋا ئۆردەكلەرنىڭ كۆز تومۇرىدىن قان ئالاتتى. ئەجەل بۇركۇتى تۇلكە، سۇلەيسۇن، كىيىك، بۇغا ـ ماراللارنىڭ بېشىغا خۇددى ئەرزائىلدەك تىكىلىپ، بىچارە كىيىك ۋە تۇلكىلەرنىڭ جانلىرىنى ئۆڭلايتتى. ئاتلارنىڭ تۇياقلىرىنىڭ يەرگە ئۇرۇلۇشىدىن پۈتۈن زېمىن لەرزىگە كېلىپ ئوت چاقنايتتى. چاڭ ـ مانان بىردەمدىلا كۆك يۈزىنى قاپلاپ، كۈننى كۆرسەتمەي قويدى. ئەتراپىنى قوغلامچىلارنىڭ «ھاي ـ ھۇي» چۇقان ـ سادالىرى قاپلىغان بولۇپ، ئۇركۈپ كەتكەن ئوڭ ھايۋانلىرى ھولۇققىنىدىن شىكارچىلارنىڭ ئوقىغا ئۆزلىرىنى ئۇرۇشاتتى.

ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، ئادەملەرنىڭ ۋارقىراشلىرى، ئوڭ ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرى بىرلىشىپ پۈتۈن يەنچىڭ دالاسىنى ئاجايىپ بىر غوۋغا ئۆز ئىلكىگە ئالغانىدى.

ئوڭ ئىتلىرىنىڭ قورشاۋىدا قالغان ناھايىتى زور بىر قاۋان توساتتىنلا خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ ئالدىغا ئېتىلىپ كەلدى. بۇ چاغدا بىرنەچچە تەنبەل سۇلانلار چەنلۇڭنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ بۇ قۇتىرغان قاۋاننى ئۆزلىرىنىڭ ئۆتكۇر نەيزىلىرى بىلەن توسۇپ تۇردى. بىراق، قاۋان لىكلا قىلىپ ئۆزىنى قاچۇرۇپ يانغا بۇرۇلغاندەك قىلدى — دە، ئۆتكۇر سويىسى بىلەن بىر سۇلاننىڭ قورسىقىنى يېرىپ تاشلىدى. بۇ ئىشنىڭ ھەممىسى بىرنەچچە دەقىقە ئىچىدىلا يۈز بەردى. ھېلىقى قۇتىرغان ۋەھشىي قاۋان يەنە بىر سۇلاننىمۇ ئۆتكۇر سويىسى بىلەن يېرىپ تاشلىماقچى بولۇپ ئېتىلغاندا، بۇ سۇلاننىڭ كەينىدە ئاتلىق تۇرغان چەنلۇڭ قولىدىكى نەيزىسىنى تەڭلەپ كەلگەن پېتى بۇ يىرتقۇچقا قاراپ

---

① بىر خىل جاڭگال سېغىزخانى.
② بىر خىل پەسىل قۇشنىڭ نامى، قاناتلىرىنىڭ ئارىسى ئاق، چوڭلۇقى سارەدەك كېلىدۇ.

ئېتىلدى.

چەنلۇك قۇترىغان ۋەھشىي قاۋان بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشماقچى ئىدى! قاۋان ھېلىقى سۇلاننى يېرىپ تاشلاش ئالدىدا ئىككىنچى دۇشمىننى كۆرۈپ قالدى — دە، قىلچىمۇ بۇرۇلماستىن ئۇدۇللا چەنلۇكىغا قاراپ ئېتىلدى. چەنلۇك ئۆزىگە ئوقتەك ئېتىلىپ كېلىۋاتقان بۇ ناھايىتى زور قاۋانغا قاققان قوزۇقتەك دەللىكمۇ دەللىك قارشى تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. قاۋان ئۆتكۈر سويىسى بىلەن يېرىپ تاشلىماقچى بولۇپ چەنلۇكىغا ئېتىلغاندا، ئۇ چاققانلىق بىلەن ئېتىنى بىر سەكرىتىپلا ئۆزىنى چەتكە ئالدى — دە، قولىدىكى ئۆتكۈر نەيزىسىنى ھېلىقى قۇترىغان ۋەھشىي قاۋاننىك يۇرىكىگە جان - جەھلى بىلەن سانجىدى!

ۋەھشىي قاۋان يۇرىكىگە سانجىلغان نەشتەرنىك ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماستىن قاتتىق چىرقىراپ كەتتى. ئۇنىڭ يارىسىدىن قان سۇدەك ئېتىلىپ چىقتى. بۇ ۋەھشىي قاۋان يۇرىكىگە سانجىقلىق تۇرغان نەيزىنى سۆرىگەن پېتى بىر چەتكە بۇرۇلدى — دە، «خورت، خورت» قىلغىنىچە قېچىپ ماڭدى. بىراق، ئانچە ئۇزاققا بارمايلا پۇلاڭلاپ يەرگە يىقىلدى ۋە جان تالىشىپ بىر - ئىككى قېتىم پۇت ئېتىپلا جىمىپ قالدى، ئۇ ئۇلگەنىدى.

چەنلۇكنىڭ سارغىيىپ كەتكەن چېھرىگە غەلىبە كۈلكىسى يۈگۈردى ۋە يېنىدىكى بىر سۇلانغا ئۆلۈك قاۋاننى سۆرەپ كېلىشنى بۇيرۇدى.

بايامقى چەنلۇك بىلەن يىرتقۇچنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى خەتەرلىك ئېلىشىشنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەن ئەئيانى - ئەشرەبلەر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىشتى — دە، دەرھال خاقانى چىن چەنلۇكىغا ئالقىش ياڭراتتى.

— يا رەببەنا، ئەي پۇشتىپاناھ، بۇ كۆرگەنلىرىمىز

ئوڭمىزمۇ ياكى چۈشمىزمۇ؟ قەدىمدىن تارتىپ ۋەھشىي قاۋان بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشىپ ئۇنى يەڭگەن سىلى جانابى ئالىيلىرىدەك شجائەتلىك، قورقماس باھادىر خاقان بولغان ئەمەس، — دېدى خالخە شاھزادىسى كۈلۈنچىن دۇرجى، — ھەسسىنات، بۇ ھەقىقەتەن يېڭىنە بىلەن كۆزنىڭ ئېقىغا يازغۇدەك كارامەت بىر مۆجىزە بولدى!

قالغان شاھزادە ۋە ئەركانى دۆلەتلەرمۇ خۇددى شاتۇتىدەك ئۇنىڭ سۆزىنى تەكرارلاپ گۈرۈلدىشىپ كەتتى:

— كارامەت مۆجىزە بولدى، كارامەت مۆجىزە بولدى!

ئۇلار چەنلۇڭنىڭ شجائىتىنى ئاغزى ـ ئاغزىغا تېگىشمەي ماختىشىپ چوقۇرىشۇاتقاندا، قارا دۈشمان ۋەزىرى شۇ خېدى يەردە يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ:

— جۇڭغارىيىدىن مەلۇمات، جانابى ئالىيلىرى! — دەپ بىر قاتلاق مەكتۇپنى بېشىدىن ئېگىز قىلىپ كۆتۈرۈپ چەنلۇڭغا سۇندى.

سۇلانلاردىن بىرى ئۇنىڭ قولىدىن قاتلاق مەكتۇپنى ئالىدى — دە، ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان چەنلۇڭغا سۇندى. بىراق، ئۇ بۇقاتلاق مەكتۇپقا قارىمۇ قويماستىن قارا دۈشمان ۋەزىرى شۇ خېدىغا تاشلاپ بەردى ۋە:

— ئوقۇ، — دەپ بۇيرۇق بەردى. مۇشۇ تاپتا تازا شىكار پەيزىنى سۈرۈۋاتقان چەنلۇڭ قاتلاق مەكتۇپنى كۆرۈپ كەيپى ئۇچۇپ ئىمانى قىرىق گەز ئۆرلىگەندى.

— باغىبەندى قاتارلىقلارنىڭ مەلۇم قىلىشچە، — دېدى قارا دۈشمان ۋەزىرى شۇ خېدى، — ئامۇرسەنا خان ئالىيلىرى ئۇنىڭغا ئىنئام قىلغان سېرىق ھېقىق تۆشۈك مونچاقلىق پەي ئوتىغاتىنى بېشىدىن ئېلىپ تاشلاپتۇ ـ دەك ھەمدە ئۆزىنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە بەيئەت قىلىپ، خاقانى ئالىيلىرىدىن ھاسىل قىلغان ئىنئام ـ ئىلتىپاتلىرىنى ئۈيراتلارغا جاكارلاشقا سەرگەشتىلىك

قىلىپتۇرلەر! . . .[1]

— ئامۇرسەنانىڭ خىلمۇ خىل سەرگەشتىلىكى، — دېدى چەنلۇك ئەئيانلىرىنى باشلاپ خان چېدىرىغا كېتىۋېتىپ، — ئۇنىڭ ئىشەنچلىك ئادەم ئەمەسلىكىنى ئىسپاتلىدى. بىز بۇ توغرىلىق باغىبەندىگە مەخپىي پەرمان چۈشۈرگەندۇق. ئەلھال، باغىبەندىنىڭ ئوردىغا سۇنغان مەلۇماتىمۇ بىزنىڭ بۇ سۆزىمىزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاۋاتىدۇ. ئامۇرسەنا بىزنىڭ ئىلتىپاتىمىزغا رەھمەت ـ تەشەككۈر ئېيتماق تۈگۈل، ئۆزىنىڭ سەلتەنىتىمىزگە بەيئەت قىلىپ، ئىلتىپاتىمىزغا نائىل بولغانلىقىدەك چوڭ ئىشنى ئۇيىرات قوۋمىدىن يوشۇرغانلىقى ئۈنىڭ خاننى ئالدىغانلىق جىنايىتىنىڭ كۈچلۈك دەلىلى ئەمەسمۇ؟ ئۇنىڭ باشقا سەرگەشتىلىكىنى تىلغا ئالمايلا قويايلۇق. بىز ئالدىنقى ئايىنىڭ 28 ـ كۈنى، باغىبەندىگە ئامۇرسەنانى قولغا ئېلىش ھەققىدە مەخپىي پەرمان چۈشۈرگەندۇق. مۇبادا، ئۇ بۇ ئىشنى بېجىرىپ بولغۇچە، ئامۇرسەنا ئاستانىگە قاراپ يولغا چىقىپ كەتكەن بولسا، بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئاندىن ئۇنى بىر تەرەپ قىلساقمۇ كېچىككەن بولمايمىز. بىراق، ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، بۇ ئىشنىڭ مەخپىيەتلىكى قاتتىق ساقلانسۇن![2]

— قۇللۇق، جانابى ئالىيلىرى، پەرمانبەردارمىز! — دېيىشتى بارلىق ئەركانى دۆلەتلەر.

* * *

خان چېدىرى دۈگىلەك دائىرىنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا تىكىلگەنىدى. چېدىر ئۈستىگە ئاپئاق كىگىزلەر تارتىلىپ،

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرىندا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 492 ـ جىلد، 14 ـ بەت. چەنلۇكنىڭ 20 ـ يىلى 7 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۈنى.

② «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرىندا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 492 ـ جىلد، 14 ـ بەت. چەنلۇكنىڭ 20 ـ يىلى 7 ـ ئايىنىڭ 12 ـ كۈنى.

ئۇستىدىن گۈللۈك ئارقانلار بىلەن باستۇرۇلغانىدى. چېدىرنىڭ ئۇستىدىكى چاڭغىراق ئوچۇق بولغاچقا، چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماڭغالدا مەززىلىك پۇراق چىقىرىپ كۆيۈۋاتقان ئارچىلاردىن قويۇق قارا ئىس تولغىنىپ كۆككە كۆتۈرۈلەتتى.

خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا ئېگىز بايراق خادىسى قادالغانىدى. خادىدا مانجۇ خاقانلىقىنىڭ ئەجدىها سۈرەتلىك سېرىق يىپەك بايرىقى شامالدا لەپىلدەپ تۇراتتى.

خاقانى چىن چەنلۈك خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە يەردە يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان سۇلانلارنىڭ دۇمبىسىگە دەسسەپ تۇرۇپ ئاتتىن چۈشتى ۋە خان چېدىرىنىڭ ئوچۇق تۇرغان ئىشىكىدىن كىرىپ، ئالتۇن تەختكە بېرىپ ئولتۇردى ۋە سۇلانلارنىڭ بىرىگە «زوراغالىق كېڭىشى» نىڭ قاتناشقۇچىلىرىنى خان چېدىرىغا چاقىرىشنى بويرۇدى.

خاقانى چىننىڭ بۇرۇندىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادىتىگە ئاساسەن مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ «زوراغالىق كېڭىشى» نىڭ مۇھاكىمىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن خان تەرىپىدىن پەرمان، يارلىق شەكلى ئارقىلىق ئالەمگە ئېلان قىلىناتتى. خان ھۇزۇرىدىكى بۇ زوراغالىق كېڭىشىگە شاھزادىلەر، ئىنالچىلار، بەيلى ـ بەيسىلەر ۋە شىغاۋۇل پىرقىسى، مەنسەپ، تۇتۇق پىرقىسى، جازا پىرقىسى، تەمرات پىرقىسى، لەشكىرىي پىرقە، سىلىق، تۇتۇن پىرقىسى قاتارلىق ئالتە پىرقىنىڭ ۋەزىرلىرى، ھۆددەيچى، مۇراسىم بېگى، مۇشاۋىر، سارايىنىڭ چۈڭ قورۇغۇچىسى، دارىلئولۇمنىڭ باش ئۆلىماسى قاتارلىق توققۇز بەگ ـ بېگات قاتنىشاتتى.

بۇگۈنكى «زوراغالىق كېڭىشى» نىڭ قاتناشقۇچىلىرى ئەزەلدىن ئاچچىقى چىرايىغا چىقمايدىغان چەنلۈك خانىنىڭ قاتتىق غەزەپلەنگەنلىكىنى تۇنجى قېتىم كۆرمەكتە. ئۇ ئالتۇن تەختتە

خۇددى خوخا ـ تىكەننىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغاندەك بىئارامللىنىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ چىشلىرى غۇچۇرلايتتى، كۆزى ئالىياتتى. مۇشۇ تاپتا ئۇ خۇددى بىر توپ غالجىر ئىتنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەسەبىيلەرچە خىرىس قىلىپ تۇرغان چىلبۆرىگە ئوخشاپ قالغانىدى.

كېڭەش ئەھلىنىڭ ھەممىسى سۈكۈت ئىچىدە چەنلۇڭغا تىكىلىپ جىم ئولتۇراتتى.

ئاخىر، جىمجىتلىقنى چەنلۇڭ ئۆزى بۇزدى:

— ھۆرمەتلىك زاتى ئالىيلار، — دېدى ئۇ تەئەددى بىلەن دانە ـ دانە سۆزلەپ تۇرۇپ، — سىلەر ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ، بىزنىڭ ھەممە ئىشىمىزدىن زادى مۇشۇنداق چاتاق چىقىپلا تۇرامدۇ ياكى بولمىسا جۇڭغارىيىگە ئۆزىمىز قوشۇن باشلاپ بارامدۇق؟!

چەنلۇڭ غەمكىن نەزەرىنى ھەربىر كىشىنىڭ ئۈستىدىن يۈگۈرتۈپ ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرىدا يېقىندا خالخە شاھزادىسىلىك مەرتىۋىسىگە نائىل بولغان كۈلۈنچىن دورجى ئۈستىگە ئاغدۇردى.

خالخە شاھزادىسى كۈلۈنچىن دورجىنىڭ بېشىدىكى قارا بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن تۆتلۈك كەڭلىكتىكى يان گىرۋەكلىك دىڭ قالپىقى ئاستىدىكى پېشانىسىدىن تەر چىپ ـ چىپ ئاققىلى تۇردى. ئۇ ئاۋازىنى سوزۇپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— مېنىڭچە... ھازىر... يۇرۇش قىلىشنىڭ ۋاقتى ئەمەس... ئەڭ بولمىغاندا مۇۋاپىق ئەمەس...

— نېمە ئۈچۈن؟ — چەنلۇڭ چىرايىنى ئۆزگەرتمەستىن تۇرۇپ سورىدى.

— 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، ئامۇرسەنا ئۇلانغول دەرياسى بويىدا بوغدا خان تەرىپىدىن بېرىلگەن مۆھۈرنى تاشلاپ بېرىپ، «ياياقنى چۆگىلەپ كەلگەندىن كېيىن ئاندىن ئاستانىگە تەزىمگە

بارۇرمەن» دەپ بارگاھتىن چىقىپ كەتتى. كېيىن ئاڭلىساق، ئۇ شۇ كۈنىنىڭ ئەتىسىلا ئېرتىش بويىدىن قېچىپ چىقىپ، يولبويى ئەلنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ مېڭىپتۇدەك. ئەئيانلىرى ئىككى يۈزدەك سۇلۇن ۋە يۈزدەك خالخە چېرىكىنى ئېلىپ كەينىدىن قوغلاپ ماڭغان بولساممۇ، ئۇ زادىلا يېتىك بەرمىدى. كېيىن ئېلىنچىن دورجىدىن كەلگەن مەلۇماتتىن قارىغاندا، ئامۇرسەنانىڭ ھازىر نەدە ئىكەنلىكىمۇ تازا ئېنىق ئەمەس ئوخشايدۇ. نىھايەت، ئۇ تارباغاتايدا بولمىسا، نەگە بارار؟ ياكى بولمىسا، قېچىپ خوتۇنىنىڭ قوۋمىنىڭ قىشلاقلىرىدىن بىرىگە بېرىۋالدىمۇ؟ ئۇنداق بولسا، ئۇ نېمىشقا خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭمايدۇ؟ ياكى خالخە موڭغۇللىرىنى پاراكەندە قىلىش ئۈچۈن قويدۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتىمۇ؟ ئامۇرسەنانىڭ بوغدا خان تەرىپىدىن بېرىلگەن مۆھۈرنى تاشلاپ بېرىپ پېشىنى قېقىپ كەتكىنىگە قارىغاندا، ئۇ ئويۇن ئويناۋاتقان بولمىسۇن يەنە؟ ئارىلىق يىراق بولغانلىقتىن بۇ ئىشقا بىرنېمە دېمەك قىيىن،[1] — دېدى خالخە شاھزادىسى كۈلۈنچىن دورجى چەنلۇڭغا قاراپ. خانىنىڭ ئۈندىمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇ سۆزىنى يۈرەكلىك بىلەن داۋاملاشتۇردى:

— ناۋادا، ئالدىدا ماقۇل دەپ، كەينىدىن لەۋزىدىن يېنىۋېلىپ ئاسىيلىق دۇمبىقىنى چېلىپ چىققان ئادەمنى قانداق قىلىش كېرەك؟ يەنىلا ئۇنى ئەل بولۇشقا چاقىرىپ، ئىنسابقا دالالەت قىلىپ باقساق، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ شاپائىتى بىلەن ئۇنى تەسىرلەندۈرۈپ باقسامكىن دەيمەن. مېنىڭچە بۇ چارە بويىچە بولغاندا، زىخمۇ كۆيمەيدۇ، كاۋاپمۇ كۆيمەيدۇ! چۈنكى ساۋابمۇ لازىم، تاماقمۇ لازىم ـ دە!

— ئۇنداق دېيىشكە بولمايدۇ! — دەپ كەسكىن ئېيتتى

---

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرىرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 496 ـ جىلد 4 ـ، 5 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

چەنلۇك قاتتىق ئاۋازدا، ـ بۇ ئالەم شۇنداق ئالەم، جۇڭغاريە بىلەن مۇلكىي قەشقەريە مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ھايات ـ ماماتلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك! نىھايەت، سەلتەنىتىمىزنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇنداق زور ئىشتا يۇمشاق قوللۇق قىلىشقا زادى بولمايدۇ! سەلتەنەتىمىزنىڭ ئىززەت ـ ئابرۇيىغا زامان بولىدىغان مۇشۇنداق گەدەنكەش ئىسيانچىلارنى ئۆز ۋاقتىدا يوقىتىپ تۇرمىغاندا، تېخىمۇ كۆپ ئادەملەرنىڭ ئۆلۈمگە سەۋەبچى بولۇپ قالىمىز. چۈنكى، زىرائەتلەرگە چۈشكەن ھاشاراتلارنى يوقىتىپ تۇرمىساق، رىزقىڭ كېمىيىپ كەتمەمدۇ؟

چەنلۇك «زوراغالىق كېڭىشى»نىڭ قاتناشقۇچىلىرىغا بىر قۇر قاراپ چىقتى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆڭلىدە جۇڭغاريىدە يۈز بەرگەن ئامۇرسەنا ئىسيانىنى قانداق باستۇرۇش ھەققىدىكى چارە ـ تەدبىر پىشىپ يېتىلىۋاتقانىدى.

— جۇڭغارلار ئۆزئارا يېغا ـ غەلىيان قىلىشىپ، ئۆز قوۋملىرىنى ئونقا ئىتتىردى، — دېدى ئۇ سالماق ۋەزىنده سۆزلەۋېتىپ، — ئەل ئاسايىشلىق تاپالمىدى. بىز غەلىيانغا پاتقان بۇ ئەلنى ئوت ئىچىدىن قۇتقۇزۇپ چىقىش ئۈچۈن بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىغا تۆتۈش قىلدۇق. بىزنىڭ بۇ ئىشىمىز تەڭرىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدۇ. پۇقرالارنىڭ رايىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. شۇڭا، تەڭرى لەشكەرلىرىمىزنى ئالاھىدە ئىككى تارامغا بۆلۈپ، بۇ ئەلدىكى ئاسىيلارنى جازالاشقا ئەۋەتتۇق. ھەرقايسى تەيجىلەر ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان ئۆتۈك، زەيسانگلار مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ سۈر ـ ھەيۋىسىدىن چۆچۈپ، قول ئاستىدىكىلىرىنى باشلاپ بىزگە بەيئەت قىلماقتا ۋە سەلتەنىتىمىز ئۈچۈن تۆھپە ـ خىزمەت كۆرسىتىشكە ئالدىرىماقتا. ئەلھال، ئىلى دىيارى ئاخىر تىنچىپ، داۋاچىنى تۇتتۇق. مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ شاپائىتىنى پاناھ تارتىپ بىزگە خىزمەت قىلغانلارغا مەرتىۋە ـ مەنسەپ بەردۇق. جۇڭغارلار ئەسلىدە تۆت ئۇيرات قەبىلىسىگە بۆلۈنەتتى.

هالا بۇگۈنمۇ يەنە شۇ تۆت قەبىلە بويىچە يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ خانلىرىغا تەۋە بولۇپ تۇرۇۋەرسۇن. غالىزاڭ دورجى جوراس خانى بولۇپ تەيىنلەنسۇن؛ چېلىن دۆربىت خانى بولۇپ تەيىنلەنسۇن؛ چاگدۇر مانجى خۇشۇت خانى بولۇپ تەيىنلەنسۇن؛ بايار خۇيت خانى بولۇپ تەيىنلەنسۇن؛ خوتۇن ئېمگەن، داۋە، بورۇل قاتارلىق تەيجىلەرگە بەگلىك مەرتىۋىسى بېرىلسۇن؛ باتاي، مانجى، ئېلچىن، داڭبا قاتارلىق تەيجىلەر بىرىنچى دەرىجىلىك جاساق تەيجى بولۇپ تەيىنلەنسۇن؛ لوپساڭ، بايان ساغان، چۇجاپ، ئانۇش، بىنتاش، سۇنۇم، دەنزىڭ، نورۇب قاتارلىقلارغا جاساقلىق دەرىجىسى بېرىلسۇن! . . .①

خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ بۇ قارارىدىن تەسىرلەنگەن كېبىك ئەھلى:

— ھەسسىنات، قۇتلۇق كەرەملىك خاقانىمىز، ياشىغايلا، ياشىغايلا، تۇمەن مىڭ يىل ياشىغايلا! — دەپ ئالقىش ساداسى ياڭراتتى.

بۇ — خاقانى چىن چەنلۇڭنىڭ بارغانسېرى يامانلىشىپ كېتىۋاتقان مۇلكىي تۈزكىستان ۋەزىيىتىنى دەرھال ئوڭشاش ئۈچۈن قوللانماقچى بولغان چارە ـ تەدبىرلىرىنىڭ بىر قىسمىلا ئىدى، خالاس.

چەنلۇڭ ئىلىغا ئىككىنچى داپقۇر ئەسكەر چىقىرىش ئۈچۈن كېبىك ئەھلىگە ھەربىي جەھەتتە بەزى زۆرۈر بولغان تەدبىرلەرنى قوللىنىش لازىملىقى ھەققىدە بېشارەت بەردى. بۇ تەدبىرلەر: يۇڭ چاڭنى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنى ئاستانىگە قايتۇرۇپ كېلىپ، گۇناھىنى سۈرۈشتە قىلىش؛ سېلىننىڭ غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، دالداڭانى چېگرانى تىنچىتقۇچى

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەرانىدا بېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 496 ـ جىلد، 26 ـ، 28 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

چەپقۇل يانداش سانغۇن، زالا فېكئانى چېگرىنى تىنجىتقۇچى ئوك قول يانداش سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ، ئىلىغا ئىككىنچى داپقۇر ئەسكەر چىقىرىش ئىشىنى كونكرېت تەشكىللەشكە مەسئۇل قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. . .

*　　*　　*

مىلادى 1756 ـ يىلى 2 ـ ئايدا، خاقانى چىنىنىڭ ئىلىغا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنلىرى ئىككى تارامغا بۆلۈنۈپ قوۋۇقتىن چىقتى. غەربىي تارامدىكى قوشۇنغا سىلىن، يۇباۋلار باش بولۇغ بولدى؛ شىمالىي تارامدىكى قوشۇنغا خاداخا قاتارلىقلار باش بولدى. خاقانى چىنىنىڭ قوشۇنلىرى ئۇدۇل ئىلىغا باستۇرۇپ كىرىپ، شۇ يىلى 3 ـ ئايدا ئىلىنى ئىككىنچى داپقۇر بېسىۋالدى. ئامۇرسەنانىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرىدىن تەسلىم بولغىنى تەسلىم بولۇپ، ئەسىرگە چۈشكىنى ئەسىرگە چۈشۈپ، تۈزۈك ئادىمى قالمىدى. ئاخىر ئۇ قۇدرەتلىك دۇشمەن ئالدىدا ئامالسىز قېلىپ: «تەيجى نورۇب ئامۇرسەنانى تىرىك تۇتۇۋاپتۇ» دەپ گەپ تارقاتتى. مانجۇ سانغۇنى يۇباۋ بۇنىڭ ھىيلە ئىكەنلىكىنى خىيالىغمۇ كەلتۈرۈپ باقمىدى. ئۇ تېز ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتقان قوشۇنغا ئۆز جايىدا توختاپ، ئامۇرسەنانىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىشقا تەييارلىنىشنى بۇيرۇدى. سىلىنمۇ ئىشنىڭ ئالدى ـ كەينىنى ئويلاپ باقماستىن، ئاستانىگە تۆھپە مەلۇم قىلىپ، ئىنئام ئېلىشقا ئالدىراپ كەتتى. ئامۇرسەنا ھىيلە ئىشلىتىپ مانجۇ قوشۇنلىرىنى ئۆز جايىدا توختاشقا مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنى بىرەر قۇر ئوڭشىۋالدى ـــ دە، يېقىنلىرىنى ئېلىپ، قورغاس ئارقىلىق ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىن قوشۇنلىرىنىڭ ئامۇرسەنانى تۇتۇش يولىدا كۆرسەتكەن ھەممە ئەجىر ـ تۆھپىسى پۈتۈنلەي

شامالغا سورۇلدى. خاقانى چىن سىلىن بىلەن يۇباۋلارنى خىزمەتىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇلارنى خىزمەت كۆرسىتىپ گۇناھىنى يۇيۇشقا بۇيرۇپ، دالداڭانى غەربىنى تىنچىتقۇچى سانغۇن قىلىپ تەينىلىدى ۋە غەربىي تارامدىكى قوشۇنلارنىڭ باش بۇغلۇق ۋەزىپىسىنى ئۇنىڭ زىممىسىگە يۈكلىدى. خاداخانى چېگرانى تىنچىتقۇچى چەپقول يانداش سانغۇن قىلىپ تەينىلەپ، شىمالىي تارامدىكى قوشۇنلارنىڭ باش بۇغلۇق ۋەزىپىسىنى ئۇنىڭ زىممىسىگە يۈكلىدى ھەمدە جاۋ خۇينى چېگرانى تىنچىتقۇچى ئوڭ قول يانداش سانغۇن قىلىپ تولۇقلاپ، ئۇنى ئىلىدا تۇرۇشلۇق مانجۇ قوشۇنىغا باش بۇغ قىلىپ تەينىلىدى.

ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىش ئامۇرسەنانى يەنە بىر قېتىم ھالاكەت گىردابىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قويدى. بۇ ۋەقەلەر 1756 ـ يىلى كەبسە 9 ـ ئايدا يۈز بەرگەنىدى. قىش پەسلى كىرىپ قالاي دەپ قالغانلىقتىن، خاقانى چىن ئۆزىنىڭ ئىككى تارامدىكى قوشۇنىنى چېكىنىدۇرۇشكە مەجبۇر بولدى. مانا مۇشۇنداق بىئەپ ئەھۋالدا، خاقانى چىن چەنلۇڭ جۇڭغارىيە ئالدىنقى سېپىدە جەڭ قىلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى دالداڭاغا يارلىق چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولدى...

* * *

بورتالا دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان ساغانتۆڭگى ئەتراپلىرى خۇددى بۇنىڭدىن بەش يۈز يىل ئىلگىرىكى يىللاردا چىڭگىزخانىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى بۇ مەشھۇر دەريادا پاكار قالماق ئاتلىرىنى سۇغارغان چاغدىكىدەكلا گۈزەل ئىدى. كەڭ يېيىلىپ ئاقىدىغان زۇمرەتتەك سۈزۈك دەريا سۈيى بىنەم يانباغىرلارنى بويلاپ ياپيېشىل دەرەخلىكتىن ئاستا ئېقىپ ئۆتەتتى. ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ئاھالە قىرىلىپ

كەتكەنلىكتىن ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە كۆرۈنگەن يېزا - قىشلاقلار ئادەمسىز قورۇقدىلىپ قالغانىدى. تەپتەكشى يايلاق كۈن چىقىش تەرەپكە سوزۇلغان، بولۇتلارنىڭ ئەكسى سۇدا لەيلەپ تۇراتتى.

مىلادى 1757 - يىلى 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىلىدا تۇرۇشلۇق مانجۇ قوشۇنلىرى چېگرانى تىنچىتقۇچى ئوڭ قول يانداش سانغۇن جاۋ خۇينىڭ قوماندانلىقىدا شەرق تەرەپكە يۇرۇش قىلغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جوراس خانى غالزاڭ دورجى بىلەن خۇيت خانى بايارلار ئىسيان كۆتۈرۈشتى. ئىسىسقكۆل ئەتراپلىرىغا قېچىپ كەتكەن ئامۇرسەنا بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال بورتالا دەرياسىنىڭ بويىدىكى ساغانتۇڭگىگە يوشۇرۇن قايتىپ كېلىپ، خاقانى چىنغا قارشى غالزاڭ دورجى بىلەن ئىتتىپاق تۈزدى ۋە ئۆزىنىڭ قارارگاھىنى ساغانتۇڭگىگە قۇردى.

ئامۇرسەنانىڭ بارگاھى يايلاقىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا تىكىلگەن بولۇپ، چېدىر ئالدىغا قادالغان ئېگىز خادىدا ئۇنىڭ قارچىغا سۈرەتلىك ئاق تۇغى لەپىلدەپ تۇراتتى. ئۇزۇن خادىنىڭ ئوستىگە توغرىسىغا باغلاپ قويۇلغان بىر ياغاچقا بەش دانە قارا قوتاز قۇيرۇقى ئېسىلغانىدى. بۇ خىل مۇقەددەس بايراق - ئۇنىڭ ئېگىسىنىڭ قەدىمكى زامانىدا دۇنيانىڭ بويسۇندۇرغان بۇيۇك ئىستېلاچى چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى. مۇڭغۇللارنىڭ ئۇدۇمى بويىچە، پەقەت چىڭگىزخان پۇشتىدىن بولغان خانزادىلەرلا بۇنداق مۇقەددەس تۇغ - ئەلەملەرنى ئېسىشقا مۇشەررەپ بولالايتتى.

ئامۇرسەنانىڭ بارگاھى كەرگىلىرى ئالاھىدە چوڭ قىلىپ ياسالغان يوغان كىگىز ئۆي ئىدى. تۆردىكى چاڭغىراقنىڭ ئاستىغا قارچىغا كەشتىلەنگەن ئىككى دانە ئاق تۇغ چەپراس قىلىپ ئېسىلغانىدى. بۇ جۇڭغارلارنىڭ چىرىنغار، بىرىنغار بايراقلىرى ئىدى. بۇ ئىككى تۇغنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا ئامۇرسەنانىڭ پۇتۇن

جۇڭغار قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىدىغان توققۇز جەرىكىلىك قوتاز قۇيرۇقىدىن قىلىنغان تۇغى ئېسىلغانىدى. كېگىز ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان يوغان ماڭغالنى چۆرىدەپ مويى ئۆسكىلەڭ كەلگەن تۆت چاسا تۆگە تېرىسى سېلىنغانىدى.

بۇگۈن پۈتكۈل جۇڭغار قەبىلىلىرىنىڭ خانلىرى قاتناشقان قۇرۇلتاي ئامۇرسەنانىڭ مۇشۇ كېگىز ئۆيىدىن قىلىنغان بارگاھىدا ئۆتكۈزۈلمەكچى ئىدى.

بەلگىلەنگەن ۋاقىت يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ، پۈتۈن قۇرۇلتاي ئەھلى ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇشۇپ، كېگىز ئۆيىنىڭ ئىككى قانىتىغا خىتايچە ئەجدىها سىزىلغان ئىشىكنى ئېچىپ بارگاھنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېلىشتى.

قۇرۇلتاي ئەھلى ئارىسىدا بىر خۇشۇت قەبىلىسىنىڭ خانى بولمىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، جوراس قەبىلىسىنىڭ خانى غالزاڭ دورجى، خۇيت قەبىلىسىنىڭ خانى بايار، سابىق خاقانى چىنىنىڭ سەركەردىسى، چېگرانى تىنچىتقۇچى چەپقول يانداش سانغۇن چىڭغىنزاڭ قاتارلىقلار بار ئىدى.

جوراس خانى بىلەن خۇيت خانى خاقانى چىنىنىڭ ئايماق ـ خوشۇن تۇزۇمىنى يولغا قويۇشىغا بۇرۇندىن تارتىپ نارازى ئىدى. شۇڭا، ئامۇرسەنا ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن مىلادى 1756 ـ يىلى 11 ـ ئايدا جوراس خانى غالزاڭ دورجى بىلەن خۇيت خانى بايارلارمۇ شەرق تەرەپتىكى ئۇرۇمچىدە ئىسيان كۆتۈرۈشتى. بۇ چاغدا ئىسىسقكۆل تەرەپكە يۈرۈش قىلماقچى بولۇپ تۇرۇۋاتقان خاقانى چىنىنىڭ جاۋ خوي قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلىرى ئۇرۇمچىدىكى جۇڭغارلار ئىسيانىنى باستۇرماقچى بولۇپ، كەينىگە قايتىشتى. دېمەك، ئۇرۇمچى ۋەزىيىتىنىڭ بۇنداق تېز سۈرئەتتە ئۆزگىرىشى ئامۇرسەناغا بولغان ھەربىي جەھەتتىكى بېسىمنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەنىدى.

ئامۇرسەنا كەينى تېمىغا قارچىغا سۈرەتلىك ئاق تۇغ

ئېسىلغان بارگاھنىڭ تۆر تەرىپىدە سالاپەت بىلەن ئولتۇراتتى. ئۇ تەخمىنەن 34 ـ 35 ياشلاردىكى ئېگىز بويلۇق، كېلىشكەن، تەنبەل بىر يىگىت بولۇپ، ئۇچىسىغا ئېسىل خىتاي يىپەكىدىن قالماقچە تون، بېشىغا تۆت ئەن گىرۇەكلىك جۇڭغارچە قارا بەرقۇت دىڭ قالپاق كىيگەنىدى. ئۇنىڭ نەپىس ئىشلەنگەن نىقابتەك ئاق سۇزۇك چىرايى تولىمۇ مەغرۇرانە كۆرۈنەتتى. سەل ياپىلاق كەلگەن يۇزىنىڭ ئۇستىگە جايلاشقان پاناق بۇرنىنىڭ تۆشۈكلىرى ئۇنىڭ قاملاشقان بەستىگە نۇقسان بولۇپ تۇراتتى. چىرايىدىكى ھەرقانداق بىر كىچىك ئۆزگىرىشمۇ تامامەن ئۇنىڭ مۇشۇ پاناق يىرىدىلا ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. بەزى چاغلاردا ئۇنىڭ ئىچكى دۇنياسىدىكى ھېسسىياتى دولقۇنلانسا، پاناق بۇرنى جايلاشقان چىرايىدىكى رەڭ ئۆزگىرەتتى. بۇنداق چاغلاردا ئۇنىڭ بۇرۇن تۆشۈكلىرى بىر كېڭىيىپ ـ بىر تارىيىپ، ئاجىزلىشىپ قالغان قان تومۇرىدەك مىدىرلايتتى — دە، پۈتكۈل رەڭگى ـ رۇيىدا بىر خىل مەككارلىق، ۋەھشىيلىكتەك روھى ھالەت زاھىر بولاتتى. ئەگەر كىشىلەر يەنىمۇ تەپسىلىي كۆزىتىدىغان بولسا، ئۇنىڭدىكى بۇنداق روھى ھالەتنى پەيدا قىلغۇچى كۈچ ئۇنىڭ جاۋغايلىرىغا ھەم كۆز چاناقلىرىنىڭ قۇيرۇقلىرىغا قىسقا ـ قىسقا، ئەمما بەك تۇز ۋە ئىنچىكە قورۇقلارنى سېلىشقا ئۇلگۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس ئىدى. بىراق، بۇنداق روھى ھالەت ئىچىدىمۇ ئۇنىڭ چىرايىدا يەنىلا ئۇنىڭ ئۆز مەقسىتىگە يەتمىگۈچە زادىلا توختىمايدىغان بىر قەيسەرلىك ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

خۇيت خانى بايار ئالدى بىلەن ئارىلىقتىكى سۈكۈتنى بۇزۇپ، ئۆمىدۋارلىق بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ سۆزلىدى:

— ئۇزاقتىن بېرى بىز ئۆمىد قىلىپ كەلگەن بۇيۇك ئۇرۇشنىڭ پەيت ـ سائىتى يېتىپ كەلگەن ئوخشايدۇ. قەدىردان جۇڭغار خانى، تېنىڭ سالامەتمۇ؟ قۇۋۋىتىڭ تولۇقمۇ؟ كۆڭلۈك

ئازادىمۇ؟ ئىككى بىلىكىڭدە كۆچ - قۇۋۋەت ئېشىپ - تېشىپ تۇرامدۇ؟

— كۆك تەڭرىگە رەھمەت! — دېدى ئامۇرسەنا جاۋابەن، ئورنىدىن سەل قىمىرلاپ قويغاندىن كېيىن، — سالامەتلىكىم ياخشى، ئىككى بىلىكىمدە كۈچ - قۇۋۋەت ئۇرغۇپ، ئېشىپ - تېشىپ تۇرۇپتۇ. بوغدا خانىمنىڭ مېنىڭ بېشىمنى ئېلىشى ئانچە ئاسانغا چۈشمەس، دەپ ئويلايمەن. چۈنكى، مېنىــــى ئۇلۇغ ئەجدادىم جاھانگىر چىڭگىزخانىنىڭ روھى يۆلەيدۇ! بوغدا خان شۇنى بىلىپ قويسۇنكى، مەنكى ئامۇرسەنا ئۇنىڭ بېشىغا چۈشكەن بىر بالا - قازادۇرمەن! لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان ئوتتۇرمەن، ئېقىپ تۇرغان دەريادۇرمەن. مۇبادا، بوغدا خان ماڭا يېقىنلاشسا يا كۆيىدۇ، يا ئاقىدۇ؛ نەتىجىدە ياكى كۆلى كۆككە سورۇلىدۇ، ياكى بولمىسا تېنى بېلىقلارغا يەم بولىدۇ.

— ھۆرمەتلىــك جۇڭغار خانــــى ئامۇرسەنا نويانىنـــــڭ ئېيتقانلىرى توغرا، — دېدى قېرى جوراس خانى غالزاڭ دورجى ئۇچتەك ئاقارغان ساقاللىرىنى سىلاپ تۇرۇپ، — باھادىرلىرىمىزنىڭ روھـــى ئۇستۇن، بوغدا خاندىن ئەنت - ئۆچمىزنى ئېلىشنى كېچەيۇ - كۈندۈز ئارزۇ قىلىــشماقتا. ماللىرىمىزنى ئوبدان سەمرىتىۋالدۇق. ئەلھال، موڭغۇللارنىڭ غالىب ۋە قۇدرەتلىك ئۇرۇش خۇداســـى سولدى دەل ھازىر بېشىمىزدا ئەگىپ يۈرمەكتە، قۇدرەتلىـــك موڭغۇللارنـــڭ زېمىنىدىن ئىس - تۈتەك، چاڭ - توزانلارنى پەلەككە كۆتۈرۈشنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتمەكتە. بۇ قېتىم بىزنىڭ بوغدا خانغا قارشى يۈرۈشىمىز تارىختىكى تەڭداشسىز بۈيۈك ئەجدادىمىـــز چىڭگىزخانىنىڭ يۈرۈشلىرىدەك دۇنيانى زىلزىلىگە سالغۇسى. ھازىرقىدەك بىر يەڭدىن قول، بىر ياقىدىن باش چىقىرىدىغان ئىش بىز جۇڭغارلار ئىچىدە ئىلگىرى كۆپ كۆرۈلمىگەن!

— شۇنداق، شۇنداق، كۆپ كۆرۈلمىگەن!

قۇرۇلتاي ئەھلى گۈرۈلدىشىپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇللاشقان بولسىمۇ بىراق «ھەر كاللىدا بىر خىيال» دېگەندەك، قۇرۇلتايدا ئولتۇرغانلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز كۆڭلىگە پۈككەنلىرى بار ئىدى. مەسىلەن، بايامقى مەردانە سۆزلەرنى قىلغان قېرى جوراس خانى غالزاڭ دورجىنى ئېلىپ ئېيتساق، ئۇ ئىلگىرى ئۆزبېنىڭ ئوغلى نورۇب لىكچىننى باش تەيجى قىلىش ئۈچۈن دەسلەپتە خاقانى چىن تەرەپتە تۇرۇپ، ئامۇرسەناغا قارشى چىققانىدى. نورۇب لىكچىن ئۆلتۇرۇلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆزبېنىڭ باش تەيجى بولغۇسى كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خاقانى چىن جۇڭغارىيىدە ئايماق ـ خوشۇن تۈزۈمىنى كۈچەپ يولغا قويۇۋېدى، ئۇنىڭغا نارازى بولدى. چىڭغىزاپنىڭ خاقانى چىنغا قارشى چىققانلىقىدىن ئىلھاملانغان بايارخان مانجۇ سانغۇنى جاۋ خۇيىنىڭ ئۇرۇمچى تەرەپلەرگە لەشكەر تارتىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ قوۋمىنى باشلاپ بورتالا تەرەپكە قېچىپ كەلدى ۋە بۇ يەردە ئامۇرسەنا بىلەن ئىتتىپاق قۇردى.

— بىز ھەممىمىز بوغدا خانىنىڭ نىيىەت ـ ئەقھالىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلىمىز، — دېدى ئامۇرسەنا قۇرۇلتايدىكىلەرنىڭ جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ، — ئۇنىڭ ھەرقايسىكىلارنى ئۆز ئېلىكىلارغا خان، تەيجى قىلىپ تەينىلەپ يارلىق چۈشۈرگەنلىكى سىلەرنى ئالداپ قاپقانغا دەسسەتمەكچى بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، يولۋاسنىڭ ئاقىرىپ كۆرۈنگەن چىشلىرى تەبەسسۇم قىلىشتىن دېرەك بەرمەيدۇ! مېنىمۇ خان قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنغۇ؟ ئۇنىڭ ھەرقايسىمىزغا بىردىن قەبىلىنىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى «ئىلتىپات» قىلغانلىقى ئۇنىڭ بىزنى مەنسەپ ئاسارىتى بىلەن بەند قىلماقچى بولغانلىقىنىڭ ئەڭ ئېنىق ئىسپاتى ئەمەسمۇ؟ چۈنكى، مەنسەپ ئاسارىتى بىلەن بەند قىلىنغان ئادەمنىڭ باغلاپ قويۇلغان يېرىدە قاڭتۇرۇپ قويۇلغان ئاتتەك قاڭقىيىپ تۇرماقتىن باشقا ئامالى

يوق. ئادەم ئەسلىدە ھەرقانچە ھوشيار، ھەرقانچە بەقۇۋەت بولغان تەقدىردىمۇ قاڭتۇرۇلۇپ، بەند قىلىنىپ قويۇلغان ئاتنىڭ ھالىغا چۈشۈپ قالغىنىدا، بىچارىلىكتىن باشقا ئامال تاپالمايدۇ. ھۆرمەتلىك خانلار، شۇنى ئېسىڭلاردا مەھكەم ساقلىغايسىلەركى، ئادەم ئۆز قەدىر ـ قىممىتىنى چۈشەنگەندىلا مەڭگۈ ھالاك بولمايدۇ!

— توغرا ئېيتتىڭ! يىگىتتەك گەپ قىلدىڭ! — خۇيت خانى بايار جوراس خانى غالزاڭ دورجىغا لەپپىدە قاراپ قويغاندىن كېيىن بوغۇق ئاۋازى بىلەن جاۋاب قايتۇردى، — يۈرۈشكە ئاتلىنىدىغان ۋاقىتتا، يانغان ئاتتەك ئىككى بېقىنىغا قاراپ ئۆزىگە دوست ئىزدەيدىغان سەركەردە مېنىڭچە ئەڭ پەس، ئەڭ رەزىل سەركەردىدۇر. قوينۇڭدىكى شېرىن دۈشمەن ئاشكارا دۈشمىنىڭدىن مىڭ باراۋەر خەتەرلىك. ئارىسالدى بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمەيدىغان ھەرقانداق لىڭتاسما ئىتتىپاقداشلارنىڭ بىزگە قىلچىلىكمۇ پايدىسى يوق! بۇنداقلار ئالۋاستى ماڭغۇسنىڭ[1] دەرگاھىغا كەتكەي. كۆڭ تەڭرى ئۇنداق ئادەمنىڭ ئۆمرىنى كالتە، نېسىۋىسىنى كەم قىلسۇن، بېشىغا ئامانلىق، كۆڭلىگە خاتىرجەملىك بەرمىسۇن!

— بولدى قىل، بايارخان، — ئۇنى سۆزلەشتىن توستى ئامۇرسەنا، — كونا ھېساب ـ كىتابنى قىلىشمايلى. ئۆتكەن ئىشقا سالاۋات! ئورتاق دۈشمىنىمىز بوغدا خانلىڭ ئالدىدا بىزگە ئۈيۈلتاشتەك ئىتتىپاقلىق، سېرىق مايدەك ئۈيۈشقاقلىق كېرەكتۇر! بىز بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، چاقماقتەك تېز ئىلگىرىلىشىمىز كېرەك. بوغدا خانلىڭ لەشكەرلىرىنى رەھىم قىلماستىن قىرىپ تاشلىشىمىز لازىم. چۈنكى، ئۇلارمۇ بىزگە رەھىم قىلمىغان! مەن چېرىنغار

---

① موڭغۇل رىۋايىتىدىكى بىر ئالۋاستىنىڭ نامى.

قوشۇننى باشلاپ بوغدا خاننىڭ ئەڭ قابىل سەركەردىسى جاۋ خۇيغا ئۇدۇلدىن ھۇجۇم قىلىمەن. بايارخان بىرىنغار قوشۇننى باشلاپ جاۋ خۇينىڭ كەينىگە ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئارقا سېپىگە شەبخۇن ئۇرسۇن! ئۇنىڭغا ئالدى ۋە ئارقا تەرەپتىن بىر ۋاقىتتىنىڭ ئىچىدە ھۇجۇم قوزغىساق، بوغدا خاننىڭ جۇڭغارىيىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بۇ ئادەمخور قوشۇننىڭ كۈلىنى كۆككە سورۇغىلى بولىدۇ. سۆزۈمگە دىققەت قىلغايسىلەر، ھۇجۇمنى بىرلا ۋاقىتتا تەڭ باشلايمىز! شۇنداق قىلالىساقلا، بىزنى مەھكۇملۇققا سالماقچى بولغان بۇ لەنىتى مانجۇلارغا ئەجەللىك زەربە بەرگىلى، ئۇلارنىڭ غولىغا كېلىشتۇرۇپ پىچاق ئۇرغىلى بولىدۇ!

بۇ سۆزنى ئاڭلىغان قۇرۇلتاي ئەھلى:

— ياھ، نېمىدېگەن ياخشى پىلان بۇ! — دەپ ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇشتى...

* * *

مىلادى 1757 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، مانجۇلارنىڭ جاۋ خۇي قوماندانلىقىدىكى شىمالىي تارام قوشۇنى بىلەن ئامۇرسەنا باشچىلىقىدىكى جۇڭغارلارنىڭ چىرىنغار قوشۇنى بورتالا دەرياسى بويىدا توقۇشۇپ قالدى. جەڭ دۇمبىقىنىڭ بوم سادالىرى جاۋ خۇينىڭ سېپىدىن ئاڭلىنىپ، يەر ـ زېمىنىنى لەرزىگە سالدى. ئامۇرسەنانىڭ سېپىدىن بۇرغا ـ كانايلارنىڭ زارلىنىپ چېلىنغان بوغۇق ئاۋازلىرى ئاسمان گۇمبىزىگە ئۆرلەپ، كۆكنى چاڭ كەلتۇردى. دەھۇل ـ دۇمباق، بۇرغا ـ كانايلارنىڭ سادالىرى ئىچىدە مانجۇلار تەرەپتىن قارا ئايغىرغا مىنگەن بىر سەردار ئات چاپتۇرۇپ چىقتى. ئامۇرسەنانىڭ سېپىدىنمۇ چىلانتورۇق ئايغىرغا مىنگەن بىر پالۋان ئېتىنى يۈگۈرتكىنىچە

باستۇرۇپ كەلدى. مانجۇ سەردارى ئات چاپتۇرۇپ كەلگىنىچە قولىدىكى نەيزىسىنى جۇڭغار پالۋانىنىڭ بېشىغا ئۇرغانىدى، جۇڭغار پالۋانىمۇ قولىدىكى بۆرە چىشلىق ئۇمۇتى بىلەن ئۇنىڭ نەيزىسىنى رەت قىلىپ، مانجۇ سەردارىنىڭ بېشىغا ئۇمۇت بىلەن قايتۇرۇپ ئۇردى. ھېلىقى مانجۇ سەردارمۇ ئۇنى رەت قىلىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىش قىرىق ـ ئەللىك داۋقۇر تەكرارلاندى. ئاخىر ئىككى تەرەپنىڭ قوراللىرى كاردىن چىقىپ، ئۆزلىرى ھالىدىن كېتىشتى. بۇ چاغدا جاۋخۇي تەبىل چالدۇرۇپ، مانجۇ سەردارىنى ئۆز سېپىگە قايتۇرۇپ كەلدى. ئامۇرسەنامۇ تەبىل چالدۇرۇپ ھېلىقى جۇڭغار پالۋانىنى ئۆزىنىڭ سېپىگە قايتۇرۇپ كەلدى.

چىكتى چۇش مەھەلدە جاۋ خۇي ئۇستىگە ئېغىر قۇياق ساۋۇت كىيىپ جەڭگاھقا كىردى ۋە قارشى تەرەپتىن ئامۇرسەنانىڭمۇ جەڭگاھقا چۇشۇپ ئۆزى بىلەن يەكمۇ يەك ئېلىشىشىنى تەلەپ قىلدى.

— ئەي ئاسىي ئامۇرسەنا، — دەپ قولىدىكى گۇرزىسى بىلەن ھەمسلە قىلدى مانجۇ سانغۇنى جاۋ خۇي، — بوغدا خان ساڭا نېمە يامانلىق قىلدى، بۇنداق قايتا ـ قايتا ئىسيان كۆتۈرگۈدەك؟! — ئۇ شۇنداق دەۋېتىپ، قولىدىكى گۇرزىسىنى ئامۇرسەنانىڭ بېشىغا ئۇرماق بولۇپ ئېگىز كۆتۈردى. بۇ چاغدا ئامۇرسەنامۇ:

— سەن مېنىڭ كاللامنى ئالماق شۇنچە ئاسان، دەپ ئويلىۋىدىڭمۇ؟ — دېگىنىچە بېشىغا تەگمەكچى بولۇپ كېلىۋاتقان گۇرزىنى قولىدىكى بۆرە چىشلىق ئۇمۇتى بىلەن رەت قىلىپ تاشلىدى — دە، قايتۇرۇپ شۇنداق غەزەپ بىلەن بىر قويۇۋىدى، كىشىلەر كۆردىكى، گۇرزە بىلەن ئۇمۇت ئارىسىدىن يالت ـ يۇلت قىلىپ چاقماق ـ چاقماق ئوت چىقىپ، سوقۇلغان زەربە ساداسى ئاسمانغا ئۆرلىدى. ئۇلار بىر ـ بىرى بىلەن ئوتتۇز داۋقۇر

گۈرزىبازلىق ۋە ئۇمۇتبازلىق قىلىشقاندىن كېيىن قوللىرىنى شەمشەرگە ئۇزىتىپ، تاكى شەمشەرلىرى پارە - پارە بولغىچىلىك ئېلىشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىر - بىرىگە سالما تاشلاشتى. مانجۇ سانغۇنى جاۋ خۇي ئۇستىلىق بىلەن سالما تاشلاپ، ئامۇرسەنانىڭ بېشىنى سالما بىلەن باغلىۋالدى. ئامۇرسەنا ئېتىنى بىر سەكرىتىپلا قاتتىق بىر زور قىلىۋىدى، ئاتنىڭ كۈچىدىن بېشىغا كېيىلىپ قالغان سالما «تارس!» قىلىپ پارە - پارە بولۇپ ئۇزۇلۇپ كەتتى. ئاخىر ئۇ ھەر ئىككىسى ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، خۇددى غالجىرلاشقان ئىككى قاپلانغا ئوخشاش بىر - بىرىگە پەنج قويۇشۇپ، كۈچ سىناشتى. ھېلىي جاۋ خۇي ئامۇرسەنانى ئون قەدەم قوغلاپ كەلسە، ھېلى ئامۇرسەنا جاۋ خۇينى ئون قەدەم كەينىگە چېكىندۈرەتتى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سېپى ئارىسىدىن دەھشەتلىك پەريات كۆتۈرۈلدى.

ئۇ ئىككىسى ئېلىشا - ئېلىشا، ھېچكىمۇ ھېچكىمنى يېڭەلمىدى. ئاخىر ئاتلىرىغا مىنىشىپ، بىر - بىرىنى قوغلىشىپ جەڭگاھنى قاپ ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئۆتۈپ كېتىشتى. مانجۇلار سېپىدىن يەنە بىر سەردار ئات سالغىنىچە ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتتى.

— مەن سېنىڭ بوش ئادەم ئەمەسلىكىڭنى سەن جەڭگە كىرگەن چېغىڭدىلا بىلىپ بولغان، — دېدى ئالدىدا قېچىپ كېتىۋاتقان جاۋ خۇي سوغۇق كۈلۈپ تۇرۇپ، — شۇڭا گۈرزەم بىلەن بېشىڭغا ئۇرمىغىنىمنىڭ سەۋەبى، مەنمۇ بىر چاغلاردا ساڭا ئوخشاش نەۋقىران، كۈچلۈك باھادىر ئىدىم. سېنى تەسلىم بولارمىكىن دەپ، بىكاردىن - بىكار ئابۇت قىلىۋېتىشكە كۆزۈم قىيمىاي رىئايە قىلغانىدىم. قارىغاندا، ھالىڭغا باقمايي، جاھاندا مەندىن نوچى ئادەم يوق، دەيدىغان ئوخشايسەن. «قازان تاشسا، سۇ قۇي» دەپتىكەن. ئۇنداق بولسا مېنىڭدىن خاپا بولما جۇمۇ!، — دېگىنىچە يېنىدىن زەنجىر خىشنى قولىغا ئېلىپ

كەينىدىن تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقان ئامۇرسەناغا شۇنداق ئانقاندى، چاقماق تېزلىكىدە لىپ قىلىپ ئۆزىنى چەتكە ئالغان ئامۇرسەناغا تەگمەي، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان ھېلىقى مانجۇ سەردارىنىڭ بېشىغا تەگدى.

ئامۇرسەنا پاراڭمۇ قىلماستىن، ئۇنى داۋاملىق قوغلاپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇنىڭدىن قۇتۇلالماسلىقىغا كۆزى يەتكەن مانجۇ سانغۇنى جاۋ خۇي نائىلاج ئېتىنىڭ بېشىنى دەريا تەرەپكە بۇرىدى — دە، دەريادىن ئۆزۈپ ئۆتۈپ، ئۇ قاتتىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بارگاھىغا قېچىپ كەتتى...

سەركەردىسىنىڭ يېڭىلىپ قېلىپ قېچىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن قارا چېرىكلەر دەرھال دەھۋل - دۇمباقلىرىنى، تۇغ - سوتۇقلىرىنى تاشلىشىپ، قورال - ياراغلىرىنى سۆرەشكىنىچە قاچقىلى تۇردى. شۇنداق قىلىپ، مانجۇلار بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ دەھشەتلىك جەڭدىكى بىرىنچىسى داپقۇر ئېلىشىش مانجۇلارنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياغلاشتى...

نەزمە

بۇ قانداق ئوت ئىكى، قېنىمدا يانار،
تومۇردا گويا كى ماگمىدەك ئاقار.
تېۋىپ تۇتماقچى بولسا تومۇر ۇمنى،
چوقۇم بارمىقىنى چاۋۇرتۇپ ئالار.

— ئابدۇرېھىم ئۆتكۇر

ئالتىنچى باب

قانغا بويالغان زەرەپشان

«قارا نىيەتنىڭ ئۆزىگە يارىشا قارا بەختى بولىدۇ.»

— ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادى 1757 ـ يىلى (كالا يىلى) 1 ـ ئاينىڭ باشلىرى. زەرەپشان بويىغا تۇمشۇقساراي[1] دەپ ئاتىلىدىغان كىچىك بىر يېزا جايلاشقان. ھەيۋەتلىك قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان زەرەپشان دەرياسى مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئەگمە جەنۇبقا قاراپ ئاقاتتى. بۇ يىل زەرەپشان ۋادىسىدا قىش كېچىكىپ كىردى. تۇنەك كېچىسى ياغقان يۇپقا قار ئەتىسىلا ئېرىپ كەتتى. بىرنەچچە كۈن ئۇدا چىققان غەربىي جەنۇب شامىلىدا ھاۋا خوپلا ئىللىپ، دالىنى ئەتىياز مەنزىرىسى قاپلىدى. زەرەپشان دەرياسىنىڭ چەت ـ ياقىلىرىنى قار ئارىلاش چۈرۈك مۇز تۇتقانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، دەريانىڭ قىنى ئومۇمىيۈزلۈك مۇزلىمىغانىدى. دەريادا كۆپۈكلىنىپ ئېقىۋاتقان ئاق لاي سۇ قىرغاقنى شالاقلاپ ئۇرۇلۇپ، ۋەھىمىلىك

① يەكەننىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بىر يېزىنىڭ نامى.

قاينام هاسىل قىلاتتى. ھاۋا شۇ ئىللىغانچە رامزاننىڭ 16 ـ كۈنىگىچە بىر خىل تۇردى. ئەتىسى بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلۇپ تۇتۇلۇپ كەتتى — دە، لەپىلدەپ قار چۈشۈپ ئارقىدىن قاتتىق سوغۇق بولۇپ كەتتى. بۇ سوغۇقتا زەرەپشان غاچچىدە توڭلاپ، سۇنىڭ ئۈستىنى بىر قەۋەت نېپىز مۇز قاپلاپ كەتتى. سوغۇق كۈندىن ـ كۈنگە كۈچەيمەكتە ئىدى. يول بويىغا سېلىنغان كۆلبە ئۆيلەرنىڭ پاكار ـ پاكار تۇرخۇنلىرىدىن پۇرقىراپ چىقىۋاتقان تېزەك تۈتۈنلىرى يېزىنىڭ ئاسمىنىدا لەيلەپ يۇرەتتى. يول ئۈستىدە چېچىلىپ ياتقان توڭ تېزەكلەرنىڭ ئەتراپىدا قارا قاغىلار توپ ـ توپ بولۇشۇپ ھېلى قونۇپ، ھېلى ئۇچۇشۇپ يۇرۇشەتتى. يېزىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتكەن بۇ يول كاچۇڭغا[1] تۇتىشاتتى. بۇ يول زەرەپشان دەرياسىدىكى قەدىمكى كېچىك كاچۇڭنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىگە جايلاشقان چوڭ تۆپلىكتىن پەسكە چۈشكەن يەردە ئىدى.

بۇگۈن رامزاننىڭ ئوتتۇزى بولۇپ، ھارپا كۈنى ئىدى. كېچىدىن تارتىپ يېغىۋاتقان قار توختىغان، ئاسمان سۇزۇلۇپ تىنىق غۇبارسىز ھالەتكە كىرگەنىدى. غەربىي شىمال تەرەپتىن چىقىۋاتقان سوغۇق ئىزغىرىن شامال ئۈششاق قار ئۈچقۇنلىرىنى غۇيۇلدىتىپ ئۈچۈرۈپ كەڭ دالانىڭ ئۇ بېشىدىن بۇ بېشىغا سۈرۈپ قوغلايتتى. دەرەخلەرنىڭ ئۈستىدە پۈپۈكتەك ئېسىلىپ تۇرغان قىرو شامالدا ھەر تەۋرەنگەندە يەرگە چېچىلىپ چۈشەتتى ۋە قۇياش نۇرىدا ھەسەن ـ ھۈسەندەك رەڭگارەڭ تۈستە ئاجايىپ تاۋلىنىپ، ئادەمنىڭ كۆزلىرىنى چاقنىتاتتى.

تۆپلىكنىڭ چېتىدىكى كېچەك تەرەپتىن ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭ نازارىتىدە بىر توپ ئەسىرلەر چىقىپ كېلىشتى. بۇ ئەسىرلەرنىڭ ئارىسىدا نەۋ جۇۋان ئەرلەر، نەۋنەرۇش ئاياللار،

---

① يەكەننىڭ غەربىي ـ جەنۇبىغا جايلاشقان بىر يېزىنىڭ نامى.

چېچى ئاقارغان قېرىلار، ھەتتا مەسۇم بالىلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار يالىڭاياغ ئىدى. پۇتلىرىدىكى ئۆتۈك - باشماقلىرى مەجبۇرى سالدۇرۇۋېلىنغان بولۇپ، كولتۇك قارنى كېچىپ يالىڭاياغ كېلىۋاتقانىدى. ئۇلارنىڭ پۇتلىرى توڭلاپ، سوغۇقنى ئاللىقاچان سەزمەس بولۇپ قېلىشقانىدى. ئەسىرلەرنىڭ قەدىمى سەللا ئاستىلاپ قالسا، ئاتلىق چېرىكلەر قولىدىكى قامچىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ باشلىرىغا رەھىمسىزلەرچە ئۇرۇپ، ئۇلارنى ئىتتىك مېڭىشقا مەجبۇر قىلاتتى.

ئەسىرلەر ئارىسىدا سەندىرەكلەپ ئاران مېڭىپ كېتىۋاتقان نىمجان ياش بىر ئايالنى ئىككى دېدەك قولتۇقىدىن يۆلەۋالغانىدى. ئۇلار ھېلىقى نىمجان ئايالنىڭ بېشىغا تېگىۋاتقان قامچىنىڭ شۇنىڭغانىدەك ئاچچىق ئازابىغا ئۆزلىرىنىڭ يېرىم يالىڭاچ گەۋدىسىنى تۇتۇپ بېرىپ ئۇنى يۆلەپ ئىلىپ كېتىۋاتقانىدى.

كۈن پېشىندىن قايرىلغاندا، بۇ ئەسىرلەر ئاران تۇمشۇقسارايىنىڭ چېتىدىكى بۇككىدە ئۆسكەن قاغا جىگدىلىكىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىشتى. بۇ چاغدا ھېلىقى نىمجان ياش ئايال تۇيۇقسىزدىن قورسقىنى تۇتۇپ، «ۋاي» دېگىنىچە كولتۇك قارنىڭ ئۈستىگىلا ئولتۇرۇپ قالدى، ئۇنىڭ تولغىقى تۇتۇپ قالغانىدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا ھېلىدىن - ھېلىغا تۇتۇپ كېتىۋاتقان ئاچچىق تولغاقنىڭ ئازابىدا تولغىنىپ، تولغىنىپ كېتىۋاتقانىدى.

— ھەزرىتىم! — دەپ توۋلىدى ھېلىقى دېدەكلەرنىڭ بىرى.

ئەسىرلەرنىڭ باش تەرىپىدە ياردار پۇتىنى سۆرەپ ئاسقاقلاپ ئاران مېڭىپ كېتىۋاتقان جاھان خوجا ئەرشى ئاۋازنى ئاڭلاپ كەينىگە قارىدى.

— شەرىپە ئاغىچا خېنىم بولالمايۋاتىدۇ! ۋاي تېز بولسىلا،

خېنىم تەۋەللۇت ئۇستىدە! — دېدى ھېلىقى دېدەك تولغاق ئازابدا تولغىنىپ قارىنىڭ ئۇستىدە ئولتۇرۇپ قالغان شەرىپە ئاغىچىنى يۆلەپ تۇرۇپ.

بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن جاھان خوجا ئەرشى ھولۇقۇپ مەڭدەپ تۇرۇپ قالدى. ئەمما، دەرھال ئۆزىنى تۇتۇۋالدى، ئاندىن دەرھال ئاتلىق چېرىكلەر سېپىنىڭ باش تەرىپىدە كېتىۋاتقان بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئالدىغا يۈگۈردى.

— توختا! — دەپ قولىدىكى قامچىسىنى كۆتۈردى بىر ئاتلىق چېرىك ئۇنى ئۇرماقچى بولۇپ، — نەگە بارىسەن؟ قايت ئورنۇڭغا!

— رەھىم قىلىڭلار، سەردارىڭلارغا بېرىپ ئېيتىڭلار، ئاغىچام يول ئۇستىدە تەۋەللۇت قىلىپ قالدى. رەھىم ـ شەپقەت يۇزىسىدىن بولسىمۇ بىرئاز توختاشقا رۇخسەت قىلغان بولساڭلار! — دەپ يالۋۇردى جاھان خوجا ئىككى قولى بىلەن يامغۇردەك تېگىۋاتقان قامچىدىن بېشىنى ھمايە قىلىپ تۇرۇپ.

ئەسىرلەر پاتپاراق بولۇشۇپ كېتىشتى. ئالدى تەرەپتىن بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ھەي لەنىتى قارا مۇسۇلمان ئازمىلار، جېنىڭدىن تۇيۇشتۇڭمۇ؟ قېنى سەنوي، تۇلۇنتاي، نۆۋەكەرلىرىڭ نېمە ئىش قىلىپ يۈرىدۇ؟ تېز بولۇشمامسەن؟ غەلياننى تىنچىتماي نېمە قاراپ تۇرۇشسەن؟ قوللىرىڭدىكى نېمە؟ ئۇر! چاپ! ئۆلتۈر!

مۇشۇ پاتپاراقچىلىقتا مانجۇ سەركەردىسى تولۇنتاي ئات سېلىپ يېتىپ كەلدى.

— ھە، نېمە ئىش، بۇ يەردە نېمىشقا تەرتىپ يوق؟! — دەپ سورىدى ئۇ بۇرھانىدىن خوجىدىن.

ئىسىسق سۆسەر جۇۋىغا قېلىن ئورىلىۋالغان بۇرھانىدىن خوجا جۇۋىنىڭ ياقىسىدىن بېشىنى چىقىرىپ ئالاق ـ جالاق بولۇپ ئەتراپقا قارىدى.

— مەلۇم بولغايكى، جانابى سەركەردەم، — دەپ مەلۇم قىلدى بىر نۆۋكەر، — غەلياننىڭ ماۋۇ گەدەنكەش چەنتۇ كۆتۈرۈپتىكەن، ئالدىلىرىغا ھەيدەپ كەلدىم.

ئۇ قولىدىكى قامچىسى بىلەن جاھان خوجا ئەرشىنىڭ بېشىغا قاتتىق بىرنى ئۇردى. قامچىنىڭ ئازابىغا چىدىيالماي تولغىنىپ كېتىۋاتقان جاھان خوجا ئەرشى دەرھال ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىگە ئېسىلدى.

— تارت قولۇڭنى — دەپ بۇرھانىدىن خوجا قىلىچىنى شارتتىدە قىنىدىن سۇغاردى — دە، ئۇنىڭ بوغۇزىغا تەڭلىدى، — ھوي ئىسھاقىيىچى مۇرتەد، ئۆلگۈڭ كېلىپ كەتتىمۇ؟ ئالدىرىمىساڭمۇ مەن مۇرادىڭغا يەتكۈزەر ئىدىم! ھى، ھى! . . . — بۇرھانىدىن خوجا سوغۇق كۈلدى.

— ئى خوجىزادەم، رەھىم قىلغىن — چۇ! ئاغىچا ئايلاڭنىڭ جېنى بەك قاقشاپ كېتىۋاتىدۇ. ئىچىڭ ئاغرىسۇن، مەزلۇملارغا ئۇنداق زۇلۇم سالما! بولمىسا، ئۇۋالىغا قالىسەن! — دېدى جاھان خوجا يىغلاپ تۇرۇپ. بۇ ئۇنىڭ ئۆمرىدە ئۆزىنىڭ دۇشمىنى ئالدىدا تۇنجى قېتىم ۋە ئەڭ ئاخىرقى قېتىم يىغلىشى ئىدى، — سېنىڭ بىلەن مەن نېمىلا بولسۇن بىر مەخدۇم ئەزەمنىڭ پۇشتىلىرىدىنغۇ بىز؟

— ئەمما، سېنىڭ بىلەن مەن بىر يولدىكى ھەمراھلاردىن ئەمەسمىز!

— سەردار، خاقانى چىنىنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىنى بۇ گەدەنكەشكە بىلدۇرۇپ قويۇش تەڭرى لەشكەرلىرىنىڭ بۇرچى، — دېدى تولۇنتاي بۇرھانىدىن خوجىنىڭ سۆزىدىن توسۇپ، — بۇ خانىمنى مۇشۇ يەردە قالدۇرۇپ قويۇڭلار، ئۇ بوشىنىۋالغىچە ئەسىرلەرنى ھەيدەپ ئاۋۇ دەرەخلىككە ئاپىرىپ ساقلاپ تۇرۇڭلار!

— بوپتۇ، — دېدى بۇرھانىدىن خوجا سەل يۇمشاپ، —

خاقانی چىنىنىڭ مېھىر - شەپقىتى خەلقى ئالەمگە پۈر كەتسۇن! — ئاندىن تولۇنتايغا قاراپ:

— ئەسىرلەرنى ئاۋۇ جىگدىلىككە ئېلىپ بېرىپ جاھان خوجا باشلىق ماۋۇ ئون ئالتە ئادەمنىڭ ھەربىرسىنى بىردىن جىگدىگە ماتاپ مىدىرىيالماس قىلىپ باغلاپ قويۇڭلار. بۇ ئىسھاقىيىچى مۇرتەدلەردىن ئومۇمىي ھېساب ئالىدىغان پەيت كەلدى! بۇنىڭدىن كېيىن خاقانىي چىنىنىڭ تەڭرى قوشۇنلىرىغا قارشى تۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنى بۇ مۇرتەدلەر ئەۋلاتتىن - ئەۋلادقىچە ئېسىدىن چىقارمايدىغان بولسۇن! — دېدى ۋە تولۇنتايغا بىرنەمسىلەرنى دەپ مانجۇچە كالدىرلاپ بىر ھازاغىچە سۆزلەپ چۈشەندۈردى.

ئاتلىق چېرىكلەر تولغاق يەۋاتقان شەرىپە ئاغىچا بىلەن ئۇنىڭ ئىككى دېدىكىنى شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغان ئەسىرلەرنى ھەيدەپ جىگدىلىككە يېتىپ كېلىشتى ۋە بۇرھانىدىن خوجىنىڭ پەرمانى بويىچە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى جاھان خوجا ئەرشى باشلىق ئون ئالتە ئادەمنى ھەربىرىنى بىردىن جىگدىگە چەمبەرچەس قىلىپ مەھكەم باغلىۋەتتى.

— ئىگە! — قارلىق دالىدا يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىنىڭ يىغلىغان ئاۋازى ياڭرىدى. پاك زېمىن قاردىن ئاپئاق داستىخان سېلىپ، بۇ رەزىل دۇنياغا مانا مۇشۇنداق تىنچسىز دەقىقىلەرنى تاللاپ كەلگەن يېڭى مېھماننى كەڭ قۇچاق ئېچىپ كۈتۈۋالدى. قار ئۈستىدە ھالىدىن كېتىپ ياتقان بىچارە ئانا يېڭى تۇغۇلغان بوۋاقنىڭ كىندىكىنى جانسىز چىشلىرى بىلەن چىشلەپ ئۈزدى — دە، تېزلىك بىلەن ئۇنى كۆڭلىكىنىڭ ئېتىكىگە ئوراپ زاكىلىغاندىن كېيىن ئوغۇز سۈتى تولۇپ چىققىلىپ كەتكەن كۆكسىنىڭ توپچىسىنى يورۇق جاھانغا ۋاقتىسىز كەلگەن بۇ يېڭى جاننىڭ كىچىككىنە ئاغزىغا سالدى. بۇ كىچىك جان ئۇزاقتىن بېرى ئېچىرقاپ كەتكەن ئادەمدەك ئالدىراپ ئەمگەنلىكتىن ئاننىڭ قويۇق كۆك سۈتى ئۆپكىسىگە كېتىپ قاقىلىپ كېتىپ،

چىكقىلىپ يىغلاپ سالدى. ئانا بوۋىقىنىڭ تەنتەكلىكىدىن بەكمۇ سۆيۈنۈپ كەتتى:

— نېمىگە ئۇنداق ئالدىرايدىغاندۇ؟! ئاپئاق قوزام؟! — دەپ جىمجىلدى بوۋىقىنىڭ پېشانىسىگە ئاستا نوقۇپ.

شەرىپە ئاغىچا بوۋىقىنى ئەمدىلەتىن تۇنجى داپقۇر ئەمدۈرۈپ بولۇشىغا، بۇرھانىدىن خوجىنىڭ سوپىلىرى يۇگۇرۈشۈپ كەلدى — دە، ئۇنىڭ قۇچىقىدىن بوۋىقىنى تارتىۋالغانچە بىر چەتكە ـ قارىنىڭ ئۇستىگىلا توڭ تېزەكنى دومىلاتقاندەك دومىلىتىۋەتتى. دالدا بوۋاقنىڭ چىرقىراپ يىغلىغان ئاۋازى ياڭرىدى.

بۇ ۋەھشىيلىكنى كۆرۈپ ئانا دەسلەپتە ئەندىكىپ تۇرۇپ قالدى كېيىن بىردىنلا:

— ۋاي بالام، مېنىڭ بالام! بالامنى قايتۇرۇپ بېرىڭلار! — دەپ زار ـ زار قاقشاپ يىغلىغىنىچە ھوشىدىن كەتتى.

جاللات سوپىلار شەرىپە ئاغىچىنىڭ ئۇستىدىكى پاختىلىق نىمچىسىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئۇنى نېپىز ئىچ كۆڭلىكى بىلەن قالدۇرۇپ قويۇشقاندىن كېيىن بۇ گۈزەل چوكانىنى سۆرەشكىنىچە ئاپىرىپ ئېرى جاھان خوجا ئەرشىنىڭ يېنىدىكى بىر توپ جىگدىگە ماتاپ باغلىۋەتتى.

ئانىنىڭ كۆكسىدە ئوغۇز سۈتى، كۆڭلىدە ھەسرەت تېشىپ تۇراتتى. ئانىسىنىڭ ئوغۇز سۈتىگە زادىلا قانمىغان ھېلىقى بىچارە نەجان بوۋاق قىرقىراپ ـ قىرقىراپ يىغلاۋېرىپ ئۇنى بارا ـ بارا پەسلەشكە باشلىدى. بۇ چاغدا بىر توپ قاغىلار بوۋاقنىڭ ئۇستىدە ئەگىشىپ ئۇچۇپ يۇرۇشەتتى.

— ئى ئىسھاقىيىچى مۇرتەد! — دەپ ۋارقىرىدى بۇرھانىدىن خوجا ئۇنىڭغا ـ ئىمانىڭنى يېڭىلىساڭلا، بوۋىقىڭنى ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا قولۇڭغا قايتۇرۇپ بېرىمەن!

— ئى جاللات، — دېدى شەرىپە ئاغچا قەيسەرلىك بىلەن، — مەن ئەلھەمدۇلىللا مۇسۇلمانمەن! مەن ئىمانسىزنى يېڭىلايدىغان سەندەك ئىمانسىز داستارلاردىن بولمىسام! نېمىشقا ئىمانسىزدىن ژاز كەچكۈدەكمەن؟!

— ئىسھاقبېچى مۇرتەدلەر ئا مۇسۇلماندۇر!

— تىلىڭنى يېغ! مۇسۇلمانىنى مۇرتەد دەپ، كاپىر بولىسەن ھېلى! — دېدى سىدىق خوجا پۈتۈھى ئۇنى غەزەپ بىلەن سۆكۈپ.

بەزى مانجۇ سەركەردىلىرى بۇ ژەھشىيلىككە چىداپ تۇرالماي ئاستا ئاتلىرىنىڭ بېشىنى بۇراپ تۆپىلىكتىن پەسكە قاراپ چۈشۈپ كېتىشتى.

— ئەي خوجىزادە، — دەپ قاقشاپ يالۋۇردى جاھان خوجا ئەرشى بۇ پاجىئەگە زادىلا چىداپ تۇرالماي، — بىگۇناھ بوۋاقنىڭ قېنىدىن كەچسەڭ نە بولغاي؟ مال ـ دۇنيا دېسەڭ ئەنە تۇرۇپتۇ. خالىغىنىڭچە ئال، تامامى جاھان ئۇنىڭ ھېسابىدىن ئاجىزدۇر. ھەممىسىنى ئال، پېڭى تەۋەللۇتلۇق ئانا بىلەن يورۇق دۇنياغا تېخى بايات كۆز ئاچقان ئاشۇ گۇناھسىز نەمجان بوۋاقنى رەھىم قىل. بولمىسا، توڭلاپ ئۆلۈپ قالىدۇ!

— سېنى ژە سېنىڭ جەددى ـ جەمەت، ئۇرۇق ـ پۇشتۇڭنى ئۆلۈمدىن خالاس قىلماق تەرىقىسى، — دېدى بۇرھانىدىن خوجا چىشىنى غۇچۇرلىتىپ تۇرۇپ، — ئەجدادىمنىڭ قىساسىدىن قول تارتماق بىلەن باراۋەردۇر!

بۇ چاغدا، قاغىلارنىڭ «قاق! قاق!» قىلىشقان ژەھىمىلىك ئاۋازلىرى پۈتۈن دالانى قاپلاپ كەتتى. كىشىلەر، ياق، ئازراق ئادەمىيلىكى بولغانلىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى كۆز ئالدىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ ژەھشىيەتنى كۆرۈپ قېتىپ قېلىشتى:

بىر توپ قاغىلار ئاسماندىن ھېلىقى تاشلاندۇق بوۋاقنىڭ ئۈستىگە ئېتىلىپ چۈشۈپ، ھەممىدىن ئاۋۋال مۇزلاپ قېتىپ

قالغان بىچاره بوۋاقنىڭ كۆزلىرىنى، ئېغىز - بۇرۇنلىرىنى، قۇلاقلىرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا گۆشلىرىنى، ئاندىن پۈتۈن ئىچ - باغرىنى چوقۇلاپ يەپ بىردەمدىلا قاق ئۇستىخانغا ئايلاندۇرۇپ قويۇشتى! بۇ رەزىل دۇنياغا مانا مۇشۇنداق تىنچسىز دەقىقىلەرنى تاللاپ چۈشكەن بۇ بوۋاق ھېچقانداق لەززەتنى سۈرمەستىن يەنە شۇنداق كېتىپ قالدى.

— ئىۋارا خۇدايا، ئەھەدا، سەمەدا، ھەييادە قەييۇما![1] كۆردۈڭمۇ بۇ ۋەھشىيەتنى؟! ئى بۇرھانىدىن دېگەن ئىتنىڭ بالىسى! — دەپ غەزەپ بىلەن تىدا قىلدى جاھان خوجا ئەرشى يۇلقۇنۇپ تۇرۇپ، ئۇ ھەر يۇلقۇنغاندا پۈتۈن جىگدە قاتتىق سىلكىنەتتى، — بەس، خۇدانىڭ بەندىلىرىگە شۇ قەدەر سىتەم قىلغىنىڭ قايسى مەزھەپتە راۋادۇر؟! بوۋاقتا نەگۇناھ؟ ئۇشبۇ يامانلىقىڭ بىلەن سېنى مۇسۇلمان بىلمەك قانداقسىگە راۋا بولسۇن؟!

ئۇ پىغانلىق تىدا قىلىۋېتىپ ھوشىدىن كەتتى.

يەنە بىر تۈپ قاغا جىگدىسىگە باغلىۋېتىلگەن سىدىق خوجا پۈتۈھى كۆز ئالدىدا يۇز بېرىۋاتقان پاجىئەگە زادىلا چىداپ تۇرالمىدى:

— ئى پاك پەرۋەردىگارا، ئەھەدا، سەمەدا، مەلەكا پادىشاھ كىرىدىگارا، كۆرۈۋاتامسەن؟! ئۆزۈڭ يارىتقان بەندىلىرىڭ يەنە ئۆزۈڭ يارىتقان بەندىلىرىڭگە ئاسمان يېقىلىپ، يەر يېرىلغۇدەك شۇنچە ئېغىر زۇلۇم - ئوقۇبەت كەلتۈرۈۋاتسا، يەنە تاقەت قىلىپ تۇرامسەن؟! ئى كۆزى كور خۇدا، كۆردۈڭمۇ بۇ ۋەھشىيلىكنى؟! ئى تاش يۈرەك بۇرھانىدىن، يىگىت بولساڭ، قېنى مەن بىلەن مەيدانىدا يەكمۇ يەك ئېلىشىپ باقمامسەن؟!

قالغان ئەسىرلەرمۇ سىدىق خوجا پۈتۈھى بىلەن تەڭ

---

[1] «ئەي يەككە - يېگانە، ھاجەتسىز، مەڭگۈ ئۆيغاق ئاللا...»

ۋارقىراشتى. بۇرھانىدىن خوجا ھولۇقۇپ قالدى ـ دە:
— ھازىر كۆرسەن، تىلىنى يېغىنغانلىقىڭ جاجىسىنىڭ قانداق بېرىلىدىغانلىقىنى كۆزۈڭگە كۆرسىتىپ قويىمىز! — دەپ دوق قىلغىنىچە سوپىلىرىغا:
— قېنى باشلاڭلار!، — دەپ بۇيرۇق قىلدى.
جاللات سوپىلار جىگدىلىكتە تۇرغان ئەسىرلەرنى بىردىن بىردىن يېشىپ، كولتۇك قارىغا يانتۇزۇشتى — دە، بەزىلىرىنىڭ تىلىنى سوغۇرۇپ، بەزىلىرىنىڭ قۇلاقلىرىنى ئۈزۈپ، بەزىلىرىنىڭ كۆزلىرىنى ئويۇپ، بەزىلىرىنىڭ پەيلىرىنى كېسىپ ۋە بەزىلىرىنى بولسا ئاختا قىلىپ چېپىپ تاشلىدى. ھەتتا بەزىلىرىنىڭ ئاغزىدىن ياغ قۇيۇپ، پىلىك سېلىپ، چىراغ قىلىپ ياقتى. تولۇق بىر كۈن داۋام قىلغان بۇ ۋەھشىيلىك ئىچىدە بۇرھانىدىن خوجىنىڭ سوپىلىرى جاھان خوجا ئەرشى ۋە سىدىق خوجا باشلىق ئون يەتتە كىشىدىن باشقا ئىككى يۈز ئەللىك كىشىنى مۇشۇنداق ئادەم قېلىپىدىن چىققان ياۋۇزلۇق بىلەن قىينىاپ كېرەكسىز تەنگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشتى[1]. زېمىندىكى ئىنسانلار ئارىسىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ ۋەھشىيلىككە چىداپ تۇرالمىغان قۇياشمۇ ئاخىر غەربتىكى ئېگىز قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ كەينىگە ئۆزىنى يوشۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.
بۇرھانىدىن خوجا جاللاتلىرىغا پەرمان بېرىپ، كېرەكسىز تەن قىلىپ تاشلانغان بۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەندىن كېيىن جاھان خوجا ئەرشى، سىدىق خوجا پۈتۈھى ۋە شەرىپە ئاغىچا خېنىم باشلىق ئون يەتتە كىشىنى بىردىن كۆشۈك ھارۋىغا سېلىپ يەكەن شەھرىگە قايتىپ كېلىشتى...

---

① بۇ تەپسىلاتلار ئۈچۈن «تارىخىي نادىرىيە» (قولىيازما) دىكى ئەسەرگە قارالسۇن.

* * *

هۆرمەتلىك كىتابخان، سىز بۇ سەھىپىلەرنى ئوقۇۋاتقان چېغىڭىزدا بەلكىم كۆزلىرىڭىزگە ئىشەنمەي قېلىشىڭىز مۇمكىن. بىراق، بۇ ۋەقەلەر ھەقىقەتەن يۈز بەرگەن! بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن گەپنى باشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

مىلادى 1755 ـ يىلى كۈزدە، بۇرھانىدىن خوجا جاھان خوجا ئەرشىنىڭ ئەلچىلىرىدىن توختى ئىشان، نىياز بەگ ئىشان، بەھرەم بەگ ئىشان قاتارلىقلارنى مەنسەپ ۋەدىسى بىلەن سېتىۋېلىپ، ئۈچتۇرپان قورغىنىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن جاھان خوجا ئەرشى بىر قىسىم ئادەملىرىنى باشلاپ ئۈچتۇرپاندىن قەشقەرغىچە چېكىنىپ كەتتى. بۇرھانىدىن خوجا باشلاپ كەلگەن مانجۇ قوشۇنلىرى شۇ يىلى قىشتا ئاقسۇنى بېسىۋالدى. مىلادى 1756 ـ يىلى ئەتىيازدا قەشقەرنى يۇسۇپ خوجىنىڭ قولىدىن تارتىۋالدى. بۇ ئارىلىقتا ئۇلار جاھان خوجىنىڭ ئوغلى سىدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ قىرغىز، قىپچاق قاتارلىق قىر خەلقىدىن تەشكىللىگەن بەش مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كەلگەن بولسىمۇ ئەمما سىدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ قوشۇنلىرى يەنىلا قەشقەردە توپلاڭ كۆتۈرگەن ئاقتاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجا ـ ئىشانلار بىلەن بۇرھانىدىن خوجا باشلاپ كەلگەن مانجۇ ـ موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئالدى ـ ئارقىسىدىن قىلغان ھۇجۇمىغا تەڭلا ئۇچراپ تېزلا بىتچىت قىلىپ تاشلاندى. ئاخىر سىدىق خوجا پۇتۇھى نائىلاج ئىككى يۈزدەك ئادىمى بىلەن يەكەنگە چېكىنىدى. . .

مىلادى 1756 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، بۇرھانىدىن خوجا بىلەن تولۇنتاينىڭ قوماندانلىقىدىكى مانجۇ ـ موڭغۇل قوشۇنلىرى يەكەننى قاتمۇ ـ قات قورشىۋالدى. مانجۇلار يەكەننىڭ بەش دەرۋازىسىنىڭ ئالدىغا ئېگىز شەبىە قاداپ، شەھەر

ئىچىگە خودەن[1] ئېتىپ، نۇرغۇن ئۆي ـ ئىمارەتلەرنى ۋەيران قىلدى. قامال قىلىنغان يەكەن شەھىرىدىكى ئاھالە ئاچارچىلىق، ئۇرۇش خارابىچىلىقى ئىچىدە جان تالاشتى. سىرتتىن كېلىدىغان ياردەم يوق ئېغىر ئەھۋالدا قالغان جاھان خوجا ئەرشى ئۆزلىرىنى ھالاكەتلىك تەقدىردىن، خەلقنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مىلادى 1757 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى، يەنى رامزاننىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنى قەدىرى كېچىسى ئوغلى سىدىق خوجا پۈتۈھى بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ ئېغىر بوي ئايالى شەرىپە ئاغىچا باشلىق ھەممە ئائىلە تاۋابئاتلىرىنى ئېلىپ بەش مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن قەشقەر دەرۋازىسىدىن ھۇجۇم قىلىپ چىقىپ، مانجۇلارنىڭ مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ ئۆتتى — دە، ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنى قوغداپ، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىكى چىپان، قوشراپ تاغلىق رايونىغا قاراپ چېكىندى.

مانجۇلار مۇداپىئەسىز قالغان يەكەن شەھىرىنى تېزلا بېسىۋېلىشتى ۋە ئارقىدىنلا شەھەردە ئۇچ كۈن قەتلىئام يۈرگۈزۈپ، نۇرغۇن بىگۇناھ ئادەملەرنى قىرىپ تاشلىدى.

مانجۇ قوماندانلىقى جاھان خوجا ئەرشىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقتىش ئۈچۈن مانجۇ قوشۇنلىرىنى ئىككى تارامغا بۆلۈشنى قارار قىلدى. تولۇنتاي باشچىلىقىدىكى بەش يۈز كىشىلىك مانجۇ ـ موڭغۇل قوشۇنى غەربىي جەنۇبتىكى قارا يانتاق دېگەن يەردە زەرەپشان دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ، جاھان خوجا ئەرشى قوشۇنىنىڭ چىپان، قوشراپ تەرەپلەرگە چېكىنىدىغان يولىنى توسماقچى بولدى؛ بۇرھانىدىن خوجا بولسا «ئىسھاقىيىچى مۇرتەد» لەرنى جازالاشنى شەخسەن ئۆزى بېۋاستە زىممىسىگە ئېلىپ بەش مىڭ كىشىلىك خىل ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ تۇمشۇق ساراي ئارقىلىق جاھان خوجا ئەرشىنىڭ كەينىدىن قوغلايدىغان

---

① خودەن ـ ئىچىگە كۆيدۈرگۈچ دورا قاچىلانغان قۇتا.

بولدى. . .

مىلادى 1756 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى يەكەن شەھىرىدىن چىكىنىپ چىققان جاھان خوجا ئەرشى بىلەن ئوغلى سىدىق خوجا پۈتۈھـــى باشلاپ ماڭغان بۇ قوشۇن زەرەپشان دەريا سىنىڭ كاچۇڭ كېچىكى ئالدىغا يېتىپ كەلدى. . .

*　　*　　*

قارا قۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان زەرەپشان دەريا سى كاچۇڭ ئەتراپلىرىغا كەلگەندە كامان شەكلىدە ئېگىلىپ سولغا بۇرۇلۇپ يېزىنى ئەگىپ ئۆتەتتى. بۇ ئەگمە دەريا يۈزى كەڭ، سۇ يىيىلىپ ئاقىدىغان بولغاچقا، چىپان، قوشىراپ ئارقىلىق بەدەخشانغا ئۆتىدىغان قەدىمكى كارۋان يولىدىكى كاچۇڭ كېچىكى مۇشۇ يەرگە جايلاشقانىدى.

جاھان خوجا ئەرشى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ ئىككـــى كۈندىن كېيىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كاچۇڭ كېچىكىگە يېتىپ كەلگەندە، كۈن چۈشتىن قايرىلغانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنـــڭ كەينىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان بۇرھانىدىن خوجا قوشۇنلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ھايالىشماستىنلا كېچـــكتـــن ئۇ قانقا ئۆتۈۋالماقچى بولدى. رامزانىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنـــى كېچىدىكى قاتتىق سوغۇقتا دەريا يۈزى غاچچىدە توڭلاپ مۇز تۇتۇپ كەتكەن بولسىمۇ ئەمما دەريا ئۈستىدىكى بىر قەۋەت نېپىز مۇز بۇنچىۋالا كۆپ ئادەم بىـــلەن ئاتلارنـــى كۆتۈرۈش ـ كۆتۈرەلمەسلىكىنى ھېچكىممۇ بىلمەيتتى.

جاھان خوجا ئەرشىنىڭ پەرمانى بويىچە سىدىق خوجا پۈتۈھى بىر بۆلۈك لەشكەر بىلەن كېچىكىنىڭ ئۈستىدىكى تۆپىلىكتە ئىستىھكام قۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان بۇرھانىدىن خوجىنى توسۇپ تۇرىدىغان بولدى. جاھان خوجا

ئەرشى ئائىلە - تاۋابىئاتلارنى ئېلىپ قوشۇننى باشلاپ مۇزنىڭ ئۈستىدىن ئۆتىدىغان بولۇپ، تۆپلىكتىن پەسكە قاراپ چۈشۈشكە باشلىدى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە ماڭغان ئائىلە - تاۋابىئاتلارنىڭ ئارىسىدا ئۆزىنىڭ ئېغىر ئاياغ ئايالى شەرىپە ئاغىچىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ كۆزى يورۇشقا ئىككى - ئۈچ كۈنلا ۋاقتى قالغانىدى.

قوشۇن كىچىك ئالدىغا كەلگەندە، جاھان خوجا ئەرشى «توختاڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قولىنى كۆتۈردى ۋە يېنىدىكى كىچىكچىدىن:

— ھەي كىچىكچى، بۇ يەردىن كىشىلەر ھېلىمۇ ئۆتۈۋاتامدۇ؟ — دەپ سورىدى. كىچىكچى:

— لەببەي، شۇنداق، بۇ يەردىن ئادەملەر ئۆتۈشۈۋاتىدۇ. تېخى بۈگۈن ئەتىگەنمۇ بەدەخشان تەرەپكە ماڭغان مۇشۇنچىۋالا بىر كارۋان مۇشۇ كىچىكتىن ئوقاتقا ئۆتۈشتى. ئەمما، مەن دەريادىكى مۇزنىڭ كۆپ ئادەم بىلەن ئات - ئۇلاغنى كۆتۈرەلمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەيمەن! — دەپ جاۋاب بەردى قول قوشتۇرۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ چىرايىدىن مۇغەمبەرلىك چىقىپ تۇراتتى.

— دەريادىكى سۇ چوڭقۇرمۇ؟

— ياقەي، ئانچە چوڭقۇر ئەمەس، ئادەتتە سۇ ئادەمنىڭ تىزىغىمۇ كەلمەيتتى. ھازىر، دەريادا تاشقىن بولۇۋېتىپتۇ. شۇڭا، ئاتنىڭ قورسىقى چىلىشارمىكىن.

جاھان خوجا ئەرشى ئاۋۋال مۇزنىڭ قېلىن - نېپىزلىكىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن بىر نۆۋۈكىرىنى مۇزنىڭ ئۈستى بىلەن ئاتلىق مېڭىپ بېقىشنى بۇيرۇدى.

ھېلىقى نۆۋۈكەر ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى — دە، «چۇھ!» دېگىنىچە دۈتىپ ئاتنى مۇزغا سالدى. ئات پىشقىرىپ مۇزنى پۇراپ بېقىپ، خالار - خالماس قەدەم تاشلىدى. ساغرىسى كەڭ بۇ تورۇق ئات بولغۇلۇق بولدى، دېگەندەك قىلىپ مۇزنىڭ ئۈستىدىن مېڭىپ كەتتى. ئاتنىڭ تۇيىقى ئاستىدىكى مۇز

چىرىس - چىرىس قىلىپ دەز كېتىپ يېرىلغىلى تۇردى. ئات ئىتتىك كېتىۋاتقان بولغاچقا، تۇيقى ئاستىدىكى مۇز ئويۇلۇپ چۇشكىچىلىك ئات ئۇ يەردىن نەچچە غۇلاچ ئالدىغا قوزغىلىپ ئۇزاپ كېتەتتى. شۇنداق قىلىپ ھېلىقى ئاتلىق نۆۋەتكەر كېچىكىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، ئات تۇيۇقسىزدىن ئالدىغا قاراپ بىر ئوخچىدى — دە، كىشىنگىنچە ئۆرە تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا ئاتنىڭ كەينى پۇتى ئاستىدىكى بىر پارچە مۇز ئويۇلۇپ گۇمۇرۇلۇپ چۈشتى. ئات كەينىچە سۇغا چۈشۈپ كەتتى. سۇ ئاۋۇال تورۇق ئاتنىڭ ساغرىسىغا، ئاندىن ئاتنىڭ كۆكرىكىگە چىقتى. ئاتنىڭ ئۇستىدىكى نۆۋەتكەر ئاتنىڭ ئۇستىدىن مۇز ئۇستىگە سەكرەپ چۈشۈۋالدى. ئەمما، نېپىز مۇز ئۇنىڭ بەدىنىنىڭ ئېغىرلىقىنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي «قارسسىدە» قىلىپ يېرىلىپ كەتتى — دە، سۇ ئاتنىمۇ، ئادەمنىمۇ قوشۇپ مۇزنىڭ ئاستىغا سۆرەپ ئېلىپ كىرىپ كەتتى. . .

مۇزنىڭ ئۇستى بىلەن ئاتلىق ئۆتۈشكە مۇمكىن بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن جاھان خوجا ئەرشى پۇتۇن قوشۇنغا دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، ساۋۇت - قۇياقلارنى يېشىپ تاشلاپ، مۇزدىن يېنىكلەپ ئۆتۈشكە بۇيرۇدى. قوشۇندىكىلەرنىڭ ئاتتىن چۈشۈشى ۋە ساۋۇت - قۇياقلارنى يېشىپ تاشلىشى قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقىنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتتى! بۇ خاتا بۇيرۇق ئاخىرقى ھېسابتا جاھان خوجا ئەرشى بىلەن ئۇنىڭ پۇتۇن قوشۇننى ھالاكەتلىك تەقدىرگە دۇچار قىلدى. . .

مانجۇلار زەرەپشان دەريا سىنىڭ ئۇ قېتىمدا تۇيۇقسىز پەيدا بولدى! دەريادىن پىيادە ئۆتۈۋاتقانلار مانجۇلارنى كۆرۈپ دەرھال كەينىگە يېنىپ كېلىشكە باشلىدى. مانجۇلار خۇددى مۇشۇ زېمىندا ئەزەلدىن تارتىپ ياشاپ كېلىۋاتقاندەك زەرەپشان كېچىكىدىن ھېچبىر تېنەپ - تەمتىرىمەي ئىشەنچ بىلەن ئاتلىق

ئۆتۈشكه باشلىدى. ئۇلار كېچىكنىڭ بۇ قېتىمدا ئوتتا ئىسسىنىپ ئەزمىلىك قىلىپ يېتىشقان جاھان خوجا ئەرشى قوشۇنىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغاپ، ئاتتىن چۈشۈپ، ساۋۇت قۇياقلىرىنى يېشىپ تاشلىغان كىشىلەرنى قىرغىن قىلماقچى ئىدى. مانجۇلارنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن جاھان خوجا ئەرشى قوشۇنىغا دەرھال ئاتقا مىنىشكە بۇيرۇق قىلدى. دەل مۇشۇ چاغدا، «تەڭرى لەشكەرلىرى، ئالغا!» دېگەن مانجۇچە قاتتىق بىر ئاۋاز دەريا ئۈستىدە ياڭرىدى.

نۇرغۇن ئاتلارنىڭ مۇز ئۈستىدىكى تاراسلىغان تۇياق ئاۋازى، سۇنىڭ شالاقلىغان ئاۋازى ئاڭلىنىاتتى. مانجۇ ئاتلىقلىرى ئېتىلىپ كېلىشكەن پېتى نۇرغۇن قوراللىق، قورالسىز، ئاتلىق ۋە ساياق ئادەملەرنى قىلچىمۇ ئايىماي ئولتۇرماستىنلا قىلىچلاپ تاشلىدى. دەريا ساھىلىنى ئادەملەرنىڭ چىرقىرىغان، ۋايجانلىغان، ئىڭرىغان ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. جاھان خوجا ئەرشى قوشۇنىنى قارشىلىق كۆرسەتمىشكە ئۈيۇشتۇرۇپ، مانجۇلارنىڭ دەسلەپكى ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالىغان بولسىمۇ ئەمما جەڭچىلەرنىڭ ئارىسىدا قايتىدىن ساۋۇت - قۇياقلىرىنى كىيىۋېلىشقا ئۈلگۈرەلىگەنلىرى ئاز بولغاچقا، نۇرغۇن جەڭچىلەر مانجۇلارنىڭ يىراقتىن ئاتقان ئوقلىرىغا كۆكرىكىنى تۇتۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولۇشتى. زەرەپشان سۇيى ئوق تېگىپ ئۈلۈۋاتقان ۋە يارىلىنىۋاتقانلارنىڭ قانلىرى بىلەن قىپقىزىل بويالدى...

جاھان خوجا ئەرشىنىڭ قوشۇنىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان بۇ بىر بۆلۈك مانجۇ قوشۇنى خوجەسى، ئابدۇۋاھاب، توختى ئىشان، نىياز بەگ ئىشان ۋە بەھرەم بەگ ئىشانلار باشلاپ كەلگەن ھېلىقى بىر تارام قوشۇن ئىدى. ئەسلىدىكى پىلان بويىچە ئۇلار قەدىمكى كېچىك بولغان كاچۇڭ كېچىكىدە جاھان خوجا ئەرشىنىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بەرمەكچى بولۇپ، زەرەپشان

دەريانسىنىڭ سول قىرغىقىنى بويلاپ يۇقىرىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، دەل جاھان خوجا ئەرشىنىڭ قوشۇنى كېچىكتىن ئۆتۈۋاتقاندا بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنىدى.

بۇ قېتىمقى چېكىنىش، قوغلاش ۋەقەسى توغرىسىدا «تارىخى نادىرىيە» دېگەن كىتابتا: «. . . جاھان خوجىنى قوغلاپ ماڭغانلار سۇبھى تاڭ مەھەلى بىلەن قاچقانلارغا يېتىشىپ ئالدىلەر. . . ئەمما، مۇھەببى خانىدانلار سوغۇقتا توڭلاپ، بەزىسى سۇغا غەرق بولۇپ، بەزىلىرى بالىلىرى بىلەن بولۇپ، بەزىلىرى قورسىقىدا بالىسى بار ئەھلى خانىش بىرلە ئانقا مىنگەشكەن يېتىدە ۋە بەزىلىرى ئۇشبۇ تەرىقىلىق ھالەتتە دۇشمەنلەرنىڭ تۆت تەرەپتىن قورشاپ ئېلىشىغا دۇچار بولۇشتىلەر» دەپ ئېنىق مەلۇمات بېرىلگەنىدى.

ھالاكەتلىك تەقدىرگە دۇچ كەلگەن جاھان خوجا ئەرشى ئوغلى سىدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ ئۇ قانقا ئۆتمەي، بۇ قاتتا دۇشمەن بىلەن ئادىققىچە ئۇرۇش قىلىش ھەققىدە بەرگەن تەكلىپىگە قۇلاق سالمىدى. ئۇ زەرەپشان دەريانسىنىڭ چالا، نېپىز مۇز تۇنقان ئېقىنىدىن ئۆتۈپ كېتىشكە مۇمكىن بولمىغان پەۋقۇلئادىدە بىئەپ مۇھىت ئىچىدە ئىستىقبالىدىن پۇتۇنلەي ئۈمىد ئۈزگەنىدى. شۇڭا ئۇ: «قازاقى ئاسمانغا چارە ئىزدىمەك ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەستۇر. سىزلەر قازاقى مۇئەللەقتىن سۆز قىلۇرسىزلەر، ئۇنىڭدىن قاچماق راۋادۇر. ئەمما، قازاقى مۇتلەقتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ بولماس. ئاڭا تەسلىم ۋە رىزادىن ئۆزگە چارە يوق. . . »[1] دەپ چوڭ خىزمەتچىلىرى بىلەن مانجۇلارغا تەسلىم بولۇش قارارىغا كەلدى. . .

مىلادى 1756 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى، رامزاننىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنى ئەتىگەن سۇبھى تاڭ مەھەلىدە، جاھان

① «تارىخى نادىرىيە»، قولىيازما.

خوجا ئەرشىنى ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن بۇرھانىدىن خوجىلارمۇ چوڭ تۆپىلىككە يېتىپ كەلدى. ئۇلار قەدىمكى كېچىك تەرەپكە قاراپ ماڭغاندا، ئۇلارنى توسۇپ تۇرغان سىدىق خوجا پۇتۇھى باشچىلىقىدىكى جاۋانمەردلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى. . .

*　　*　　*

ئۇرۇش كۇن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە ئاندىن رەسمىي باشلاندى. سىدىق خوجا پۇتۇھى قولىدىكى ئالتۇن دەستىلىك شەمشىرىنى ئوينىتىپ، مانجۇلار سېپىگە خۇددى شىرەك جاسارەت بىلەن ئېتىلدى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى قارا ئارغىماق ئىگىسىنى جەڭگاھقا ئېلىپ شۇنداق تېز چاپتىكى، ئۇنىڭ قۇلىقىغا ۋىز - ۋىز ئاۋاز چىقىرىپ قۇلاق يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان شامالدىن باشقا ھېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ جەڭچىلىرى قوللىرىدىكى شەمشەر بۇلۇتلىرىدىن دۇشمەننىڭ بېشىغا ئۆلۈم يامغۇرىنى ئايىماي ياغدۇرماقتا ئىدى. چاشگاھ ۋاقتى بولۇپ قۇياش تىكلەندى. ھاۋا سوغۇق بولسىمۇ ئەمما ئۇرۇش قىزغىنلىقىغا چۆمگەن جەڭگاھتىكى پۇتكۇل جاۋانمەردلەرنىڭ كۆكسىگە ھارارەت تەپتى ئۇرۇلماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ قېلىن ئىچىگە - قۇياقلار ئىچىدە قىزىپ تەرلىگەن بەدەنلىرىدىن تەر يامغۇر كەبى تۆكۈلۈپ، ساۋۇت تېشىغا تەپچىپ چىقىۋاتاتتى. قىلىچ زەربىسىدىن ئۇزۇلگەن دۇشمەنلەرنىڭ باشلىرى خاڭدى[1] قوغۇنلۇقىدىكى سويىلارەدەك ھەممىلا يەردە دومىلاپ يۇرۇشەتتى. باشسىز گەۋدىلەر خۇددى بۇغداي ئېگىزلىقىدىكى ئونچىلەردەك يېتىپ كېتىشكەنىدى.

① يەكەننىڭ بىر يېزىسىنىڭ نامى، قوغۇننىڭ تاتلىقلىقى بىلەن مەشھۇر.

ئۇسسۇزلۇقتىن لەۋلەر چاك ـ چاك ئېتىلىشقا ۋە چىرايلار ئۆڭۈپ تاتىرىشقا باشلىدى. مۇشۇنداق پەيتتە سىدىق خوجا پۇتۇھىنىك بىر نۆۋكىرى ئات چاپتۇرۇپ قىيىش سۇداندا سۇ كۆتۈرۈپ كەلدى.

— ئى ئەمىرلەشكەر، — دېدى ھېلىقى نۆۋكەر قىيىش سۇدانىنى ئۇنىڭغا تەڭلەپ تۇرۇپ، — چاڭقىغاندۇرسىز، بىر توختاپ بۇ سۇدىن ئىچىۋېلىڭ.

سىدىق خوجا پۇتۇھى ھېلىقى نۆۋكەرگە:

— قارا، مېنىڭ بۇ شەمشىرىم مەندىنمۇ بەك چاڭقىدى. شەمشىرىم دۇشمەن قېنىنى ئىچىپ ئۇسسۇزلۇقىنى قاندۇرمىغۇچە ئۆزۈمنىڭ ئۇسسۇزلۇقى ھەرگىز قانمايدۇ! — دېدى.

ئەمىر لەشكەرنىڭ شىرەك شىجائىتى مانجۇ چېرىكلىرى بىلەن قانلىق جەڭ قىلىشۋاتقان جاۋانمەردلەرگە زور ئىلھام بولدى. ئۇلار بارغانسېرى روھلىنىپ مانجۇلارنىڭ ئۇستىگە ئارسلان كەبى ئېتىلدى. مانجۇلار شىددەتلىك بوراندەك يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان بۇ توپمۇر ئېقىمغا بارا ـ بارا بەرداشلىق بېرەلمەي پەسكارغا چۈشۈپ قېلىشتى. ئاخىر، توپىلىك ئۇستىدە جەڭنى تاماشا قىلىپ تۇرغان بۇرھانىدىن خوجىنىڭ توسقىنىغىمۇ ئۇنىماستىن، ئاتلىرىنىڭ بېشىنى بۇراپ كەينىگە قاراپ قاچقىلى تۇردى.

دۇشمەن پىتىراپ قاچقىلى تۇرغاندا، سىدىق خوجا پۇتۇھى تەبىل چالدۇرۇپ مانجۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەتكەن جەڭچىلىرىنى قايتۇرۇپ ئەكەلدى — دە، قوشۇنىنى رەتلىگەندىن كېيىن، دەرھال ئاتىسى جاھان خوجا ئەرشىگە يارەدەم بەرمەك بولۇپ كېچىك تەرەپكە قاراپ ئاتلاندى. بىراق، ئۇلار كېچىككەنىدى! . . .

دەريا ساھىلىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ پاجىئەلىك ئەھۋالنى كۆرگەن سىدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ جاۋانمەردلىك روھى ئۇنى زادىلا

تىنچ قويمىدى. ئۇ نۆۋەكەرلىرىنىڭ توسقىنىغىمۇ ئۇنىماستىن پەسكە قارىتىپ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇۋەتتى. ئۇچقۇر ئات كىرىچتىن ئايرىلغان ئوقتەك تېز چېپىپ كەتتى. ئۇ ئېتىنى سىلىق مۇزدا تېيىلىپ كەتمىگىدى، دەپ ئەنسىرەيتتى. بۇ چاغدا يان تەرەپتىن ئۇچ مانجۇ چېرىكى ئېتىلىپ كېلىشتى، سىدىق خوجىنىڭ ئەتراپىدا ئوق ۋىڭىلداپ ئۇچاتتى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى قارا گىر ئارغىماق ئالدىغا يولۇققانلىكى ئادەملەرنى كۆكرىكى بىلەن ئۇرۇپ يىقىتىپ، ئويمان ـ چوڭقۇر، مۇز، دۆڭلۇكلەردىن سەكرەپ ئۆتۈپ، ئىگىسىنى ئۇدۇل مانجۇ قوماندانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېتىۋاتاتتى. مانجۇلار مىنگەن ئاتلارمۇ كارامەت يۈگۈرۈك ئاتلار ئىدى. ئۇلارمۇ قاراگىر ئارغىماقتىن قېلىشماي يۈگۈرەتتى. كۆپ ئۆتمەي ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىرى قاراگىر ئارغىماققا بارغانسېرى يېقىنلىشىپ كەلگىلى تۇردى. قاراگىر ئارغىماق قۇيۇندەك ئۇچۇپ، غەزەپ بىلەن يۈگۈرمەكتە ئىدى. بىراق، ئەتىگەندىن كەچكىچە جەڭگاھتا ئىگىسىنى ئېلىپ چېپىپ يۈرگەن بۇ ئارغىماق چارچىغانىدى. ئۇنىڭ يۈگۈرۈشى بۇرۇنقىدىن كۆپ ئاستىلاپ كەتكەنىدى، ئەلۋەتتە. سىدىق خوجا پۇتۇھى كەينىگە بۇرۇلۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقان ئىككى مانجۇنىڭ ئىچىدە بىرسىنىڭ ئۆزىگە يېتىشىۋالايلا دەپ قالغانلىقىنى كۆردى — دە، ئۇنىڭ بېشىنى كۆزلەپ قولىدىكى ساداقتىن ئوق ئۇزدى. ھېلىقى مانجۇ ئىككى قولىنى پۇلاڭلاتقىنىچە ئات ئۈستىدىن مۇزنىڭ ئۈستىگە تىك موللاق ئېتىپ چۈشتى. مانجۇلار:

— تۇگەشتۇق! تۇگەشتۇق! ياساۋۇل ئىبرخاشان ئۆلدى! — دەپ داد ـ پەريات كۆتۈرۈشتى. بىراق، يەنە بىر مانجۇ قىلچىمۇ ھودۇقماستىن قولىدىكى سالمىنى بىر چۆرۈپ ئېتىپلا سىدىق خوجا پۇتۇھىنىڭ بېشىغا چۈشۈرۈۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولدى ۋە ئارغامچىنى بىر سىلكىپلا ئۇنى قارا گىر ئارغىماقنىڭ ئۈستىدىن

مۇز ئۇستىگە تىك موللاق چۈشۈردى. . .

*　　*　　*

بۇگۈن روزا ھېيت ناماز كۈنى بولغان بولسىمۇ، ئەمما يەكەن كوچىلىرىدا بىر خىل مەشئۇملۇق ھۆكۈم سۈرەتتى. كوچىدا ئادەملەر مىغ ـ مىغ بولۇپ، مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ قاتتىق نازارىتىدە جاھان خوجا ئەرشى، سىدىق خوجا پۇتۇھى باشلىق ئون يەتتە ئەسىر سىلىنغان ئون يەتتە كۆشۈك ھارۋا غەدىگەرلىك تەرەپكە قاراپ قاتار كېتىپ باراتتى. كۆشۈك ھارۋىلار چاھارسۇ بازىرىغا كەلگەندە، بۇ ھارۋىلارنىڭ ئالدىدا ئاتلىق كېتىۋاتقان خوجەسى قولىنى كۆتۈردى، كۆشۈك ھارۋىلار توختىدى.

بۇ چاغدا بۇرھانىدىن خوجا ئابدۇۋاھاب ۋە توختى ئىشانلارنىڭ ھەمراھلىقىدا ئالتۇنلۇق مەسچىتنىڭ ئىچىدىن گىدىيىپ چىقىپ كەلدى ۋە پەشتاقنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ كۆشۈك ھارۋىلاردىكى ئەسىرلەرنى مازاق قىلغاندەك تاماشا قىلدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كەينىدە تۇرغان توختى ئىشان جامائەتكە «تىنچلىنىڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قولىنى پولاڭلاتتى ۋە تامىقىنى قىرىپ قويۇپ، ئاندىن:

— بۇرھانىدىن باھادىرخان خوجام ھەزرىتى خوجام روسۇلىللانىڭ نەسلى نەسەبلىرىدىنىدۇر! — دەپ ۋەز ئېيتىشقا باشلىدى، — ئەھلى مۇسۇلمانلارنىڭ پىر ـ ئۇستازىدۇر. پاك ـ بىغۇبار ۋەلىيسىدۇر ۋە بەندىلەرنى دەۋزەخ بىلەن جەننەتكە ئايرىغۇچىدۇر. بىرەر مۇسۇلمان خۇداغا ئىمان كەلتۈرۈپ، خۇدانىڭ پەيغەمبىرىگە ئىمان كەلتۈرۈپ، دىنىي ئىسلامنىڭ پۇتۇن ئەقىدىلىرىنى ئادا قىلغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر بۇ ئۇلۇغ زاتقا ئىمان كەلتۈرمىسە، ئەگەشمىسە، ئىشەنمىسە، شەك كەلتۈرسە، گۇناھكار باتىل بولغاي. پىرسىز يۈرگۈچىلەر —

دىندىن ئېزىپ يۈرگەنلەردۇر... بۇ زات غازاتىل ئىسلام يولىدا يا ئۆلۈش، يا ئۆلتۈرۈش يولىدىن يانمايدىغان كۈچتۈڭگۈر زاتتۇر!...[1]

ـ مۇرتەد بولۇرسەن! بەتبەخت، — دەپ ۋارقىرىدى كۆشۈك ھارۇندىكى سىدىق خوجا پۈتۈھى ئۇنىڭ سۆزىگە رەددىيە بېرىپ، — يالغان سۆزلەپ دەۋزىخىي بولۇپ كەتمە يەنە، مۇسۇلمانلار پەقەت بىر خۇداغا، بىر ئۇنىڭ پەيغەمبىرىگىلا ئىمان كەلتۈرىدۇ!...

مانجۇلار ئۇنى قامچا بىلەن ئۇرۇپ سۆزلەتكىلى قويمىدى.

— بىز دىنىي ئىسلامغا ۋەكىللىك قىلمىز، — دەپ تەبلىغ قىلدى بۇرھانىدىن خوجا قىلچىمۇ ئۇيالماستىن، — ئىسلامنىڭ ئۆرنىكىبىز، مۇسۇلمانلار مۇسۇلمانچىلىقتا بىزنى ئۇلگە تۇتىدۇ، بىزگە ئەگىشىشى، بىزدىن نەمۇنە ئورنىدا بىلىم ـ تەلىم ئېلىشى قەرز ۋە پەرھىزدۇر!... ماۋۇلار، — دەپ قولى بىلەن كۆشۈك ھارۇندىكى جاھان خوجا ئەرشىنى كۆرسەتتى، — قارا مۇسۇلمان ئازمىلاردۇر. قارا ئازمىلار داستار پىرلىرىنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ كەتكەن، قارغىشىنى ئالغان، ھەقنى ئۇنتۇغان، پىرسىز يۈرگەن ناپاك كىشىلەردۇر. بۇلارنىڭ ھەر خىل تۈركۈملىرى بەرھەق دەۋزەخكە مەھكۇمدۇر. بۇ لەنىتى ئىسھاقىيلەر ھاياتلىق ئۆمرىدە خۇدايى قۇلچىلىقنى نىسابىگە يەتكۈزەلمىگەنلەر، دىنسىزلار، مەزلۇملارغا زوراۋانلىق قىلغانلار، دىنغا، ۋەتىنگە، ئىگىسىگە ئاسىيلىق قىلغانلار، نەسلىنى ساتقانلار، خىيانەتچىلەر، ئەيش ـ ئىشرەتچىلەر، زالىم ئەمەلدارلار، جىنسىي گۇناھكارلار، رەھىمسىز جازانىخورلار، ئوغرىلار، گۇناھىنى يۇيالمىغانلار، لۇكچەكلەر، قەھرى ـ غەزەپلىكلەر، خۇنخورلار، تۇزكورلار، تۆھمەتخورلار، پىتنە ۋە

[1] بۇ ھەقتە «بۇرقۇم ئەۋلىيا» (قولىيازما) نىڭ «خوجا بۇرھانىدىن خان خوجام» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن. بۇ تەرىپ شاھ نەزەر خاراباتىدىن ئېلىنغان.

ناھەق غوۋغا قىلغانلار، ئادالەتسىز، ئىنسابسىز، ھاياسىزلار قاتاردىكى بىتەھقىق دەۋزىخىيلەردۇر! . . .①

— ئى خوجا بۇرھانىدىن، رەھمەت قىلساڭ، مېنىڭمۇ بىر كەلىمە سۆزۈمنى ئاڭلاپ باققان بولساڭ، — دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ تاشلىدى جاھان خوجا ئەرشى قىلچىمۇ دۇدۇقلىماستىن تۇرۇپ، — سەن دېگەندەك، ئىناقسىزلىق مەيلى مۇسۇلمان تائىپىلىرىدە بولسۇن، خاھى كاپىرلاردا بولسۇن، ھەممە مىللەتتە چەكلىنىدۇ. چۈنكى، دۇشمەنلىشىش ھېچقانداق مەزھەپكە ۋە ھېچقانداق ئادەمگە ئوبدان بىلىنمەيدۇ. . .

خوجەسى ئۇنى سۆزلەشتىن توسماقچى بولۇۋىدى، بۇرھانىدىن خوجا: «توسما، سۆزلەۋەرسۇن!» دەپ قولىنى سىلكىدى.

— ئى بۇرھانىدىن خوجا، سەن بىلەن بىزلەرنىڭ ئابائى - ئەجدادىمىز قاچانكى بۇ يۇرتتا دۇشمەنلىشىشكە بەل باغلىدى، شۇنىڭدىن تارتىپ مۇلكىي قەشقەرىيە ئەھلى ئۇ ئىككىسىگە لەشكەر بولۇپ، بىر - بىرلىرىنى قىرغىن قىلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. بۇ سۆزۈم يالغانمۇ؟

جاھان خوجا ئەرشى سەل تىنىۋالغاندىن كېيىن سۆزلەشنى داۋام قىلدى:

— ئۇلار ئەسلىدە بىر ئاتىنىڭ پۇشتى - ئۇرۇقلىرى ئىدىغۇ؟ ئەمما، ئۆز ئابائى - ئەجدادلىرىنىڭ مەزھەپ - پىرقە جېدىلى تۈپەيلىدىن، ھېچنېمىگە قارىماستىن قىلىچ يالىڭاچلاپ بىر - بىرىگە ھالاكەت تېغىلىرىنى تەڭلەشتى. ھەتتاكى، ئاتا بىر پىرغا، ئوغۇل يەنە بىر پىرغا ھالال ئەغلال بولۇپ، بىر - بىرىگە زادىلا يول قويۇشماي كەلدى. ئاداۋەت ۋە قەھر - غەزەپ شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ئوغلىنى ئۆلتۈرۈشكە ئاتىسى

① «ئۇلۇغلارنىڭ مۇبارەك نەسەبلىرى ھەققىدە»، قوليازما.

ئالدىرىدى، ئوغلىمۇ ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈشتىن يانمىدى. قېرىنداش قېرىنداشنىڭ بېشىنى كېسىشتىن تەپ تارتمىدى. دوستلار دۇشمەنگە ئايلاندى. بىر دىنغا — ئىسلامغا، بىر خۇداغا — ئاللا تائالاغا ۋە بىر رەسۇلىللاغا — مۇھەممەت ئەلەيھى ۋەسەللەمگە ئىشىنىدىغانلار ئاشۇ دەۋرەخ يۈتقۇر مەزھەپ ئاداۋىتى تۈپەيلىدىن بىر - بىرىدىن كېچىشىپ كېتىشتى، بىر دىن، بىر مىللەت بولغان بۇ كىشىلەر شۇ دەرىجىگە يەتكەن ئەھۋالدا، يات كىشىلەر قانداق بولۇپ كېتىشى مۇمكىن؟ قېنى، ئەپكەل قولۇڭنى، يارىشايلى، ۋەتىنىمىز ئۈچۈن بولسىمۇ مەزھەپ ئاداۋىتىدىن ۋاز كېچىپ يارىشايلى! ئەگەر بۇنداق شىددەتلىك مەزھەپ قارا بورىنى يۇرتىمىزدا ئەمدى يەنە داۋاملىق چىقىۋېرىدىغان بولسا، پىتنە - پاساتنىڭ چاڭ - توزانلىرى خەلقىمىزنىڭ كۆزىنى كور قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەيدىغان، ھەق - ناھەقنى ئايرىمايدىغان بولىدۇ. ئەھلى ئۈيغۇرلار بىر - بىرىنى ئۆلتۈرىدىغان، بۇلاپ - تالايدىغان ۋە بىر - بىرىنى ۋەتەنلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىدىغان ھادىسىلەر ئومۇملىشىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئانا ۋەتەن بىر ۋەيرانە خارابلىككە ئايلىنىپ قالىدۇ. مانجۇ ھوقۇشلىرىغا ماكان بولۇپ قالىدۇ. گەرچە مەزھەپ ئاداۋىتى بىزلەرنىڭ ئاباۋى - ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن بولسىمۇ لېكىن بۇنىڭ زىيان - زەخمەتلىرى، بالايىئاپەتلىرى ئەسىرلەردىن بېرى پۈتكۈل ئەھلى ئۈيغۇرلارنىڭ بېشىغا مالامەت تاشلىرى بولۇپ تېگىپ كېلىۋاتامدۇ؟ بىزلەرنىڭ ئىككى مەزھەپ بولۇۋالغان ئاشۇ ئاباۋى - ئەجدادلىرىمىزنىڭ دۇشمەنلىكى سەۋەبىدىن ئەسىرلەردىن بېرى سان - ساناقسىز ئاجىز - بىچارىلەر قالماق باسقۇنچىلىرىنىڭ تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا پايخان بولۇپ يانچىلغىنىنى ئاز دەپ، ھالا بۇگۈن ئاشۇ بىچارە خەلقنى يەنە مانجۇ باسقۇنچىلىرىنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىشىغا تاشلاپ بەرسەك تەڭرى راۋا كۆرەرمۇ؟! بىزلەرنىڭ ئاشۇ ناشۇكۇر

ئابائی ـ ئەجدادلىرىمىز ئاقتاغلىق، قارا تاغلىق بولۇشۇۋېلىپ، بىچارە خەلقنىڭ جېنىغا رەھىم قىلماستىن جەڭ مەيدانى تۇزۇشۇپ، ئۆزئارا كۆچ سىناشقانىدى. نەتىجىدە، مەغلۇپ بولغانلار غەلىبە قازىنىپ، غەلىبە قىلغانلار مەغلۇپ بولۇپ، ھېچكىمنى ھېچكىمنى يېڭەلمىدى! گەرچە، بىرى مەغلۇپ بولۇپ، يەنە بىرى غەلىبە قىلغان بولسىمۇ، بىراق، شۇنى بىلىش كېرەككى، بۇنداق كۈن ھەر ئىككى تەرەپ پۇقرالىرى ئۈچۈن ئاپەت كۈنى، ياق، بەلكى قىزىل قىيامەت كۈنى ئىدى. ۋاھەرىخا، بۇنداق نائىنساپ ئابائى ـ ئەجدادنىڭ ئەۋلادى بولغاندىن كۆرە، بىر ـ بىرىگە مېھىر ـ مۇھەببەتلىك ئىككى كۆك نامرات ئاتىنىڭ ئەۋلادى بولغان بولساق، جەننەت كەبى ساۋاپ تاپقان بولار ئىدۇق! مۇبادا، ھەقىقەتەن شۇنداق بولغان بولسا، بىر ـ بىرىمىزگە يول قويۇپ، بىر ـ بىرىمىزنىڭ مەقسىتىنى چۈشىنىپ، بىرىمىز قوللىغانىنى يەنە بىرىمىزمۇ قوللاپ، بىرىمىز قارشى تۇرغانغا يەنە بىرىمىزمۇ قارشى چىقىپ، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، كۈچ ئۆملۈكتە، نىيەت ھەمدەملىكتە ئۆتمەسمىدۇق؟! ئاھ خۇدا، بىر ـ بىرىگە مۇخالىپ ئىككى پىردىن بىر ـ بىرىگە مۇڭاپىق ئىككى قەلەندەر مىڭ ياخشىراق!...

جاماۋەتنىڭ ئىچىدە كۆز يېشى قىلىۋاتقانلار كۆپەيدى. جاھان خوجىنىڭ سۆزلىرىدىن تەسىرلەنگەن ۋىجدانلىق كىشىلەر يۇرىكىدە يىغلىشۋاتاتتى.

— ھەي خوجەسى، قېنى سىز، ئۇلارنىڭ تىلىنى يۇلۇپ تاشلاڭ! — دەپ قەھر قىلدى بۇرھانىدىن خوجا ۋاقتىنى سوزۇۋەرسە ۋەقە چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، — بۇ قارا ئازمىلارنى ھايات قالدۇرۇش ياخشى ئەمەس! شۇڭا ئۇلارنى گۆرگە تىرىك دەپنە قىلىش كېرەك!

— قۇللۇق، تەقسىر، پەرمانبەردارمەن! — دەپ جاۋاب

بەردى خوجەسى قوللىرىنىڭ قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇپ، ئاندىن مانجۇلارغا:

— ئۇلارنىڭ تىلىنى سۇغۇرۇپ تاشلاڭلار! — دەپ قولىنى سىلكىدى.

مانجۇلار بۇ ئون يەتتە ئادەمنىڭ تىلىنى قىلچىمۇ رەھىم قىلماستىن سۇغۇرۇپ تاشلىدى...

كۆشۈك هارۋىلار غەدىگەرلىككە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن مانجۇلار كۆشۈك هارۋىدىكى ئەسىرلەرنى چۈشۈرۈشتى — دە، غەدىگەرلىكتىكى يوغان بىر شام گۆرنى ئاچقۇزۇپ، ئون يەتتە ئادەمنىڭ هەممىسىنى شام گۆرنىڭ ئىچىگە تاشلىدى، ئاندىن ئاغزىنى كېسەك بىلەن قويۇرۇپ هىم ئەتكۇزگەندىن كېيىن ئۈستىدىن كاكۇل لاي بىلەن سۇۋۇتۇپ، هېچقانداق يېرىدىن هاۋا كىرمەس قىلىپ تاشلىدى...

نەزمە

ئىشىت ئەي زېرەك ئەر، هامىل ئاياللار،
ئەگەر تۇغسا تۇغۇتتا چار يىلاننى.
ئاقىللارنىڭ پىكرىچە، مىڭ مەرتىۋە ياخشى،
تۇغقاندىن ئىنساپسىز، پەيلى ياماننى.

— شەيخ سەئىدى

يەتتىنچى باب

ئۇچقۇندىن چىققان يانغىن

«مىڭ سېغىزخان ياكى ئالتۇن توخۇدىن بىر شۇڭقارنىڭ قەدىر ـ قىممىتى ئارتۇق.»

— تەجەللى

مىلادى 1758 ـ يىلى ياز پەسلى. خاقانى چىن چەنلۇڭ بېيجىڭدا تونۇردەك تىنجىق بولىدىغان ياز پەسلىدىكى دىمىق ئىسسىقتىن قېچىپ ئۆزىنىڭ چېڭدېدىكى سالقىن يازلىق ئوردىسىغا كېلىۋالدى.

بۇگۈن ئۇ ئۆزىنىڭ خابگاھىدا جۇڭغارىيە ئالدىنقى سېپىدىن ئەۋەتىلگەن جەڭ مەلۇماتلىرىنى كۆرۈۋاتاتتى. قارا دۇاننىڭ ۋەزىرلىرىدىن شۇخېدې قاتارلىقلار ئۇنىڭغا قاراپ ئۆرە تۇرۇشاتتى. غەلىبە خۇشخەۋەرلىرى چەنلۇڭنىڭ كەيپىياتىغا خۇددى كۆكنارداەك تېز تەسىر قىلىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى خۇشال قىلدى.

خاقانى چىن قوشۇنلىرى مىلادى 1756 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىككىنچى قېتىم جۇڭغارىيىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بورتالا دەريالىسى بويىدىكى جەڭدە جۇڭغارلار تەرىپىدىن قاتتىق مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم

قىلىش تاكتىكىسىنى «بۇدۇشقاق جېڭى قىلىش» قا ئۆزگەرتىپ، «ئاستا ئىلگىرىلەپ، پۇختا ئۇرۇش قىلىش» تاكتىكىسىنى قوللاندى. ئۇلار قەدەمدە بىر ئىستېھكام قۇرۇپ، ئارقا سېپىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن يەنە ئىلگىرىلەش ئارقىلىق جۇڭغارلارنىڭ كۆچىنى خورىتىپ، تاكى ماغدۇرىدىن كەتكەنگە قەدەر بۇدۇشقاقتەك چاپلىشىۋېلىپ، نەگە بارسا شۇ يەرگىچە كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ زەربە بەردى. دۇشمىنىگە تىنچ تېگىش قىلىپ، تىنچ يوقىتىشقا ئادەتلەنگەن ئامۇرسەنا ئاخىر مانجۇلارنىڭ «بۇدۇشقاق جېڭى قىلىش» تاكتىكىسى ئالدىدا ئامالسىز قالدى...

مىلادى 1757 - يىلى 6 - ئاينىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مانجۇلار ئامۇرسەنانىڭ قوشۇنلىرىنى تېرىپىرەن قىلىپ تاشلىدى. ئامۇرسەنا ئازغىنە ئادەملىرى بىلەن قازاقلارنىڭ ئۇلۇغ يۈزى ئىچىگە قېچىپ كەتتى. 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئۇ قازاق خانى ئابلاي خانىنىڭ قارارگاھى تۇرۇشلۇق غالجاتقا كەلدى. بۇ چاغدا، ئابلاي خان خاقانى چىنىنىڭ ئامۇرسەنا قوشۇنلىرىنى تەلتۆكۈس مەغلۇپ قىلغانلىقىنى ئاڭلىغانىدى. شۇڭا ئۇ ئامۇرسەنانى تۇتۇپ مانجۇلارنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولدى. بىراق، ئامۇرسەنا ئۇنىڭ بۇ سۇيىقەستىنى تۇيۇپ قالدى - دە، ئۆزىنىڭ سەككىز ئادىمى بىلەن چارروسىيگە قېچىشقا مەجبۇر بولدى...

*　　*　　*

خاقانى چىن چەنلۇڭ ئامۇرسەنانىڭ تەلتۆكۈس مەغلۇپ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن يەلكىسىدىن بېسىپ تۇرغان ئېغىر تاشتىن خالاس بولغاندەك بولۇپ، ئۆزىنى خېلى يېنىكلەپ قالغاندەك ھېس قىلدى. ئۇ خالخە شاھزادىسى

جامسەدورجىنىڭ ئامۇرسەنانى قايتۇرۇپ بېرىش ھەققىدە روسىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىلىشىۋاتقانلىق توغرىسىدىكى قاتلاق مەكتۇپىنى قولىغا ئېلىپ قايتا - قايتا تەپسىلىي ئوقۇدى. «جۇڭغارىيە مەسلىسى ئاخىرقى ھېسابتا بىزنىڭ قولىمىزدا ھەل بولدى. بىراق، — دەپ ئويلىدى ئۇ ئىچىدە، — مۇلكىي قەشقەرىيە تېخى سەلتەنىتىمىزنىڭ تولۇق تەسەررۇپىغا ئۆتكىنى يوق. مۇلكىي قەشقەرىيە تىنچىتىلمىسا، جۇڭغارىيەمۇ تىنچىمايدۇ. بۇ ئىككى پارچە زېمىن تىنچىتىلمىسا، پۈتكۈل مۇلكىي تۈركىستاننى تەسەررۇپ قىلىش دېگەنلەر خام خىيال بولۇپ قالىدۇ. تارىختىن بۇيان، ئىستېداتلىق دەپ سانالغان جۇڭگو خاقانلىرىنىڭ ھەممىسى مۇلكىي تۈركىستانىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىشنى ئوڭىدىمۇ، چۈشىدىمۇ ئارزۇ قىلىپ كېلىشتى...»

ئۇ چوڭقۇر خىيال ئىلكىدە خابگاھىدىكى كاڭ شىرەسىنىڭ ئۇستىدە ئېچىقلىق تۈرغان كىتابلار ئارىسىدىن بىر كىتابنى قولىغا ئالدى - دە، ئېچىپ كۆرۈشكە باشلىدى.

بۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇچ ئاغىلىق ئۇلۇغ نوم ئاچارى شۇەنزاڭ تەرىپىدىن مىلادى 646 - يىلى يېزىلغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن قەدىمكى بىر كىتاب ئىدى. ئۇ چاغلاردا مۇلكىي تۈركىستانلىقلار تاڭ سۇلالىسىنى «تاۋغاچ ئېلى» دەپ ئاتايتتى. تاڭ سۇلالىسىدىكىلەر بولسا، مۇلكىي تۈركىستاننى «غەربىي يۇرت» دەپ ئاتايتتى. بۇ كىتابتا شۇ چاغدا «غەربىي يۇرتتىكى 36 دۆلەت» دەپ ئاتالغان پۈتۈن مۇلكىي تۈركىستانىنىڭ تاغ - دەريالىرى، چېگرا - ھۇدۇتلۇقى، ئاب - ھاۋاسى، يەر شارائىتى، نوپۇس - تۈتۈنلىرى، يول - رابات‌لىرى، يايلاق - قىشلاقلىرى، ئىنسان - تايىپىلىرى، لەشكەر - نۆۋەتچىلىرى، بۇ يەرلەردىن چىقىدىغان نەرسە - كېرەكلەر، ئوزۇق - تۇلۇك، يەم - خەشەك

قاتارلىق سىياسىي، ئىقتىسادىي، جۇغراپىيەۋى، ھەربىي ۋە مەدەنىيەتكە دائىر ئەھۋالاتلىرى ھەققىدە تەپسىلىي، ئىنچىكە، ئېنىق ۋە ھەقىقىي مەلۇمات بېرىلگەن بولۇپ، تارىختىن بۇيان مۇلكىي تۈركىستان ھەققىدە يېزىلغان ئەڭ نوپۇزلۇق يازما مەلۇمات بولۇپ سانىلاتتى. شۇڭا، ئۇ قەدىمدە مۇلكىي تۈركىستان دەپ ئاتالغان بۇ كەڭ زېمىننى ئىستېلا قىلماقچى بولغان ھەر قانداق بىر تاۋغاچ ھۆكۈمرانى ئۈچۈن چوقۇم ئوقۇيدىغان بىر دەستۇر ئىدى.

بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى شۇەنزاڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن تۇنجى يىلى (مىلادى 627 ـ يىلى) قەمەرىيە 8 ـ ئايدا تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى چاڭئەندىن كۇنېپتىشتىكى مۇلكىي تۈركىستانغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇ شۇ يىلى 12 ـ ئايدا مۇلكىي تۈركىستاندىكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىگە يېتىپ كەلدى. يانداۇرقى يىلى يەنە داۋاملىق كۇنېپتىشقا قاراپ يول يۇرۇپ، تەڭرىتېغى، ئىسسىقكۆل قاتارلىق قاتمۇقات تاغ ـ دەريالارنى بېسىپ ئۆتۈپ سۇياب، تالاس قاتارلىق تۈركىي قوۋملەر ياشايدىغان شەھەرلەرگە يېتىپ كەلدى. ئاندىن جەنۇب تەرەپكە قاراپ بۇرۇلۇپ، مۇلكىي تۈركىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىي قىسمىنى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، كۇنچىقىشتىكى پاكىستاننىڭ شىمالى ئارقىلىق كەشمىر ئېلىگە يېتىپ كەلدى. تاڭ شۇەنزاڭ بۇ يەردە جېنگۇەن 3 ـ يىلى (مىلادى 630 ـ يىلى) نىڭ ئاخىرىغىچە تۇردى. ئاندىن ھىندىستان يېرىم ئارلىنىڭ شىمالىي قىسمىنى بويلاپ شەرقىي ـ جەنۇبقا قاراپ داۋاملىق يول يۇردى. جېنگۇەن 4 ـ يىلى ۋە جېنگۇەن 5 ـ يىلى ئىچىدە نېپالنىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنى كەزدى. ئۇ بۇ يەردە بۇددا ئەۋلىياسى ساكيامۇنىنىڭ تەۋەللۇت يېرى بىلەن قازا قىلغان يېرىنى زىيارەت قىلدى. جېنگۇەن 5 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ئۇ بەش ئەنەتكەك ئېلىدىكى مۇگادخا

دېگەن يەرگە بېرىپ، شۇ چاغدىكى ئالىي بىلىم يۇرتى نارانتا بىھارىسىغا ئوقۇشقا كىردى. ئۇ تاكى جېنگۇەن 16 ـ يىلى (مىلادى 642 ـ يىلى) غىچە بەش ئەنەتكەك ئېلىدە بۇددا ئىلمى بويىچە ئىلىم تەھسىل قىلدى. ئاندىن تاۋغاچ ئېلىگە قايتىش ئۈچۈن، جېنگۇەن 17 ـ يىلى (مىلادى 643 ـ يىلى) پاكىستاننىڭ شىمالىي قىسمى ۋە ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جايلارنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ۋاھان كاردورىغا كىردى. جېنگۇەن 18 ـ يىلى 5 ـ ئايدا، ئۇ مۇلكىي تۈركىستاندىكى بۇددا ئېلى ـ خوتەنگە يېتىپ كەلدى. ئۇ قەشقەر، كۇچا، قاراشەھەر، چوقۇ ئېلى قاتارلىق دۆلەتلەرنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن مىلادى 645 ـ يىلى 1 ـ ئايدا تاۋغاچ ئېلىنىڭ ئاستانىسى چاڭئەنگە قايتىپ كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئون توققۇز يىل داۋام قىلغان ئەللىك مىڭ چاقىرىملىق جاپالىق سەپەر مۇساپىسىنى ئاخىرلاشتۇردى.

شۇەنزاڭ خوتەنگە يېتىپ كەلگەندە، تاۋغاچ خانى تاڭ تەيزۇڭغا نامە پۈتۈپ ئەۋەتكەنىدى. ئۇ بۇ نامەدە: «مەن بۇ ئون توققۇز يىللىق سەپىرىمدە، باشقىلار كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالمىغان ئاجايىباتلارنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالىدىم؛ باشقىلار ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولالمىغان غارايىباتلارنى ئاڭلاشقا مۇيەسسەر بولالىدىم! . . .» دەپ يازدى.

شۇەنزاڭ چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تاۋغاچ خانى تاڭ تەيزۇڭ ئۇنى لوياڭغا چاقىرتىپ ئاپىرىپ ئالاھىدە قوبۇل قىلدى. تاۋغاچ خانىنىڭ ئۇنى بۇنداق ئەتىۋارلاپ كېتىشى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ بەش ئەنەتكەك (ھىندىستان) ئېلىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ داڭلىق بۇددا نوم ئاچارى بولۇپ قايتقانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇغانلىقىدىن بولماستىن بەلكى ئۇنىڭ مۇلكىي تۈركىستاندا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىغا قىزىقىۋانقانلىقىدىن بولغانىدى.

— بۇددا ئېلى بىزدىن تولىمۇ ئۇزاقتا جايلاشقانىكەن. شۇڭا بۇ ئەلنىڭ بۇددا تەلىماتلىرى بىزگە تازا ئەسقېتىپ كەتمەس دەپ ئويلايمەن، — دېدى تاڭ تەيزۇڭ شۇەنزاڭنى قوبۇل قىلغاندا، — ئۇچ ئاغىلىق نوم ئۇستازى ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئەللەرنى كەزگەندە كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنى بىر كىتاب قىلىپ پۈتۈپ چىقسىلا، ئۇ بىزگە تېخىمۇ ئەسقېتىپ قالار. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇ كىتابنىڭ ھازىرقىلارغا ۋە كېيىنكىلەرگە بېرىدىغان مەنپەئىتىمۇ كۆپ بولۇر!

— قۇللۇق، جانابي ئالىيلىرى، چوقۇم سىلى دېگەندەك بىر كىتاب قىلىپ پۈتۈپ چىقمەن! — دېدى تاڭ شۇەنزاڭ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

شۇەنزاڭ تاڭ تەيزۇڭنىڭ تەكلىپى بويىچە ئىككىنچى يىلىلا ئۆزىنىڭ سايا‌ھەت خاتىرىسىنى يېزىپ پۈتتۈردى ۋە بۇ كىتابقا «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دەپ نام بەردى. . .

تاۋغاچ خانى تاڭ تەيزۇڭ غەربىي تۈركلەرنىڭ قولىدىن مۇلكىي تۈركىستاننى تارتىۋېلىشنى ئۇزاقتىن بېرى دىلىغا پۈكۈپ كېلىۋاتقانىدى. بىراق، ئۇ مۇلكىي تۈركىستاننىڭ ئەھۋالىنى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىغچە بىلمىگەنلىكتىن، لەشكەر چىقىرىشقا جۇرئەت قىلالماي بېشىنى تىقىپ تۇراتتى. ئەلھال، شۇەنزاڭ يازغان «ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دېگەن كىتاب ئۇنىڭ بۇ باش قېتىنچىلىقىنى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلدى!

ئون ئىككى جىلدلىق، يۈز مىڭ سۆزلۈك بۇ كىتابتا شۇەنزاڭ مۇنداق دەپ يازغانىدى: «بەن چاۋ[1] ھەزرەتلىرى يېتىپ بېرىشنى ئارزۇ قىلغان ئەمما يېتىپ بارالمىغان يەرلەرنى

① بەن چاۋ (102 ـ 32) — جۇڭگو تارىخىدا قۇرۇلغان فېئودال سۇلالە — شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى، غەربىي يۇرتقا قوروقچى بەگ بولغان.

كەزدىم؛ جاڭ چيەن[1] جانابلىرى بىر كۆرۈشنى ئارزۇ قىلغان، ئەمما كۆرەلمىگەن جايلارغا باردىم. بۇ كىتابقا يېزىلغانلار قەدىمكىلەرنىڭ يازغانلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. گەرچە ھۇدۇتلۇقى مىڭ چاقىرىملاپ سۇزۇلغان بۇ ئەللەرنىڭ زېمىنىنى تولۇق ئارىلاپ چىقالمىغان بولسامۇ بىراق كۆكئارت ئەتراپىدىكى يىراق- يېقىن ئەللەر توغرىسىدا ھەقىقىي مەلۇماتلارنى يېزىپ قالدۇردۇم. ھەرگىزمۇ مۇبالىغە قىلمىدىم!»

تاۋغاچ خانى تاڭ تەيزۇڭ بۇ كىتابنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، «... بۇددا ئىلمى تولىمۇ تىرەن، تولىمۇ مۇرەككەپ ئىكەن. ئۇنى بىر كۆرۈپلا چۈشەندىم دېگىلى بولماس ئىكەن، — دەپ ئويلىدى، — بىراق، بىز بۇ كىتابنى ئوقۇغاندىن كېيىن ئۆزىمىزنىڭ كۇنپېتسىشتسىكى بۇ ئەللەر توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىمىزنىڭ نەقەدەر ئاز ۋە يۈزەكى ئىكەنلىكىنى شۇندىلا چۈشەندۇق...»

خاقانى چىن چەنلۇڭ مۇشۇ سەھىپىلەرنى ئوقۇغاندىن كېيىن پىكرى دولقۇنلىنىپ، قەلبى ھاياجانغا تولدى. ئۇ پىيالىدىكى چايدىن ئىككى ئوتلۇمۇتكەندىن كېيىن ئەئىيانلىرىنىڭ تېخىچە ئۆرە تۇرۇشقانلىقىنى ئېسىگە ئالغاندەك بولۇپ، ئۇلارغا جايى راھەت ئىجازىتىنى بەردى.

— جۇڭغارىيىگە ئىككىنچى داپقۇر لەشكەر چىقارغاندىن بۇيان، — دېدى خاقانى چىن چەنلۇڭ ئەئىيانلىرىغا، — ئىلى تىنچىتىلدى، قازاق خانى ئابلاي خانمۇ بىزگە ئەل بولدى. پەقەت ئاسىي ئامۇرسەنانىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان ئىشلارنى بىرىنچىدىن، تەڭرىنىڭ شاپائىتى بىلەن، ئىككىنچىدىن، ئاباڭا - ئەجدادلىرىمىزنىڭ روھ - ئەرۋاھلىرىنىڭ يۆلىشى ئارقىسىدا بىرەر قۇر

① جاڭ چيەن (مىلادىدىن ئىلگىرى 114 - ؟) — غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ بېگى. ئۇ مىلادىدىن 139 يىل ئىلگىرى توخارىستان قاتارلىق ئەللەرگە ئەلچىلىككە بارغان.

سەرەمجانلاشتۇرۇۋالالمىدۇق. ئەلھال، ئۇچ يىلدىن بېرى، تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ ئۇ يەردە تارتمىغان كۈنى، چەكمىگەن رىيازەتلىرى قالمىدى. بىراق، ئامۇرسەنا دېگەن بۇ قاراقچى قاچانغىچە تۇتۇلمىسا، جۇڭغارىيە شۇ ۋاقىتقىچە ئەمىن تاپالماس ئىدى. شۇڭا، ئۇنى تۇتۇپ، جازاغا تارتىش تەڭرىمۇ راۋا كۆرىدىغان، پۇقرالارمۇ راۋا كۆرىدىغان زور ئىش ئىدى. شۇ ۋەجىدىن بىز جۇڭغارىيىگە يەنە لەشكەر چىقىرىشقا مەجبۇر بولدۇق. بۇ بىزنىڭ ئۇرۇشخۇمار ئىكەنلىكىمىزدىن بولغان ئىش ئەمەس بەلكى چەت چېگرا ـ ھۇدۇتلۇقلىرىدا ھىدايەتنى جارى قىلدۇرۇش ۋە ئەمىنلىك ئورنىتىش ئۈچۈن شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق. ئۆتكەن يىلى ئامۇرسەنانىڭ رۇسىيىگە قېچىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتۇق. رۇسىيە بىز بىلەن ئەزەلدىن ئىناق قوشنىدارچىلىق قىلىپ كەلگەن ئەل. شۇڭا ئۇلارمۇ ئامۇرسەنانى تۇرغۇزماسلىقى ئېنىق. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئامۇرسەنا قاتمۇ ـ قات قان قەرزگە بوغۇلغان، جىنايىتى ھەددى ھېسابسىز قاراقچىدۇر. ئۇنى باشقا جىنايەتچىلەرگە سېلىشتۇرۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ. شۇڭا، رۇسىيە سېنىتىغا ئامۇرسانانىي قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ مەكتۇپ يوللاش ئۈچۈن، ۋاسسالار مەھكىمىسىگە پەرمان چۈشۈردۇق!...[1]

ئۇ يەنە بىر قاتلاق مەكتۇپنى قولىغا ئېلىپ ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن تېخىمۇ خۇشال بولدى:

ـ مانا، مانا، بىز بايىتىن دېمەپمىدۇق؟ ـ دېدى گۈلقەلبىرى ئېچىلىپ كەتكەن چېنىلۇك، ـ رۇسىيە بىلەن چېگرا مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى جۇڭقۇرىدىغان مۇئەككەل، خالىخە شاھزادىسى جامىسە دورجى: «رۇسىيە بىرىگادىرى تىلماچ بىشروپ قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، ئامۇرسەنا

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى». 555 ـ جىلد، 5 ـ، 8 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

رۇسىيىگە قېچىپ كەلگەندىن كېيىن دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا سۇغا چۈشۈپ كېتىپ قۇتۇلدۇرۇۋېلىنغانلىقىنى، ئارقىدىنلا ئۇنىڭغا ياۋا چېچەك چىقىپ كېسەلدىن ئۆرە بولالماي ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى، رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى قايتۇرۇپ بېرىشىنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى» دەپ قاتلاق مەكتۇپ يوللاپتۇ. گەرچە بۇ گەپنىڭ راست ـ يالغانلىقىغا بىرنەرسە دېمەك تەس بولسىمۇ ئامۇرسانانىڭ ئۆلۈكىنى كۆرگەندىن كېيىن بىرنەرسە دەرمىز. قانداقلا بولسۇن، كاززاپ ئامۇرسەنا كۈرمىڭ ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ، تەڭرى خاقانلىقىمىزنىڭ مېھمىر ـ شەپقىتىگە ۋاپاسىزلىق قىلغانلىقتىن، ئاخىر بېشىنى يەپتۇ. گەرچە ئۇ بەندىنىڭ جازاسىدىن قېچىپ قۇتۇلالىغان بولسىمۇ، ئەمما تەڭرىنىڭ جازاسىدىن قېچىپ قۇتۇلالماپتۇ. «كىمەرسىكى گۈناھ قىلسا، جازاسى ئۆزىگە» دېگەن ئەنە شۇ! ئەلھال، رۇسىيە ئامۇرسەنانىڭ تەڭرى خاقانلىقىمىز ئالدىدا كەچۈرگۈسىز گۈناھ ئۆتكۈزگەنلىكىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا پاناھلىق بەرگەن. ھالا بۇگۈن ئۇ ئۆلۈپتۇ. رۇسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئامۇرسەنانىڭ ئۆلۈكىنى بىزگە قايتۇرۇپ بەرمەكچى بولغانلىقىمۇ ئەقلىگە مۇۋاپىق، ئەسلىدە رۇسىيە بىز ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى ئەھد ـ پەيمانغا ئاساسەن، ئۇنىڭغا پاناھلىق بەرمەي، ئۇنى ئەيىبلىگەن بولسا، تېخىمۇ ياخشى بولاتتى. خەير، بولار ئىش بولدى، سەلتەنىتىمىز تۇتماقچى بولغان ئامۇرسەنا ھازىر ئۆلۈپتۇ. ئەلھال، جۇڭغارىيە ۋەزىيىتى شۇنىڭ بىلەن مەڭگۈ تۇراقلاشسا ئەجەب ئەمەس. بىزلەرمۇ جۇڭغارىيىنى ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئالماقچى بولغان مەقسىتىمىزگە تولۇق يەتتۇق... بۇگۈن رۇسىيە ھۆكۈمىتى ئامۇرسەنانىڭ ئۆلۈكىنى تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولغانلىقى ھەققىدە ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ ۋەزىرى، خالىخە شاھزادىسى جامسە

دورجىغا رەسمىي ھۆكۈمەت خىتى سۇندى. دېمەك، بۇ — بىز مانجۇ سەلتەنىتىنى كاڭشى، يۇڭجىڭ ۋە چەنلۇڭ يىللىرىدىن بۇيان قىسىناپ كېلىۋاتقان جۇڭغارىيە مەسىلىسى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ!①

بىراق، قارا دۆڭان ۋەزىرى شۇ خېدىي ھەرگىز ئۇنداق دەپ ھېسابلىمايتتى. چۈنكى، تېخى بۇنىڭدىن بىر ئاش پىشىم ئالدىدا ئۇ جۇڭغارىيە ئالدىنقى سېپىدە ئۇرۇش قىلىۋاتقان خاقانى چىن قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى جاۋ خۇيدىن كەلگەن ئالتە يۈز چاقىرىملىق بىر جىددىي مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋالغانىدى. بۇ مەلۇماتتا، مۇلكى قەشقەرىيە دەپ ئاتىلىدىغان جەنۇبتىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىدا غەلىيان كۆتۈرۈلگەنلىكى، خاقانى چىننىڭ ئارخاشان باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈك قوشۇننىڭ كۇچادا ئېغىر تالاپەتكە ئۇچرىغانلىقى يېزىلغانىدى. خاقانى چىن چەنلۇڭغا ھازىر بۇ مەلۇماتنى سۇنۇش ـ ئۇنىڭ بېشىغا بىر تۈك سوغۇق سۇنى شارقىرىتىپ قويغان بىلەن باراۋەر ئىدى. ئەمما، خاقانى چىننىڭ ئوردا قائىدىسىدە «ئالتە يۈز چاقىرىملىق جىددىي مەلۇمات قاچان يەتكۈزۈلگەن بولسا، قارا دۆڭان ۋەزىرلىرى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئۇنى خانغا يەتكۈزۈشى لازىم، بولمىسا كاللىسى ئېلىنىدۇ» دەپ يېزىلغان تۇرسا، ئۇنى خۇشاللىقىدىن

---

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 555 ـ جىلد، 19 ـ، 21 ـ بەتلەر. چەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئامۇرسەنا مىلادى 1757 ـ يىلى 8 ـ ئايدا جارروسىيىنىڭ سىمپىلاتىنسكى قورغىنىغا قېچىپ كەلگەن. 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى بۇ يەردىن توۋرىسك دېگەن يەرگە كەتكەن. 1757 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئۇنىڭغا ياۋا چېچەك چىققان. 21 ـ كۈنى كېسىلى ئېغىرلىشىپ ئۆلۈپ كەتكەن. بۇ چاغدا ئۇ 35 ياشتا ئىدى. خاقانى چىن ھۆكۈمىتىنىڭ كەسكىن تەلىپىگە بىنائەن جارروسىيە ھۆكۈمىتى مىلادى 1759 ـ يىلى 1 ـ ئايدا ئامۇرسەنانىڭ جەسىتىنى چاكتۇغا ئېلىپ كەلدى. خاقانى چىن ھۆكۈمىتى يانداش ئامبال سەنتەي بىلەن شاھزادە چىۋاڭ يالۇمبىي قاتارلىقلارنى چاكتۇغا ئەۋەتىپ ئامۇرسەنانىڭ جەسىتىنى تەكشۈرۈپ ئۇنىڭ ئۆلگەنلىكىنى جەزملەشتۈرگەن. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، زىراتكىنىڭ «جۇڭغارىيە خانلىقى» دېگەن كىتابىنىڭ 435 ـ بېتىگە قارالسۇن.

گۈلقەقەلىرى ئېچىلىپ كېتىۋاتقان چەنلۈكغا سۈنماي ھەددىمۇ؟!...

*　　*　　*

ئەسلىدە، مىلادى 1756 ـ يىلى 2 ـ ئايدا خاقانى چىننىڭ قوشۇنلىرى ئىلىنى ئىككىنچى قېتىم بېسىۋالغاندا، ئىلىدا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ سەردارى ئەھمەد خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا جاھان بۇ قالايمىقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىككى مىڭدەك ئادىمىنى باشلاپ مۇلكىي قەشقەرىيگە قاراپ قاچقانىدى. بۇ چاغدا، ئۇنىڭ ئاكىسى بۇرھاننىدىن خوجا مانجۇلارنىڭ زورى بىلەن مۇلكى قەشقەرىيدىكى قارا تاغلىقلار ھاكىمىيىتىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتقانىدى. خاقانى چىن چەنلۈك خوجا جاھانىنىڭ مانجۇ سەلتەنىتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشىنى زادىلا ئويلاپ باقمىغانىدى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ «قۇرۇق چاقماقتىن ئوت چىققان» دەك بىر ئىش ئىدى. «تېزىنى باسسا، مېزى چىقىپتۇ» دېگەندەك، خوجا جاھان ئىسيانى جۇڭغارىيىنى تېخى ئەمدىلەتىن تىنچىتىپ خاتىرجەم بولغان خاقانى چەنلۈكغا يەنە يېڭىۋاشتىن باش ئاغرىقى تېپىپ بەردى. بىراق، «يامان ئىشنىڭ ياخشى تەرىپى بار» دېگەندەك، خوجا جاھانىنىڭ مۇلكى قەشقەرىيدە ئىسيان كۆتۈرۈشى خاقانىي چىننىڭ مۇلكى قەشقەرىيىنى ئۇزۇل ـ كېسىل ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىشتەك ئىستېلاچىلىق قەدىمىنى يەنمۇ تېزلىتىشىگە ئوبدان باھانە بولۇپ بەردى. شۇنداقلا سان ـ سانسىز بىگۇناھ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇلارنىڭ قانلىق قىلىچى ئاستىدا ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈلۈشىگە ۋە ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلىپ، ياقا ـ يۇرتلاردا سەرسان بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى...

*　　*　　*

مىلادى 1758 ـ يىلى قەمەرىيە 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى كەچە. كەچىنىڭ قاراڭغۇسىنى ئاز دەپ ئاسماننى چوڭ ـ چوڭ قويۇق قارا بۇلۇتلار قاپلىۋالغاندى. كۈچا قەلئەسىنىڭ ئىچىنى گويا كى قاتمۇ ـ قات زۇلمەت بېسىۋالغاندەك، ئادەم ئۆز ئالدىدىكى ئادەمنى كۆرۈش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئۆزىنىڭ بەش قولىنىمۇ ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كۈچا كوچىلىرىدا بىر خىل قورقۇنچلۇق مەشئۇملۇق ھۆكۈم سۈرەتتى. مانجۇلارنىڭ كۈچا قەلئەسىنى قورشىۋالغىنىغا بۈگۈن ساقمۇساق ئەللىك سەككىز كۈن ۋە ئەللىك سەككىز تۈن بولدى. قەلئەنىڭ قىزىلقاغا قوۋۇقىنىڭ دەرۋازىخانىسىدىن چېقىۋاتقان جىنچىراغنىڭ ئاجىز شولىسى ئەتراپنى خىرە ـ شىرە يورۇتۇپ تۇراتتى. قورغان بېگى خۇدابەردى قوشبېگى ئۆزىنىڭ قەلئە ئىچىدىكى ئوردۇگاھىدا يەرگە دۇم يېتىۋېلىپ، قۇلىقىنى يەرگە چوڭقۇر كۆمۈلگەن بىر كۈپنىڭ گىرۋىكىگە قويۇۋېلىپ، يەر ئاستىدىن كېلىۋاتقان ھەرقانداق بىر شۇبھىلىك شەپىگە قۇلاق سېلىپ ئاڭلاۋاتاتتى. «گۈپ، گۈپ!» قىلغان ئاۋاز يىراقتىن ئاڭلىنىۋاتاتتى. بۇ كۈچا قەلئەسىنى قورشىۋالغان مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ لەخمە كولاۋاتقان ئاۋازى ئىدى.

مانجۇلارنىڭ كۈچانى قورشىۋالغان قارا چېرىكلىرىنىڭ سەرداری ئارخاشان دەپ ئاتىلاتتى. جاۋ خۇي ئۇنى مىلادى 1758 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن قىلىپ تەينىلەپ، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا ۋە خانىكۈنانى مەسلىھەتچى ئامبال، شۇندىنا، ئېلىنئا، قۇمۇللۇق يۈسۈپ خوجا قاتارلىقلارنى ئاغلاقچى ئامبال قىلىپ، بىر تۈمەن مانجۇ ـ خەنزۇ چېرىكلىرىنى ئۇلارغا قوشۇپ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى مۇھىم شەھەر كۈچانى

خوجا جاهاننىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا ئەۋەتكەنىدى. مانجۇلارنىڭ كۆكىنەك داۋىنىنى تارتىۋالغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، خوجا جاهان دەرهال بۇرهانىدىن خوجىنى يەكەننى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۈزى بىر بۆلۈك لەشكەرنى باشلاپ ئاقسۇ چۆلىنى كېسىپ ئۆتتى ـ دە، ئاۋات ئارقىلىق كۇچاغا يېتىپ كەلدى ۋە كۇچا قەلئەسىنى ساقلاپ ياتقان خۇدابەردى قوشبېگى بىلەن بىرلىشىپ كۇچانى قاتتىق مۇداپىئە قىلدى. مانجۇ سانغۇنى ئارخاشان كۇچانى بىر تۇمەن قارا چېرىك بىلەن قاتمۇقات قورشۇالغان بولسىمۇ ئەمما شەهەرنى زادىلا ئالالماي، شەهەرنى شىددەتلىك توپقا تۇتتى. بىراق، شاخ ـ شۇمبا بىلەن قاڭدىلىپ پۇختا سوقۇلغان كۇچا سېپىلى ئىككى ئايدىن بېرى ھېچنېمە بولماستىن مەزمۇت قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. مانجۇلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىگە قىلغان هۇجۇمى كۇچا قەلئەسى يېنىدا توسقۇنلۇققا ئۇچراپ، خوجا جاهان قوشۇنلىرىنىڭ ئۇرۇش تەييارلىقىنى ئىشلەپ پۈتتۈرۈۋېلىشىغا پۇرسەت يارىتىپ بېرىلدى. بۇ چاغدا خوجا جاهان بىر قىسىم لەشكەرنى باشلاپ كۇچا قەلئەسىدىن چېكىنىپ چىقىپ، ئىستراتېگىيىلىك يۆتكىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش قارارىغا كەلدى.

— قارا چېرىكلەرنىڭ قەلئە سېپىگە قارىتىپ كولاۋاتقان لەخمىسى ئىككى غۇلاچ ئارىلىققا يېتىپ كەلدى، — دەپ مەلۇم قىلدى خۇدابەردى قوشبېگى خوجا جاهانغا.

— ئۇنداق بولسا، لەخمىگە قارشى كولانغان لەخمىنىڭ ئىچىنى شاخ ـ شۇمبىلار بىلەن توشقۇزۇپ تەقمۇتەق بولۇپ تۇرۇڭلار، — دېدى ئەمىر لەشكەر خوجا جاهان مېيىقىدا كۇلۇپ قويۇپ، ـ ئارىلىقتىكى تام ئېلىپ تاشلىنىشى بىلەن تەڭلا لەخمە ئىچىدىكى شاخ ـ شۇمبىلارغا ئوت قويۇۋېتىڭلار، قېنى، لەنىتى قارا چېرىكلەر لەخمە ئىچىدە نەگە قاچالايدىكىن؟

خۇدابەردى قوشبېگى كۇلۇپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

— ئەمىر لەشكەر، خاتىرجەم بولغايلا، بۇ ئىشنى مەن خېلى

بۇرۇنلا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغانمەن، لەخمىگە ئوت قويغاندا، مانجۇلار ئارىسىدا قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سىلىمۇ دەرھال قورشاۋنى يېرىپ چىقىپ كەتكەيلا!

— ئىنشائاللا، دېگەنلىرىدەك بولغاي، بىز بۇ يەردە مانجۇلارنى ئىككى ئايدىن بېرى ھايال قىلىپ تۇتۇپ تۇردۇق، مۇشۇ مەزگىلدە، يەكەن، قەشقەر ئەتراپلىرىدىكى قوشۇنلىرىمىز مۇھىم ئېغىز ـ قورۇللاغا ئامان ـ ئېسەن يۆتكىلىۋالدى. دېمەك، ئەسلى مەقسىتىمىزگە يەتتۇق. ئەمدى قوشبېگى جانابلىرى، — دەپ ئورنىدىن تۇردى خوجا جاھان، — بىز بۇگۈن كېچىدىكى پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ قورشاۋدىن ساق ـ سالامەت چىقىۋالساق، قارا چېرىكلەرنى يەكەن تەرەپكە باشلاپ كېتۈرمىز. ئۇ چاغدا، سىلەرگە بولغان ېھسىمۇ خېلى يېنىكلەيدۇ. مۇلكى قەشقەرىيىنىڭ پايانسىز كەڭ زېمىنىدا مانجۇ باسقۇنچىلىرىنىڭ بۇرنىدىن يېتىلەپ سۆرەپ يۈرۈپ ھالىدىن كەتكۈزۈش ھېيلىمىزمۇ ۋۇجۇدقا چىقىدۇ!

— ئۇقتۇم، ئەمىر لەشكەر، خاتىرجەم بولسىلا، — دېدى خوداېەردى قوشبېگى قەتئىيلىك بىلەن، — كۇچا قەلئەسىنىڭ تېمى مۇستەھكەم، ئەل ـ يۇرتىمىزنى باسقۇنچىلادىن قوغداش ئىرادىمىز چىڭ!

شۇ ئەسنادا تالادىن بىر نۆۋەكەر يۈگۈرۈپ كىرىپ، خوداېەردى قوشبېگىنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى.

— ئەمىر لەشكەر جانابلىرى، مانجۇلار لەخمىنى كولاپ سېپىلىنىڭ ئاستىغا يېتىپ كېلىشىپتۇ. لەخمىگە ئوت ياقساقمىكىن؟

خوجا جاھان سەل ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى، ئاندىن بېشىنى كۆتۈرۈپ:

— بۇيرۇق چۈشۈرسىلە، باھادىرلار لەخمىگە ئوت ياقسۇن! — دەپ قولىنى سىلكىدى، — بىزمۇ مۇشۇ

پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ شەھەردىن چىقىۋالايلى!
ئەمىر لەشكەرنىڭ پەرمانىنى ئاڭلاپ خۇدابەردى قوشبېگى دەرھال:
— ئەمرىمنى يەتكۈز! — دەپ بۇيرۇدى ھېلىقى نۆۋۈكەرگە، — باھادىرلار لەخمىگە ئوت ياقسۇن. لەنىتى باسقۇنچىلار مەزلۇملارنىڭ غەزەپ ئوتلىرىنىڭ يالقۇنىدا كۆيۈپ ئۆرتەنسۇن!
— قۇللۇق! — دېدى ھېلىقى نۆۋۈكەر ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ سالام بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن تالاغا قاراپ ماڭدى...

* * *

كۈچا قەلئەسىنى ئىككى ئايدىن بېرى قورشۇۋالغان مانجۇلار شەھەرگە شىددەت بىلەن قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ ئەمما قەلئەنى قوغداۋاتقانلارنىڭ ئەجەل ئوقىغا مەيدىسىنى تۇتۇپ بەرمەكتىن باشقا نەتىجە قازىنالمىدى. ئاخىر مانجۇ سەردارى ئارخاشان ياساۋۇلبېگى ما دېشېڭنى يەر ئاستىدىن سېپىلغا قارىتىپ لەخمە كولاشقا بۇيرۇدى. لەخمە كولىنىپ سېپىلغا يېتەي دەپ قالغاندا، قەلئەدىكىلەر تۇيۇپ قېلىپ، لەخمىگە قارشى لەخمە كولاپ كېلىپ، مانجۇلارنىڭ لەخمىسىگە ئوت قويۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن لەخمە ئىچىدىكى ئالتە يۈزدەك مانجۇ چېرىكى ئىستا تۇنجۇقۇپ، ئوتتا ئۆرتىنىپ كۆيۈپ ئۆلدى.
مانجۇلار مۇشۇ پاتىپاراقچىلىقتا نېمە قىلىشنى بىلمەي تۇرۇشقىنىدا، ئەمىر لەشكەر خوجا جاھان قاپقارا تۇن پەردىسىدىن پايدىلىنىپ تۆت يۈزدەك ئاتلىق نۆۋۈكەرنى باشلاپ ئوردۇگاھ ئىچىدىن ئات سېلىپ چىقىشتى.
ئوردۇگاھتىن چىققان ئاتلىقلار قاراڭغۇدا تەخمىنەن كۈچا

قەلئەسىنىڭ قىزىلقاغا دەرۋازىسى تەرەپكە قاراپ چېپىشىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلار قىزىلقاغا دەرۋازىسىغا يېقىنلاشقاندا، قەلئەنىڭ سىرتىدىن بىردىنلا دەھۋل ـ دۇمباقلارنىڭ گۈمبۈرلەپ، كانايى ـ بۇرغىلارنىڭ جارانگلاپ چېلىنغىنى، يۈزلەپ قارا چېرىكلەرنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى:

— دۈشمەن قاچماقچى، ئاگاھ بولۇڭلار!

مانجۇلار بېھىشباغ دەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلىدا غوۋغا كۆتۈرۈپ، قەلئەگە يېنىپ تۇرغان ئوقلارنى ۋىزىلدىتىپ ئېتىشىۋاتقان چاغدا، ئەمىر لەشكەر خوجا جاھان باشچىلىقىدىكى ھېلىقى تۆت يۈز ئاتلىق قەلئەنىڭ قىزىلقاغا دەرۋازىسىدىن ئۇچقاندەك ئات سېلىشىپ چىقىپ كېلىشتى. ئوت قويۇپ بېرىلگەن لەخمىمۇ دەل مۇشۇ قىزىلقاغا دەرۋازىسىنىڭ ئاستىغا قارىتىپ كولانغاندى. ھازىر لەخمە ئىچىدە قاپسىلىپ قېلىپ ئەجەل ھەلقۇمىدا جان تالىشىپ پاتپاراق بولۇپ تۇرۇشقان مانجۇ چېرىكلىرى قورغان ئىچىدىن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىققان بۇ ئاتلىق گۇرۇھنى كۆرۈپ مەڭدىشىپ تۇرۇپ قېلىشتى. ئۇلار ئۆزىگە كېلىشكەندە بولسا خوجا جاھانلار مانجۇلارنىڭ مۇھاسىرە چەمبىرىكى ئىچىدىن ئاللىقاچان چىقىپ بولۇشقاندى. مانجۇلار قاراڭغۇ كېچىدە پىستىرمىغا ئۇچراپ قېلىشتىن قورقۇپ، ئاتلىقلارنىڭ كەينىدىن قوغلاشقا جۈرئەت قىلالمىدى. ئاتلىقلارنىڭ تاراقلاپ چېپىپ كېتىۋاتقان تۇياق ئاۋازى بارغانسىرى ئۇزاپ، ئاخىرىدا بولسا ئاڭلانماي قالدى... خاقانى چىن چەنلۇڭ خوجا جاھاننى قاچۇرۇپ قويغانلىق گۇناھى ئۈچۈن ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن ئارخاشان، يانداش سانغۇن شۇندېنا ۋە ياساۋۇلبېشى ما دېشېڭلارنى تۇتۇپ كۆشۈك ھارۋىغا سېلىپ ئاستانىگە يانداۋرۇپ كېلىشكە پەرمان چۈشۈردى. ئۇزاق ئۆتمەي، خاننىڭ پەرمانى بويىچە ئۇلارنىڭ كاللىسى ئېلىندى...

*　　*　　*

خوجا جاهان ئاكىسى بۇرھانىدىن خوجا بىلەن ئىككىسى گەرچە بىر ئاتىدىن بولغان، بىر ئاننىڭ تەربىيىسىدە ئۆسكەن بىر قورساق ئاكا ـ ئۇكىلار بولسىمۇ، ئەمما «بىر پىلەكتە مىڭ خەمەك» دېگەندەك، ئۇلارنىڭ خۇي ـ پەيلى بىر ـ بىرىگە تامامەن ئوخشىشىپ كەتمەيتتى. ئاكىسى بۇرھانىدىن خوجا بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئاپاق خوجىنىڭ مەجەزىنى تارتقان بولۇپ، تولىمۇ ئۆزۈمچىل، جاھىل، خەسىس، كۆزى كىچىك، ئىچىدە ئوغا قاينايدىغان، قوپال ۋە قورقۇنچاق بىر ئادەم ئىدى.

چەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى[1] 2 ـ ئايدا خاقانى چىن قوشۇنلىرى ئىلىغا تۇنجى داپقۇر بېسىپ كىرگەندە، بۇرھانىدىن خوجا مانجۇ سانغۇنى تولۇنتاي بىلەن بىللە قارا چېرىكلەرنى باشلاپ مۇلكىي قەشقەرىيىگە يۇرۇش قىلغانىدى، شۇ چاغدا خوجا جاھان ئاكىسى بۇرھانىدىن خوجىغا: «ۋەتەنداشلىرىمىز ئۈچۈن ياخشى، ساۋاپلىق ئىشلارنى كۆپرەك قىلىپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ جۇڭغارلار ئۈچۈن كەتمەن چېپىپ قارا بولغان يۇزىنى ئاقارتقايسىز!» دەپ نەسىھەت قىلغاندا، بۇرھانىدىن خوجا ئۇنىڭ گېپىگە كۇلۇپ قويۇپلا جاۋاب بەرمىگەنىدى.

خوجا جاھان قەشقەرگە قېچىپ كەلگەندىن كېيىن خوجا جاھان ئاكىسى بىلەن پىنھان قالغاندا، بۇ گەپنى يەنە تىلغا ئالدى:

— بىزلەرنىڭ ئاباۋى ئەجدادلىرىمىز ھەزرىتى بۇزرۇكۋار خوجا ئاپاق بوۋىمىزدىن تارتىپ ھېسابلىغاندا ئۈچ ئەۋلادتىن تارتىپ جۇڭغار قالماقلىرىغا غالچا بولۇپ ئىشلەپ كېلىۋاتىتۇ، — دېدى خوجا جاھان گەپنى ئەگىتمەستىن ئوچۇق ئېيتىپ تۇرۇپ، — ئەمدى،

---

① مىلادى 1756 ـ يىلى.

ئاغا سىزمۇ مانجۇ كاپىرلىرىغا ئىشلەيمەن دەپ ئىمانىڭىزنى ئۇنتۇپ قالماڭ يەنە! قاراڭ، مانجۇ خوجىڭىز ئۇچۇن تولا پالاقشىپ، ئاغزى ـ بۇرنىڭىز ھېلىتىن گەز باغلاپ، خۇددى شور يالىغان ساغلىقتەك بولۇپ كېتىپسىز! قېنى سىزنىڭ مۇسۇلمانلىقىڭىز؟!

— ئاباكى ـ ئەجدادىمىز جان بېقىش ئۇچۇن ئاشۇ ئىشنى تاللىۋېلىپ ئىشلىمىگەن بولسا، ھايات تېخىمۇ خەتەر ئاستىدا قالغان بولاتتى، — دېگەندى بۇرھاندىن خوجا قىلچىمۇ ئويالماستىن، — شەرئىتپاناھ خاقانى چىن شاپائەت يەتكۇزۇپ، بىزلەرنى جۇڭغارلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلدۇردى. ئەلھال، ئەمدى يەنە مەرھەمەت قىلىپ، بىزلەرنى ئاشۇ زېمىنغا ۋەكىل قىلىپ تىكلىدى. ئاباكى ـ ئەجدادىمىزدىن «يىپ ئۆتكۇزۇلگەن يىڭنە يوقالمايدۇ» دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بىزلەرگە مىراس قاپتۇ. ھالا بۇگۈن خاقانى چىننىڭ خىزمەتلىرىگە ئىت بولۇپ يۇگۇرۇپ، قۇش بولۇپ ئۇچۇپ، ئات ـ ئېشەك بولۇپ ئىشلەپ، جېنىمىزنى پىدا قىلساقمۇ ئەرزىيدۇ ئەمەسمۇ؟

— بىلەمسىزكىن ئاكا، — دېدى خوجا جاھان ئاكىسىغا گەپ يېگۈزەلمەي جىلى بولۇپ، ئۇمۇ شۇتاپتا ئويچان كۆزلىرىنى يىراقتىكى تەڭرىتاغلىرىغا تىكىپ تۇراتتى، — ھەر كىمگە ئۆزىنىڭ كۆڭلىكى يېقىن، ھېچكىم بەدىنىنى ئۆز تىرىنقىدەك قاشلىمايدۇ، مۇراد ـ مەقسەت يوللىرىدا ھېچكىم ئۆز قەدەملىرىدەك تېزلىك بىلەن يۇگۇرمەيدۇ!...

— ھۆرمەتلىك خوجىزادەم، گېپىڭىزغۇ خاتا ئەمەس، بىراق، — بۇرھاندىن خوجا سۆزىنى توختىتۇېلىپ، بىرئازدىن كېيىن يەنە داۋاملاشتۇردى:

— بىراق، بىز ئىلگىرىدىن تارتىپ، جۇڭغارلارنىڭ خورلۇقىنى تارتىپ كېلىپتۇرمىز، ئەلھال، مانجۇلارنىڭ زورىغا تايىنىپ، تەخت ـ بەختىمىزنى ئىسھاقىيىچى قارا ئازمىلاردىن

سويۇپ ئالۇرمىز، ئۇنداقتا سەلتەنەتنىڭ چوڭىغا تايانماي تۇرۇپ، بۇ ئىشنى قىلىش مۇمكىنمۇ؟ شۇڭا بالدۇرراق ئىنساپقا كېلىپ، ھەرقايسى شەھەرلەردە ئەمىلىك ئورناتمىقىمىز لازىم ۋە تېگىرقاپ يۇرمەي، بوغدا خانىنىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلىشىمىز، خاقانى چىنغا بەيئەت قىلمىقىمىز لازىم![1]

— ئى ئاغا، سىز نېمانچە ساددەدۇرسىز؟ — دېدى خوجا جاھان بورھانىدىن خوجىنى قايىل قىلالمىغانسېرى جىلى بولۇپ، — دۇرۇس، جۇڭغارلار سىز - بىز، ئاباڭى - ئەجدادىمىزدىن تارتىپ ئىككى ئەۋلادنى ئېرەن قابۇرغىدا نەزەربەند ئەيلىدى. ئەلھال، خاقانى چىن بىزلەرنىڭ پۇت - قوللىرىمىزنى بەندلىك يىپلىرىدىن بوشاتتى. بىراق، خاقانى چىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلەمسىز؟ مۇبادا، بىزلەر بوغدا خانىنىڭ پەرمانىنى پەرھىز تۇتۇپ، يارلىقنى ۋاجىپ دەپ بىلسەك، ئۇ چاغدا ئىككىمىزنىڭ ئارىسىدىن بىرىمىز مانجۇ ئاستانىسى ۋەيجىڭدا تۇرغاقلىقتا ياشىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ[2]. ئۇ چاغدا بىزلەرنىڭ ئەقھالىمىز نە بولغاي؟ بىزنىڭ قەپەسدىكى شىردىن پەرقىمىز نېمە بولسۇن؟ ياغاچ قەپەس، ئالتۇن قەپەس شىر ئۇچۇن بەرىبىر قەپەس ئەمەسمۇ؟ ئالايلۇق، بىزلەرنى ئاباڭى - ئەجدادىمىزدىن تارتىپ ئۆزلىرىنىڭ ئالقىنىدا ئويناتقىن كەلگەن ئاشۇ جۇڭغارلار ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە كۈچلۈك خوشنىسى بولغان خاقانى چىن تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ئەلھال، بىزلەرنى تەقىپ قىلغۇچىلار ئەمدى باشقىلار تەرىپىدىن تەقىپ قىلىنماقتا. بىز مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەركىنلىكىمىزنى قولىمىزغا ئېلىپ، ئۆز ئالدىمىزغا دۆلەت قۇرۇپ سەلتەنەت سۈرمىسەك، يەنىلا باشقىلارنىڭ مەھكۇملۇقىغا چۈشۈپ قالمايمىزمۇ؟ خاقانى چىن

---

① فوخۇەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى» 1 - قىسىم، 58 - جىلد. چەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى.

② چۇنيۈەن چىشىيى: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» 6 - جىلد، «بۇرھانىدىن خوجا، خوجا جاھانلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىش ئۆتمۈشى».

جۇڭغارىيىنى تېخى ئەمدىلەتىن ئۆز تەسەررۇپىغا ئالدى. مۇلكى قەشقەرىيىدە بولسا تېخى ئۆزلىرىنىڭ تەرتىپلىرىنى ئورناتقىنى يوق، مانجۇلار مۇلكىي قەشقەرىيىگە ۋاقتىنچە كۆپلىگەن قوشۇن ئەۋەتەلمەيدۇ. ئەگەر قوشۇن ئاجراتقان تەقدىردىمۇ، يول يىراق، تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرەلىشى ئانچە ئوڭايغا توختىمايدۇ. شۇڭا، كۇچلۇك قوشۇن ئەۋەتىپ مۇھىم ئۆتكەللەرنى چىڭ ساقلىساقلا مانجۇ قوشۇنلىرى ئاسانلىقچە ئۆتەلمەيدۇ![1] بۇ ھەق سۆبھانەئاللا بىزگە بەرگەن پۇرسەتتۇر. بۇ پۇرسەتنى ھەرگىز قولدىن بېرىپ قويماسلىقىمىز لازىم[2]

— بىراق، مۇلكىي قەشقەرىيىنىسى كۇچلۇك ئەلنىڭ ياردىمىسىز باشقۇرۇپ كەتمەك بەسىي قىيىندۇر. چۈنكى، يۇرتدارچىلىق ھەۋەس قىلىشقىلا بولىدىغان ئەمما ئۇزۇپ چېكىسىگە قىسقىلى بولمايدىغان تىكەنلىك چىمەنگە ئوخشايدۇ. بۇ ئاجايىپ چىمەننى ئاپىرىدە قىلغان تەقدىر دېھقىنى ئۇنىڭ ئۆسۈملۇكلىرىنىڭ ھەممىسىنى گۈزەل قىلىپ يارىتقىنى يوق. ئۇنىڭ بىر تەرىپىگە گۈل، سەرۋى ۋە سۈمەنلەرنى تېرىغان بولسا، يەنە بىر تەرىپىگە خەس ـ خەشەك ۋە نەشتەر ـ تىكەنلەرنىمۇ تىكتى، — دېدى بۇرھانىدىن خوجا يەنىلا خاتىرجەم بولالماي.

— بۇ سۆزىڭىز تامامەن ئورۇنسىزمۇ ئەمەس، — دېدى خوجا جاھان، بىراق، ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلىش ئۈچۈن جۇرئەت ـ شىجائەت كېرەك. سىز ـ بىزنىڭ قۇرماقچى بولغىنىمىز ھەرگىزمۇ ئاباائى ـ ئەجدادىمىزنىڭ خاندانلىقى ئەمەس. بەلكى، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۇچلۇك ئۇيغۇر سەلتەنەت مەركىزىدۇر. نىھايەت، قولىمىزغا قورال

---

① ۋەلى يۈەن: «زەيەرنامە»، 4 ـ جىلد، «چەنلۇڭنىڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى تىنچىتىش خاتىرىسى».

② چۇنيۈەن چىشىيى: «غەربىي يۇرتنا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»، 6 ـ جىلد، «بۇرھانىدىن خوجا، خوجا جاھانلارنىڭ ئاسىيلىق قىلىش ئۆتىۋشى».

ئېلىپ مانجۇلارغا قارشى باتۇرلاچە ئاتلىنىپ چىققانكەنمىز، بۇ سەلتەنتىمىزنىڭ نامىنى «باتۇرخان دۆلىتى» دەپ ئاتىساق تازا مۇۋاپىق بولۇر. مەن سىزنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسھاقبېگىچىلەرنى قىرىپ، يۇرتنى مالمان قىلغانلىقىڭىزنى تازا ماقۇل كۆرمىدىم. ھازىر ئىش ئۆتۈپ، تارىخقا ئايلاندى. بىراق، قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرنى ھېلىمۇ يەنە دۇشمەن دەپ قاراش مۇۋاپىق ئەمەستۇر. ئۇلار ئوخشاشلا بىزنىڭ ۋەتەنداش قېرىنداشلىرىمىزدۇر. پەقەت مانجۇلارلا ھەممىمىزنىڭ ئورتاق دۇشمىنىدۇر.

خوجا جاھان بۇرھاندىن خوجىنىڭ قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكىلەرگە قارشىنىڭ ئۆزى بىلەن پەرقلىنىدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇنىڭ مانجۇلارغا بولغان خام خىيالىنى تۈپ يىلتىزىدىن قومۇرۇپ تاشلىمىغاندا، ئۇنىڭدىكى قارا تاغلىقلارغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىكىنى تۈگەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭغا سەۋرچانلىق بىلەن نەسىھەت قىلىشقا باشلىدى:

— ئەمدى ئۆزىمىزنىڭ ئىشلىرىغا كەلسەك، — دېدى خوجا جاھان تەمكىنلىك بىلەن، — بىزنى ئالىقىنىدا خالىغانچە ئوينىتالايمىز دەپ يۈرگەن ئاشۇ خاقانى چىنىنىڭ ئالدىدا بىز قەرزدار ئەمەس. بۇ ئۇرۇشنى قوزغىغان ئاشۇلار! بىزلەرنى ئۇرۇش ئوتى ئىچىگە سۆرەپ كىرگەنمۇ ئاشۇلار! ھەتتا، سىزنى قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى قېرىنداشلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن دەيدىگە سالغانمۇ دەل ئاشۇلار! بىز نېمىدەپ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىلىق، بىزلەر ئۈچۈن پايدىسىز قىلىپ چىقارغان ئەمىر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنغۇدەكمىز؟ بىز ئۆزىمىزنىڭ ئەركىنلىكى، ئىنسانىي غۇرۇرىمىز يولىدا كۈرەش قىلىۋاتقاندا، ئۇلار نېمە ئۈچۈن بىزلەرنىڭ ئىچكى ئىشىمىزغا ئارىلىشىدۇ؟ ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى

نىزالارنىڭ ھەممىسى ئىچكى ئىشىمىز ئەمەسمىدى؟ مۇلكىي قەشقەرىيە ئۆزىمىزنىڭ ۋەتىنى ئەمەسمىدى؟ شۇڭا ھۆرمەتلىك خوجىزادەم، بىز ئەمدى يەنە ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق دەپ مەزھەپ تەپرىقاتچىلىقى قىلىپ يۈرمەسلىكىمىز لازىم. بەلكى ئۇيغۇلتاشتەك ئىتتىپاقلىشىپ، خاقانى چىنىنىڭ ۋەتىنىمىزنى بېسىۋېلىشىغا تاقابىل تۇرۇشىمىز كېرەك. بولمىسا، ئۇلار خۇددى سەددىچىندىن باستۇرۇپ كىرىپ، سىرىق دەريا بىلەن كۆك دەريا ئارىلىقىدىكى كەڭ زېمىنىدىكى بىھېساپ ئاھالىنى ئۆزلىرىگە قۇل قىلىپ ئالغىنىدەك بىزنىڭمۇ بۇرنىمىزغا چۈلۈك ئۆتكۈزۈۋالىدۇ!

— خوجىزادەم، بۇ دېگەنلىرىڭىز بەلكىم ئورۇنلۇقتۇ، بىراق، — دەپ سۆزىنى توختىتىۋالدى بۇرھانىدىن خوجا، ئۇ مۇشۇ تاپتا خاقانى چىنغا قانداق تاقابىل تۇرۇشتا ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقانىدى.

— ئى ئاغا، سىز بىزنىڭ مانجۇلارغا تاقابىل كېلەلمەسلىكىمىزدىن ئەندىشە قىلىۋاتىسىزغۇ دەيمەن، — دېدى خوجا جاھان بۇرھانىدىن خوجىنىڭ مۇشۇ تاپتا نېمىنى ئويلاۋاتقانلىقىنى تېپىۋالغاندەك، — ئۇنىڭدىن غەم قىلماڭ. ئۇيغۇرلاردا: «سۇ كەلگۈچە توغان سال» دېگەن گەپ بار. مەن مانجۇلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇشنىڭ ئامالىنى ئاللىقاچان قىلىپ قويغانمەن!

— شۇنداقمۇ؟ — دېدى بۇرھانىدىن خوجا ئانچە ئىشەنچ قىلالماي.

— بىز باتۇرخان دۆلىتى نامىدىن پۈتۈن مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ھەر قايسى شەھەر، ئايماقلاردىكى پۇقرالارغا لەشكەر بېرىش، ئات ـ ئۇلاغ، ئوزۇق ـ تۇلۇك، يەم ـ خەشەك،

قورال ـ ياراق تەييارلاش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرمىكىمىز لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا، بىز ئەگەر مۇلكىي قەشقەرىيىدە پۈت تىرەپ تۇرمىز دەيدىكەنمىز، ھەممىدىن ئاۋۋال ئىچكى قىسىمدىن كىلىدىغان خەۋپنى يوق قىلىشىمىز كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن جۇڭغارىيىدىن باشلاپ كەلگەن ئىككى مىڭ مۇسۇلمان چېرىكنى ۋە قەشقەر، يېڭىسار، پەيزاۋات، مەكىت، يوپۇرغا، مارالبېشى، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردىكى مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىمىزدىن تۇزۇلگەن سوپى لەشكەرلەرنى ئاساس قىلىپ لەشكەر تۇزمەكچى. بۇنداق بولغاندا، ئالىمادىس ئىسھاقىيىچىلەر بىزدىن يۈز ئۆرۈسە ياكى مانجۇلار بىزگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قارا قىرغىزلارنى بىزگە قارشى ئىشقا سالىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ئۆزىمىزنىڭ كۈچىگە تايىنىپ بىتچىت قىلىپ تاشلىيالايمىز. ئۈچىنچىدىن، بىزنىڭ جاھان خوجا كۈچلىرىنىڭ قولىدىن مۇلكىي قەشقەرىيىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشىمىزغا كۈچ چىقىرىپ تۆھپە كۆرسەتكەن سابىق ئۈچتۇرپان ھاكىمبېگى خوجەسىنىڭ ئىنىسى ئابدۇۋاھاب بەگنى يەكەنگە ھاكىمبەگ قىلىپ يۆتكىۋېتەيلۇق، ئاقسۇغا ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇساتتار بەگنى ھاكىمبەگ قىلىپ قويايلۇق. شۇنداق قىلىپ بۇ دەھرىي بەگلەرنى قۇشقا دان چاچقاندەك ئالتە شەھەرگە چېچىۋەتسەك، بىزگە قارشى كۈچ بولۇپ ئۇيۇشالمايدۇ. بىز مانجۇلار بىلەن خاتىرجەم ئۇرۇشالايمىز[1].

— ھەسسىنات، ئەقلىڭىزگە باركاللا، خوجىزادەم، — دەپ قايىل بولماي تۇرالمىدى بۇرھانىدىن خوجا ئاخىر، — مەن

---

① خې نىڭ: «مۇسۇلمانلار يۇرتىنىڭ ئومۇمىي تەزكىراتى»، 6 ـ جىلد، «خوجەسىنىڭ تەرجىمىھالى»

ئەمدى قايىلدۇرمەن. قېنى، خۇدا خالىسا، مانجۇلار بىلەن بىر ئېلىشىپ كۆرمەمدۇق؟...

كۇچا ئۇرۇشى مانجۇلارنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىنى بويسۇندۇرۇش يولىدا قوزغىغان ئۇچ يىللىق دەھشەتلىك، قانلىق ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى سۈپىتىدە تارىخ بېتىگە مۇشۇنداق يېزىلدى...

نەزمە

يىللار چەكسىز، پايانى يوق، ھايات ئۇزۇن!
جاھاندا خەلق بېشىمىزدىن ئۆتمەك ئىستەر.
قولدىن قولغا ئۆتۈپ شاھلىق بىزگە يەتتى،
بىزدىن يەنە باشقا قولغا شۇنداق ئۆتەر.

— شەيخ سەئىدى.

سەككىزىنچى باب

قۇرمادىكى جەڭ

«قىساس ھاقارەتتىن دەھشەتلىكرەك بولىدۇ.»

— ژوۋاننى بوككاچچو

مىلادى 1759 ـ يىلى (توشقان يىلى) ئەتىياز.

جاۋخۇي قوشۇنلىرىنىڭ قاراسۇدا قورشاۋغا چۈشۈپ قالغانلىق خەۋىرى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن شىمالىي تارامدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى فۇدې بۇيرۇققا بىنائەن دەرھال ئۇچ مىڭ مانجۇ، سولۇن ئاتلىق چېرىكنى باشلاپ يېغىۋاتقان قارغا قارىماستىن قەمەرىيە 1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى پىچاندىن يولغا چىقتى.

قوشۇن پايانسىز چۆل ئىچىدە كېتىۋاتقىنىغا تۆنۈگۈن ساقمۇ ساق ئون كۈن بولدى. قەدىمدىن تارتىپ سانسىزلىغان ئادەملەر بېسىپ ئۆتكەن بۇ داغدام يولدا قىل قۇيرۇق بولۇپ سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان ئاتلىق لەشكەرلەرنىڭ باش ـ ئايىغى كۆرۈنمەي قالغانىدى. مانجۇلار ھەربىر مەنزىلدىن يولغا چىققاندا، دۈشمەن قوشۇنى يولۇقۇپ قالارمىكىن دەپ، ئالدىدىكى مەنزىلگە يەزەكچى قىسىم چىقىراتتى. بەزىدە ئۇپۇق چېتىدىكى قۇم بارخانلىرىنىڭ

ئۇستىدە بۇ مانجۇ يەزەكچىلىرى غىل - پال قارا كۆرستىپ قويۇپ، بىر دەمنىڭ ئىچىدىلا كۆزدىن غايىب بولاتتى. بەزىدە بىر-ر دۆڭنىڭ ئۇستىگە چىقىپ قوللىرىدىكى قىزىل بايراقچىلارنى پولاڭلىتىپ قوشۇنغا داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەشكە بەلگە بېرەتتى - دە، ئاندىن بىپايان چۆلنىڭ ئۇ چېتىگە قاراپ كېتەتتى.

قەدىمكى دەريا ئېقىنىنى بويلاپ چەكسىز سوزۇلغان ئايدالا ئەسىرلەردىن بېرى ئېغىر ئۇيقۇدا ياتاتتى. دەريا قىنىنىڭ ئۇ يەر - بۇ يەرلىرىدە ئاندا - ساندا ئۇچراپ قالىدىغان بۇلاقلارنىڭ ئەتراپلىرىدا بولۇق ئۆسكەن يۇلغۇنلار، چاتقاللار بار ئىدى. دەريا قىنىنى بويلاپ كەتكەن پايانسىز توقايزارلىقلاردىكى توغراقلارنىڭ ئۇچى يىراقتىن قارىيىپ كۆرۈنەتتى.

غەربىي - جەنۇبقا قاراپ يىلاندەك سوزۇلغان بۇ قەدىمكى چوڭ يولنىڭ ئاخىرىغا چىقىپ بولغىلى بولمايدىغاندەك قىلاتتى. مۇلكىي قەشقەرىينىڭ يۇرۇڭقاش ۋادىسىدىكى خوتەن شەھىرىدىن، ياكى زەرەپشان ۋادىسىدىكى يەكەن شەھىرىدىن ۋە ياكى قىزىل دەريا ۋادىسىدىكى قەشقەر شەھىرىدىن چىققان كارۋانلار، ياكى كۇنچىقىشتىكى قۇدرەتلىك ئەل خاقانى چىندىن چىققان كارۋانلار ۋە كۇنپېتىشتىكى چەت ئەللەردىن چىققان ئەجنەبىيلەر قەدىمدىن تارتىپ بۇ يولدا ئايىغى ئۈزۈلمەي مېڭىپ كەلگەنىدى. بۇ يولدا بەزىلەر مال ئالماشتۇرۇش، سودا - سېتىق قىلىش ئۈچۈن كارۋان باشلاپ ماڭسا، يەنە بەزىلەر بۇ بايىاشاد زېمىننى ئىستىلا قىلىش، بۇلاپ - تالاش نىيىتىدە قوشۇن تارتىپ ماڭاتتى.

قوشۇن ئارىسىدا ئاتلىق كېتىۋاتقان سانغۇن فۇ دې بۇنداق ھېچنېمە ئۇنمەيدىغان چۆل - جەزىرىدىمۇ تارىختىن تارتىپ ئادەملەر ياشاپ كېلىۋاتقىنىغا ئەقلى زادى يەتمەيۋاتاتتى، خاقانى چىنىنىڭ يۈز مىڭلاپ ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولۇش ھېسابىغا

بۇنداق ئۇنۇمسىز زېمىننى تالاشقىنىغا بەكمۇ ئىچىپۈشاتتى. «. . . بۇنىڭ زۆرۈرىيىتى قانچىلىك؟ — دەيتتى ئۇ ئىچىدە، — جۇڭغارىيىنى ئىككى داپقار لەشكەر چىقىرىپ ئاران تىنچىتالىدۇق. جۇڭغارىيىنى ئىككى قېتىملىق ئىستىلا قىلىش ئۇرۇشىدا ئۇ يەرلەردىكى ئادەم ئۇرۇقى قۇرۇتۇۋېتىلدى. ئەلھال، چەنتۇلار يۇرتىنى تىنچىتىش ئۇچۇن جەنۇبقا نەچچە داپقۇر چېرىك ئەۋەتىلدى، ھەتتا جۇڭغارىيىدە سان ـ ساناقسىز ئادەم ئۆلتۇرۇپ «قاسساپ» دەپ نام ئالغان جاۋ خۇيمۇ ئاخىر چەنتۇلارنىڭ قاتمۇقات مۇھاسىرىسى ئىچىدە قېلىپ، «ۋاي داد» دەپ بىزنىڭ جىددىي كېلىپ قۇتقۇزۇۋېلىشىمىزغا ئىنتىزار بولۇپ تۇرۇۋېتىپتۇ. بۇ ئىشنىڭ ئاخىرى نەگە بېرىپ، نەدە توختار ـ ھە؟ . . . »

ئۆتكەن يىلى[1] ئەتىيازدا جاۋ خۇي قوشۇنلىرى خان يارلىقىغا بىنائەن جەنۇبتىكى ئىسيان كۆتۈرگەن چەنتۇلارنى تىنچىتىش ئۇچۇن مۇلكىي قەشقەرىيىگە قوشۇن باشلاپ كەتكەندىن كېيىن يانداش سانغۇن بولغان فۇ دېمۇ ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئەمدىلەتىن تىنچىتىلغان جۇڭغارىيىدە مانجۇلارنىڭ ئورناتقان تەرتىپىنى ساقلاش ئۇچۇن ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى قورغاسقا كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. بۇ چاغدا ئىلى دەرياسىدا مۇز چۇشكەن، دەريادا شۇرمەل ئېقىۋاتقانىدى. ئەزىم دەريانىڭ قىنىغا پاتماي شىددەت بىلەن ئېقىشى خۇددى بوينىنى ئالدى ئىككى پۇتىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېلىپ، ئۇستىدىكى ئادەمنى يىقىتماقچى بولۇپ ھەدەپ مۇڭگۇپ يۇرگەن توسۇن ئايغىرغا ئوخشايتتى. شۇرمەللىك سۇ ئۇستىدە گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ كۆرۈنمەي قالىدىغان ئاقىرىپ تۇرغان «چوڭ ياغاچ» لار ئېقىپ كېتىۋاتقاندەك قىلاتتى. ئۇلار ئېقىپ كېلىپ سايازلىققا

① مىلادى 1758 ـ يىلى.

كەلگەندە، بىرسىنىڭ ئۇستىگە بىرى مىنگىشىپ دۆۋىلىشىپ كېتەتتى. بۇ «ياغاچ» لارنىڭ ئۇستىنى بىر توپ قاغىلار ئورنۇالغان بولۇپ، بەزىدە ئاشۇ ئاقىرىپ كۆرۈنگەن «ياغاچ» لارنىڭ ئۇستىگە قونۇپ، ئۇ يەر ـ بۇ يەرلىرىنى چوقۇشاتتى.

— هوي، بىزنىڭ ياغاچ دەۋاتقىنىمىز ياغاچ ئەمەسكەن جۇمۇ! قاراڭلار، ئۆلگەن ئادەملەركەن... بۇ سوقۇشتا ئۆلتۈرۈلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى بولۇشى مۇمكىن.... جاۋ خوي دېگەن قاسساپنىڭ قىلغان ئىشىكەن دەڭلار بۇنى، تۇفى!... ئۇ جۇڭغارىيىدە بوغدا خانىنىڭ تەرتىپىنى مانا مۇشۇنداق ئورناتقان ئىكەن ـ دە، كاساپەت! — دېدى مانجۇ سەردارلىرىدىن بىرى.

— هاي، ئاغزىڭنى تىيى جۇمۇ، هېلى بىكار فۇ دي ئاڭلاپ قالسا كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆزۈڭگە كۆرسەتمىسۇن يەنە؟! — دېدى بىرى ئۇنى سۆزلەشتىن توسۇپ.

سۇدا ئېقىپ كېلىۋاتقان ئادەم ئۆلۈكلىرى هەددى ـ هېسابسىز كۆپ بولۇپ، قىشچە قار ـ مۇزنىڭ ئاستىدا تۇرغان بۇ جەسەتلەر ئەتىيازدىكى ئاپتاپ تەپتىدىن ئېرىپ كۆپتەك ئىششىپ كەتكەنىدى. ئىلى دەرياسىنىڭ كۇچلۇك دولقۇنلىرى بۇنچىۋالا كۆپ جەسەتنى قىرغاقتىكى قۇمغا كەينى ـ كەينىدىن ئۇرۇپمۇ چىقىرىپ بولالماي هېرىپ قېلىۋاتاتتى. ئۆلۈكلەر بىرىنىڭ ئۇستىگە بىرى دۆۋىلىنىۋېرىپ، ئاخىر دەريا قىنىنى پۈتۈنلەي توسۇۋالدى. دەريا قىنى شۇرمەل ۋە ئادەم ئۆلۈكلىرى بىلەن تولۇپ كەتكەنلىكتىن، تاشقىن هاسىل بولدى. دەريا ياقىسىنى بۇزۇپ چىققان سۇ قورغاسنى بېسىشقا باشلىدى. ئۇرۇش ئوتىدا ۋەيران قىلىپ تاشلانغان ئاۋۇل ـ ئاۋدانلار ئىلى دەرياسىنىڭ دەھشەتلىك تاشقىنى ئاستىدا قالدى. كەڭ يايلاقلار سۇ ئاستىدا قالدى. هەتتا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قارارگاهى بولغان قورغاس كۆرەسىمۇ ئىلى دەرياسىدىن تېشىپ چىققان سۇنىڭ ئاستىدا قالغانلىقتىن، خاقانى چىن مانجۇ كۆرەسىنى هازىرقى

غۇلجا شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىلى دەريا سىنىقى بويىغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى ھەمدە قارا چېرىكلەرگە دەرھال دەريادىكى ئادەم ئۆلۈكلىرىنى تۆمۈر ئاماچ بىلەن ئىلىپ قىرغاقتا تاشلاپ، دەريا ياقىسىنى تازىلاپ، سۇ يولىنى راۋانلاشتۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى①.

شۇ چاغلاردا ئىلى دەريا سى ۋادىسىدا ياشايدىغان ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى يەرلىك قەدىمكى ئۇيغۇرلار تەشكىل قىلاتتى. بۇ ئاھالە جۇڭغارلار ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلىدىغان «تارانچى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇرلارنى، سودا - سېتىق، ھۈنەر - سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «بازارگان» دەپ ئاتالغان قول ھۈنەرۋەن ئۇيغۇرلارنى، جۇڭغارلار ئۈچۈن مىلتىق، تۇفەڭ سوقۇپ، توپ قۇيۇپ، ئوق - دورا ياسايدىغان «بوچى» دەپ ئاتالغان تۆمۈرچى ئۇيغۇرلارنى ۋە شۇنىڭدەك مۇلكىي قەشقەرىيەدىن ھەيدەپ كېلىنىپ «ئۇششاقلار» دەپ ئاتالغان «غالچا چوكان»، «غالچا يىگىت» قاتارلىق ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

مانجۇلار چەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى جۇڭغارىيىنى تۇنجى داپقۇر ئىستىلا قىلغاندا، قەشقەرلىك ھۈسەيىن سوپى ئىسىملىك بىر جۇڭغار زەيسانىڭ ئۆزىنىڭ ئىككىنچى تۇمەن تۇتۇندىن ئارتۇق ئادىمىنى باشلاپ كېلىپ مانجۇلارغا ئەل بولغانىدى. بۇ ھەقتە مانجۇ سانغۇنلىرىنىڭ خاقانىغا چىن چەنلۇڭغا يوللىغان مەكتۇپلىرىدا: «. . . . قەشقەرلىك ھۈسەيىن سوپى بەگ: مەن ئەسلىدە قەشقەرلىك زەيسانىڭ ئىدىم. جۇڭغار خانى داۋاچى مېنى مەنسەپتىن قالدۇرۇۋەتكەچكە، ئىلىدا تۇرۇپ قالغانىدىم. . . ئەلھال، بۇغدا خانغا ئەل بولۇش ئۈچۈن ماڭا قاراشلىق ئىككى تۇمەن تۇتۇندىن ئارتۇغراق ئادىمىنى باشلاپ كەلدىم. . . دەيدۇ»

① كېشىلەر ئارىسىدا: «ئىلى دەريا سىدىكى ئۆلۈكلەر ئىلمەك بىلەن ئىلىپ ئىلىنغاچقا، دەريانىڭ نامىمۇ ئىلى دەريا سى، دەپ ئاتالغان» دېگەن رىۋايەتمۇ بار.

دەپ يېزىلغانىدى.[1]

ئۇنىڭدىن باشقا، مىلادى 1678 - يىلىدىن باشلاپ ھەر قېتىمقى قورچاق يەكەن خانلىرى مۇلكىي قەشقەرىيىدىن ھەر يىلى جۇڭغارىيىگە ئەۋەتىپ تۇرىدىغان توققۇز يۇز غالچا چوكان، توققۇز يۇز غالچا يىگىت ئايىقى ئۇزۇلمەستىن كېلىپ تۇرغاچقا، يۇز يىل ئىچىدە جۇڭغارىيىدىكى يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى يۇز مىڭ تۇتۇندىن ئېشىپ كەتكەنىدى.

ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە، ھەر قېتىمقى زور ئۇرۇشتىن كېيىن چوقۇم بىر قېتىملىق ۋابا ئەگىشىپ تارقىلاتتى. مانجۇلار جۇڭغارىيىنى قانغا پاتۇرغاندىن كېيىن كەڭ ئىلى ۋادىسىدا «ياۋا چېچەك تارقىلىپ، ئەجەل مۇئەككىلى ھەممىلا يەردە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدىن قۇتۇلۇپ قالغان تىرىك ئادەملەرنىڭ كەينىدىن شىپقاپ يۇردى.»[2]

«ھەر ئون ئادەمنىڭ ئىچىدە ئۇچ ئادەم ياۋا چېچەكتىن ئۆلۈپ كەتتى.»[3] ھەتتا بەزى يەرلەردە «ھەر ئون ئادەمنىڭ ئىچىدە توت ئادەم ياۋا چېچەكتىن ئۆلۈپ كەتتى.»[4] مالىمانچىلىقتا ياۋا چېچەكتىن ئۆلمەي ساق قالغان ئاھالە «قازاق دالاسىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا قېچىپ كەتتى.»[5]

دېمەك، خاقانى چىن ئىلگىرى - ئاخىر قوزغىغان ئىككى قېتىملىق قانلىق ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشىدا ئىلى ۋادىسىدىكى ۋە پۈتۈن جۇڭغارىيىدىكى ئۇيغۇر، جۇڭغار ئاھالىسىنىڭ ئوندىن سەككىز ئۈلۈشى مانجۇلار تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە قىرىپ

① «جىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 494 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى.

② «چىرقىراق شىپالىق خاتىرىلىرى»، 3 - جىلدا، «غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىشنىڭ - ئالدى كەينىدە».

③ «چىرقىراق شىپالىق خاتىرىلىرى»، 3 - جىلد، «غەربىي يۇرتقا ئەسكەر چىقىرىشنىڭ ئالدى كەينىدە».

④ ۋېي يۈەن: «زەپەرنامە»، 4 - جىلد، «چەنلۇڭ يىللىرىدا جۇڭغارلارنى تىنچىتىش خاتىرىلىرى».

⑤ «جىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا پىزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 252 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى 11 - ئاينىڭ 14 - كۈنى.

تاشلاندى. يەنى بۇ تۆت يۈز مىڭدىن ئارتۇق ئاھالە بىگۈناھ ئۆلتۈرۈلدى، دېگەنلىك بولىدۇ! بۇ ئۇرۇشتا ئۆلمەي ئامان قالغانلىرىمۇ بۇ ئۇرۇشقا ئەگىشىپلا تارقالغان ياۋا چېچەك ۋاباسىدا قىرىلىپ كەتتى[1]. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بىپايان جۇڭغارىيە خېلى بىر ۋاقىتلارغىچە ئادەمسىز چۆل رايونغا ئايلىنىپ قالدى...

فۇ دې بىر خىل سۈرئەت بىلەن مېڭىپ، يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان قارا چېرىكلەرگە قاراپ قويدى. ئاندىن توختاپ قالغان ئېتىنى پۇتى بىلەن دېۋىتىپ مېڭىشقا مەجبۇرلىدى.

«... جۇڭغارىيىدە يۈز بەرگەن ئاشۇنداق ۋەھشىيلىكلەر بۇ چەنتۇلار يۇرتىدىمۇ يۈز بېرەرمۇ؟» دەپ ئويلىدى ئۇ ئۆز ئىچىدە. توساتتىن جاۋ خۇيىنىڭ بۇ ھەقتە ئېيتقان مۇنۇ سۆزلىرى ئۇنىڭ ئېسىگە چۈشتى. ئۆتكەن يىلى جاۋ خۇي چەنتۇلار يۇرتىغا يۇرۇش قىلىشنىڭ ئالدىدا: «... مەن يەرلىك پۇقرالارنى قالايمىقان ئۆلتۈرۈشنى ئەزەلدىن قوللىمايمەن، — دېگەنىدى كەكە ساقلىنى سىلاپ تۇرۇپ، — شۇڭا، قول ئاستىمدىكى ئادەملىرىمنىڭمۇ يەرلىك پۇقرالارنى قالايمىقان ئۆلتۈرمەسلىكىنى قاتتىق تەكتىلەپ كەلمەكتىمەن. لېكىن، چەنتۇلارنىڭ سەرداری بۇرھانىدىن خوجا: ‹گەدەنكەش چەنتۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، مېلىنى بەيتىلمال ئالمامسىلەر!› دەيدۇ! ئەلۋەتتە، بۇ ئىشقا كىم قىزىقمايدۇ؟ شۇڭا، ئۇنى توسۇشقا ئامالسىز قالدىم. مەن چەنتۇلارنى ئۆلتۈرۈشنى مۇۋاپىق دائىرىدە چەكلىسەك،

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇيغۇر شىنجاڭ قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش ـ نەشر قىلىش ئىشخانىسى تەرىپىدىن 1987 ـ يىلى نەشر قىلىنغان شىببىچە «دۇڭجىنانىڭ غەربىي يۇرتنى كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرى» دېگەن كىتابقا؛ مۇللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخىي ئەسىنىيە» دېگەن كىتابىغا؛ يەنە كروپاتكىن يازغان «قەشقەرىيە» دېگەن كىتابنىڭ 1983 ـ يىل 8 ـ ئاي ئۇيغۇرچە 1 ـ نەشرىنىڭ 162 ـ بېتىگە قارالسۇن. ئۇنىڭدا «1758 ـ يىلى، يوغدا خان تىلغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدىغان ئۇ يەر ـ بۇ يەردىكى قىسمەن قوزغىلاڭلارنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، جاۋ خۇي ۋە فۇ دېنىڭ قوماندانلىقىدا جۇڭغارلارنى قاتتىق باستۇرۇشقا قوشۇن ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن، يوغۇلستاندا ئەر-ئايال، قېرى ـ ياش دېمەستىن ئومۇمىيۈزلۈك چوڭ قىرغىن باشلىنىپ كەتتى. ئىنسانىيەت قەلبىدىن چىققان بۇ قىرغىندا 1 مىليون ئادەمنىڭ بېشى ئېلىندى...» دەپ مەلۇمات بېرىلگەن.

دېمەكچىمەن. بولۇپمۇ مەن بالىلارنى، ئاياللارنى ئۆلتۈرۈشكە قارشى. چەنتۈلارنىڭ ئىسيانچى ئەرلىرىنى ئۆلتۈرۈش كېرەك. چۈنكى، گەدەنكەش چەنتۈلار ھايۋان قاتارىدىكى ئادەملەردۇر. ئۇلار ئۆزىنىڭ خوتۇنى ۋە ئۆيىگە كۆيۈنمەيدۇ. ئۇلاردا غۇرۇر دېگەن نەرسە مۇتلەق يوق. شۇڭا، ئۇلارنى جىسمانىي جەھەتتىن ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىش بىلەن بىللە، كۆپرەك روھىي جەھەتتىنمۇ ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىش كېرەك! . . . . »

جاۋ خۇينىڭ شۇ قېتىمقى چەنتۈلار يۈرتىغا يۈرۈش قىلىش پىلانىنى خاقانى چىن چەنلۇڭ ناھايىتى تېزلا قارا دۈانغا تەستىقلاپ چۈشۈرۈپ بەرگەن ۋە ئۆزىنىڭ قارا دۈان ۋەزىرى شۇ خېدېنى خاقانى چىننىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى مۇسۇلمانلار يۈرتىغا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى جاۋ خۇيغا مۇشاۋىر ئەزەم قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. «مۇبادا، ئاسىي مۇسۇلمانلار، — دېيىلگەنىدى خاقانى چىننىڭ بۇ تەستىقىدا، — ياخشىلىقچە تەسلىم بولۇپ، ياۋاش، مۆمىن پۇقرا بولۇشقا ماقۇل كەلسە، ئاندىن رەھىم ـ شەپقەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كېچىشنى ئويلاشساڭلار بولىدۇ. ئەمما، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنى (5000 چاقىرىم) يىراقتا پالاپ، ئەگەشكۈچى نادان پۇقرالارنى ئۆز جايىدا ياۋاش ـ يۇمشاقلىق بىلەن ئۆز پۇقرادارچىلىقىنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئىجازەت بەرسەڭلار بولىدۇ. مۇبادا ئۇلار سەللا نارازى بولۇپ قارشىلىق كۆرسەتسە، ئۇلارنىڭ سەلتەنىتىمىزگە پۇقرادارچىلىق قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ قىلچىمۇ يۇز ـ خاتىرىسىنى قىلماستىن قىرىپ تاشلاپ، تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ سۇر ـ ھەيۋىسىنى نامايان قىلىشىڭلار كېرەك. بۇنداق ئىشلاردا ئاۋۋال كاللىسىنى ئېلىپ، ئاندىن مەلۇم قىلساڭلارمۇ بولۇۋېرىدۇ! »①

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئورداخاتىرىلىرى» 556 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى.

دېمەك، ئۇرۇش قانچىكى ئۇزاققا سوزۇلغانسېرى، بوغدا خانىنىڭ خەزىنىسىدىن سەرپ بولىدىغان ئالتۇن - كۈمۈشلەرمۇ شۇنچە كۆپىيىشكە باشلىدى. ئېيىغا بىر مىليون سەر كۈمۈش ئۇرۇش راسخوتى چىقىم بولۇۋېرىش - خاقانى چىننى خېلى ھالسىراتماقتا ئىدى! شۇڭا، بۇ ئۇرۇشتا خاقانى چىن چەنلۇڭدىن تارتىپ جۇڭغارىيە ئالدىنقى سېپىدىكى مانجۇ قوماندانلىرىغا قەدەر ھەممىسى (ئەلۋەتتە ياندىش سانغۇن فۇ دېمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) بۇ ئۇرۇشنىڭ بالدۇررىاق ئاخىرلىشىشىغا تەشنا ئىدى. بىراق، ئۇرۇش يىلدىن - يىلغا سوزۇلغانسېرى مانجۇلارنىڭ كۆزلىرى غەزەپكە، نەپرەتكە، قانغا تولۇپ، تولىمۇ رەھىمسىز بولۇپ كېتىشىۋاتقانىدى!

بۇ قارا چېرىكلەر دۇشمەننىڭ كىم ئىكەنلىكىنى، بۇ ئۇرۇشنىڭ مەقسىتى نېمە ئىكەنلىكىنى ئانچە سۈرۈشتۈرۈپ ئولتۇرمايتتى. چۈنكى، ئۇلار: «بۇ ئىشلار دارېنلارنىڭ ئىشى، بىز بىلەن نېمە مۇناسىۋىتى بار؟» دەپ ئويلىشاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭغا باش قاتۇرۇپمۇ كېتىشمەيتتى. فۇ دې مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، قارا چېرىكلەرگە ھەۋەس قىلىپ قاراپ قويدى ۋە خىيالىنى داۋاملاشتۇردى.

راست، بۇ ئۇرۇش ئۇنداق بولسىمۇ، بۇنداق بولسىمۇ قارا چېرىكلەر ئۈچۈن بەربىر ئىدى. چۈنكى، بۇ يەرلەردە ئولجا دېگەن تولا گەپ ئىدى. چەنتۇلارغا ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا ھەرقانداق مۇئامىلىدە بولۇۋېرىش - مانجۇلارنىڭ ئۇلۇغىدىن «گۇناھ ھېسابلانمايدۇ!» دەپ رۇخسەت بېرىلگەن ئىش ئىدى. بەلكى ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ شەپقەتسىزلىكىدىن - چەنتۇلارنىڭ بۇۋاقلىرىنى نەيزىلىرىگە ئىلىشۇۋېلىپ، ئاسمانغا ئۇلاقتۇرۇپ تاشلىغانلىقلىرىدىن ماختىنىشاتتى. ئۇلار بىسىپ ئۆتكەن يەرلەردە چەنتۇلارنىڭ ئوت قويۇپ كۆيدۇرۇۋېتىلگەن ئۆيلىرىنىڭ تۈتەپ يېنىۋاتقان كېشەك -

راملىرى، پۇقرالارنىڭ قانغا مىلەنگەن ئۆلۈكلىرىلا قالاتتى.

ئىستېلاچىلىق ئۇرۇشى چەنتۇلار يۇرتىنىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ سوزۇلغانسېرى قارشىلىق بارغانسېرى كۈچەيىپ بېرىۋاتاتتى. ئاھالىنىڭ ياشلىرىدىن تارتىپ قېرىلىرىغىچە، ھەتتا ئەر - ئاياللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن خەلق، پۈتۈن ئولۇس بۇ ئۇرۇشقا مەجبۇرىي تارتىپ كىرگۈزۈلگەنىدى. بۇ ئۇرۇشتا فۇ دې ئۆزى چۈشەنمەيدىغان تەرەپمۇ بار ئىدى. جاۋ خۇي كۆپ قېتىم قول ئاستىدىكىلەرگە: «دۈشمەن تارمار قىلىنىدى، قانغا پاتۇرۇلدى. ئەمدى كەسكىن بىر - ئىككى قېتىم زەربە بېرىلسىلا، چەنتۇلارنى يوقاتماق جۇڭغارلارنى يوقاتماقتىن كۆپ ئوڭايغا توختايدۇ» دەپ ئېيتقانىدى. نىھايەت، كەسكىن زەربىمۇ بېرىلدى، دۈشمەننىڭ مەغلۇپ قىلىنغان قوشۇنلىرىنىڭ ئورنىغا يېڭىلىرى پەيدا بولۇشاتتى. ئۇلارمۇ ئالدىنقىلىرىدەكلا ئۆلۈمگە دۇچ كېلەتتى - دە، نابۇت بولۇشاتتى. جۇڭغارلارمۇ بۇ چەنتۇلاردەك مۇنداق شىددەت بىلەن ئۇرۇشمىغان ۋە بۇلاردەك ئوق - يامغۇرىغا قارشى قەيسەرلەرچە كۆكرەك كېرىپ، ئۆلۈمنى قارشى ئېلىشمىغانىدى! ئاخىر قانداق بولدى دېمەمسىز؟ مانا مۇشۇ ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان چەنتۇلارلا جاۋ خۇينى يەكەننىڭ قاراسۇ دېگەن يېرىدە قاتمۇ - قات قورشۇۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولالىدىغۇ؟ شۇڭا، ئۇلارنى ھەرگىزمۇ سەل چاغلىماسلىق كېرەككەن!

*　　*　　*

چەنلۇڭنىڭ چەنچىڭگۈڭ قەسرىدىكى خابگاھىدا زوراغالىق كېڭىشى چاقىرىلدى.

بۇ چەنچىڭگۈڭ قەسرى ئىنى 15 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 48 مېتىر چوڭلۇقتىكى ھەشەمەتلىك ساراي بولۇپ، ئۇنىڭ شەرق

ۋە غەرب تەرەپلىرىدە يەنە ئىنى 7.5 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 26 مېتىر كېلىدىغان بىردىن ئايۋان بار ئىدى. تېگىدىن تارتىپ ھېسابلىغاندا قەسىرنىڭ پۈتۈن ئېگىزلىكى 24 مېتىر كېلەتتى. ئۇ چەنلۇكنىڭ ھەربىر تەرىپىدىكى ئەڭ چوڭ قەسىر بولۇپ ھېسابلىناتتى. قەسىرنىڭ ئىچىگە ئالتۇن يالتىلغان تەخت قويۇلغان بولۇپ، تەختنىڭ ئۈستى تەرىپىدىن مانجۇلارنىڭ بۈزرۇكۋار خاقانى شۇنجىنىڭ[1] ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان «ئادالەتلىك، ئوچۇق - يورۇق بولۇش» دېگەن ئالتۇن لەۋھە ئېسىقلىق ئىدى. قەسىرنىڭ خا - جەگىلىرى ۋە ئىشىك - دېرىزىلىرىنىڭ رام - كېشەكلىرىگە ئالتۇن ئەجدىھا ۋە ھەل بېرىلگەن گۈللەر ئورنىتىلغانىدى. تورۇستىكى ۋاسا جۇپلەرمۇ ئالتۇن يالتىلغان ئەجدىھا سۈرەتلىك گۈللەر بىلەن قاپلانغانىدى. قىزىل سىرلانغان شاھسۇپا ئۈستىگە مىستىن ياسالغان تۆت ئىسرىقدان، سائەت، مىزان، مىستىن ياسالغان تۇرنا، تاشپاقا ھەيكىلى ئىككى تەرەپكە بىردىن قويۇلغانىدى. قاشتېشى چىراغپايدىن بىر جۈپ قويۇلغانىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، شاھسۇپىنىڭ ئىككى تەرىپىدە مەملىكەت ۋە سەلتەنەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە بىردىن كىچىك ئالتۇن ئوردا مودېلى قويۇلغانىدى.

چەنلۇكنىڭ ھەر كۈنى دېگۈدەك چەنلۇكنىڭ قەسىرىگە كېلىپ، ئۆزىدىن ئىلگىرى تەختتە ئولتۇرغان خان - پادىشاھلارنىڭ سۆزلىرى يېزىلغان يادنامىلەرنى ئوقۇپ تۇراتتى. سەلتەنەتنىڭ بەزى مۇھىم قوبۇل مۇراسىملىرىمۇ مۇشۇ قەسىردە ئۆتكۈزۈلەتتى. ئادەتتە ھەر قېتىم زور ئوردا مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى خان مۇشۇ قەسىردىن ئوردىغا چىقاتتى.

---

① شۇنجى (1644 - 1661 - يىللىرى تەختتە) — ئىسىمگورو فۇلىن. مانجۇلار سەددىچىن ئىچىگە باستۇرۇپ كىرگەندىن كېيىنكى تۇنجى خاقانى چىننىڭ سەلتەنەت نامى.

خاقانی چىن چەنلۇڭ زامانىسىغا كەلگەندە، مەملىكەت ۋە سەلتەنەتنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك زور قارارلار چىقىرىلغان «توققۇز كىشىلىك مەخپىي كېڭەش» مۇ مۇشۇ چەنچىڭگۇڭ قەسىرىدە چاقىرىلىدىغان بولدى.

بۇگۈن چەنچىڭگۇ قەسىرىدە جۇڭغارىيە تەسەررۇپ قىلىنغاندىن كېيىن تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى سەككىز مۇسۇلمان شەھىرىگە ئەسكەر چىقىرىش مەسىلىسى خاقانى چىننىڭ «توققۇز كىشىلىك مەخپىي كېڭەش» دەپ ئاتىلىدىغان زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويۇلدى.

چەنلۇڭ ئەئيانلىرىنىڭ مۇھاكىمىسىنى ئاڭلىغاچ شاھسۇپا ئۇستىگە قويۇلغان ئالتۇن تەختتىن شاھسۇپا ئۇستىگە چۈشتى ۋە:

— بەزىلەر بايقىتىن: «مۇسۇلمانلارنىڭ ئاقساقىلى بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئەسلىدىلا ئۇيراتلارغا بېقىنمىغانىدى. شۇڭا، ئۇلار سەلتەنەتىمىزنىڭ شاپائىتىگىمۇ ھازىرچە قارايدىغان ئىستىكىدە بولۇۋاتماقتا. ئۇلارنىڭ دەرھال بوغدا خانغا ئەل بولماسلىقىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ يەردە»[1] دەيىشتى. ماقۇل، شۇنداقمۇ بولغان بولسۇن دەيلۇق، — دەدى چەنلۇڭ شاھسۇپا ئۇستىدە ماڭغاچ سۆزلەپ تۇرۇپ، — ئۇلارچە بولغاندا، «پەرمان چۈشۈرۈپ ئۇلارنى زاكۇنغا تارتقاندا، ئەكسىچە ئۇلار گۇناھىدىن قورقۇپ ئىسيان كۆتۈرىدۇ ياكى ئۇيراتلار بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ ـ دە، ئۇ چاغدا چاتاقنىڭ چوڭى تېرىلىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى جازالاشقا ھازىرچە ئالدىراپ كەتمەسلىك لازىم»[2] ئىمىش. جۇڭغارىيىنى تەلتۆكۈس ئۆز تەسەررۇپىمىزغا ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇلارنىڭ گۇناھىنى سۈرۈشتە قىلساقمۇ كېچىككەن بولمايمىز ئىمىش. بولمىسا، ئۇلۇغ مانجۇ

① فۇخۇەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىشنىڭ چارىلىرى»، 1 ـ قىسىم، 39 ـ جىلد چەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى.

② «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئوردا خاتىرىلىرى»، 536 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى.

سەلتەنەتنىڭ تېخىچە ئاقارتىلمىغان بۇ نادان مۇسۇلمان چەنتۇلارغا نىسبەتەن كەڭ قورساقلىقىنى، چۈشىنىشىمۇ ئازار بېرىشنى خالىمايدىغان رەھىمدىل كۆڭلىنى، مۇسۇلمانلارغا قارىتا ئۇلارنىڭ ئۆز ئاتا ـ ئانىسىدىنمۇ زىيادە مېھرىبانلىقىنى ئاجىز، غېرىب ـ غۇرۇالارغا بولغان چەكسىز شاپائىتىنى ئىپادىلىگىلى بولماس ئىمىش! جۇڭگودا قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن پادىشاھ فۇجيەن[1]: «ئالدى بىلەن ياۋايىلارغا خەيرىخاھلىق قىلىش، ئۇلاردىن باج ـ سېلىق ئېلىش لازىم؛ ئەگەر ئۇلار ئەمىر ـ پەرمانلارغا بويسۇنمىسا، ئاندىن كېيىن جازالاش كېرەك» دەپتىكەن. چەنتۇلار مانجۇ سەلتەنىتى ئۇ يەرلەردە يولغا قويغان ھىدايەتكە ياۋاشلىق بىلەن رىئايە قىلسا، باج ـ سېلىق تۆلىسە، ئۇلارغا خەيرىخاھلىق قىلىشقا بولىدۇ. ئەگەر سەللا گەردەنكەشلىك قىلسا، ئاياپ ئولتۇرماستىن قېرىپ تاشلاش كېرەك. ئۇلارنىڭ يۇرىكىنى شۇنداق قاتتىق مۇجۇپ تاشلاش كېرەككى، ئۇلار ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە قايتا باش كۆتۈرۈشكە زادىلا پېتىنالمايدىغان بولسۇن! دەرۋەقە، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن «گاھ چېكىتىش، گاھ بوشىتىش ـ ۋۇۋاڭ بىلەن ۋېنۋاڭنىڭ ئىشىدۇر»[2] دېگەن ئۇلۇغ بىر ھەقىقەت بىزگە مىراس قالغان. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز بۇ ھەقىقەتنى نەچچە مىڭ يىللىق ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىدىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلاردىن يەكۈنلەپ چىققان. بىراق، بىزگە ھازىر كېرىكى مۇسۇلمانلار يۇرتىنى «قويۇپ بېرىپ سوراش» ئەمەس، بەلكى «تۇتۇپ تۇرۇپ سوراشتۇر!»[3]

---

① فۇجيەن (مىلادى 317 ـ 355) ـ جۇڭگو تارىخىدىكى بەگلىك دەۋرىدە ئۆتكەن ئالىدىنقى چىن پادىشاھلىقىنىڭ پادىشاھى.

② «گاھ چېكىتىش، گاھ بوشىتىش ـ ۋۇۋاڭ بىلەن ۋېنۋاڭنىڭ ئىشىدۇر.» بۇ كۈڭزىنىڭ «مۇھاكىمە ۋە بايان» دېگەن كىتابىدىكى بىر ئىبارە مەشھۇر سۆز. ۋۇۋاڭ، ۋېنۋاڭلار جۇڭگو تارىخىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر پادىشاھلىرى.

③ بۇ ئىككى ئىبارە سۆز يەنى «治不而无为» بىلەن «治而有为» دېگەن سۆز جۇڭگونىڭ قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن پەيلاسوپى لاۋزىنىڭ «تەرىقەتچىلىك دەستۇرى» دېگەن كىتابتىن ئېلىنغان.

* * *

خاقانی چىن چەنلۇڭنىڭ زوراغالىق مەھكىمىسىدىكى بەگ ـ بىگاتلارنى قارىتىپ قويۇپ مۇنداق كايىپ كېتىشنىڭ سەۋەبى بار ئىدى.

ئەسلىدە چەنلۇڭ خان بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئىككىسىدىن پايدىلىنىپ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ مۇسۇلمانلار يۇرتىنى ئىنساپقا كەلتۈرۈپ، يۇمشاق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۆز تەسىرىۋىغا ئېلىۋالغاندىن كېيىن ئۇلارنى بۇ يۇرتلارنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا قويۇپ، يىللىق باج ـ سېلىقلىرىنى بېكىتىپ بېرىپ، ۋاسسالللىق ھۆكۈمرانلىقىنى يۇرگۈزمەكچى بولغانىدى.

چەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى[1] يىل بېشىدا خاقانى چىنىنىڭ غەربىي شىمال تارامدىكى قوشۇنلىرى سەددىچىندىن چىققاندىن كېيىن ئۇدۇل تېكەس دەرياسى بويىغىچە باستۇرۇپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭغارىيە ۋەزىيىتى بىردىنلا ياماناشىپ كەتتى. تۇيۇقسىز جەددىي ئۆزگەرگەن بۇنداق ۋەزىيەتكە ۋە قۇدرەتلىك مانجۇ قوشۇنلىرىغا دۇچ كەلگەن خوجا جاھان دەرھال مىڭدەك لەشكىرىنى باشلاپ 1 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئامۇرسەنادىن يۈز ئۆرۈدى ـ دە، «چاپچال ئەتراپلىرىدا ئامۇرسەنانىڭ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز زەربە بەردى.»[2] ـ ئايدا، مانجۇ قوشۇنلىرى ئىلىغا باستۇرۇپ كىردى. ئامۇرسەنا ئىسسىقكۆل ئەتراپلىغا قېچىپ كەتتى. خوجا جاھان ئىلىدىكى قالايمىقان ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ لەشكەرلىرىنى باشلاپ، مۇلكىي قەشقەرىيەگە قايتىپ كېلىۋالدى.

---

① مىلادى 1756 ـ يىلى.

② سۆڭ جۇن: «غەربىي چېگرانىڭ ئىشلىرىنى ئومۇمىي جەھەتتىن جۇڭقۇرۇشقا ئائىت قىسقىچە مەلۇمات».

خوجا جاهان مۇلكىي قەشقەرىيەگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خاقانى چىننى داۋاملىق بىخۇدلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ خاقانى چىندىن يۇز ئۆرۈگەنلىكىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن بىر تەرەپتىن ئىلىغا ئايغاقچى ئەۋەتىپ خەۋەر تىڭ - تىڭلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن خاقانى چىنغا: «ئۆزىنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش ئىرادىسىگە كەلگەن»[1]لىكىنى، شۇڭا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم «بارگاھقا ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن»[2]لىكىنى بىلدۈردى. كېيىنكى چاغلاردا، خوجا جاھان خاقانى چىننى پۈتۈنلەي ئۆزىگە ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن، ھەتتا ئامۇرسەنانىڭ مۇلكىي قەشقەرىيەگە ئەۋەتكەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، مانجۇلارنىڭ بۇرھانىدىن خوجا بىلەن بىللە مۇلكىي قەشقەرىيەگە ئەۋەتكەن ياساۋۇلى تولۇنتايىنى قويدۇرۇۋەتتى.

ئەسلىدە، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ياساۋۇلى تولۇنتاي ئالدىنقى يىلى بۇرھانىدىن خوجا بىلەن بىللە مۇلكىي قەشقەرىيەگە ئەۋەتىلگەندىن بېرى، ئۇزاققىچە ئىز - دېرىكى بولمىغاندىن كېيىن خاقانى چىننىڭ چېگرانى تىنچىتقۇچى ياناش سانغۇنى، ئىلىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ باش بۇغى جاۋ خۇي مۇلكىي قەشقەرىيىدە چوقۇم بىرەر ۋەقە يۇز بەرگەنلىكىنى قىياس قىلىپ، ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى گادايمەت بىلەن مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سەرداری زارخوچ شىكشىرىكتىن بۇ ئىشنىڭ ئۆتمۈشىنى سۈرۈشتە قىلدى. گادايمەت ئۇنىڭغا: «بىزمۇ ئۇقالمىدۇق، قارىغاندا مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئىش چىققاندەك قىلىدۇ. بىر بولسا، بۇرھانىدىن خوجا ئىسيان كۆتۈردى؛ بىر بولسا، قىرغىزلار توپىلاڭ چىقاردى. ئىشقىلىپ، نېمە ئىش بولغانلىقىنى

① قۇ خۇمن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 1 - قىسىم، 58 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى.

② قۇ خۇمن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 1 - قىسىم، 58 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى.

بىزمۇ ئۇقالمىدۇق» دەپ مەلۇمات يوللىدى.

بۇ چاغدا جۇڭغارىيىدىكى ئامۇرسەنا توپلىڭى ئاساسىي جەھەتتىن تىنچىتىلغاندى. «مۇبادا قەشقەر بىلەن يەكەندە غەلىيان چىقسا، ۋەقە كېڭىيىپ كېتىشى مۇمكىن، ئەگەر ۋاقتىدا بېسىقتۇرۇلمىسا، ئۇلار قىرغىز - قىپچاقلار بىلەن بىرلىشىۋالغاندىن كېيىن چاتاقنىڭ چوڭى تېرىلىدۇ» دەپ ئويلىدى مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى جاۋ خۇي. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يانداش باش بۇغ ئامبىداۋغا يۇزدەك مانجۇ چېرىكى بىلەن زارخوچ شىكشىرىك باشچىلىقىدىكى قورغاس، يۇلتۇز جۇڭغارلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان ئۇچ مىڭ لەشكەرنى بەردى ۋە ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى گادايمەتنى ئۇنىڭغا قوشۇپ دەرھال مۇلكىي قەشقەرىيىگە ماڭغۇزدى.

ئۇلار يولغا چىقىدىغان چاغدا: «مۇبادا، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى چەنتۇلار ياۋاشلىق بىلەن بويسۇنسا، يىللىق زاكات - باجلىرىنى تۇرپاندىكى ئىمىن خوجىغا ئەپكېلىپ تاپشۇرسىمۇ ياكى ئىلى خان ئامبىلىغا تاپشۇرسىمۇ بولىدۇ. ئەگەر ئۇلار گەدەنكەشلىك قىلىپ قارشىلىق كۆرسەتسە، جايىدىلا قىرىپ تاشلاڭلار!»[1] دەپ ئالاھىدە جېكىلىدى.

كەبىسە 9 - ئايدا، جاۋ خۇي ئامبىداۋانىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىن ئەۋەتكەن مەلۇماتىنى تاپشۇرۇۋالدى: «چەنتۇلار يۇرتىغا ئەۋەتىلگەن ياساۋۇل تولۇنتاينىڭ مەلۇماتىنى تاپشۇرۇۋالدۇق، — دېيىلگەنىدى بۇ مەلۇماتتا، — ئۇ ئىلىغا قايتىپ كېتىۋاتقانىكەن، ئۇقۇشمىچە، تولۇنتاي ئۆتكەن يىللا قەشقەرلىق چەنتۇلارنى ئىنىساپىغا كەلتۈرۈپ ئەل قىلىپ بوپتۇ، ھالا بۇگۈن ئۇ يەكەندىكى چەنتۇلار بىلەن جەڭ قىلىشۇۋاتپتۇ. ئاسىي ئامۇرسەنانىڭ ئەلچىسىنى تۇتۇپ قويغانىكەن، ھازىر ئۇ

① فۇ خۇەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارلىرى»، 1 - قىسىم، 32 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى كەبىسە 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى.

بۇرھانىدىن خوجىنىڭ قولىدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋېتىپتۇ. بۇ يىل 5 ـ ئايدا، خوجا جاھان بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئاسىي ئامۇرسەنانىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، مانجۇ سەلتەنىتىنىڭ ئەلچىسى تولۇنتايىنى ئادەم قوشۇپ، ئىززىتىنى كۆپ قىلىپ ئىلىغا يولغا سېلىپ قويۇپتۇ. ئۇيراتلارنىڭ ھەممىسى شۇ يەردە قاپتۇ. خوجا جاھاننىڭ دېيىشىچە، ئۇيراتلارغا زىنھار ئىشەنگىلى بولماس ئىكەن. شۇڭا، بوغدا خاندىن يارلىق كەلمىگۈچە ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتكەن بىلەن بولمايدىكەن.»①

جاۋ خوي ئامبىداۋنىڭ بۇ مەلۇماتىنى كۆرگەندىن كېيىن مۇلكىي قەشقەرىيىدە يۈز بەرگەن ئىشلار ھەققىدە بىرەر قۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلغاندەك بولدى ھەمدە «خوجا جاھان يەنىلا بوغدا خانىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلمۇېتىپتۇ» دەپ ھېسابلاپ، «چەنتۇلار يۈرتى تىپتىنچ ئىكەن. شۇڭا، ئۇ يەرگە ئۇنچىۋالا كۆپ لەشكەر ئەۋەتىشنىڭ ھاجىتى يوق!»② دېگەن خۇلاسىگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئامبىداۋنى شىكشىرىك بىلەن بىللە مۇلكىي قەشقەرىيىگە بېرىپ داۋاملىق بوغدا خانىنىڭ يارلىقىنى ئەلگە جاكارلاپ، چەنتۇلار يۈرتىنى «ئىنساپقا چاقىرىپ ئەمەس تاپقۇزۇش» قا ئەۋەتتى. «چەنتۇلار قارشىلىق كۆرسەتمىسلا، — دېدى ئۇ، — ئۇلارنىڭ داۋاملىق بېشىنى سىلاپ، ئەمەس تاپقۇزۇكلار ھەمدە ئۇيراتلارنىڭ ئۇ يەردە قالايمىقان ئىش تېرىپ يۇرۇشىدىن ئاگاھ بولۇكلار، ئەگ ياخشىسى ئۇلارنى قايتۇرۇپ كېلىكلار!»③

شۇنىڭ بىلەن بىللە، جاۋ خوي ئۇلارغا مۇلكىي قەشقەرىيىدىن خاقانى چىنغا تاپشۇرۇلىدىغان باج سېلىقلارنىڭ سانىنى تېزدىن ئېنىقلاپ چىقىپ، پۇقرالاردىن ئۆز قەرىلىدە تولۇق يىغۇېلىشنى ئالاھىدە جېكىلىدى. ئۇ تېخى ئۆزىچە مۇلكىي

① ②③ فۇ خۇمن: «جۇڭخارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 1 ـ قىسىم، 32 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى، كەبسە 9 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

قەشقەريىنى ئاللىقاچان بوغدا خانىنىڭ ئىلكىدىكى ۋاسساللىققا ئايلاندى، دەپ ھېسابلاپ، «چەنتۇلار يۇرتىدىن تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئىلىغا كۆچۈرۈلىدىغان ھاشارچىلار چوقۇم بۇ يىل 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن ئىلگىرى ئۇلاغ - كاللىرىنى ۋە ساپان - بوقۇسلىرىنى بىللە ئېلىپ، كۆرسىتىلگەن يەرگە يېتىپ بارسۇن ھەمدە چاقىرغان چاغدا «لەببەي» دەپ تۇرۇشى ئۈچۈن، چەنتۇلارنىڭ ئاقساقاللىرىمۇ جەزمەن ئۇلار بىلەن بىللە ئاقسۇغا بارسۇن!»[1] دەپ ئىجراسى تولىمۇ قاتتىق بولغان ئەمىر - پەرمانلارنى چۈشۈردى.

چەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى 10 - ئايدا، خاقانى چىنىنىڭ سانغۇنى سېلىن بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھاننى ئىنساپقا چاقىرىش ئۈچۈن مۇلكىي قەشقەريىگە ئەۋەتكەن ياساۋۇل تېچتونە زەڭگى، خۇدۇل قاتارلىقلار ئىلىغا قايتىپ كەلدى ۋە جاۋ خۇيغا ئۆزلىرىنىڭ چەنتۇلار يۇرتىغا ئەلچىلىككە بارغاندىكى ئەھۋاللاردىن مەلۇمات بەردى. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، خوجا جاھان خاقانى چىنىنىڭ ئۇنى دەرھال ئاستانىگە تەزىمگە كېلىشكە ئادەم بەلگىلەش، باج - سېلىق تۈزۈملىرىنى تېز بېكىتىش، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ بارگاھىغا سودىگەرلەرنى ئەۋەتىش، ئىلىغا تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ھاشارچى ئەۋەتىش ھەققىدىكى پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن «ئۇ بۇ پەرمانغا ئەمەل قىلمىغان. بىراق، ياساۋۇل تولۇنتايغا ئادەم قوشقان ھەمدە بۇ ئىشلار چوقۇم بوغدا خان پەرمانى بويىچە كەمكۈتىسىز ئىجرا بولىدۇ، دېگەن.» ئۇلار يەنە بۇرھانىدىن خوجىنىڭ خوجا جاھانغا: «بىزلەر ئاباڭى - ئەجدادىمىزدىن باشلاپ ئىككى ئەۋلاد جۇڭغارلار تەرىپىدىن ئېزىن قابۇرغىغا نەزەرىبەند قىلىندۇق. ئەلھال، بوغدا خان بىزلەرگە شاپائەت قىلىپ تۇتقۇنلۇقتىن ئازاد

① قۇ خۇەن: «جۇڭغارلارنى تىنچىتىش چارىلىرى»، 1 - قىسىم، 32 - جىلد، چەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى، كەبىسە 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى.

قىلدى ۋە مۇلكىي قەشقەرىيىنى سويۇپ ئالىپ بەردى. ھالا بۇگۈن بوغدا خانىمنىڭ ئاسماندىنمۇ ئېگىز، دېڭىزدىنمۇ چوڭقۇر مېھىر - شەپقىتىگە نائىل بولۇپتۇق. ئەگەر ئۇزاتى ئالىي بۇيرۇسا، قىل بىلەن پىلنى باغلاشقا، تىرناق بىلەن تاغنى قومۇرۇشقا تەييار دۇرمەن. مۇبادا، ئۇنىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلىمايمەن دېسەڭىز، ئۇ ئۆزىڭىزنىڭ ئىشى. مەن ئۇنداق قىلمايمەن!» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغان.

جاۋ خۇي مانجۇ ئەلچىلىرىنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بۇرھانىدىن خوجىنى ياۋاش، رايىش ئىكەن دەپ ھېسابلاپ، خوجا جاھاننى ئۆز رىزقىغا شۈكۈر قىلمايدىغان گەدەنكەش ناشۇكۇر، دەپ قارىدى، «بولمىسا، ئۇ ئامۇرسەنا بىلەن بىللە ئىسيان كۆتۈرەرمىدى؟ — دەپ ئويلىدى كۆڭلىدە، — كېيىن ئۇ تەڭرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ سۇر - ھەيۋىسىدىن قورقۇپ كەتكەچكە، ئۆزىنىڭ ئېۋەنىنى ئامۇرسەناغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق ياپماقچى بولغان. ئۇ ئالدىدا ھەدەپ قويۇپ، كەينىدە لەۋزىدىن پېنىۋالىدىغان بىقارار بىر ئادەم ئىكەن. ئەلھال، ئۇ ھازىرغا قەدەر ھەم خان پەرمانىغا بىنائەن چەنتۇلاردىن ئېلىنىدىغان باج - سېلىق تۇزۇملىرىنى بېكىتكىنى يوق، ھەم ئاستانىگە تەزىمگە بارىدىغان ئادەمنى ئەۋەتكىنى يوق. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇ ئىسيان كۆتۈرىدىغان تەرىزدە بولۇۋاتقاندەك قىلىدۇ!»

خوجا جاھاننى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن جاۋ خۇي دەرھال ئامىڭداۋغا: «تېزلىك بىلەن چەنتۇلار يۇرتىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ، ئاقسۇ، كۈچا قاتارلىق يۇرت - ئايماقلارنى ئەمىن تاپقۇزۇڭلار. خوجا جاھاننى دەرھال ئاستانىگە خانغا تەزىمگە بېرىشقا بۇيرۇڭلار، ئۇ ئىلىغا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىلىدىغان چەنتۇ ھاشارچىلىرىنى جابجا ئىلىغا ئەۋەتسۇن. مۇبادا، سەل - پەل گەدەنكەشلىك قىلسىلا دەرھال يوقىتىلسۇن!

» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى.

مۇلكىي قەشقەرىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرۈش ئۈچۈن خوجا جاھان خاقانى چىننى كولدۇرلىتىپ تۇرۇپ، ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈۋالماقچى بولدى ـ دە، ئۆزىنىڭ شانىياز دېگەن يېقىن بىر ئادىمىنى خاقانى چىننىڭ ئاستانىسى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، خاقانى چىن چەنلۇڭغا ئۆزىنىڭ «ساداقەتمەنلىكى بىلدۇردى». شۇڭا، خاقانى چىن چەنلۇڭ: «خوجا جاھانغا بەك ئىشىنىپ كەتكىلى بولمىسىمۇ ئۆزىنىڭ شۇنچە يولنى يىراق دېمەي ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىدىن قارىغاندا ئۇ سەلتەنەتىمىزنىڭ سۈر ـ ھەيۋىسىدىن قورققاندەك قىلىدۇ» دەپ قاراپ، جاۋ خۇيغا: «خوجا جاھان قولغا چۈشكەن ياكى ئىلىغا كېلىپ تەسلىم بولغان تەقدىردىمۇ مېھمىر ـ شەپقەت يۈزىسىدىن ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ، كۆڭلىنى تەسكىن تاپقۇزۇڭلار، ئاندىن ئادەم قوشۇپ ئۇنى ئاستانىمىزگە يولغا سېلىپ قويۇڭلار. مۇبادا چەنتۇلار يۇرتىغا لەشكەر تارتىپ بارغان ئامىڭداۋ ئۇنى تېخى تۇتمىغان بولسا، جاۋ خۇي دەرھال ئۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتىپ خان يارلىقىنى كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ ھەقىقەتكە قايتىشىغا روخسەت قىلسۇن ھەمدە ئۇنىڭغا چەنتۇلارنىڭ سەلتەنەتىمىزگە تاپشۇرىدىغان يىللىق باج ـ سېلىق پۇلىنى تولۇق تاپشۇرۇشىغا ھەيدەكچىلىك قىل، دەپ بۇيرۇسۇن. بۇ ئىشلار چېرىك ئىشلىتىلمەي، مۇڭاپىق بىر تەرەپ قىلىنسۇن!» دەپ پەرمان چۈشۈردى.

بىراق، ئىش بۇ چاغقا بېرىپ يەتكەندە، خوجا جاھان ئۆزىنىڭ چەنلۇڭغا «بىلدۇرگەن ساداقىتى» دىن پايدىلىنىپ، مۇلكىي قەشقەرىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرۈش تەييارلىقلىرىنى تولۇق ئىشلەپ پۈتتۈرۈۋالغانىدى. چەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى كەبىسە 9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، ئامىڭداۋ قارا چېرىكلەرنى باشلاپ كۇچاغا يېتىپ كەلگەندە، خوجا جاھان تۆت مىڭ لەشكەر بىلەن ئۇچتۇرپانغا كېلىپ ئورۇنلاشتى ۋە ئىلىدىن

مۇلكىي قەشقەرىيەگە ئۆتىدىغان قاتناش يول ئېغىزىنى ئۇزۇپ تاشلاش ئۈچۈن ئاقسۇ ھاكىمى ئابدۇساتتارنى مىڭ لەشكەر بىلەن مۇزداۋاننى ساقلاشقا ئەۋەتتى.

مانجۇ سەركەردىسى ئامىڭداۋ بۇ ئىشتىن گۇمانلىنىپ، يەزەكچى ئەترەت ئەۋەتىپ سىناپ باققانىدى. ئۇنىڭ يەزەكچى ئەترىتى ناھايىتى تېزلا خوجا جاھانىڭ قىسىملىرى تەرىپىدىن پاكپاكىز يوقىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئامىڭداۋ ئۆزىنىڭ قوشۇنلىرىغا كۈچا شەھرىنى قورشۇۋلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. خوجا جاھانىڭ كۈچانى ساقلاپ ياتقان قوشۇنلىرىنىڭ قوشىبېگى خۇدابەردى شەھەرنىڭ غەربىي ـ شىمالىدىكى قىزىلقاغا دېگەن يەردە مانجۇ قوشۇنلىرى بىلەن بولغان جەڭدە يېڭىلىپ قالغاندىن كېيىن قوشۇنلىرىنى باشلاپ شەھەرگە قېچىپ كىرىۋالدى ۋە قوۋۇقنى چىڭ تاقاپ: «بىز بوغدا خانغا ئاللىقاچان ئەل بولغانىدۇق. ئەمما، كونا دۈشمىنىمىز ئۈيراتلاردىن قورقۇپ ئالدىڭلارغا چىقالمىغان» دەپ گەپ چىقاردى. ئامىڭداۋ ئۇنىڭ گېپىگە چىنپۇتۇپ، ئۈيرات لەشكەرلىرىنى جۇڭغارىيەگە قايتۇرماقچى بولدى. ئۈيرات سەردارى باساڭ: «بىز چېكىنسەك، سىزنىڭ قولىڭىزدا ئاران نەچچە يۈز چېرىك قالدۇ. ئۇ چاغدا چاتاقنىڭ چوڭى تېرىلسا، قانداق قىلىسىز؟» دەپ، ئەسكەر چېكىنىدۇرۇشكە ئۇنىمىدى. ئەمما، ئامىڭداۋ: «ئۆزۈمنىڭ ئامانلىقىنى دەپ، سەلتەنىتىمىزنىڭ چوڭ ئىشىدىن ۋاز كەچسەم بولامدىكەن؟» دەپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى رەت قىلدى ۋە مانجۇ چېرىكلىرىنى باشلاپ شەھەرگە كىردى. بۇ چاغدا قوشىبېگى خۇدابەردى لەشكەرلىرىگە قوۋۇقنى تاقاپ، مانجۇلارنى دەرھال قورالسىزلاندۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى ۋە ئارقىدىنلا ئامىڭداۋ باشلىق قارا چېرىكلەرنىڭ ھەممىسىنى چاپتۇرۇۋەتتى...

ئەمدى باشتىكى سۆزىمىزگە كېلەيلۇق. خاقانى چىن

چەنلۇك ئىلى ئالدىنقى سېپىدىكى قوماندان جاۋ خۇيدىن كەلگەن مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئىشىنىك يامانغا ئۆرۈلۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى چۈشەندى ـ دە، دەرھال ئۆزىنىڭ خان سارىيىدىكى چەنچىگگۈك قەسىردە «زوراغالار كېڭىشى» چاقىرىپ جۇڭغارىيە تىنچىتىلغاندىن كېيىن، قەشقەرىيە مەسىلىسىنى قورال كۈچى بىلەن ھەل قىلىشنى رەسمىي كۈنتەرتىپكە قويدى ھەمدە جاۋ خۇيغا جۇڭغارىيە بىلەن قەشقەرىيىنىڭ ئىشلىرىنى ئەھۋالغا قاراپ تېز بىر تەرەپ قىلىپ، بۇ يەرلەردە كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلغىيىپ، تېز يامراۋاتقان ئىسيان يالقۇنىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن «ئاۋۋال كاللىسىنى ئېلىپ، كېيىن مەلۇم قىلساڭ بولىدۇ» دەپ تولۇق ھوقۇق بېرىشنى قارار قىلدى.

ئىلىغا ئىككىنچى داپقۇر يۈرۈش قىلغان خاقانى چىن قوشۇنلىرى ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ بىر يېرىم يىلدا ئاران جۇڭغارىيىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالالىدى. ئەمدى ئۇھ، دېيىشىگە، يەنە مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئىسيان كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خاقانى چىن جۇڭغارىيىنى ۋە مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئېلىش يۈزىسىدىن ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىغان دەھشەتلىك بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۈرۈشلىرىدا ئۇزاققىچە غەلىبە قازىنالمىدى. مانجۇ قوشۇنلىرى ھېلى جۇڭغارىيىدە، ھېلى قەشقەرىيىدە مەغلۇپ بولۇپ، جىق زىيان تارتىپ كەتكەچكە، چەنلۇك ئۆزىنىڭ سەددىچىندىن چىققان قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانىنى ئۇچ قېتىم يەڭگۈشلەشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن قەھرۇ ـ غەزىپىنى «بوغدا خانىنىڭ ھىدايىتىگە بويسۇنماي، گەدەنكەشلىك قىلغان» بىچارە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا ياغدۇرۇپ، بىگۇناھ خەلقنى قىلچىمۇ رەھىم قىلماستىن قىرغىن قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى.

خاقانى چىن چەنلۇكنىڭ مىلادى 1756 ـ يىلى 11 ـ ئايدا

جاۋ خۇيغا چۈشۈرگەن پەرماندا: «ئالدىڭلارغا ئۇچرىغانلىكىسى ئاسىيلار قېرى ـ ياش، ئەر ـ ئايال دېمەستىن ھەممىسى قىرىپ تاشلانسۇن. . . ئىش ـ ھەرىكىتى سەللا شۈبھىلىك بولغان ئادەملەرگە مۇشت كۆتۈرۈشكە ئىمكانىيەت بېرىلمەستىنلا قىرىپ تاشلانسۇن!»[1] دېيىلگەنىدى. مىلادى 1757 ـ يىلى 2 ـ ئايدا چەنلۇڭنىڭ يەنە جاۋ خۇيغا چۈشۈرگەن پەرمانىدا: «بۇ ئاسىيلارغا ھەرگىزمۇ يۇز ـ خاتىرە قىلىنمىسۇن، قېرى ـ ياش، ئاغرىق ـ سىلاقلىرىدىن نىمجان بولۇپ قالغانلىرىغا ئوق ـ دورا ئىسراپ قىلىنمىسۇن. ئالدىنقى ئىككى داپقۇر تولىمۇ رەھىمدىللىك قىلىندى. مۇبادا، ھېلىمۇ ھەم شۇنداق قىلىنىدىغان بولسا، قوشۇن چېكىنىدۇرگەندە، ئۇلار يەنە ئىش چىقىرىدۇ. شۇڭا، ئالدىنقى داپقۇردىكى تەجرىبىلەر ئاچچىق ساۋاق قىلىنسۇن!»[2] دەپ ئالاھىدە ئەسكەرتىلدى. . .

*　　*　　*

مىلادى 1759 ـ يىلى قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى فۇ دې باشچىلىقىدىكى مانجۇ قوشۇنلىرى يەكەن دەرياسىنىڭ قىنىنى بويلاپ يۇقىرىسىغا قاراپ مېڭىپ ئۇدۇل مەكىتىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىدىكى قۇرما دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى. مانجۇ سانغۇنى فۇ دېنىڭ مەقسىتى خوجا جاھاننىڭ قوشۇنلىرىغا سەزدۈرمەستىن زوربخان كۆكۈل توغراقلىقىنىڭ ئىچى بىلەن يۇرۇش قىلىپ قاراسۇغا يېتىپ بېرىپ، قاتمۇقات قورشاۋدا قالغان مانجۇ سانغۇنى جاۋ خۇينى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئىدى. بۇ يەردىن يەكەن دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىغا قاراپ يەنە ساقمۇساق ئۇچ يۇز چاقىرىم

① «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئۇيغۇرلار تارىخى»، 527 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى.

② «يۈيۈك چىڭ سۇلالىسى گاۋزۇڭ خان دەۋرانىدا يېزىلغان ئۇيغۇرلار تارىخى»، 532 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى، 2 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

يول يۇرگەندە، ئاندىن جاۋ خۇينىڭ قاراسۇ بارگاھىغا يېتىپ بارغىلى بولاتتى. مانجۇ قوشۇنلىرى ئۆزلىرىنى تۇزەشتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن قۇرمادا توختاپ ئۆتمەكچى بولدى. مانجۇلار ئۆزلىرىنىڭ مىڭلىق، يۈزلۈكلىرى بويىچە سەردارلىرىنى چۆرىدىشىپ، توپ - توپ ئولتۇرۇشۇپ قۇرۇق نانلىرىنى غاجاشقاچ پاراڭغا چۈشۈشتى. بىر قارا چېرىك ئېتىنىڭ ئېگىرىنىڭ كەينىگە غانجۇغىلىۋالغان بىر ئۇيغۇر خۇرجۇنىنى ئېلىپ ئىزمىلىرىنى ئەزمىلىك بىلەن يېشىشكە باشلىدى. ئاندىن خۇرجۇندىكى نەرسىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئېتىكىگە تۆكۈپ ئولجىلىرىنى كۆز - كۆز قىلغىلى تۇردى.

— ماۋۇ يىپەك خادانى مەن كۇچادىكى چەنتۇلار بۇتخانىسىنىڭ قېرى شەيخىنىڭ كاللىسىنى ئالغاندا، ئۇنىڭ بېشىدىن يېشىۋالغانمەن، — دەپ ماختاندى ئۇ بىر سەللىنى چۈۋۈپ تۇرۇپ.

— ۋاي - ۋۇي، سەن ئالمىغان چەنتۇ خوتۇنلىرىنىڭ كۆڭلىكىمۇ قالماپتۇ. قارا، بۇ كۆڭلەكتىكى قان دېغى تېخى قاتماپتۇ.

— بىر ئۆيگە كىرسەم بىر بۇلۇڭدا گۈلدەك چىرايلىق بىر چەنتۇ ئايال قورقۇپ تۇگۈلۈپ ئولتۇرۇپتۇ، — دېدى ئۇ كۇلۇپ تۇرۇپ، — مېنى كۆرۈپ قازناقتا قېچىپ كىرىۋېلىپ، ئىشكىنى ئىچىدىن ئىتىۋالدى، ئاخىر مەن ئىشكىنى بۇزۇپ ئېچىپ، ھېلىقى چەنتۇ ئايالنى سۆرەپ چىقتىم - دە، ئاستىمغا بېسىۋالدىم. ئۇ چەنتۇچە بىرنېمىلەرنى دەپ ماڭا جان - جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى. بىركەملەردە قارىسام، ئۇ نەدىن تاپتىكىن، بىر پىچاقنى قولىغا ئېلىۋاپتۇ. ئۆلتۈرمەن، دەپ ماڭا ھەيۋە قىلدى. كاساپەت، ئايال كىشى دېگەن شۇنداقمۇ تەرسا بولامدىغان، ئاخىر قولۇمدىكى نەيزىنى ئۇنىڭ قورسىقىغا تىقىپ تاشلىدىم. ئاندىن ئۇنىڭ ئۈچىسىدىن بۇ كۆڭلەكنى

سالدۇرۇۋالدىم.
— سېنىڭ بىر ياماقتا ئەرزىمەيدىغان بۇ ئولجاڭ مېنىڭ ماۋۇ ئولجامنىڭ ئالدىدا ھېچنېمە ئەمەس! — دېدى يەنە بىر پاناق مانجۇ قوينىدىن بىر تۈگۈنچەكنى چىقىرىپ تۇرۇپ.
باشقىلار بۇ تۈگۈنچەككە قىزىقىپ گۈرىنده ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئولاشتى. ئاردىدىن بىرەيلەن ئۇ تۈگۈنچەكنى ئېچىۋېدى:
— يا تەڭرىم، ھەي ماۋۇ ۋەھشىيلىكنى قاراڭلار! سىرغا ـ ھالقىلىرىنى ئالغىنىنى ئاز دەپ، يەنە چەنتۇ قىزلىرىنىڭ قۇلاقلىرىنىمۇ بىللە كېسىۋاپتۇ! — دەپ ۋارقىرىۋەتتى تۈگۈنچەكنى ئاچقان ھېلىقى قارا چىرىك.
— سېنىڭ ئۇ نەرسىلىرىڭ قانچىلىك نېمىتى؟ مەندىكى ئولجىلارنى كۆرسەڭلار، ھەيران بولغىنىڭلاردىن ئېڭىكىڭلار چۈشۈپ قالمىغىيدى، دەپ قورقىمەن! ھا! ـ ھا! ـ ھا! . . .
مانجۇلار ئۆز ۋەھشىيلىكلىرىنىڭ نەتىجىلىرىنى بىر ـ بىرىگە كۆرسىتىشىپ تازا ماختىنىشۋاتقاندا، بۇككىدە ئۆسكەن زوربخان كۈكۈل توغراقلىقىنىڭ ئېچىدىن بىر توپ ئاتلىق سەرۋازلار چىقىپ كېلىشتى. بۇ سەرۋازلار فۇ دېنىڭ ئۇزۇن يول يۈرۈپ قاتتىق چارچىغان بۇ قوشۇنىغا قاراپ ئات سېلىپ قۇيۇندەك چېپىپ كېلىشۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ مىنىۋالغان قىرغىز ئاتلىرى پاكار، دىققاق بولغىنى بىلەن، چۆللۈك، قۇمساق يەرلەردە چېپىشقا ئادەتلەنگەن، كۈچلۈك ۋە چىداملىق ئاتلار ئىدى. بۇ ئاتلىق سەرۋازلار خوجا جاھاننىڭ پەرمانىغا بىنائەن مەخسۇس ئاقسۇ تەرەپتىن يارداەمگە كېلىدىغان مانجۇ قوشۇنلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن قۇرما ئەتراپلىرىدىكى توغراقلىق ئېچىدە يوشۇرۇنۇپ يانقىلى بەش كۈن بولغانىدى. سەرۋازلار مانجۇلارغا يېقىنلاپ كېلىپ، چىرايىدىن ھارغىنلىق چىقىپ تۇرۇشقان قارا چىرىكلەرنى بىر پەس چاپ ـ چاپ قىلىپ ھودۇقتۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن تۇيۇقسىز مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ

سول تەرىپىگە ئايلىنىپ ئۆتۈشتى ـ دە، چۆل تەرەپكە قاراپ چېپىپ كېتىشتى. بۇ ئۇلارنىڭ دۈشمەن كەينىمىزدىن قوغلىسا، ئۇلارنى چۆل تەرەپكە باشلاپ چىقىپ، سۈسىز باياۋاندا ئوڭايلا قىلتاقتا چۈشۈرىمىز، دېگەن ھېيلىسى ئىدى.

مانجۇ سانغۇنى فۇدې خوجا جاھانىڭ بۇنداق ھېيلىسىنى چۈشەنگەنلىكتىن، «كارىڭلار بولمىسۇن!» دېدى ـ دە، قوشۇننى باشلاپ يەكەن دەرياسىنى بويلاپ يۇقىرى تەرەپكە ـ قاراسۇ بارگاھىغا داۋاملىق ئىلگىرىلەپ مېڭىۋەردى.

ئۇلار بىر ـ ئىككى چاقىرىم ماڭا ـ ماڭمايلا، تۇشمۇتۇشتىن سەرۋازلارنىڭ ھايت ـ ھۇيت! دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. بۇ قېتىم خوجا جاھانىڭ سەرۋازلىرى ئاۋۋالقىدەك بىر تەرەپتىن ئەمەس، بەلكى مانجۇلارنىڭ ئارقا، ئالدى ۋە ئوڭ تەرىپىدىن بىراقلا ھۇجۇم قىلىپ چىقىپ، ئۇلارنى سول تەرەپتىكى قاقاس، سۈسىز تەكلىماكان قۇملۇقى تەرەپكە قاراپ مېڭىشقا مەجبۇر قىلدى. ئاستىدا قىزىل جەدە ئېتى بار تەمبەل بىر مانجۇ سەردارى قولىدىكى قىلىچىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ خوجا جاھانىڭ سەرۋازلىرىنىڭ قۇر بېشى مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ يان تەرىپىگە ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن چاپ ـ چاپ قىلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇنى كۆرگەن مۇھەممەت ھەيدەر قۇر بېشى ئاستىدىكى قۇلا ئايغىرنىڭ بېشىنى بۇراپ، ھېلىقى مانجۇ سەردارنىڭ ئالدىغا ئۇدۇل ئات سېلىپ بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن توقۇشتى. مانجۇ سەردارى قولىدىكى ئەگرى قىلىچىنى كۆتۈرۈپ بىر نەملەرنى دەپ كالدىرلىغىنىچە مۇھەممەت ھەيدەرگە ھەملە قىلىپ كەلدى ـ دە، ئۇنىڭ بوينىنى كۆزلەپ قىلىچ سالدى. ئەمما، مۇھەممەت ھەيدەر قۇر بېشى قولىدىكى قىلىچ بىلەن ئۇنىڭ قىلىچىنى توسۇپ، بىر قىلىچ ئۇرۇۋېدى، ھېلىقى مانجۇ سەردارنىڭ ئەگرى قىلىچى قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئىككى نىمتە بولۇپ سۇنۇپ يەرگە چۈشتى. بۇ چاغدا مۇھەممەت ھەيدەر قۇر بېشى بارلىق كۈچىنى بىلىكىگە

يىغىپ تۇرۇپ مانجۇ سەردارنىڭ يەلكىسىگە قايتۇرۇپ قىلىچ چېپىۋىدى، ھېلىقى مانجۇ سەردارى خۇددى ئوق تېگىپ ئاسماندىن يەرگە چۈشكەن قىرغاۋۇلدەك ئاتنىڭ ئۈستىدىن يەرگە موللاق ئېتىپ چۈشتى. ئۇنىڭ جەدە ئېتى يىراقتا قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا مانجۇلار ئارىسىدىن:

— ۋاي بولمىدى، ياساۋۇل تولۇنتايغا قىلىچ تەگدى! تولۇنتايىنى چېپىپ تاشلىدى! — دەپ ۋارقىرىغان ئاۋاز ئاڭلاندى. مۇھەممەت ھەيدەر قۇر بېشى قۇلا ئايغىرنىڭ بېشىنى چۆل تەرەپكە قاراپ بۇرىدى ـ دە، چاپتۇرغىنىچە دۈشمەن ئاتلىرىنىڭ ئارىسىغا بۆسۈپ كىرىپ كەتتى. كەينىدىن كېلىۋاتقان سەرۋازلارمۇ قۇر بېشى بىلەن قاتارلىشىپ مانجۇلارنى چاپ ـ چاپ قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى مانجۇ ئاتلىقلىرىنى چېپىپ، بىرىنىمۇ ساق قويماستىن ئات ئۈستىدىن غۇلاتماقتا ئىدى. خوجا جاھان سەرۋازلىرىنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان مانجۇلار تېزلا ئۆزلىرىنى ئوڭشۇۋېلىشتى. ئۇلار ئەمدى دۈشمىنى بىلەن قەيسەرلەرچە ئېلىشقاچ، چۆل تەرەپكە قاراپ ئەمەس، بەلكى دەريا تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى ئارىلىشىپ گىرەلىشىپ كەتكەنىدى. تۇفەڭ ـ مىلتىقلاردىن خۇددى قومۇش قورغاندەك ئوق ئېتىلماقتا ئىدى. ئوقيالاردىن ئۇزۇلۈپ چىققان ئوقلار خۇددى چېكەتكەدەك ۋىزىلداپ ئۇچۇپ، ئادەملەرگە، توغراقلارنىڭ غوللىرىغا تارسىلداپ قادالماقتا ئىدى. بىر ـ بىرىگە چاقۇر ـ چۇقۇر قىلىپ تېگىشۋاتقان قىلىچ ـ ئايپالتىلارنىڭ ئارىسىدىن ئوت ئۇچقۇنلىرى يالت ـ يۇلت قىلىپ چاقنايتتى. زورىخان كۆكۈل توغراقلىقىنىڭ ئىچى خۇددى سېرىق بۇيا بازىرىنىڭ بازار كۈنىدىكىدەكلا قىزىپ كەتكەنىدى. سەرۋازلار يامغۇردەك يېغىۋاتقان ئوققا قىلچىمۇ پەرۋا قىلماستىن، مانجۇ ئاتلىقلىرىغا ئۆزلىرىنى ئۇرماقتا ئىدى.

ئەمما، سەرۋازلارنىڭ ئۇستىگە كىيىۋالغان ساۋۇت ـ قۇياقلىرى بەكمۇ نېپىز بولغاچقا، مانجۇلارنىڭ ئاتقان ئوقلىرى قەغەزنى تېشىپ ئۆتكەندەك ئوڭايلا تېشىپ ئۆتەتتى ـ دە، سەرۋازلارنى ئوڭايلا نابۇت قىلاتتى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇلار مانجۇلارنىڭ بارغانسېرى كۆچىيىۋاتقان ھۇجۇملىرىنى زەربە بىلەن كۈتۈۋېلىپ، زەربە بىلەن قايتۇرۇپ تۇردى.

تاراسلاپ ئېتىلىۋاتقان ئوقلارنىڭ ئاۋازىنى، كىشىلەرنىڭ بەدەنگە تەگكەن ئوقنىڭ زەھەردەك ئاچچىق زەربىسىگە چىدىماي، قورقۇسى كەلگۈدەك ئېچىنىشلىق چىرقىراشلىرىنى، ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرىنى ۋە قارا چېرىكلەر بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان سەرۋازلارنىڭ قوللىرىدىكى قىلىچ ـ پالتىلاردىن بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغاندا چىققان جاراق ـ جۇرۇق ئاۋازلارنى بېسىپ چۈشۈپ ئارىلاپ ـ ئارىلاپ مۇھەممەت ھەيدەر قۇر بېشىنىڭ:

— باھادىرلار، بۇ لەنىتى قارا چېرىكلەرگە ھەرگىزمۇ بوي بەرمەڭلار! بۇ مەلئۇنلارنى ئايىماي قىرىڭلار! — دېگەن ئاۋازى ئېنىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئۇنىڭغا جاۋابەن باھادىر سەرۋازلار ھەر قېتىم مانجۇلارنىڭ بېشىغا زەرب بىلەن قىلىچ ـ ئايپالتا چاپقاندا:

— يا ھەزرىتى ئەلى شاھمەردان! — دەپ ۋارقىراپ قويۇشاتتى. كۈن قىزىرىپ، ئولتۇراي دەپ قالدى. ئىككى تەرەپنىڭ قوماندانلىرى تەبىل چالغۇزۇپ، چېرىك، سەرۋازلارنى جەڭدىن قايتۇرۇپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن قۇرمادا بۇگۈن ئەتىگەندىن تارتىپ باشلانغان بۇ قانلىق جەڭ كېچىنىڭ مەشئۇملۇقى ئىچىدە توختاشقا مەجبۇر بولدى...

بۇگۈن قۇرمادىكى توسۇپ زەربە بېرىش جېڭىنىڭ ئۇچىنچى كۈنى ئىدى. بىراق، بۇگۈن ئەتىگەندىن تارتىپ ئۇرۇش ۋەزىيىتى بىردىنلا مانجۇلارنىڭ پايدىسىغا قاراپ ئۆزگىرىشكە باشلىدى. بۇنىڭغا تۈنۈگۈن كېچە بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەن مانجۇ توپچى

قىسىملىرى سەۋەبچى بولغانىدى.

مانجۇ توپچى قىسىملىرىنىڭ سەركەردىسى، خاقانى چىننىڭ باريكۆل مەسلىھەتچى ئامبىلى ئارغۇن، فۇ دې قوشۇنلىرى بۇنىڭدىن بىر ئاي ئىلگىرى پىچاندىن يولغا چىقىپ بەش كۈندىن كېيىن توپچى قىسىملىرىنى باشلاپ جەنۇبقا قاراپ يولغا چىققانىدى. ئۇلار مارالبېشىغا يېتىپ كەلگەندە، فۇ دېنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ مەكىتىنىڭ قۇرما ئەتراپلىرىدا خوجا جاھانىنىڭ بەش مىڭ ئاتلىق لەشكىرىنىڭ شەبخۇنىغا ئۇچراپ، توسۇلۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلىدى - دە، ئۇ يەردىمۇ تۇرماستىن دەرھال قۇرماغا قاراپ كېچە - كۈندۈز توختىماي يول يۈرۈپ، تۇنۇگۈن كېچە بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەنىدى. مەسلىھەتچى ئامبال ئارغۇن بۇگۈن ئەتىگەن قاق سەھەردىلا چېرىكلىرىگە چېقىن توپلىرىنى قۇرغۇزۇپ، خوجا جاھانىنىڭ سەرۇازلىرىنى ئارقا تەرەپتىن شىددەت بىلەن توپقا تۇتۇشقا باشلىدى. مانجۇلارنىڭ ئۇچ يېرىم قاداقلىق توپ ئوقلىرى چۈشۈپ پارتلىغانلىكى يەردە ئادەمىمۇ، ئاتمۇ، دەل - دەرەخمۇ ھەممىسى ۋەيران بولۇپ، چۈل - چۆل بولۇپ كېتەتتى. مۇھەممەت ھەيدەر قۇر بېشىنىڭ سەرۇازلىرى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان بۇنداق چېقىن توپ ئوقلىرىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرى ئىچىدە مەڭدەپ قېلىشتى ھەمدە بۇنداق دەھشەتلىك پارتلاش سادالىرىغا ئۆگەنمىگەن قىپچاق ئاتلىرى ھەدىسلا توغراقلىقنىڭ ئىچىگە ئېلىپ قېچىپ زادىلا بوي بەرگىلى ئۇنىمىدى. ئاخىر سەرۇازلار ئاتتىن چۈشۈپ، مانجۇلار بىلەن پىيادە جەڭ قىلىشقا مەجبۇر بولۇشتى.

مۇھەممەت ھەيدەر قۇر بېشى قىلىچنى ئېگىز كۆتۈرۈپ:

— ئوغلانلار، مېنىڭ ئارقامدىن مېڭىڭلار، مانجۇلارنىڭ توپلىرىنى پاچاقلاپ تاشلايلى! . . . دەپ ۋارقىرىدى. بۇ ئۇنىڭ بۇ ئۆمرىدىكى ئەڭ ئاخىرقى ۋارقىرىشى بولۇپ قالدى.

دەل مۇشۇ چاغدا، ئۇچ يېرىم قاداقلىق بىر پاي توپ ئوقى

ۇنۇلداپ ئۇچۇپ كەلگەنچە، بىر قېرى توغراقنىڭ ئۈستىگە چۈشۈپ دەھشەتلىك پارتلىدى. پارتلاش دولقۇنىدا ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ كەتكەن ھېلىقى قېرى توغراقنىڭ ئادەم قۇچىقىدەك يەتمەيدىغان غولى ئاسماندىن دەل مۇھەممەت ھەيدەر قۇر بېشىنىڭ ئۈستىگە كېلىپ چۈشۈپ، ئۇنىڭ ئۇنىنى بىراقلا ئۆچۈرگەنىدى، ئېغىر توغراق غولى ئۇنىڭ بەدىنىنى يانجىپ تاشلىدى. بۇ چاغدا فۇ دېنىڭ قارا چېرىكلىرى ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كەلگىنىچە ئېتىغا مىنىشكە ئۇلگۈرەلمىگەن سەرۋازلارنى چاپ ـ چاپ قىلىشقا باشلىدى. بۇ سەرۋازلار مانجۇلارنىڭ قىلىچىدىن ئامان قېلىش ئۈچۈن قويۇق توغراقلىقنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچقىلى تۇردى. . .

ئۇچ كۈن داۋام قىلغان قۇرمادىكى قانلىق جەڭ مانجۇلارنىڭ غەلىبە سادالىرى ئىچىدە ئاخىرلاشتى. ئارغۇننىڭ توپچىسى قىسىملىرى فۇ دېنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، يەكەن تەرەپكە قاراپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىدى. . .

نەزمە

سەن ئولتۇرغان باشقىلارنىڭ ئورنىغا،
ئورنىڭغىمۇ ئولتۇرىدۇ باشقىلار.
كېچەك ئۆتتى، ئەتەڭ نېمە بولىدۇ،
پەقەت بۇگۈن ئۆزۈڭدىدۇر ئىختىيار.

— شەيخ سەئىدى

توققۇزىنچى باب

بەدەخشان تۆنتقۇنلىرى

«ئوتقا ئوت بول، شەمشەرگە شەمشەر...»

— خاتىرەمدىن

مىلادى 1759 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى. مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى جاۋ خۇي ئۆزىنىڭ ئاقسۇدىكى قارارگاھىدا چەنلۇڭنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى «چەنتۇلار ئىسيانىنى بەلگىلىگەن سۈرۈك ئىچىدە تىنچىتىش» ھەققىدىكى پەرمانىنى تاپشۇرۇۋالدى.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن داتاڭدا ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيدىغان سانغۇن، يانداش سانغۇن، مەسلىھەتچى ئامبال ۋە ھەرقايسى قوشلارنىڭ تۇڭلىكلىرى قاتناشقان ھەربىي كېڭەش ئۆتكۈزۈلدى. بۇ كېڭەشكە يەنە خاقانى چىنغا بەيئەت قىلغان قۇمۇللۇق يۈسۈپ خوجا، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا، كۇچالىق ئۇداي خوجا، سايراملىق سېيىت ئابدۇللا خوجا، ئۇچتۇرپانلىق سېتىۋالدى خوجا، خوجەسى خوجا، گادايمەت خوجا ۋە قەشقەرلىك ھۈسەيىن خوجا، تۇردى خوجا قاتارلىق ئۇيغۇر بەگلىرىمۇ قاتناشتۇرۇلدى.

جاۋ خۇي داتاڭنىڭ تۆرىگە قويۇلغان يوغان شىرەنىڭ كەينىدە

ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ كەينىدىكى تامغا بىرنەچچە پارچە قەغەزنى يەملەپ بىرلەشتۇرۇلگەن يوغان بىر تاختاي يالتىراق قەغەز ئېسىلغانىدى. قەغەز يۈزىگە مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى قاتمۇ قات تاغلارنىڭ، يىلاندەك تولغىنىپ ئاققان دەريالارنىڭ، زۇمرەت رەڭلىك كۆللەرنىڭ ۋە شەھەرلەرنىڭ ئىشارەتلىك بەلگىلىرى سىزىلغانىدى. جاۋ خۇي تۆۋەندە داتاڭنىڭ ئىككى تەرىپىگە قويۇلغان يۆلەنچۈكلۈك كۇرسىلاردا ئولتۇرۇشقان ئەئيانلىرىغا بىر باشتىن قاراپ چىقتى، ئاندىن بارماقلىرى بىلەن ھېلىقى يالتىراق قەغەز ئۈستىدىكى ئەگرى - بۈگرى سىزىقلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئى بوغدا خانىنىڭ قاپلان يۈرەك باھادىرلىرى، ئى ھەربىر تال ئوقىدا ئىسيانچى چەنتۇلارنىڭ كۆزىنىڭ سوقىدىغان مەرگەنلەر! بۇنىڭغا قاراڭلار، ئاقسۇدىن يەكەنگە كارۋانلىق ئادەم ئون كۈندە يېتىدۇ. بىزگە بولسا ئۇنىڭدىن ئىككى - ئۈچ ھەسسە كۆپ مېڭىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. كۈنپېتىشقا قاراپ سوزۇلۇپ كېتىۋاتقان مۇشۇ يول - ئىسيانچى چەنتۇلارنىڭ قېنى سەل بولۇپ ئاقىدىغان قىزىل دەريا بولىدۇ. بىزلەر خاقانى چىنىنىڭ ئەجدىھا سۈرەتلىك سېرىق سەلتەنەت تۇغىنىڭ ئەمدى شۇ يەرلەرگە قادايمىز. بىزلەرنىڭ بوغدا خانىنىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلايدىغان پۈرستىمىز ئەمدى يېتىپ كەلدى! مەن بۇ ئىسيانچى خوجىلارنى خوپ ئوبدان بىلىمەن. ئۇلارنىڭ تالاي - تالاي پالۋانلىرىنىڭ بەللىرىنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۈشتۇغان ئادەممەن! بەدىنىمدە ئۇلارنىڭ ئوقىدىن قالغان جاراھەت ئىزلىرى بار! مانا ماۋۇ ئۈستۈمدىكى زىرھ بىلەن بۇ ئەگرى قىلىچنى مەن ئۇلارنىڭ بىر قوشىبېگىنى ئۆلتۈرۈپ غەنىيمەت ئالغانمەن!

ئۇ سۆزىنى توختىتىپ، كېڭەشتە ئولتۇرغان تۇرپانلىق ئىمىن خوجىغا قاراپ كۈلۈپ قويدى ۋە:

— مۇنداق دېسەم، سىلەر چەنتۇ بەگلىرىنىڭ كۆڭلىگە

كەلمىسۇن يەنە، — دېدى سەل ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ، — ئىسيانچى چەنتۇلار تولىمۇ مەككار كېلىدۇ. ئۆتكەن يىلى 10 - ئايدا ئۇلار يالغاندىن قاچقان بولۇپ، بىزنى قاراسۇدا قورشۇۋېلىپ يامان ئاۋارە قىلغان ۋە توگىتىۋەتكىلى تاس قالغانىدى! چەنتۇلار ئۆزلىرىمۇ ئاجايىپ ئۇرۇش قىلىدىغان خەق. لېكىن، ئىرادىسىز، ئازراقلا چاتاق چىقىدىغان بولسا، ھەممىسىلا تېرىپپەرەن بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ - دە، يەنە بىر دەمدىلا باش كۆتۇرۇپ چىقىشىدۇ. شۇڭا، ئىسيان كۆتۇرگەن چەنتۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىشقا زادىلا بولمايدۇ! دەرۋەقە، تەڭرى قوشۇنىمىز ئۆتكەندە ئىسيان كۆتۇرگەن ئىسيانچىلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئەمما، ئۇ بىر زامان، بۇ بىر زامان! ئەھۋالدا ئۆزگىرىش يۈز بەردى. مۇبادا، بۇ چەنتۇ قاراقچىلىرىنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلمىدىغان بولساق، قالغان گەدەنكەش چەنتۇلارنى ئىنساپقا باشلاشقا ئىلاجسىز قالىمىز - دە، ئۇلار قۇلايلىق پۇرسەت تاپقاندا ئىسيان كۆتۇرىدىغان، قۇلايسىز ھالغا چۈشۈپ قالغاندا، ئەل بولىدىغان بولۇپ يامان ئۆگىنىپ قېلىشىدۇ!

پۇتۇن كېڭەش ئەھلى جاۋ خۇيىنىڭ ئاغزىغا قاراپ جىمجىت ئولتۇراتتى. پۇتۇن داتاڭ تىمتاسلىققا چۆمگەنىدى.

جاۋ خۇيغا تۆڭچىلىق قىلىۋاتقان قۇمۇللۇق يۈسۈپ خوجا قالغان ئۇيغۇر بەگلىرىگە ئۇنىڭ سۆزىنى ئۇدۇللۇق ئۆرۈپ بېرىۋاتقانىدى:

— جاڭجۈن ئاتام ئېيتىدۇلەركى، — دەيتتى ئۇ كېكەچلەپ، - ئۇزى، ئاسىي چەنتۇلارغا ئازراقمۇ، ئۇزى، رەھىم - شەپقەت قىلماسلىق لازىم ئىكەن، ئۇزى، بولمىسا، ئۇزى، ئۇلار ئىنساپقا كەلمەيدۇ، ئۇزى...

جاۋ خۇي داۋاملىق سۆزلەيتتى:

— بىز تەڭرى قوشۇنى ئىسيانچى چەنتۇلارنىڭ بېشىغا

چاقماق بولۇپ چۇشۇپ، چەنتۇلار يۇرتىدا قانىنى سەل قىلىپ ئاققۇزۇشقا قەسەم ئىچكەيمىز!

كۆزلىرىنى ئۇنىڭدىن ئۇزمەي قاراپ تۇرۇشقان مانجۇ سەركەردىلىرى خۇشاللىقىدىن بىر گۇرۇلدىشىپ توختاپ قېلىشتى.

— مۇبادا، بوغدا خان بەلگىلەپ بەرگەن سۇرۇك ئىچىدە چەنتۇلار ئىسيانىنى تىنچىتالمىساق، ئىسيانچى چەنتۇلارنىڭ كاتتىۋېشى خوجا جاھان بىلەن بۇرھانىدىنىڭ كاللىسىنى كېسىپ ئېلىپ، بوغدا خانغا تۆھپە قىلىپ تۇتالمىساق، ئوغۇل بالا بولماي كېتەي!

— بىزمۇ ئوغۇل بالا بولماي كېتەيلۇق! — دەپ تەڭ ۋارقىراشتى قالغان مانجۇ سانغۇنلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا.

پۈتۈن داتاڭدىكىلەر خۇشاللىقىدىن يەنە گۇرۇلدىشىپ كەتتى. تەرەپ ـ تەرەپتىن چىقىۋاتقان: «بارىكاللا! ئوغۇل بالا! پۈتۈن دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان بوغدا خانىنىڭ قاپلان يۇرەك ھەقىقىي سانغۇنى ئىكەنلا! سىلىنىڭ كەينىلىرىدىن ماڭساق، نۇسرەت قۇچماي قالمايمىز! ئىسيانچى ئۇنسۇرلار يەنە قاچانغىچە يۇرەلەيدىكەنە؟ ئۆمۇرلىرى ئۇزۇن بولغاي! مەرتىۋىلىرى تېخىمۇ ئۇستۈن بولغاي!» دېگەن سادالارنىڭ ۋاڭ ـ چۇڭلىرى داتاڭنىڭ ئۆگزىسىنى كۆتۈرۈۋەتكىلى تاس قالدى.

مانجۇلارنىڭ نېمە دېيىشىۋاتقانلىقىنى ئۇقالماي قالغان تۇرپانلىق ئىمىن خوجا تۆڭچىلىق قىلىۋاتقان يۈسۈپ خوجىنى ئالدىراتتى:

— ھوي، ماۋۇ كاپىر كانتۇلار نېمە دېدى؟ كەررۇ چۇقان كۆتۈرۈپلا كەتتىغۇ؟

— نېمە دەيتتى ئۇزى، «ئىسيانچى چەنتۇلارنى يوقىتالمىساق، كۆتلەش بولۇپ كېتىمىز!» دەيدۇ، شۇ ئۇزى!

— كۆتلەش دېگەن نەچچىنچى دەرىجىلىك ئەمەل؟ — دەپ

سوردى ئۇچتۇرپانلىق سېتىۋالدى خوجا تۇرپان شېۋسىدىكى بۇ گەپنى چۈشەنمەي، — ئەگەر مانجۇ خوجاملار شۇنداق دېگەن بولسا، بىزمۇ كۆتلەش بولۇپ كېتىمىز ئەمىسە!

ئىمىن خوجا ئاغزىنى تۇتقىنىچە پىخىلداپ كۈلۈۋەتتى.

— سىلەر ھۆرمەتلىك چەنتۇ دارېنلار، — دەپ ئۇيغۇر بەگلىرىگە قاراپ سۆزلىدى جاۋ خۇي، — مەن سىلەردىن بۇ قېتىم تەكرى قوشۇنلىرىمىزنىڭ يەكەن ۋە قەشقەردىكى چەنتۇلارنى ئىنساپقا چاقىرىشتەك بۇيۇك خىزمىتىگە يېقىندىن ھەمكارلىشىشكىلارنى سورايمەن ھەمدە بوغدا خانىنىڭ مۇنۇ مۇبارەك يارلىقىنى نادان چەنتۇلارغا جاكارلىشكىلارنى ئۈمىد قىلىمەن!

ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئالدىدىكى شىرە ئۈستىگە قويۇقلۇق پەتنۇستىكى سېرىق بىر گۈڭسا خەتنى قولىغا ئالدى ـ دە، ئۇنى سۆيۈپ كۆزىگە سۈرتكەندىن كېيىن تۆكچىلىق قىلىۋاتقان يۈسۈپ خوجىغا بەردى.

يۈسۈپ خوجا يەردە يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، مانجۇ سانغۇنىغا يەر سۆيۈپ تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن خاقانى چىننىڭ يارلىقىنى قوش قوللاپ ئالدى ۋە ئۇنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ، كۈنچىقىش تەرەپكە قاراپ ئۈچ قەدەم يۈكۈنۈپ، توققۇز قېتىم تەزىم بەجا كەلتۇرگەندىن كېيىن ئۇمۇ خۇددى جاۋ خۇيدەك بۇ يارلىقنى كۆزىگە قايتا ـ قايتا سۈرتتى. ئاندىن يارلىقنى ئېچىپ كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن ئۇنى ئۇيغۇرچىغا ئۆرۈشكە باشلىدى:

«. . . ئۇل بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى غالدان سېرىن زامانىسىدا جۇڭغار نويۇنلىرى ئابغېز، خادان ئۆتۈكلەر تەرىپىدىن ئېرەن قابۇرغىغا نەزەربەند قىلىنغانىكەن. تەكرى لەشكەرلىرىمىز تىبۇدا ئىسلىنى تىنچىتقاندا، ئۇلارنى تۇنقۇنلۇقتىن ئازاد قىلىپ مۇسۇلمان

چەنتۇلارغا ئاقساقال قىلىپ قويغانىدۇق. سەلتەنەتتىن ئۇلارغا تۆھپە ـ ئوتىغات، مائاش ـ تەمىنات بېرەيلى دەپ تۇرساق، ئۇلار ئۇيراتلار غەلىيان كۆتۈرگەن پەيتتىن پايدىلىنىپ، ئىلىدىكى چەنتۇلارنى باشلاپ يەكەن، قەشقەرگە ئوغرىلىقچە قېچىپ كېلىۋالدى. بىز ئەسلىدە ئۇلارنى ئۇيراتلاردىن قورقۇپ يۇرتىغا بېرىۋالغانىدۇ، دەپ قاراپ جازالاش ئۈچۈن لەشكەر ئەۋەتمەكچى بولدۇق. ئۇلارنى ئىنسانىيلىق چاقىرىپ ئەلچى ئەۋەتسەك، سەلتەنەتتىمىزنىڭ يوز ـ ئابرۇيىنى دەپسەندە قىلىپ، ئەلچىمىزنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزىنى «باتۇرخان» دەپ ئاتىۋالغىنى بىزنى تېخىمۇ غەزەپلەندۈردى. شۇڭا، بۇ ئاسىيلارنى تۈتۈپ جازالاغا تارتمىغاندا، چەنتۇلار يۇرتى مەڭگۈ ئەمىن تاپمىغۇدەك. قوشۇن ئەۋەتىپ قاتتىق جازالاش كېرەك. لېكىن ئاڭلىساق، بۇ خوجىلار ئارىسىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، غەلىيان چىقارغىنى خوجا جاھان ئىكەن. بۇرھانىدىن خوجا ئۇنىڭغا مەجبۇرىي ئەگەشكەن ئىكەن. شۇنداق بولغانلىقتىن، ئۇلارنى جازالىغاندا پەرقلەندۈرۈش لازىم، دەپ جېكىلىدۇق. ئۇلار بىر تۈغقان ئاكا ـ ئۇكا بولغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ گۇناھىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىنى پەرقلەندۈرۈش لازىم، دەپ قارايمىز. شۇنداق ئىكەن، بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئادەملىرىنى خوجا جاھانغا چېتىۋالمىغان ئىش ئەلۋەتتە مۇۋاپىق بولمايدۇ. خوجا جاھان ئۇچىغا چىققان كازاپ بولغاچقا، گۇناھىدىن قورقۇپ، ئۇيراتلارغا باھانە قىلىپ تۇرۇپ چەنتۇلارنىڭ بېشىنى قايمۇقتۇرۇپ كەتتى. ئەمما، بۇ چەنتۇلار گۇناھسىز. بىز ھەرگىزمۇ ئۇلارنى ئاسىيلار بىلەن بىر تاياقتا ھەيدىمەسلىكىمىز لازىم. بۇ قېتىم، تەڭرى لەشكەرلىرىنى ئەۋەتىشىمىزدىكى مەقسىتىمىزمۇ پۇتۇنلەي خوجا جاھانىنى يوقىتىشتۇر! مۇبادا، چەنتۇلار خوجا جاھانىنى تۇتۇپ، ئۇنى مانجۇ سەلتەنىتىگە تاپشۇرۇپ بەرسىلا، پۇقرالارنىڭ تىنچ، خاتىرجەم، پاراۋان تۇرمۇش كەچۈرۈشىگە رۇخسەت قىلغايمىز. ئۇلار مانجۇ

سەلتەنتىنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىدىن مەڭگۈ بەھرىمەن بولغاي! مۇبادا، چەنتۈلار ھوشىنى تاپماي، ئاسىي خوجا جاھاننىڭ كەينىگە كىرىپ كەتسە، تەڭرى لەشكەرلىرى بارغان ھامان، ياخشى ـ يامان دەپ ئايرىپ ئولتۇرماستىن جازاغا تارتىلىدۇ! ئۇ چاغدا پۇشايمان قىلغان بىلەن كېچىككەن بولىدۇ. شۇڭا، چەنتۈلار پايدا ـ زىيانىنى ئوبدانراق دەڭسەپ بېقىپ بىرنېمە دېگەي، پۈرسەتنى ھەرگىز قولدىن بېرىپ قويمىغاي!»①

يۈسۈپ خوجا چەنلۇڭنىڭ يارلىقىنى بىر ھازاغىچە ئەزمىسىنى ئېزىپ يۈرۈپ ئاران ئوقۇپ تۈگەتتى.

ئۇيغۇر بەگلىرى چەنلۇڭنىڭ بۇ يارلىقىنى گاھى چۈشىنىپ، گاھى چۈشەنمەي ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي:

— مۇقەددەس خاقانى چىن ھايات پەيغەمبەردۇر. ئۇنىڭ ئەمرىنى تۇتماقلىق بىزلەر ئۈچۈن خۇددى ئاللاغا ئىمان كەلتۈرمەكلىك بىلەن باراۋەر! بىزلەر ئۇل بىباھا سۆزلەرنى قۇلىقىمىزغا قۇيۇۋالغايمىز. يۈرىكىمىزگە خۇددى خاتەم ئويغاندەك ئويۇۋالغايمىز. كۆڭۈل لەۋھۇل مەخپۇزىغا خۇددى كەرەمۇل كاتىپتەك پۈتۈۋالغايمىز. خاقانى چىنىنىڭ خىزمىتىنى ئىت بولۇپ يۈگۈرۈپ، قۇش بولۇپ ئۇچۇپ، ئات ـ ئېشەك بولۇپ چېپىپ قىلغايمىز! — دەپ ماختىشىپ مانجۇلاردىنمۇ بەكرەك گۈرۈلدىشىپ كېتىشتى.

— دارىنلار، سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار، — دېدى جاۋ خۇي، ئۇ ھاياجان ئىلكىدە تېخىمۇ جانلىنىپ كەتكەندى، — بىز جۇڭغارىيىنى ئۇدا ئىككى داپقۇر تىنچىتىپ، كۆپ تەجرىبە ھاسىل قىلغانىدۇق. بۇ تەجرىبىلىرىمىزنى بىر يەرگە توگىدىغان بولساق، يۈرتدارچىلىق ئىشىدا يۇمشاق قوللۇق قىلماسلىق — بىز ھاسىل قىلغان ئەڭ چوڭ تەجرىبىدۇر. چۈنكى،

① قۇ خۇمن: «چوڭغارلارنى تىنچىتىش جارىلىرى»، 1 ـ قىسىم، 49 ـ جىلد، چەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى.

يۇرتدارچىلىق ئىشىدا رەھىمدىللىككە بېرىلمەك تولىمۇ خەتەرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پۈتىنىڭ ئۆچىنىلا كۆرۈپ، يىراقنى كۆرمەسلىك خۇددى بېلىقچىنىڭ بېشىغا چۈشكەن ۋەقەدەك ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ.

— ئۇ قانداق ۋەقە ئىكەن؟ — دەپ سورىدى ياندىش سانغۇن فۇ دې، — سانغۇن دارېن، قېنى سۆزلەپ باقسىلاچۇ، بىزمۇ ئاڭلاپ باقايلى!

— سانغۇن ئىتتىك سۆزلىسىلە، قۇلىقىمىز سىلدە! — دەپ چۈرقىراشتى قالغانلارمۇ تەڭلا.

— قەدىمكى زاماندا، بىر بېلىقچى ھەر كۈنىدىكى ئادىتى بويىچە دەريا بويىغا كېلىپ تور تاشلاپتۇ، — دېدى جاۋ خۇي كۈلۈپ تۇرۇپ، — بىردەمدىن كېيىن ئۇنىڭ تورىغا ناھايىتى يوغان بىر بېلىق ئىلىنىپتۇ. بېلىقچى خۇشاللىقىدىن قىرغاققا تارتىپ قارىسا، ئۇ قولىدا ياكى سېۋەتتە كۆتۈرۈپ كەتكىلى بولمىغۇدەك چوڭ بىر بېلىق ئىكەن. شۇڭا، بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن بىر تال تانا بىلەن بېلىقنىڭ بۇرنىدىن تېشىپ چۈلۈك ئۆتكۈزۈپ بېلىقنى قىرغاق ياقىلاپ سۈدا ئۇزدۇرۇپ ئەكەتمەكچى بولۇپتۇ. باشتا ھالسىزلىنىپ جېنى ئاز قالغان بېلىق سۈدا ئۇزگەنسېرى جان كىرىپ خېلى ئوبدان مېڭىپتۇ. بىر يەرگە بارغاندا، بېلىقنىڭ خۇددى ئۆگىتىلگەن مەخلۇقتەك كۆڭۈللۈك، ياۋاش مېڭىۋاتقانلىقىغا زوقى كەلگەن بېلىقچى پىيادە يۇگۇرگىچە ئۇستىگە مىنىۋالمايمۇ، دەپ قىرغاقتىن سەكرەپ بېلىقنىڭ ئۈستىگە مىنىپتۇ. دەريانىڭ راسا قاينام يېرىگە كەلگەندە، بېلىق ئاشۇ قاينامغا تارتىپ مېڭىپتۇ. بېلىقچى قىرغاقتىكىلەرگە ۋارقىراپتۇ:

«ھاي، ھاي، بېلىقچى دوستلىرىم، مېنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇڭلار، بېلىق مېنى قاينامغا سۆرەپ كېتىۋاتىدۇ!» دەپتۇ. بېلىقچىلار قانچە قىلغان بىلەنمۇ ۋاقتى ئۆتكەچكە،

ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئامال قىلالماپتۇ. بېلىقچىلاردىن بىرى:
«هاي، هاي، بەختسىز بېلىقچى! ئادەتتەنگەن نىجاتلىق يولىنى تاشلاپ، ئاپەتكە مىنگەن ئادەمنىڭ باردىغان يېرى شۇ!» دەپ ۋارقىراپتۇ. بىردەمدىلا بېلىق مىنگەن بېلىقچى قازاندەك قاينىۋاتقان قاينام ئىچىدە كۆزدىن غايىب بولۇپتۇ ـ دە، لەھەڭ، بېلىقلارغا يەم بولۇپتۇ
— شۇڭا، — دېدى جاۋ خۇي ھېكايىسىنى ئېتىپبولغاندىن كېيىن، — بىز ئىسيانچى چەنتۇلارنى يوقتىشتا ئۇلارنىڭ قولىدىن شەھەرلەرنى بىر ـ بىرلەپ تارتىۋېلىشنىڭ ئاساس قىلىشىمىز، ئىنساپقا تارتىپ، بېشىنى سىلاشنىڭ قوشۇمچە قىلىشىمىز، ئەمىر ـ پەرماننى ئاستا ـ ئاستا مۇكەممەللەشتۈرۈپ بېرىشىمىز، جاھاننى ھەقىقىي تۈزەش مەقسىتىگە يېتىشىمىز لازىم. بۇ، بۈگۈنكى كېڭەشتە بىز يەتمەكچى بولغان ئاساسىي مەقسەتتۇر. يۈگۈندىن باشلاپ ھەرقايسىڭلار قول ئاستىڭلاردىكى چېرىكلەرنى ئوبدان مەشىق قىلدۇرۇپ، بۇغدا خانىنىڭ تۈز ھەققىنى ئاقلاشقا تەييار تۇرغايسىلەر!
— قوللۇق، پەرمانبەردارمىز! — دېيىشىپ گۇركىرەشتى قالغان سەركەردە، سەردارلار تەڭلا.

* * *

ھۆرمەتلىك كىتابخان، خاقانى چىن چەنلۇڭ نېمە ئۈچۈن مۇلكىي قەشقەرىيىنى بەلگىلەنگەن سۇرۇك ئىچىدە تېز تەسەررۇپ قىلىش ھەققىدە جاۋ خۇيغا پەرمان چۈشۈردى؟ بۇنى چۈشىنىش ئۈچۈن گەپنى يەنە كۆچا جېڭىگە يۆتكەشكە توغرا كېلىدۇ.
مىلادى 1758 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى خوجا جاھان كۆچانى قورشۇالغان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىنى بۇزۇپ چىقىپ، ئىستراتېگىيىلىك يۆتكىلىشنى ئوڭۇشلۇق ئىشقا

ئاشۇردى. مانجۇلار بولسا زور چىقىم بەدىلىگە ئاران بىر قۇرۇق شەھەرگە ئىگە بولالىدى. خاقانى چىن چەنلۇك بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلىنىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇنى ئارخاشان قاتارلىقلارنى بېيجىڭغا يالاپ ئەكەلدۇرۇپ ۋۇمېن قوۋۇقىدا چاپتۇرۇۋەتتى ۋە جەنۇبقا يۇرۇش قىلغۇچى مانجۇ قوشۇنلىرىغا جاۋ خۇيىنى قوماندان قىلىپ تەينىلىدى. بۇ ئۇنىڭ سەددىچىن قوۋۇقىدىن چىققان مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانىنى ئۇچىنچى داپقۇر يەڭگۇشلىشى ئىدى.

خوجا جاھان ئەسلىدىكى پىلان بويىچە مۇلكىي قەشقەرىيىگە قاراپ بېسىپ كېلىۋاتقان مانجۇ قوشۇنلىرىنى شەرق ۋە غەرب تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئېلىش ئۇچۇن، بۇرھانىدىن خوجا قوماندانلىقىدىكى قوشۇنلارنى قەشقەر قەلئەسىنى ساقلاشقا قويدى. ئۆزى بولسا يەكەن قەلئەسىگە ئورۇنلاشتى ھەمدە مانجۇلارغا بىر تالمۇ دان قالدۇرماسلىق ئۈچۇن پۇقرالارغا پەرمان چۈشۇرۇپ، ئېتىزلىقلاردىكى ئاشلىقنى پاك ـ پاكىز يىغدۇرۇپ، تالا ـ تۇزنى قۇرۇقداپ قويدى.

مىلادى 1758 ـ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى، جاۋ خۇي تۆت مىڭدەك مانجۇ لەشكىرىنى باشلاپ يەكەن قەلئەسى ئاستىغا يېتىپ كەلدى. يەكەن سېپىلىنىڭ دائىرىسى ئون نەچچە چاقىرىم كېلەتتى. بۇ سېپىلنىڭ ئون ئىككى يەردە قوۋۇقى بار ئىدى. مانجۇلار يەكەن قەلئەسىگە قايتا ـ قايتا ھۇجۇم قىلىپ باققان بولسىمۇ، زادى ئالالمىدى. ئاخىر زەرەپشان دەرياسى بويىدىكى ئوت ـ چۆپى ئەلۋەك قاراسۇ دېگەن يەرگە بارگاھ قۇرۇپ، كەينىدىن كېلىدىغان چىنداۋۇل قوشۇنىنى كۈتۈپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى...

* * *

يەكەنىڭ غەربىي جەنۇبىدا قار ـ مۇز بىلەن مەڭگۇ قاپلىنىپ

تۇرىدىغان بۇيۇك قارا قۇرۇم تاغلىرى بار ئىدى. بۇ تاغلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تاغلار ئاتىسى دەپ ئاتالغان مۇزتاغ ئاتا چوققىسى بۇلۇتلار ئارىسىدا قەد كۆتۈرۈپ يالتىراپ تۇراتتى.

مۇزتاغ ئاتا چوققىسىنىڭ باغرىدا جىلغا ـ سالالار كۆپ بولۇپ، بۇ جىلغىلار بويىدىن، تاغ باغرىنىڭ تېگىدىن جاھانغا كۆز ئاچقان نۇرغۇن بۇلاقلار بار ئىدى. بۇ بۇلاقلاردىن ئېقىپ چىققان سۇلاردىن ھاسىل بولغان چىپان ئېقىنىنىڭ بويىغا ئوت ـ چۆپى ئەلۋەك، گۈزەل چىپان بايلىقى جايلاشقانىدى.

يەكەن قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىپ مەغلۇپ بولغان جاۋ خۇي زەرەپشان دەريا‌سى بويىدىكى قاراسۇ دېگەن يەردە بارگاھ قۇرۇپ خوجا جاھان بىلەن قايتىدىن تۈتۈشماقچى بولدى. بىراق، قوشۇندىكى تۆت مىڭ ئادەم، تۆت مىڭ ئاتنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى ۋە يەم ـ خەشەكى ئۇنى خېلىلا ئالدىرىتىپ قويۇۋاتقانىدى. ئارقىدىن ئەۋەتىلىدىغان ئاشلىق ۋە يەم ـ خەشەك بولسا نېمىشقىكىن كېچىكىپ كېتىۋاتاتتى. خوجا جاھان «تالا ـ تۈزنى يېغىشتۇرغان» دا شۇنداق «پاكىز يېغىشتۇرغان» ئىكەنكى، ئەتراپتىكى يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ھەممە ئاشلىق، يەم ـ خەشەكلەرنى، ھەتتا دەل ـ دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنىمۇ بىرنى قويماي «يېغىشتۇرۇپ»، ھەممىسىنى شەھەرگە ئەكىرىۋالغانىدى. پۇقرالار بولسا، مانجۇلارنى ئاۋۇالقى جۇڭغارلار بىلەن ئوخشاش دەپ قارىغانلىقتىن، ھۆكۈمەت قوشۇنى بىلەن ھەمكارلىشىشنى خالىمايۋاتاتتى.

بىر كۈنى جاۋ خۇي ئايغاقچىلىرىدىن خوجا جاھاننىڭ سان ـ ساناقسىز يىلقا پادىلىرىنىڭ چىپان يايلىقىدا بېقىلىدىغانلىقىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن يايلاققا تېگىش قىلىپ، خوجا جاھاننىڭ مال چارۋىلىرىنى بۇلاپ كېلىپ، مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىنى ھەل قىلماقچى بولدى.

* * *

قەمەرىيە 10 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى كېچە. ئاسمانىنى يەنە قويۇق قارا بۇلۇت قاپلىغان. ئانچە ـ مۇنچە تامچىلاپ ياغقان يامغۇر يەرنى ئاران ھۆل قىلىپ يەنە ئۆتۈپ كەتتى. ئەتراپ شۇنچىلىك پىنھان ئىدىكى، يىراقتىن ئىتلارنىڭ قاۋغان ئاۋازلىرى ئاندا ـ ساندا ئاڭلىنىپ قالغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پۈتۈن ئىگەچى[1] مەھەللىسى كۆچۈپ كەتكەندەك جىمجىت ئىدى. قاراسۇ[2] نىڭ ئاستىنقى تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئاقىدىغان تىزناپ دەرياسى[2] ئۇستىدىن ئۆتكەن تۇڭگۇزلۇق[4] كۆۋرۈكى ئۇستىدىمۇ ھېچكىم كۆرۈنمەيتتى.

تۇڭگۇزلۇق كۆۋرۈكى تەرەپتە تۇيۇقسىز ئوچ ـ تۆت شۇبھىلىك ئادەم پەيدا بولدى. ئۇلار خوجا جاھاننىڭ ئادەملىرى ئىدى.

چىپان يولىدا يۈرۈش ـ تۇرۇشى يوچۇن، شۇبھىلىك ئادەملەر پەيدا بولغانلىقىنى ئاڭلىغان خوجا جاھان مانجۇلارنىڭ بۇگۈن كېچە چىپان يايلىقىغا شەبخۇن ئۇرماقچى بولغانلىقىنى پەملىدى ـ دە، دەرھال باش توخۇدا مانجۇلار چوقۇم ئۆتىدىغان تۇڭگۇزلۇق كۆۋرۈكىنى بۇزۇشقا ئادەم ئەۋەتتى. ئۆزى بەش مىڭدەك سەرۋاز، بىر تۈمەندەك يىگىتنى ئېلىپ مانجۇلارغا شەبخۇن ئۇرماقچى بولۇپ، تۇڭگۇزلۇق ئەتراپىغا يوشۇرۇندى. ھېلىقى كۆۋرۈك ئۇستىدە يۈرگەن شۇبھىلىك ئادەملەر خوجا جاھان تەرىپىدىن تۇڭگۇزلۇق كۆۋرۈكىنى بۇزۇشقا ئەۋەتىلگەن ئايغاقچىلار ئىدى. ئۇلار تىمىسقىلاپ كېلىپ، مانجۇلارنىڭ كۆۋرۈكتە قاراۋۇل قويمىغانلىقىنى بىلدى ـ دە، دەرھال كۆۋرۈك ئۇستىگە چىقىشىپ قوللىرىدىكى ھەرە ـ پالتىلار بىلەن

① ②④يەكەن ناھىيىسىدىكى يەرلەرنىڭ نامى.
③ يەكەن دەرياسىنىڭ بىر تارمىقىنىڭ نامى.

كۆۋرۈكنىڭ ياغاچلىرىنى ئىنىگە قاراپ ھەرىدەپ، چاھار مىخلىرىنى پالتا بىلەن قومۇرۇشقا باشلىدى. تۆت كىشى قوللىرىدىكى جادا ھەرە بىلەن كۆۋرۈكنىڭ توغرىسىغا قويۇلغان خا ياغىچىنى ھەرىدەپ توغراپ بولغۇچىلىك قارا تەرگە چۆمۈلۈپ كېتىشتى. ئۇلار كۆۋرۈكنى ئىككى تەرەپتىن كۆتۈرۈپ تۇتۇپ تۇرغان ئوق ياغاچلارنى جادا ھەرىدە تېزلا ھەرىدەپ توغراپ تاشلىدى. كۆۋرۈكنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرغان چاھار مىخلارنىڭ ھەممىسىنى يۇلۇپ تاشلاپ، بىر - بىرىگە چىشلەشتۈرۈپ قويۇلغان بالا ياغاچلار بىلەن «بەلۋاغ» ياغاچلارنىڭ ھەممىسىنى ھەرىدەپ ئۈزۈپ تاشلىدى. . .

تۇن نىسبىدىن ئاشقان مەھەلدە قاراسۇ بارگاھىنىڭ چاخسىسى ئېچىلىپ ئىچىدىن مانجۇ ئاتلىقلىرى دۈپۈرلىشىپ چىقىپ كېلىشتى. بۇ ئاتلىق قارا چېرىكلەرنىڭ ئالدىدا مانجۇ جاۋ خۇي كېتىپ باراتتى. ئۇ تاڭ سۇزۇلۇشتىن ئىلگىرى تىزناپ دەريا سىدىن ئۆتۈۋېلىش ئۈچۈن ئارقىسىدىكىلەرگە «تېزرەك مېڭىڭلار!» دېگەندەك قىلىپ قولىنى سىلكىپ قويدى. مانجۇلارنىڭ ئالدىنقى توپى توڭگۈزلۇق كۆۋرۈكنىڭ ئۈستىگە چىققاندا، تاڭ سۇزۇلۇشكە باشلىدى. كۆۋرۈكتىن ئالاھازەل تۆت يۈزدەك مانجۇ چېرىكى ئۆتۈپ بولاي دېگەندە، مۇنچۇالا ئېغىر يۈكنىڭ بېسىمىغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن كۆۋرۈك قاراسلاپ سۇنۇپ، ئېقىۋاتقان سۇغا گۇمۇرۇلۇپ چۈشتى. جاۋ خۇي سەپنىڭ بېشىدا ماڭغانلىقتىنلا سۇغا چۈشۈپ كەتمەي ئامان قالدى. ياغاچنىڭ ئاستىدا قالغان ۋە ئاتنىڭ تۇياقلىرى ئاستىدا يانجىلىپ قالغان مانجۇلار داد - پەريات سېلىشىپ، ۋارقىرىشىپ كەتتى. بۇ پاتىپاراقچىلىقتا نۇرغۇن قارا چېرىكلەر يارىلاندى، ئۆلدى ۋە سۇدا ئېقىپ كەتتى.

ئۇ قانقا ئۆتەلمەي قالغان قارا چېرىكلەر تۈيۇقسىز يۇز بەرگەن بۇ پالاكەتچىلىكنى ئالدىدا مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىشتى. دەل

مۇشۇ چاغدا ئەتراپتىن ناغرا ـ دۇمباقلار گۈمبۈرلەپ، كاناي ـ بۇرغىلار چېلىنىپ، مىلتىق ـ توپەڭلەردىن قوماش قورۇغاندەك ئوق ئېتىلىشى بىلەن تەڭلا، خوجا جاھاننىڭ قوشۇنلىرى مانجۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى نەچچە بۆلەككە كېسىپ تاشلىدى.

كونىلار: «ئەگەر قورساق ئالدىراتمىسا، ھېچبىر قۇش توزاققا چۈشمەس ئىدى، شۇنداقلا ئوۋچىنىڭ ئۆزىمۇ توزاق قۇرماس ئىدى» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان ئىكەن. ئەسلىدە، تۈيۇقسىز تېگىش قىلىپ، خوجا جاھاننىڭ قوي ـ يىلقىلىرىنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن ماڭغان بۇ مانجۇلار ئەكسىچە خوجا جاھاننىڭ شەبخۇنغا ئۇچراپ، بىرمۇنچە ئادەملىرىدىن ئايرىلىپ قالدى.

مانجۇلار توڭگۈزلۇق كۆۋرۈكىدە دەككىسىنى يېگەندىن كېيىن دەرھال قاراسۇ بارگاھىغا قاراپ چېكىندى. تۇنجى غەلىبىدىن ئىلھاملانغان خوجا جاھان قوشۇنى تېخىمۇ روھلىنىپ، مانجۇلارغا قوغلاپ زەربە بەردى. جاۋ خۇي مىنگەن ئانتا ئوق تېگىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ يەنە بىر قارا چېرىكنىڭ ئېتىنىڭ كەينىگە مىنگىشۋالدى. قاراسۇبارگاھىنىڭ يانداش سانغۇنى مىڭروي[1] بىلەن باش بۇغى گاۋ تىيەنشىلەرمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قېچىپ كېلىۋاتاتتى. خوجا جاھان مەرگەنلەرگە ئۇ ئۇچىنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئېتىپ تاشلاشنى بۇيرۇدى. ئۇنىڭ مەرگەنلىرى قوللىرىدىكى مىلتىق بىلەن ئۇلارنى ئۇزاق قارىغا ئېلىپ ئولتۇرماستىنلا تەپكىنى بېسىۋەتتى. ئۇچ مىلتىقتىن «ۋاڭ» قىلىپ زالىم ئېتىلغان ئوقنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن تەڭلا، ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان گاۋ تىيەنشى قوللىرى بىلەن مەيدىسىنى تۇتتى ـ دە، بىر ئەندىككەندەك بولۇپ، ئاتتىن تىك

① مىڭروي ـ مىلادى 1762 ـ يىلى تۇنجى ئىلى جاڭجۈنى بولغان كىشى.

موللاق ئېتىپ چۈشتى. يانداش سانغۇن مىكرۇينىڭ غولىغا ئوق تېگىپ قاتتىق يارىلانغان بولسىمۇ ئەمما ئاتتىن يىقىلمىدى. جاۋ خۇي مىنگىشۇالغان ھېلىقى قارا چېرىكنىڭ ئېتىـــغا ئوق تەگكەنلىكتىن ئاتنىڭ بوينى قاتلىشىپ ئۆلدى. مەرگەنلەر ئالقان ئوق تەگمەي جېنى ئامان قالغان جاۋ خۇي ئەمدى تۆت پۇتلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولدى. خوجا جاھانىنىڭ لەشكەرلىرى ئالدىدا قېچىپ كېتىۋاتقان مانجۇلارغا يېتىشۋالاي دەپ قالغاندا، قاراسۇ بارگاھىدىن مانجۇ لەشكەرلىرىگە يارەمگە چىققان يەنە بىر بۆلۈك مانجۇلار خوجا جاھانىنىڭ قوغلاپ كېلىۋاتقان لەشكەرلىرىنـــى قاتتىق ئوققا تۇتۇپ، ئۇلارنـــى زادىـــلا يېقىـــن كـــەلتۈرگىلى قويمىدى①.

مانجۇلار قاراسۇ بارگاھىغا قېچىپ كىرىۋالغاندىن كېيىن دەرھال ئىشىك ـ چاخسىسىنى مەھكەم تاقاپ، خوجا جاھان قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشىلىق كۆرسەتتى. خوجا جاھانىنىڭ قوشۇنىدا چېقىن توپ بولمىغاچقا، مانجۇلارنىڭ ئىستېھكامىنى ۋەيران قىلىپ تاشلاشقا ئامال بولمىدى. ئائىلاج، قوشۇنلىرىغا قاراسۇ بارگاھىنىڭ ئەتراپىغا تېرەك ـ چەنزىلىرىنـــى قاداپ قوشامداپ چىقىشنى بۇيرۇدى. بۇ قېتىمقى شەبخۇندا بۇرھانىدىن خوجىغا ئوق تېگىپ يارىلانغاچقا، قوشۇنلىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە قايتىپ كەتتى.

قاتمۇقات قورشاۋ ئىچىدە قالغان جاۋ خۇي ئاقسۇغا يارەدەم تەلەپ قىلىپ چاپار ماڭغۇزدى.

خاقانى چىن چەنلۇك جاۋ خۇي قوشۇنلىرىنىڭ ئىسيانچىلار تەرىپىدىن قاتمۇقات قورشىۋېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال نامجارنى ئاسىيلارنى تىنچىتقۇچى سانغۇن، سەنتەينـى

---

① «غەربىي چېگرانىڭ ئىشلىرىنى ئۇمۇمىي جەھەتتىن جۇڭگۇرۇشقا ئائىـــت قىسقىچە خاتىـــرىلـــەر»، 1 ـ جىلد، «چەنتۆلار يۇرتىنىڭ تۇنجى قېتىم تىنچىتىلىش خاتىرىسى»، چەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلىغا قارالسۇن.

مەسلىھەتچى ئامبال قىلىپ، سولۇن، چاخار قوشۇنلىرىغا قوماندانلىققا تەينىلىدى ۋە ئۇلارغا جىددىي يۈرۈش قىلىپ يەكەندىكى قاراسۇ بارگاھىغا يېتىپ بېرىپ، جاۋ خوي قوشۇنلىرىنى ئىسيانچىلارنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇش ھەققىدە سۆرۈكى قاتتىق پەرمان چۈشۈردى.

نامجار ئىككى يۈز ئاتلىق تۇرشاۋۇل چېرىكنى ئېلىپ ئاقسۇدىن ئالدىن يۈرۈپ، ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز بولدى دېگەندە يەكەنگە يېتىپ كەلدى. بىراق ئۇلار يەكەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شىھىتدۆڭ دېگەن يەردە خوجا جاھاننىڭ بۆكتۇرمىسىگە ئۇچراپ قېلىپ، نامجار، سەنتەيلەر ۋە ئۇلار باشلاپ ماڭغان ئىككى يۈز چېرىكنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى.

ئاخىر، خاقانى چىن چەنلۇڭ نائىلاج ياناش سانغۇن فۇ دېغا دەرھال پىچاندىن قوشۇن باشلاپ يەكەنگە جىددىي يۈرۈش قىلىپ، جاۋ خۇينى خوجا جاھاننىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈردى. ئارقىدىنلا يەنە، بارىكۆل مەسلىھەتچى ئامبىلى ئارغۇن بىلەن ياناش چېرىكچى ئامبال ئالۇنئالارغىمۇ يارده‌مچى قوشۇننى باشلاپ دەرھال يەكەنگە جىددىي يۈرۈش قىلىش ھەققىدە سۆرۈكى قاتتىق پەرمان چۈشۈردى. خوجا جاھاننىڭ ئارقا سەپىگە شەبخۇن ئۇرۇش ئۇچۇن مانجۇلارنى باشلاپ چىققان جاۋ خوي ئەكسىچە توڭگۇزلۇق كۆۋرۈكىدە خوجا جاھاننىڭ شەبخۇنىغا ئۇچراپ، بۇرنى ـ قۇلىقىغچە دەككىسىنى يەپ، قاراسۇ بارگاھىغا ئاران قېچىپ كىرىۋالغاندىن كېيىن قالدۇق قوشۇنلىرى بىلەن توقسان كېچە ۋە توقسان كۈندۈزدىن بۇيان قورشاۋ ئىچىدە قامىلىپ يېتىپ، ئىچمىگىنى سۇيدۇك، يېمىگىنى پوق قالدى. مانجۇلارنىڭ ئۇزۇق ـ تۇلۇكى تەلتۆكۈس ئۆكسىگەندىن كېيىن ئاتلارنىڭ چەمدىن تىكىلگەن ئېگەر ـ جابدۇقلىرىنىمۇ قاينىتىپ يەپ بولۇشتى. يارده‌مچى قوشۇن بولسا تا ھازىرغىچە يېتىپ كېلەلمەيۋاتقانىدى. ئۇلار جانلىرىدىن ئۈمىد

ئۇزۇپ تۇرۇشقان چاغدا، خوجا جاھان تۈيۈقسىزدىن قاراسۇ بارگاھىغا بولغان مۇھاسىرىسىنى تاشلاپ، جىددىي قوشۇن چېكىندۇردى. قورشاۋ يەنە مۇشۇنداق ئۇچ كۈنلا داۋاملاشقان بولسا، مانجۇ قوشۇنلىرى پۈتۈنلەي تۈگىشىپ كەتكەن بولاتتى. بىراق، قارشى تەرەپ نېمىشقىدۇر ئاغزىغا كىرەيلا دەپ قالغان بۇ تەييار لوقمىنى يېمەي تاشلاپ كەتتى، زادى نېمە ئىش يۈز بەرگەندۇ؟

جاۋ خۇي بۇ ئىشنىڭ تېگىگە زادىلا ئويلاپ يېتەلمەي تىتىت بولۇپ ئولتۇرغىنىدا، تۈيۈقسىز چېدىر سىرتىدىن بىرسىنىڭ: «مەلۇمات!» دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ بىر سەرداری قەشقەرلىقچە كىيىنگەن بىر ئۇيغۇرنى باشلاپ ئالدىراش چېدىر ئىچىگە كىرىپ كەلدى.

— دارېن، چەنتۇلاردىن ئەلچى كەلدى!

— قايسى چەنتۇدىن كەپتۇ؟ قېنى ئۇ مەكتۇپ؟ — دەپ ئالدىراپ سورىدى جاۋ خۇي.

ھېلىقى قەشقەرلىك قويۇندىن بىر پارچە مەكتۇپنى چىقىرىپ جاۋ خۇيغا قوش قوللاپ سۇندى. جاۋ خۇي مەكتۇپنى ئېچىپ قارىدى، ئۇيغۇرچە يېزىلغان ئىكەن. شۇڭا، دەرھال تۈڭچىنى چاقىرىشنى بۇيرۇدى. تۈڭچى كىرىپ ھېلىقى مەكتۇپقا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن خۇشاللىقىدىن جاۋ خۇيغا:

— دارېن، بۇ خۇش خەۋەر ئىكەن! بۇ مەكتۇپنى قەشقەرلىك خوجىزادىلەردىن ھۈسەيىن خوجا بىلەن تۇردى خوجا ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار بوغدا خانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن خوجا جاھانگىر قوللىمايدىكەن. شۇڭا بۇرۇتلار بىلەن بىرلىشىپ، خوجا جاھانگىڭ ئارقا سېپىنى باسقىن قىلىپتۇ. خوجا جاھانگىڭ قاراسۇ مۇھاسىرىسىنى تاشلاپ، جىددىي لەشكەر چېكىنىدۇرگەنلىكىدىن قارىغاندا، ئۇ ئۆزبېكىڭ ئارقا سېپىگە قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن كەتكەن ئوخشايدۇ!

— ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ قىلدىڭ! — دېدى جاۋ خۇي تۇڭچىنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ.

ئۇچتۇرپانلىق ئەلى خوجىنىڭ ئىنىسى ھۈسەيىن خوجا بىلەن ئوغلى تۇردى خوجا مانجۇ قوشۇنلىرىنىڭ قارارگاھىنىڭ ئۇچ ئايدىن بېرى قورشاۋدا قالغانلىقىنى، يارەمسىز قالغان قارا چېرىكلەرنىڭ بىتچىت بولۇشقا ئازلا قالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا يارەم قولىنى سوزۇش قارارىغا كەلگەنىدى. بىراق، قانداق قىلغاندا ھەم قارارگاھنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇۋالغىلى ھەم خوجا جاھاننى لەشكەر چېكىندۈرۈشكە مەجبۇر قىلغىلى بولىدىغان بىر ئەپچىل چارىنى ئويلاپ تاپالماي، بېشىنىڭ ئىچىمۇ تېشىمۇ قېتىپ تۇراتتى. توساتتىن ئۇنىڭ ئېسىگە خوجا جاھاننىڭ چىپاندا سان ـ ساناقسىز مال ـ چارۋا بايلىقىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ئەسلەپ قالدى ـ دە، كۆڭلى پاللىدە يورۇغاندەك بولدى. شۇنىڭ بىلەن قىرغىزلارنى چىپانغا تېگىش قىلىپ، خوجا جاھاننىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقا قىزىقتۇردى. دېگەندەك، قىرغىزلارنىڭ چىپانغا باسقىن قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان خوجا جاھان خوتىغا ئولتۇرۇۋالغاندەك ئەندىكىپ ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى. چىپان ئۇنىڭ قان تومۇرى ھېسابلىناتتى. ئۇ يەردىكى ھەددى ـ ھېسابسىز مال ـ چارۋا، دەپى ـ دۇنيا خوجا جاھاننىڭ خاقانى چىن قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشتىكى تۇڭىمەس ـ پۇتمەس ماددىي كاپالەت ئىدى. شۇڭا، «قىرغىزلار خاقانى چىن قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىۋالغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ قالغان خوجا جاھان ھۈسەيىن خوجا بىلەن تۇردى خوجىنىڭ قىلتىقىغا چۈشۈپ كېتىپ، قارارگاھىغا بولغان مۇھاسىرىسىنى تاشلاپ قىرغىزلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن چىپانغا قاراپ ئاتلاندى.

چولمىدىكى بېلىقنىڭ كۈنگە قالغان مانجۇلار بولسا، بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ فۇ دېنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن قوشۇلدى ـ

ده، ئاقسۇغا قېچىپ كېلىۋالدى. . . شۇنىڭ بىلەن مىلادى 1758 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئايدىن مىلادى 1759 ـ يىلى قەمەرىيە 2 ـ ئايغىچىلىك بولغان بىر يىلغا يەتمىگەن قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە، خاقانى چىن چەنلۇڭ مۇلكىي قەشقەرىيىدىكى ئىسيان يالقۇنىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن ئوتتۇز مىڭ يارىملىق قارا چېرىكتىن تەشكىل قىلىنغان خىل قوشۇنىنى مۇلكىي قەشقەرىيىگە توپلىدى. . .

* * *

مانجۇلار مۇلكىي قەشقەرىيىنى تولۇق تەسەررۇپ قىلىش ئۈچۈن ئاقسۇدىكى ھەربىي كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە بىر يىل پۈختا ۋە ئەتراپلىق تەييارلىق كۆردى. مىلادى 1760 ـ يىلى قەمەرىيە 6 ـ ئايدا جاۋ خۇي ئوتتۇز مىڭ قارا چېرىكنى جەنۇب ۋە شىمال ئىككى تارماغا بۆلۈپ، ئۆزى شىمالىي تارامدىكى قوشۇننى باشلاپ، ئۈدۈل قەشقەرگە يۈرۈش قىلدى؛ جەنۇبىي تارامدىكى قوشۇنىنى يانداش سانغۇن فۇ دې باشلاپ خوتەن دەرياسىنىڭ قىنى بىلەن تەكلىماكان چۆلىنى توغرىسىغا كېسىپ، خوتەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. جاۋ خۇي باشلاپ ماڭغان شىمالىي تارامدىكى قوشۇن بىلەن فۇ دې باشلاپ ماڭغان جەنۇبىي تارامدىكى قوشۇن قەمەرىيە 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا قەشقەر بىلەن خوتەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھايالشماستىنلا جەنۇب ۋە غەربىي شىمال تەرەپتىن يەكەنگە قىستاپ كەلدى. . .

مىلادى 1760 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى. تاڭ ئېتىشى بىلەن تەڭ مانجۇلار يەكەن سېپىلىنى جەنۇب ۋە شەرقىي شىمال تەرەپتىن تەڭلا توپقا تۇتۇشقا باشلىدى. ئارقىدىنلا مانجۇلار ئۇزۇن شوتىلىرىنى سۆرەپ كېلىشىپ، يەكەن سېپىلىغا ئومۇمىي

هۇجۇم باشلىدى.

ھەممىدىن بۇرۇن مانجۇلار چېقىن توپلىرىغا ئوچ يېرىم قاداقلىق ئوقلارنى قاچىلاپ يەكەن سېپىلىنى شىددەت بىلەن ئوق - بوران قىلدى. سېپىل ئاستىدا ھۇجۇمغا ئۆتكەن قارا چېرىكلەرنىڭ چۇقان - سۇرەنلىرى ۋە ئۇلارنىڭ روھىنى كۆتۈرۈش ئۈچۈن چېلىنىۋاتقان دەھۇل - دۇمباق، بۇرغا - كاناي، ناغرا - سۇنايلارنىڭ ھەيۋەتلىك غات - غۇتلىرى، جاراڭ - جۇرۇڭلىرى ئارىلىشىپ، ھېچنېمىنى ئۇققىلى بولمايدىغان بىر خىل شاۋقۇن كۆتۈرۈلگەنىدى. مانجۇلارنىڭ توپچىلىرى ئاتقان چېقىن ئوقلار سېپىل ئۈستىگە چۇشۇپ دەھشەت بىلەن پارتلاپ، قەدىمدىن تارتىپ «تۆمۇر سېپىل» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن يەكەن سېپىلىنى كۇكۇم - تالقان قىلىپ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتماقتا ئىدى.

گۇ - ۇ - ۇ - ۇ... گۇ - ۇ - ۇ - ۇ-... گۇم!

پاڭ! بۇ - ۇ - ۇ - ۇم!

گۇلدۇرلەپ ئېتىلغان توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلىشىدىن يەر - جاھان زىلزىلىگە كېلىپ تىترەيتتى. يالقۇن، ئوت ئۇچقۇنلىرى، توپا - كېسەك پارچىلىرى قاپقارا ئىس - تۈتەكلەرگە ئارىلىشىپ ئاسمانغا ئۆرلەيتتى.

توپ - زەمبىرەكلەردىن ياپاسىغا ئېتىلىۋاتقان ئوقلار كەينى - كەينىدىن غۇيۇلداپ ئۆتۈپ تۇراتتى ۋە شەھەر ئىچىگە چۇشۇپ پارتلاپ، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ۋەيران قىلىپ تاشلىماقتا ئىدى. پارتلاش ساداسى ئىچىدە ياغاچ، خىش پارچىلىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى. كوچىلار خىش - كېسەك پارچىلىرى بىلەن تولغان، ئەگۈنلەرنىڭ ياغاچ دەرۋازىلىرى پارچە - پارچە بولۇپ يەردە سۇنۇپ ياتاتتى. ئوت يالقۇنى ئۆيلەرنى يالماپ يۇتۇپ كېتىپ باراتتى. بالىلارنىڭ، ئاياللارنىڭ، ئەرلەرنىڭ يىغا ئاۋازلىرى، ئاچچىق ۋارقىراشلىرى توپ ئوقلىرىنىڭ دەھشەتلىك پارتلاش

سادالىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنىدى.

گۇ - ۇ - ۇ - ۇ - ۇ - ۇ - ۇ - ۇ-... گۇم! گۇ - ۇ ۇ -... پاك! بۇ - ۇ - ۇ - ۇ-... بۇم!

قاپقارا ئىس - تۈتەك چىقىرىپ پارتلايدىغان چېقىن ئوقلار يەر - جاھاننى خىمىرىدەك چەيلىۋەتكەنىدى. مانجۇلار يەكەن سېپىلىنى ساقمۇ ساق ئىككى ئاش پىشىم ئۆتكۈچە شىددەت بىلەن ئۇزلۇكسىز توپقا تۇتقاندىن كېيىن يەكەن سېپىلىنىڭ خېلى كۆپ يېرىنى بۇزۇپ تاشلاشقا مۇۋاپىق بولالىدى. توپقا تۇتۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن قارا چېرىكلەر نەيزىلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ ۋە قىلىچلىرىنى ئوينىتىپ، چۇقان كۆتۈرۈشكىنىچە ھۇجۇمغا ئۆتۈشتى.

يەكەن سېپىلىنىڭ شەرقىي - شىمالىي تەرەپتىكى قالغات دەرۋازىسى ئەتراپىدا جەڭ تولىمۇ دەھشەتلىك بولدى. خوجا جاھاننىڭ ئابدۇخالىق قۇر بېشى دېگەن سەرداری بۇ يەرنى قوغداۋاتقانلارغا باشچىلىق قىلاتتى. ئۇ جەڭچىلىرىگە مەدەت بېرىپ:

— ئوغلانلار، چىڭ تۇرۇڭلار! قولۇڭلاردىكى ئايپالتا بىلەن سېپىلغا يامىشىپ چىقىۋاتقان مانجۇلارنىڭ بېشىغا ئۇرۇڭلار! شوتىلارنىڭ ھەممىسىنى بۇزۇڭلار! — دەپ پات - پات ۋارقىراپ قويياتتى.

ئابدۇخالىق قۇر بېشى قولىدىكى ئۇزۇن ساپلىق ئايپالتىسىنى ئوينىتىپ شوتا بىلەن يۇقىرىغا ئۆمىلەپ چىققان قارا چېرىكتىن بەش - ئالتىسىنى چېپىۋەتتى. شۇ ئەسنادا ئۇنىڭ يېنىدا شىددەت بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان بىر جەڭچىگە ئوق تېگىپ، سېپىلدىن تىك موللاق ئېتىپ چۈشتى. بۇ چاغدا ئوچ شوتىنىڭ بېشى كۆرۈندى. ئارقىدىنلا بىرنەچچە ئادەم تېز ئۆمىلەپ يۇقىرىغا چىقىشقا باشلىدى. ئابدۇخالىق قۇر بېشى جەرەندەك سەكرەپ بېرىپ ھېلىقى شوتىلاردىن بىرىنى بىر تېپىك بىلەنلا كەينىگە

ئۆروپ تاشلىدى. يەنە بىر شوتىدىكى ئاۋاق بىر مانجۇ قولىدىكى گۈرزىسىنى كۆتۈروپ ۋارقىراپ ئۇنى ئۇرۇشقا تەمشەلگەنىدى، بىراق ئابدۇخالىق قۇر بېشى ئۇنىڭدىن بۇرۇن قول سالدى. بېشىغا ئايپالتا تەگكەن بۇ ئاۋاق مانجۇنىڭ قولىدىكى گۈرزىسى چۈشۈپ، ئۆزى چالمىدەك دومىلىغان پېتى تۆۋەنگە غۇلىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە بىر قارا چېرىك بىر قولىدا مىلتىقىنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولىدا شوتىنى تۇتۇپ ئۆمىلەپ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى. كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا ئۇنىڭ بېشىغىمۇ ئايپالتا تېگىپ ئىككى بولۇپ، گەۋدىسى لاكاسلاپ تۆۋەنگە قاراپ ئۇچۇپ كەتتى. خارەتچىلىكتىن خەۋىرى بار ئابدۇخالىق قۇر بېشى چوڭ چوتتا تېرەك ياغاچلىرىنىڭ پۇتاقلىرىنى چېپىپ ئۆگەنگەن بولغاچقا، يۇقىرىغا چىقىشقا ئۇرۇنۇپ ئۆمىلەپ كېلىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى قولىدىكى ئايپالتىسى بىلەن خۇددى ياغاچنىڭ پۇتاقلىرىنى چاپقاندەك چېپىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى تۆۋەنگە موللاق ئاتقۇزۇۋەردى. . .

يەكەنلىكلەر شوتىغا يامىشىپ يۇقىرىغا چىقىۋاتقان قارا چېرىكلەرنى چوماق بىلەن ئۇرۇپ دومىلىتىپ، پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىشتى. مۇداپىئەچىلەرگە ئايالالارمۇ زور مەدەت بولۇۋاتقانىدى. ئۇلار قازانلاردا پوروقلاپ قايناۋاتقان قايناق سۇ، قايناق موملارنى ۋە كاۋىنىڭ ئۈماچلىرىنى بېسىپ كېلىۋاتقان دۈشمەننىڭ كاللا - باشلىرىغا شارقىرىتىپ تۆكۈپ كۆيدۈرۈپ، زادىلا باش كۆتۈرگۈزمىدى.

مانجۇلار يەكەن سېپىلىغا ئارقا - ئارقىدىن تۆت داپقۇر ھۇجۇم قىلىپ كۆرگەن بولسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ ھۇجۇمى توپ ئوقلىرىدا ۋەيران قىلىپ تاشلانغان يەكەن سېپىلىدىكى مۇداپىئەچىلەرنىڭ قەيسەرلەرچە قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا قايتا - قايتا سۇنۇپ، بۇگۈنكى ھۇجۇمنى توختىتىشقا مەجبۇر

بولدى. چۈشكه يېقىن مانجۇلار بارگاهلىرىغا قايتىپ كېلىشتى. سېپىل ئاستىدا ياردار بولغان قارا چېرىكلەرنىڭ ئىگىرغان ئاۋازلىرى، يارىلىرىنىڭ ئاغرىق ئازابىغا چىدىيالماي قىلغان ناله ـ پەريادلىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. قوللىرىغا ئاق بايراق ئېلىشقان شەپقەتچى قارا چېرىكلەر يارىدارلارنى شىرغا بىلەن كۆتۈرۈشۈپ ئۆزلىرىنىڭ ئارقا سېپىگه توشۇشقا باشلىدى. . .

*　　*　　*

مانجۇلارنىڭ يەكەن قەلئەسىگه ھۇجۇم قىلىۋاتقىنىغا بۈگۈن ساقمۇ ـ ساق بەش كۈن بولدى. يەكەنلىكلەر پىداكارلىق كۆرسىتىپ، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، بەرداشلىق بېرىپ، بىر قەدەممۇ ئارقىغا چېكىنمىدى. بىراق، مانجۇلارنىڭ ئاتقان شىددەتلىك توپ ئوقلىرىدا كۆپ ئادەم چىقىم بولۇپ كەتتى. شۇڭا، يەكەننى مۇداپىئە قىلغۇچىلارنىڭ سانىي بارغانسېرى ئازلاپ، ئۇلارنىڭ ئورنىنى باسىدىغان جەڭچىلەر تۈگەشكه باشلىدى. قەلئە سېپىلىنىڭ ھەربىر گەز ئارىلىقىنى قوغداپ تۇرۇشقا ئادەم يېتىشمەي قالدى. مانجۇلارنىڭ دەھشەتلىك توپ ئوقلىرىنىڭ پارتلاش زەربىسىدە ئۆلگەن ئەرلەرنىڭ ئورنىنى ئەمدى ئايال جەڭچىلەر ئىگىلىگەنىدى.

بۇ ئايال جەڭچىلەرگه يىگىتچە ياسانغان، ئۇستىگه كۆمۈشتەك زىرھ ـ قۇياق كىيىپ، بېلىگه قىلىچ ئاسقان، بېشىدىكى پولات دۇبۇلغىسىنىڭ بۇرۇندۇقى يۇزلىرىگىچه چۈشۈرۈپ قويۇلغان، غۇنچه بويلۇق، زىلۋا بىر ياش چوكان باشچىلىق قىلماقتا ئىدى. ئۇ 24 ـ 25 ياشلاردا بار بولۇپ، ئايال جەڭچىلەرگه چەبدەسلىك بىلەن بېرىلىۋاتقان قىسقا ـ قىسقا بۇيرۇقلىرىدىن ئۇنىڭ ھەربىي ئىلمىگه تولغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. بۇ ئايال سەركەردىنىڭ ئىسمى نۇر ئەلانۇر خېنىم

بولۇپ، خوجا جاھاننىڭ بانۇسى ئىدى.

ئىلىدا تۇرغاقلىقتا ياشاۋاتقان ئۇچتۇرپانلىق ئەلى خوجىنىڭ[1] ئۆيىدە تۇغۇلغان بۇ نۇر ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئەسلى ئىسمى مەئمۇرى ئىزىم ئىدى. ئۇ 17 يېشىدا خوجا جاھانغا ياتلىق قىلىنغانىدى. خوجا جاھان مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئۆزىنى «باتۇرخان» دەپ ئېلان قىلغاندا، ئۇنمۇ «خانىش» دەپ ئېلان قىلغان ۋە ئۇنىڭغا «نۇر ئەلانۇر خېنىم» دېگەن ھۆرمەتلىك ئاتاقنى بەرگەنىدى.

16 يېشىدا شوخلۇق بىلەن يىگىتچە كىيىنىپ، گۈزەل ئېرەن قانۇرغا يايلاقلىرىدا خوجا جاھان بىلەن بىللە چەۋگان ئويناپ، ئۇنىڭدىن ئۇرۇش سەنئىتىنى پۈختا ئۆگەنگەن نۇر ئەلانۇر خېنىم ئەمدى راستىنلا قوراللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھايات ـ ماماتى ئۈچۈن ئېلىشىۋاتقان قەلئە ھمايىچىلىرىگە بولۇشۇۋاتاتتى.

باشقا ئايال جەڭچىلەرمۇ ئۇنىڭغا ئوخشاش ئەرلەردەك كىيىنگەن بولۇپ، بەللىرىنى تاسما بىلەن چىڭ باغلىشىۋالغانىدى. ئۇلار ئەرلەر بىلەن بىر سەپتە پىداكارلىق كۆرسىتىۋاتاتتى.

مانجۇلارنىڭ بىر قىسىم كۈچلىرى قالغات دەرۋازىسىنىڭ ئۈدۈلىدا غوۋغا كۆتۈرۈپ، دەرۋازىنىڭغا كۆيدۈرگۈچ ئوقلارنى ئېتىۋاتقان چاغدا، يەنە بىر گۈرۇھ قارا چېرىكلەر قەلئەنىڭ دالدا تەرىپىگە شوتا قويۇپ ئاستا شىپقاپ چىقىپ كەلدى. بۇنى ئۇگەكنىڭ كەينىدە ياتقان بىر ياردار ئەر جەڭچى كۆرۈپ قېلىپ، ئايال جەڭچىلەرگە باشچىلىق قىلىۋاتقان نۇر ئەلا نۇر خېنىمغا ۋارقىرىدى:

— بىلقىس ئۇزما[2]، دۈشمەنلەر بۇ تەرەپتىن شوتا قويۇپ

---

① ئەلى خوجا (1694 ـ 1759) چوڭ خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئاپئاق خوجىنىڭ ئىككىنچى ئاكىسى ئىنايىتۇللا خوجا (كارامىتۇللا خوجا) نىڭ ئەۋرىسى ئىدى.

② پادىشاھلارنىڭ چوڭ خوتۇنلىرىغا بېرىلىدىغان ھۆرمەت نامى.

چىقىشماقتا! شوتا!!

نۇر ئەلانۇر خېنىم ئۇگەكنىڭ كەينىگە دۆۋىلەپ قويۇلغان قىرلىق تاشلارنىڭ بىرسىنى ئىككى قوللاپ ئالدى — دە، پەسكە قارىتىپ ئاتتى. قالغان ئايال جەڭچىلەرمۇ قولىغا تاشلارنى ئېلىپ ئىككى قوللاپ كېلىپ پەسكە دومىلاتتى. تۆۋەندە مانجۇلارنىڭ داد ـ پەريات كۆتۈرۈشۈپ، ئىڭرىغان ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. شۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ تاشلار قارا چېرىكلەرنىڭ بېشىغا تەگكەنىدى...

بىراق، مانجۇلار ھۇجۇمنى بىرئازمۇ توختاتمىدى. ئۇلار قەلئەگە كەينى ـ كەينىدىن قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇزلۇكسىز ھۇجۇم قىلاتتى. قارا چېرىكلەر مول بايلىققا تېز ئىگە بولۇش ئۈچۈن شوتىلاردىن سېپىل ئۈستىگە ئۆمىلەپ چىقىشىپ، قەلئە مۇداپىئەچىلىرىنىڭ ئۈستىگە تەلۈلەرچە تاشلىناتتى. چۈنكى، جاۋ خۇي: «يەكەن قەلئەسىگە كىم ئاۋۋال باستۇرۇپ كىرسە، شەھەردىكى ئالتۇن ـ كۈمۈش شۇنىڭ بولىدۇ!» دەپ ئېلان قىلغانىدى...

ئاخىر قالغات دەرۋازىسى قولدىن كەتتى! مانجۇلار قەلئەنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن شەھەر ئىچىگە خۇددى كەلكۈن سۈيىدەك دەۋرەپ كىرىشكە باشلىدى! خوجا جاھان ئەمدى پۇرسەت قولدىن كەتكەنلىكىگە كۆزى يەتكەندىن كېيىن يارىدار بۇرھانىدىن خوجا بىلەن ھەممە ئائىلە ـ تاۋابىئاتلارنى ۋە يەنە بىر بۆلۈك ئاھالىنى ئېلىپ، شەھەرنىڭ مانجۇلارغا تاشلاپ بەردى ـ دە، شەرق تەرەپتىكى ئالتۇن دەرۋازىسى ئارقىلىق سارىقول تەرەپكە چېكىنىدى.

ئائىلە ـ تاۋابىئاتلار بىلەن ئاھالە ئارىسىدىكى ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلار تېز ھەرىكەتلىنەلمىگەنلىكتىن، قوشۇننىڭ ھەرىكىتىگە دەخلى يېتىپ، چېكىنىش سۈرئىتىنىڭ بەكمۇ ئاستىلىتىۋەتتى. شۇڭا، خوجا جاھان بىر قىسىم نۆۋەكەرلەر

بىلەن بىللە مانجۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، چېكىنىشۋاتقانلارنى قوغداپ تۇردى. بۇ چاغدا نۇر ئەلانۇر خېنىم ئات ئۈستىدە قىلىچ ئوينىتىپ، مانجۇلار بىلەن قاتتىق ئېلىشىۋاتاتتى. خوجا جاھاننىڭ قېچىپ كېتىشىدىن تولىمۇ ئەنسىرىگەن جاۋ خۇي بىر گۇرۇھ ياراملىق ئۇچقۇر ئاتلىقلارنى باشلاپ ئۇلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كەلدى. ئۇ ئالدى تەرەپتە ئېگىز بويلۇق ياش بىر ھەربىينىڭ چېكىنىشۋاتقانلارغا تەمكىنلىك بىلەن يوليورۇق كۆرسىتىشۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭ يېنىدا زىلۋا بىر «يېگىت» مۇ پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىۋاتاتتى. مانجۇلار بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۈزلەپ ھارۋىلار ئۆرۈپ تاشلانغان بولغاچقا، ئۇچقۇر ئاتلىقلارنىڭ ھەربكىتىگە توسقۇنلۇق قىلاتتى. شۇڭا، جاۋ خۇي قوشۇننى توختىتىپ ئۇچقۇر ئاتلىقلارنىڭ باشلىقلىرىغا ھارۋىلارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، چەنتۇ ھەربىيلىرىگە ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق بەردى. ئۇچقۇر ئاتلىقلار چېكىنىشۋاتقانلارنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ ھەربىيلەرگە ھۇجۇم قىلدى. مانجۇلارنىڭ ئىككى تەرەپتىن چاقماق تېزلىكىدە قىلغان بىراۋەر ـ تەڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، خوجا جاھاننىڭ نۆۋكەرلىرى تېرىپىرەن بولۇپ كەتتى.

مانجۇلارنىڭ ساۋۇت ـ قۇياقلىرى، ھەممە قورال ـ جابدۇقى تەل بولغاچقا، ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا كىرىچكە ئوقنى بېسىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى ئۇلاپ ئېتىۋەردى. جاۋ خۇي كىرىچكە ساۋۇت تېشەر ئوقتىن بىرنى بېسىپ، ھېلىقى ياش ھەربىينى چەنلەپ ئاتتى. ئوق ھېلىقى ھەربىينىڭ قالقىنىنى تېشىپ سادىقىغا چاپلاشتۇرۇپ قويدى. ئارقىدىن يەنە بىر تال ئوقنى ئۇلاپ ئېتىۋەتتى، بۇ ئوقمۇ ئۇنىڭ پۇتىغا تېگىپ سانجىلىپ قالدى...

بۇ چاغدا مانجۇلار بىلەن قىلىچۇازلىق قىلىشۋاتقان نۇر ئەلانۇر خېنىم خوجا جاھاننىڭ پۇتىغا ئوق تەگكەنلىكىنى كۆرۈپ

قالدى ـ دە، «تارت قولۇڭنـــى، مانا مەن كەلدىم!» دەپ ۋارقىرىغىنىچە ئات سېلىپ كېلىپ، جاۋ خۇينىڭ بېشىغا قىلىچ ئۇردى، ئۇنىڭ بېشىدا دوبۇلغا بار ئىدى، بېشى قـــلـــچ زەربىسىدىن ئايلىنىپ كەتتى. گەرچە، دوبۇلغىسىنىڭ بىر تال سىمىمۇ كېسىلمىگەن بولسىمۇ ئەمما بېشى خېلـــلا ئەدەپ يېگەنىدى. جاۋ خۇي قاتتىق ئاغرىققا بەرداشلىق بېرىپ، ئۆزىگە قىلىچ ئۇرغان ھېلىقى «يىگىت» نىڭ كۆكسىگە تېغ ئۇردى. قىلىچ ئۇنىڭ خۇشپېچىم ھەربىي تونى ئېچىدىن كىيىنگەن زىرىھقا تېگىپ تېيىلىپ كەتتى. ھېلىقى «يىگىت» ئېتىنى سەكرىتىپ جاۋ خۇيغا يەنە بىر قىلىچ ئۇرماقچى بولۇپ ھەملە قىلىۋىدى، جاۋ خۇي قولىدىكى قىلىچىنى ياپسالاپ تۇرۇپلا «يىگىت» نىڭ قولىدىكى قىلىچنى قېقىپ يەرگە چۈشۈرۈۋەتتى. قـــلـــچ زەربىسىدىن «يىگىت» نىڭ بېشىدىكى دوبۇلغىسىنىڭ بوغقۇچى ئۇزۇلۇپ كېتىپ بېشىدىن دوبۇلغىسى ئۇچۇپ كەتتى ـ دە، «يىگىت» نىڭ سۇمبۇل چاچلىرى يېيىلىپ يەلكىسىگە چۈشتى.

جاۋ خۇي كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا قالدى: ئۇ بايانتىن ئۆزىگە قىلىچ ئۇرغان «يىگىت» نىڭ ئايال ئىكەنلىكىنى زادىلا خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى. تولىمۇ زىبا، تولىمۇ گۈزەل بىر ئۇيغۇر قىزى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا پەيدا بولدى.

«خوجا جاھانىڭ خوتۇنى؟!» دېگەن خىيال جاۋ خۇينىڭ كاللىسىدا چاقماق تېزلىكـــــدە پەيدا بولدى. ئۇ ئۇچتۇرپان ھاكىمبېگى خوجەسىدىن خوجا جاھانىڭ ئايالىنىڭ قورال ـ ياراغ بىلەن ھەپىلىشىدىغان، تەڭدىشى يوق گۈزەل چوكان ئىكەنلىكىنى كۆپ ئاڭلىغانىدى. «ئۇنداق بولسا بايانتىن مەن ئوق ئاتقان ھېلىقى ياش ھەربىي كىشى خوجا جاھان بولمىسۇن يەنە؟!»

— جاۋانمەردلەر، ئەمرىمگە قۇلاق سېلىڭلار! — دەپ ۋارقىرىدى نۆۋەكەرلەرگە ئۇ، — خوجا جاھان ئالدىمىزدىكى ئاشۇ ياش ھەربىي شۇ. ئۇنى تىرىك تۇتقانلارغا كۆپ ـ كۆپ مۇكاپات

بىرىمەن! ماۋۇ گۈزەل چەنتۇ مەلىكسىنىڭ بىرەر يېرىگە شېكەستە يېتىدىغان بولسا بېشىڭلارنى ئالىمەن!

جاۋ خۇينىڭ گېپىنىڭ ئايىغى چۈشمەي تۇراتتى، مانجۇلار دەۋرەپ كېلىشكىنىچە نۇر ئەلانۇر خېنىمنى قاتمۇقات قورشۇۋالدى.

— خوجام، مەن بىلەن كارىلىرى بولمىسۇن، تېز قاچسىلا! — دەپ كۈچىنىڭ بارچە ۋارقىرىدى ئۇ خوجا جاھانغا. ئۇنىڭغىچىلىك مانجۇلار نۇر ئەلانۇر خېنىمنىڭ ئۈستىگە تور تاشلاپ ئۇنى ئاتنىڭ ئۈستىدىن يېقىتۇېتىشكە مۇۋەپپەق بولدى.

— خېنىم، مانا مەن كەلدىم! قورقمىسىلا! — خوجا جاھاننىڭ ئاۋازى كىشىلەرنىڭ باشلىرى ئۈستىدە ياڭرىدى.

ئەمما، ئارىلىقتا يولغا تىقىلىپ قېلىشقان ھارۋىلار شەھەردىن قېچىپ چىققانلار ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، سەپ قالايمىقانلىشىپ كەتكەنىدى. ھېچكىم ھېچكىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلىمايتتى. بۇ قالايمىقانچىلىقلار ئىچىدە خوجا جاھان بۇ تەرەپكە ئۆتۈشكە نائىلاج قالدى. «قاچقان دۈشمەن كۆپ بولسىمۇ، ئاز قوغلىغۇچىغا تەڭ كېلەلمەيدۇ. چۈنكى، مەغلۇپ بولغان سەپكە بىر ‹ھەي› دېگەن ئاۋازمۇ كۆپايە!» دېگەن بىر گەپ بار. مانجۇلار نۇر ئەلانۇر خېنىمنى تىرىك تۇتۇۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولالىغان بولسىمۇ ئەمما خوجا جاھان، بۇرھانىددىن خوجىلار يەنىلا بىر قىسىم ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرىنى ۋە ئادەملىرىنى ئېلىپ بەدەخشان تەرەپكە چېكىنىدى...

* * *

يەكەن قەلئەسى پۈتۈنلەي مانجۇلار تەرىپىدىن پەتھى قىلىنىدى، مانجۇلارنىڭ قەلئەگە قىلىۋاتقان ھۇجۇمىمۇ توختىتىلدى. قەلئە ئىچىدىكى يانغىنمۇ ئۆچۈشكە باشلىدى. جاۋ

خۇي پەتھى قىلىنغان بۇ شەھەرنى كۆرۈپ باقماقچى بولۇپ، قۇمۇللۇق يۇسۇپ خوجا، تۇرپانلىق ئىمىن خوجا، كۇچالىق ئۇداي خوجا، سايرامليق سەييىت ئابدۇللا خوجا، ئۇچتۇرپانلىق سېتىۋالدى خوجا، خوجەسى خوجا ۋە گادايمەت خوجىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا يەكەن پاتاچىسى غازى بەگنى ئېلىپ چاھارسۇغا كەلدى.

شەھەر ئېغىر ۋەيران قىلىۋېتىلگەن بولۇپ، غەدىگەرلىكتە، قوچقار ئاتا مازىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا، گۈزەر ياقلىرىدا ئادەم ئۆلۈكلىرى ئۈست - ئۈستىگە مىنگىشىپ ياتاتتى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ كىيىملىرى سالدۇرۇۋېلىنغان بولۇپ، ئۆلۈكلەرنى كۆمىدىغان بىرەرمۇ ئادەم چىقمىغانىدى. ئۆلۈكلەرنىڭ بەزلىرى تۈگۈلۈپ قالغان، پۈت - قوللىرى پۈكلىشىپ بىر يەرگە يىغىلىۋالغانىدى. بەزلىرىنىڭ قاپقارا ئېچىلىپ قالغان ئاغزىغا قۇرت - قوڭغۇزلار ئۆمىلىشىپ كىرىپ - چىقىپ يۈرۈشەتتى. سېپىل ياقىسىدا بىر ئۆلۈك قېپقىزىل قانغا مىلەنگەن ھالدا ياتاتتى. ئۇنىڭ ئىككى تەرەپكە داردىيىپ سوزۇلغان پۇتلىرى تىزىغىچە خەندەكنىڭ ئىچىگە ساڭگىلاپ قالغان، ئۆزى ئوڭدا ياتاتتى. بىر قولى قايرىلىپ پۈكۈلگەن پېتى دۇمبىسىنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قالغان، يەنە بىر قولىدا ئايپالتىسىنى چىڭ قاماللاپ تۇتۇۋالغان، ئۇنىڭ قانسىرىغان سېرىق پېشانىسىدە ۋە شېشىدەك قېتىپ قالغان يېرىم يۇمۇق كۆزلىرىنىڭ جىيەكلىرىدە قان داغلىرى قالغانىدى. ئۇنىڭ دەھشەتلىك ھالىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ تېنى مۇزلاپ شۇركىنىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ تۇرقى خۇددى پۇتلىرىنى سوزۇۋېتىڭ تاغ سۇيى ئېقىپ تۇرغان ئېرىقتا ساڭگىلىتىپ، بىرئاز دەم ئالماقچى بولۇپ ئولتۇرۇپ كېيىن ئوڭدىسىغا يېتىۋالغان ئادەمگە ئوخشايتتى. كوچىلاردا چېپىپ تاشلانغان پۇقرالارنىڭ ئۆلۈكلىرى ياتاتتى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ ئارىسىدا بىرسى ھايات ۋاقتىدا تىغ زەربىسىنىڭ يۈرەككە

سانجىلغان ئازابىغا چىدىيالمىغان بولسا كېرەك، تىلىنى گاچىدە چىشلەپ ئۈزۈۋاپتۇ. ئىششىپ بىلەكتەك بولۇپ كەتكەن كوتمەك تىلى ئۇنىڭ ئاغزىغا پاتماي قالغانىدى؛ ياش بىر ئايالنىڭ لەۋلىرىگە قان ئۈيۈپ قالغان، چىرايلىرى كۆكۈش ئاقىرىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئىشتىنى تىزىغچە سىيرىپ چۈشۈرۈلگەن، مانجۇلار ئۇنىڭغا زورلۇق قىلىپ بولۇشقاندىن كېيىن ياغاچ قوزۇقنى ئۇنىڭ ئۇياتلىق يېرىگە قېقىپ كىرگۈزۈۋېتىشكەن، قوزۇقنىڭ ئۇچى ئۇنىڭ كەينىدىن تېشىپ چىقىپ يەرگە پېتىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ جېنى چىقماي بەك قىينىلىپ كەتكەنمۇ - قانداق، ئىككى پۇتى بىلەن يەرنى تېپىۋېرىپ، پۇتىنىڭ تاپان سۆڭەكلىرى ئېچىلىپ كۆرۈنۈپ قالغانىدى؛ يەنە بىر تۇغۇتلۇق ئايالنىڭ ئىككى كۆكسى كېسىپ ئېلىۋېتىلگەن بولۇپ، يېڭى تۇغۇلغان بوۋىقى ئاچلىقتىن ئانىسىنىڭ قېشىدا ئۆلگەنىدى...

توپتوغرا ئۈچ كۈن داۋاملاشقان بۇ دەھشەتلىك قەتلىئامدا مانجۇلار هارغان بولسا كېرەك، ئاخىر قەتلىئامنى توختىتىشقانىدى. كۆيۈۋاتقان ئوتلارمۇ كۆيدۈرگىلى هېچنەرسە تېپىلماي، ئاخىر ئۆزى ئۆچۈپ يوق بولغانىدى. جەسەتلەرنىڭ ئۈستىگە قونغان قاغا - قۇزغۇنلار ئۆلۈكلەرنى بىر چوقۇپ، ئەتراپىغا بىر قاراپ، «قاق، قاق!» دەپ ۋەھىمىلىك قاقىلداپ قويىاتتى...

* * *

مانجۇلارمۇ يەكەن قەلئەسىگە هۇجۇم قىلىپ كىرگىچە خېلىلا تالاپەت بېرىشكەنىدى. نۇرغۇنلىغان يۈزلۈكلەر يېرىم دېگۈدەك قارا چېرىكلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقانىدى. ئامان قېلىشقانلىرىنىڭ خېلى كۆپىنىڭ بەدىنىگە قەلئەدىكىلەر قىلىچ ۋە ئوق بىلەن تامغا بېسىشقا ئۈلگۈرگەنىدى.

ئۆلگەن قارا چېرىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۆز كىيىملىرى بىلەن تىزىپ ياتقۇزۇپ قويۇلغانىدى. ئۇلارنىڭ سانىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى ھېچكىممۇ دەپ بېرەلمەيتتى. ئۆز يۇرتىدىن «چەنتۇلار يۇرتىغا بارىمىز، ئولجا ئېلىپ يانىمىز!» دەپ كەلگەن بۇ كىشىلەرنىڭ ئەمدى مەڭگۇ كەلمەسكە كەتكىنىنى ئاڭلىغان قووۋم ـ قېرىنداشلىرى نېمە بولۇپ كېتەر ـ ھە!

مانا ئەمدى ئولجا ئېلىپ بېيىش ئۈچۈن چەنتۇلار يۇرتىغا كەلگەن بۇ ئادەملەر جاھاننىڭ بىر چېتىدىكى بۇ يات ئەل، يات ماكاندا ئۆلۈكىنى ئىت پۇرىمايدىغان ھالغا كېلىپ قالغان بولۇپ، ئالايغان ۋە نۇرى قاچقان گۇنسىز كۆزلىرى بىلەن ناتونۇش ئەلنىڭ ئاسمىنىغا چەكچىيىپ قاراپ، قەدىرسىز ھالەتتە تاشلىنىپ ياتاتتى.

قارا چېرىكلەرنىڭ جەسەتلىرى بۇزۇپ تاشلانغان ئۆيلەردىن چىقىرىۋېلىنغان خار ـ جەگە، ۋاسا ـ جۇپ، تاختاي ـ پەن، سۇندۇرۇلغان ئىشىك ـ دېرىزىلەر ۋە كېشەكلىرى، ھارۋىلارنىڭ شوتا ـ چاقلىرى ئۈستىگە سەرجان قىلىپ تىزىلغانىدى. بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى كېسەكتىن تىزىپ ياسالغان پاكار سۇپا ئۈستىگە سەردارلاردىن يۇقىرىلارنىڭ ئەرۋاھ تاختىسى قاتار تىزىۋېتىلگەن ۋە بىلەكتەك كېلىدىغان موم شامىلار ياندۇرۇپ قويۇلغانىدى.

جاۋ خوي بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ ئاياغلىرىدىكى لاتا خەيلەرنىڭ ھەممىسىنى سالدۇرۇۋېلىشنى بۇيرۇدى. چۈنكى تىرىك يۇرۇشكەن قارا چېرىكلەرگە خەي يېتىشمەيۋاتقانىدى. قارا چېرىكلەر ئۆلگەنلەرنىڭ پۇتىدىكى خەيلىرىنى تاتقۇشلاشتۇرۇپ سالدۇرۇۋېلىۋاتقاندا، توساتتىن ئۈستى ـ ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىلغان ئۆلۈكلەردىن بىردى خودىدى جان كىرگەندەك مىدىرلاپ كەتتى ۋە:

— سۇ، سۇ بېرىڭلار!... جېنىم قاقشاپ كەتتى،

سۇ . . . — دېگەن ئاۋاز ئېنىق ئاڭلاندى.
قارا چېرىكلەر چۆچۈشۈپ كەتتى.
بىراق، مانجۇلارنىڭ مۇقەددەس قائىدە - دەستۇرى بويىچە كۆيدۈرۈلمەكچى بولغان ئۆلۈكلەرنى قايتا ئاستىن - ئۈستۈن قىلىشقا بولمايتتى. شۇڭا، بۇ قارا چېرىكلەر قانداق قىلسىمۇ، دېگەندەك قىلىپ جاۋ خۇيغا قاراشتى.
جاۋ خۇي ھېچنېمىنى ئاڭلىمىغان بولۇپ، لام - جىم دېمەستىن تۇراتتى. ئۇنىڭ قاپىقى تۈتۈق، تەلەتى بەكمۇ سۆرۈن ئىدى.
— بولۇشمامسەن؟ نېمىگە ھاڭۋېقىپ تۇرۇشسەن؟ ! تېز - تېز ھەرىكەت قىلىڭلار! — دەپ قەھرىنى چاچتى ئۇ.
بۇ چاغدا قوشۇن بىلەن بىللە كەلگەن قېرى بىر شامان باخشىسى:
— بوغدا خانىنىڭ شاپائىتى بىلەن ياۋايىلار ئېلىنى ئىنساپقا كەلتۈرۈش يولىدا ئۆلگەن بۇ جاۋانمەردلەرنىڭ روھ - ئەرۋاھلىرى مۇشۇ مۇقەددەس ئوتنىڭ تۈتۈنى بىلەن ئاسمان تەكرىسىنىڭ دەرگاھىدا مېھمان بولىدۇ! مانىمەتناخۇن، مانىمەتناخۇن! . . . — دەپ ھەدەپ دۇرۇت ئوقۇشقا باشلىدى.
چېرىكلەر قوللىرىدىكى ئوتقاشلىرى بىلەن ئۈستى - ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىلغان قارا چېرىكلەرنىڭ ئاستىدىكى ئوتۇن - ياغاچلارغا تۆت ئەتراپتىن ئوت يېقىشتى. ئاۋۇال بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى قاپقارا تۈتۈن تۇرۇلۇپ - تۇرۇلۇپ ئاسمانغا كۆتۇرۇلدى. كېيىن ھەش - پەش دېگۈچە، قىپقىزىل ئوت يالقۇنى تىلىنى چىقىرىپ، ئۆلۈكلەرنى قاپلاپ چارسىلداپ كۆيۈشكە باشلىدى. ئەتراپقا كۆيگەن گۆشنىڭ قاڭسىق پۇرىقى تارىلىشقا باشلىدى. كۈچلۈك كويۈۋاتقان ئوت ئىچىدە ئۈستى - ئۈستىگە دەستىلەپ تىزىلغان قارا چېرىكلەرنىڭ جەسەتلىرى پەيلىرى ئۆلۈغ ئوتتا تارتىشىپ ھەر خىل ھەرىكەتلەرنى قىلىشقا

باشلىدى. ياتقان بىر ئۆلۈك خۇددى تىرىك ئادەمدەك ئورنىدىن دەست قوپۇپ ئولتۇردى ـ دە، خۇددى تىرىك قالغان ھەمراھلىرى بىلەن خوشلاشقاندەك قىلىپ قولىنى كۆتۈردى. . .

ئوت دەپنىسى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن جاۋ خوي پۇتۇن قوشۇنغا ئۇچ كۈنلۈك ئارام ئېلىشقا رۇخسەت قىلدى. . .

بۇ دەھشەتنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتكەن بەزى قارا چېرىكلەر ئۇچ كۈنگىچە ئەسلىگە كېلەلمىدى. ئۇلارنىڭ ئاڭسىدا بىرى:

— بىزلەر جيايۇگۇەندىكى قوۋۇقتىن چىقار ۋاقتىمىزدا يول ياقىسىدا: «قوۋۇقتىن چىققان ھەر ئون ئادەمدىن بىرىلا ساق قايتىپ كېلۈر»[1] دەپ يېزىلغان بىر ئابىدە تىكلەكلىك تۇرغىنىنى كۆرگەنىدۇق. ئەگەر چەنتۇلارنىڭ ھەربىر شەھىرىنى ئالغۇچىلىك مۇشۇنچىۋالا ئادەملەر قارا قىلسا، بۇ ئۇرۇش تۈگىگىچە كۆپ قىسمىمىزنىڭ ئۆلۈكى مۇشۇ يات ئەلدە قالامدۇ نېمە؟ — دېۋىدى، قالغان قارا چېرىكلەر بۇ گەپنى ئاڭلاپ خورسىنىپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىشتى ۋە:

— جىڭ گەپتىن بىرىنى قىلدىڭ! بۇ ئۇرۇشتىن خويمۇ زېرىكتۇق! نېمانداق تۈگىمەيدىغان ئۇرۇش بۇ؟! — دېيىشىپ جىم بولۇشۇپ قېلىشتى. . .

* * *

مىلادى 1760 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى.

— ئامبال ئەلچى جانابلىرى، — دېدى بەدەخشان ئەمىرى مۇزەپپەر سۇلتانشاھ ئىككى پۇكلىنىپ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ، — مۇلكىي قەشقەرىيىنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغان باتۇر خاقانى چىن

① «قوۋۇقتىن چىققان ئون ئادەمدىن بىرىلا ساق قايتىپ كېلۈر» دەپ يېزىلغان بۇ ئابىدە ھېلىمۇ جيايۇگۇەندىكى ئاشۇ ئورنىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا.

قوشۇنلىرىنى ئالقىشلايمىز! خاقانى چىنىنىڭ تەڭرى قوشۇنلىرى يېڭىلمەستۇر! شۇ ۋەجىدىن بۇگۈن ئاخشام سىز ھۆرمەتلىك ئامبال ئەلچى جانابلىرى باشلىق بارلىق ئەلچى جانابلار شەرىپىگە تەنتەنىلىك ھاردۇق چېيى بەرمەكچىمەن!

— ھاكىم جانابلىرى، — دېدى خاقانى چىن ئەلچىلىرىنىڭ ئاغلاقچى ئامبىلى خوجەسى سوغۇق تەلەپپۇزدا سۆز قىلىپ، — سىلەرنىڭ خوجا جاھان بىلەن بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنلىكىگە زادى نېمە مەقسەتتىن بولغان؟! بىز سىلەرگە خوجىلارنى خاقانى چىن ھۆكۈمىتىگە ساق ـ سالامەت تاپشۇرۇپ بېرىش ھەققىدە ئەسلەتمە مەكتۇپ تاپشۇرغانىدۇق. ئۇلارنى ئۆلتۈرگۈمىز كەلسە، بىز ئۆلتۈرەلمەمدۇق!؟ مانا ئەمدى، بۇ نېمە بولغىنى؟!

— مۆھتەرەم ئامبال ئەلچى جانابلىرى، بىز گەرچە خاقانى چىنغا بەيئەت قىلغان كىچىك بىر ئەل بولساقمۇ، — دېدى بەدەخشان ئەمىرى خۇشامەت بىلەن، — مۇسۇلمانچىلىقنىڭ قائىدە ـ ئۇدۇمىدا ئۇرۇش ۋاقتىدىن باشقا ۋاقىتتا پەيغەمبەر ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ پۇشتىلىرىنى باشقىلارغا تۇتۇپ تاپشۇرۇپ بېرىدىغان ئىش يوق ئىكەنلىكىنى ئۆزلىرىمۇ بىلىدىلاغۇ؟ مۇبادا، ئۇلارنى سىزلەرگە تىرىك تاپشۇرۇپ بېرىدىغان بولساق، بۇ يەردىكى ئاخۇن، موللىلار مۇسۇلمانلارنى قۇتراتىپ، ئوردا ـ سارايلىرىمىزغا ئوت قويۇپ چاتاق چىقارغان بولمايتتىمۇ! ئۇ چاغدا خاقانى چىن بىزگە ياردەم قىلىمەن دەپمۇ ئۇلگۈرەلمەيتتى ـ دە.

— بۇغۇ شۇنداق، — دېدى ئامبال ئەلچى خوجەسى سەل يۇمشاپ، — قېنى ئۇلارنىڭ كاللىسى؟ بىز ئۇلارنىڭ كاللىسىنى كۆرگەندىن كېيىن بىرنەرسە دەرمىز.

بەدەخشان ئەمىرى مۇزەپپەر سۇلتانشاھ ئىشىك ئالدىدا تۇرۇشقان يىگىتلىرىدىن بىرىگە ئىشارەت قىلدى. ئىپىستەتەك

قوپال بىر يىگىت تالاغا چىقىپ كېتىپ بىر پەستىن كېيىن بىر خۇرجۇننى كۆتۈرۈپ كىردى.

بەدەخشان پالىزىدىن تىكىلگەن بۇ خۇرجۇنىڭ ھەممە تەرىپى قان يۇقى ئىدى. ھېلىقى ئېيىقتەك يىگىت ئەمرىنىڭ ئىشارىتى بىلەن خۇرجۇنىڭ ھەر ئىككى بېشىغا سېلىنغان نەرسىنى يەرگە سىلكىپ تۆكتى. خۇرجۇندىن ئىككى كاللا يەرگە دومىلاپ چۈشتى. قېنى قېچىپ سارغايغان بۇ كاللىلارنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ پېشانىسىدە چېچەك ئىزى بار ئىدى. ئەلچىلەرنىڭ بىرى بۇ كاللىنى كۆرۈپ يىغلاپ كەتتى:

— ۋاي مۇرەببىم، ۋاقىتسىز قازا قىلغان خان خوجام، مەن سىزنى كېچىكتۈرۈپ بېقىپ چوڭ قىلمىدىممۇ مۇرەببىم! ۋاي خوجام، ياش قازا قىلغان خان خوجام! — دەپ ھازا ئاچتى نىياز سوپى دەپ ئاتىلىدىغان بۇ ئەلچى، — مانا، مانا، قاراڭلار ئۇنىڭ پېشانىسىدىكى چېچەك ئىزىغا! ۋاي ئون گۈلىنىڭ بىرى ئېچىلماي ياش كەتكەن خان خوجام!

ئاغلاقچى ئامبال خوجەسى بەگ بىلەن ئەلچىلەردىن موللاگۈپ بەگ، بۇرۇت قىرغىزلىرىنىڭ ھاكىمى ئۆمەربىي قاتارلىقلارمۇ بۇ كاللىغا ئىنچىكىلەپ سەپسېلىپ قاراپ چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ خوجا جاھانىنىڭ كاللىسى ئىكەنلىكىنى جەزملەشتۈرۈشتى.

يەنە بىر كاللا سەل ئۆزگىرىپ قالغانىدى. بىراق، ئۇنىڭ بۇرھانىدىن خوجىنىڭ كاللىسى ئىكەنلىكىنى تونۇۋېلىش قىيىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇلار بۇ كاللىنى بۇرھانىدىن خوجىنىڭ كاللىسى، دەپ جەزملەشتۈردى.

— بۇ خوجىزادىلەر قانداق ئۆلتۈرۈلگەن؟ — دەپ سورىدى ئامبال ئەلچى خوجەسى مۇزەپپەر سۇلتانشاھتىن.

— خوجىزادىلەرنىڭ ئۆلتۈرۈش مېنىڭ ھەددىممۇ؟ مۇسۇلمانچىلىق ئۇدۇمى بويىچە پەيغەمبەر ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ ئەۋلادىنى ئۆلتۈرۈش چوڭ گۇناھ بولىدۇ. ئۇلار مېنىڭ قول

ئاستىمدىكى بەزى باشباشتاق ئادەملەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئىشەنمىسىڭىزلەر، شۇ چاغدا نەق مەيداندا بۇ پاجىئەنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن قەشقەرلىك دوست سوپى بىلەن جىرغىلاڭ خاتۇن شاھىد بولالايدۇ! — دەپ ئۆزىنى ئاقلىدى سۇلتانشاھ.

— قېنى ئۇلار؟ ئۇلارنى بۇ يەرگە چاقىرىڭلار. بىز ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىمىغۇچە، بۇ ئىشنى بولدى قىلمايمىز! — دېدى خوجەسى قىلچىمۇ يول قويماي.

— شاھىدلار كەلتۈرۈلسۇن! — دەپ بۇيرۇق قىلدى بەدەخشان ئەمىرى سۇلتانشاھ.

— قۇللۇق، تەقسىر!

بىردەمدىن كېيىن بىرى ھېلىقى دوست سوپى، جىرغىلاڭ خاتۇن دېيىلگەنلەرنى باشلاپ كىردى.

— سىلەر نېمىنى كۆرگەن بولساڭلار، شۇنى خاقانى چىن ئەلچىسىگە يوشۇرۇپ قالماي ھەممىسىنى تولۇق سۆزلەپ بېرىڭلار! — دېدى سۇلتانشاھ ئۇلارغا.

— قۇللۇق، تەقسىر، — دېدى دوست سوپى ئىككى قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ، — رەھمەتلىك ئىككى خوجىزادەم بۇ يەردىن ئىككى كۈنلۈك يىراقلىقتىكى سايئاب دېگەن قەلئەگە قامالغانىدى. بىزمۇ شۇ قەلئەگە قامالغانىدۇق. دەسلەپتە ئۇ ئىككىسىنى ئايرىم - ئايرىم قاماشتى. ئون نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بىر گۇرۇھ ئادەملەر كېلىپ، بۇ ئىككىسىنى بىر ئۆيگە قامىدى. ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئىككى - ئۇچ يۈزدەك ئادەم كېلىپ قاماقخانىنى قورشۇۋېلىشتى. شۇ چاغدا بىز قاراپ تۇرغانىدۇق. يىگىرمە - ئوتتۇزدەك ئادەم قاماقخانا ئىچىگە باستۇرۇپ كىرىپ، بىزلەرنى تالاغا ھەيدەپ چىقىرىۋېتىپ، ئىككى خوجىزادىگە پىچاق سالدى. ئۇلار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن كىرىپ قارىساق، خوجىزادىلەر ئاللىقاچان ئۆلگەن ئىكەن. خوجىزادىلەرگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئون نەچچە ئادەم

چوڭ خوجىزادە بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئۆلۈكىنى ئېلىپ قېچىپتۇ — دەك[1]، دەپ ئاڭلىدىم.

— ئامبال خوجامغا مەلۇم بولغايكى، — دەپ چاڭىلداپ سۆزلەپ كەتتى جىرغىلاڭ خاتۇن، — ئۇلار بۇ ئىككىسى خوجىزادىنى قەتىل قىلغاندا، مەنكى جىرغىلاڭ خاتۇن ۋە موللا تاش ئاخۇنىنىڭ خاتۇنى ۋە يەنە ئولجايتۇ سوپى ئۇچىمىز تالاغا چىققىلى ئۇنىمىدۇق. قولىغا پىچاق ئالغان ئىككى بەستلىك ئادەم ئۆينىڭ ئىچىگە بېسىپ كىرگەن پېتى ئاۋۋال كىچىك خوجىزادەمنى بېسىپ تۇرۇپ گېلىغا بىر پىچاق سۇرۇپلا خوجىزادەمنىڭ بوينىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بوينىنىڭ ئازراق تېرىسلا ئۇنىڭ تېنىگە ئىلىشىپ قالدى. ئاندىن ئۇلار چوڭ خوجىزادەمنى ئاستىغا بېسىپ نەچچە يېرىگە پىچاق سالدى. بىراق، چوڭ خوجىزادەمنىڭ جېنى ئۇنداق ئوڭاي چىقمىدى. مەن بۇ دەھشەتنى كۆرۈپ قېتىپ قاپتىمەن. بىر كەملەردىن كېيىن قارىسام، چوڭ خوجىزادەم جان تالىشىۋېتىپتۇ. مەن يىغلىغان پېتىم ئۇنىڭ بېشىنى قۇچىقىمغا ئېلىپ، گەۋدىسىنى يۆلەپ ئولتۇرغۇزدۇم. بۇ چاغدا ئولجايتۇ سوپى ھېلىقى ئىككى ئادەمنىڭ بىرسىگە پىچاق سېلىپ يىقىتتى. بۇ چاغدا تالادىن بىر گۇرۇھ ئادەم يۈگۈرۈشۈپ كىرىپ خوجامغا قالايمىقان پىچاق سېلىپ ئۆلتۈردى ھەمدە ئولجايتۇ سوپىنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇلار بۇ ئىشنى تۈگىتىشكەندىن كېيىن موللا تاش ئاخۇنىنىڭ خاتۇنى بىلەن مېنى تالاغا سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋاتقىدى، مەن يالۋۇرۇپ ئۇلارنىڭ قوللىرىغا ئېسىلىۋالدىم. ئۇلار موللا تاش ئاخۇنىنىڭ خاتۇنىنىڭ بىرنەچچە يېرىگە پىچاق تىقىۋەتتى. ئۇ قانسىراپ ئۆلدى. مېنىڭمۇ نەچچە يېرىمگە پىچاق تىقىۋېتىشتى. خۇداغا مىڭ قەتىرە شۈكرى،

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىشقا ئائىت ئىشلاردىن قىسقارتىلما»، 81 ـ جىلد، 3 ـ بەت.

رىزقىم تۇگىمىگەن ئىكەن، ئۆلمەي ساق قالدىم...[1]

— ھە، چۇشەندىم، يا ئەلھەزەر، يا رەببىم! بولدى، ئەمدى سۆزلىمە، — دېدى خوجەسى توڭلۇق بىلەن. ئاندىن ئەمىر مۇزەپپەر سۇلتانشاھقا قاراپ:

— بۇ خوجىزادىلەر قاچان قەتىل قىلىندى؟

— بۇ ئىش سىز جانابى ئامبال ئەلچى كېلىشتىن ئۈچ كۈن ئىلگىرى يۈز بەردى[2]، — دەپ جاۋاب بەردى بەدەخشان ئەمىرى يەرگە قاراپ تۇرۇپ، — يەنە، يەنە...

ئۇ دۇدۇقلاپ، قىلىدىغان سۆزىنى تاپالماي قالدى.

— ھە نېمە «يەنە»؟ سەن دېمەي يوشۇرۇۋاتقان يەنە قانداق ئىش بار؟ ھەممىسىنى تولۇق دە! دېدى ئاغلاقچى ئامبال خوجەسى ئۇنى قىستاپ، — بەللى، بەللى، تازا ئاجىز يېرىكىدىن تۇتۇۋالدىمۇ - قانداق؟ بىلەمدىكەنمەن؟ سەن بۇ خوجىزادىلەر قەتىل قىلىنىشتىن ئىلگىرى بۇ يەردىن ئىككى - ئۈچ كۈنلۈك يىراقلىقتىكى سايئابقا نېمە قىلغىلى باردىڭ؟ سېنىڭ بۇ قېتىمقى سايئابقا قىلغان سەپىرىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ كېچىدە مىئراجقا چىقىپ قايتقىنىدەك ئەمەستۇ؟ ئۇ كىشى بىلەن كۆرۈشكىنىنى ئوتتۇز ساھابىگە ئېيتقان ئىكەن، سەن ئەجەبا بىر كىشىگىمۇ ئېيتالمايدىكەنسەنغۇ؟ بولمىسا، ئىنسى - جىنغا تۇيدۇرمايدىغان قانداق مەخپىي ئىش ئىدى ئۇ؟ شۇنداق بىر ئىت ئىكەنسەنكى، چىشلىۋېلىپ نېمىشقا چىشلىگەنلىكىڭنى يوشۇرىسەن تېخى! قۇندۇز، تارباس ۋە ئۆزبېك قەبىلىلىرى بەدەخشان بىلەن ئەزەلدىن ئەپ ئۆتكىنى يوق! مۇبادا، بۇ خوجىزادىلەر ئۇلار بىلەن بىرلىشىۋالسا، سېنىڭ بەدەخشانىڭ ئەمىرلىك تەختىدە داۋاملىق ئولتۇرالىشىڭ مۇمكىنمۇ؟ شۇڭا،

---

① «جۇڭغارلارنى تىنچىتىشقا ئائىت ئىشلاردىن قىسقارتىلما»، 81 - جىلد، 4 - بەت.

② خوجا جاھان، بۇرھانىددىن خوجىلار مىلادى 1760 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

خوجىزادىلەرنى تۇتۇپ بېرىش ھېسابىغا خاقانى چىننىڭ ياردىمىگە ئېرىشمەكچى بولدۇڭ. ھالبۇكى، خوجىزادىلەرنى خاقانى چىننىڭ قولىغا تىرىك تاپشۇرۇپ بەرسەڭ ئەتراپىڭدىكى مۇسۇلمان ئەللىرىنىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ كېتىشتىن قورقتۇڭ. شۇنىڭ بىلەن خوجىزادىلەرنى ئۆلتۈرۈۋەتتىڭ. سەن يوشۇرۇۋاتقان ئىش تايىنلىق مۇشۇغۇ دەيمەن!

— . . .

— ھە، سۆزلىمەيسەنغۇ؟ ئەمدى قانداق قىلاي دەيسەن؟ خوجىزادىلەرنىڭ مېيىتىنى قانداق بىر تەرەپ قىلدىڭ؟

— ئەسلىدە مەن بۇ خوجىزادىلەرنى پەيزاۋاتتا[1] قەشقەرلىكلەرنىڭ مازىرىغا دەپنە قىلدۇراي دەپ ئويلىغانىدىم. ئەمما، ئاڭلىشىمچە، بۇرھانىددىن خوجا قەتىل قىلىنىشتىن ئىلگىرى ئەئيانلىرىغا: «شۇل قەدەر كۆپ گۇناھ ـ كېبىر ئىشلارنى خان خوجام قىلدى. مەن ئۆلگەندىن كېيىن مېنىڭ ئۆلۈكۈمنى ئۇنىڭ بىلەن ھەرگىز بىر يەرگە قويماڭلار. ئەڭ ياخشىسى، قەشقەردىكى ھەزرەتكە ئاپىرىپ يەرلىكىمدە قويسىڭلار، ئىككى ئالەم سەرۋەرىگە ھەمدۇ ـ شۈكرى ئېيتقان بولاتتىم. چۈنكى، ئالما ئالما تۇغۇلدىن يىراققا دومىلاپ كەتمەيدۇ!» دەپ ۋەسىيەت قىلغان ئىكەن. خوجىزادىلەرنىڭ قىرىقتىن ئارتۇق مالايلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئون نەچچىسى بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئۆلۈكىنى ئېلىپ غايىب بولۇشۇپتۇ. مەن ساقچىلارنى قاتتىق سوراق قىلدىم. ئەمما، ئۇلار ئۆلۈكنى كىم ئوغرىلاپ كەتكىنىنى دەپ بېرەلمىدى.

— بۇ ئىشنى بىر ھەق تائالا ئۆزى بىلمىسە، بەندە نەدىن بىلگەي؟ «ۋاماتەردىرى نەفسۇن مازاتەكسبۇغەددىن ۋاماتەدرىن نەفسۇن بىئاييى ئەرزىن تەمەتۇ. ئىننەللاھۇ ئەلىھۇن

---

① بەدەخشانىڭ مەركىزى.

خەير. . . »[1]، — دېدى ئاغلاقچى ئامبال خوجەسى نائىلاج، ئەمدى سوراۋەرسە نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن بوپتۇ، — خان خوجامنىڭ جەستىنى پەيزاۋاتتىكى قەشقەرلىكلەرنىڭ مازىرىغا قويۇڭلار، ئاندىن بۇ خوجىزادىلەرنىڭ كاللىسىنى ئوبدان ئوراپ بېرىڭلار. بىزلەر خاقانى چىنغا ئاپىرىپ كۆرسىتىپ، بوغدا خانىنىڭ مۇبارەك نەزەرىگە نائىل قىلغايمىز!

— پەرمانبەردارمەن، جانابىي خان ئەلچىسى! — دېدى سۇلتانشاھ ئىككى پۇكلىنىپ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ.

خاقانى چىنىنىڭ بەدەخشان ئەمىرى مۇزەپپەر سۇلتانشاھنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھانىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ قەشقەرگە قايتىشتى. . .[2]

* * *

ھۆرمەتلىك كىتابخان، بىز بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ھەققىدىكى بۇ سەھىپىلەرنى ئاخىرلاشتۇرۇۋاتقان چېغىمىزدا، بەزى تەپسىلاتلارنى سۆزلەپ ئۆتۈشنى زۆرۈر دەپ قارايمىز:

بۇرھانىددىن خوجا بىلەن خوجا جاھان ئاكا ـ ئۇكا ئىككىيلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىلىدىكى تۇرغاقلىق ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ مۇلكىي قەشقەرىيىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇلار مىجەز ـ خۇلق ۋە سىياسىي مەقسەتلىرى تۇپەيلىدىن زادىلا ئەپ

---

① «جان ئەتە نېمە بولۇشىنى بىلمىگەي ۋە قەيەردە ئۆلۈشىنىمۇ بىلمىگەي. . . »

② بىراق ئەمىر مۇزەپپەر سۇلتانشاھنىڭ ئۆزىمۇ ھېچقانچە ياخشى كۈن كۆرۈپ كەتمىدى. ئافغانىستاندىكى دۇرانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئەھمەد شاھ دۇرانى بەدەخشاننى دىنىي ئىسلامنىڭ ئىشەددىي دۈشمىنى دەپ ئېلان قىلىدى ۋە ئارقىدىنلا ئەمىر مۇزەپپەر سۇلتانشاھنى جازالاش ئۈچۈن بەدەخشانغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ ئۇنى تىرىك تۇتۇۋالدى ۋە تىرىك تۇرغۇزۇپ تۇرۇپ تېرىسىنى تەتۈر سويغۇزغاندىن كېيىن ئىچىگە سامان تىققۇزۇپ، خاقانى چىنغا ئەۋەتىپ بەردى. . .

ئۆتۈشەلمىدى. خاقانى چىنغا بەيئەت قىلىشنى ياقلايدىغان بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خاقانى چىنغا قارشى تۇرۇشنى ياقلايدىغان خوجا جاھان ئوتتۇرىسىدىكى بۇ كۆرەشتە ئاخىر خوجا جاھان ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى ۋە «باتۇرخان دۆلىتى»نى قۇردى. بىراق، خوجا جاھان ۋە ئۇ قۇرغان «باتۇرخان دۆلىتى» ئاسىيادا قۇدرەتلىك فېئودال ئىمپېرىيە بولغان خاقانى چىن تەرىپىدىن ئاخىر مەغلۇپ قىلىندى، بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھانلار ئۆلۈمى يات ئەلدە قالىدىغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتكە دۇچار بولۇشتى. بۇرھانىدىن خوجىنىڭ ئۆلۈكى بەدەخشاننىڭ مەركىزى پەيزاۋاتتىكى ۋەتەنداشلىرىنىڭ قەبرىستانلىقىغا دەپنە قىلىندى. خوجا جاھاننىڭ قەبرىسى سايىابتا تاشلىنىپ، ئىزى مەڭگۈگە يىتتى. شۇنداق قىلىپ مىلادى 1678 ـ يىلىدىن تارتىپ مۇلكى قەشقەرىيە جەمئىيىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كېلىۋاتقان روھانى كۈچ — قەشقەر خوجىلىرى (مەيلى ئاق تاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجىلار بولسۇن ياكى قارا تاغلىقلار مەزھىپىدىكى خوجىلار بولسۇن) نىڭ دەھرى قورچاق ھاكىمىيىتى قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىلىرىدىن بولغان بۇرھانىدىن خوجا ۋە خوجا جاھاننىڭ ئۆلۈمى بىلەن ئاخىرلاشقانلىقى مۇشۇنداق يول بىلەن ئىسپاتلاندى. ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ كۆلاھۇ ـ جەندىلىرىنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇلغان سىياسىي مەقسەتلىرى ئۇچۇن ئۆمۇرۋايەت باشقىلارنىڭ ئۆمۈر پىيالىسىگە ئۆلۈم شارابىنى قۇيۇپ كەلگەن جاھان بەزمىسىنىڭ بۇ ئاخىرقى ئەجەل ساقىيلىرى ئاخىر ئۆزلىرىمۇ بەدەخشان ئەمىرى مۇزەپپەر سۇلتانشاھنىڭ سىياسىي مەقسەتلىرىنىڭ قۇربانىغا ئايلىنىپ قالدى. . .

*　　*　　*

بۇنىڭدىن سەكسەن يىل ئىلگىرى بۇرھانىدىن خوجا بىلەن خوجا جاھان خوجىلارنىڭ بۇزرۇكۋار بوۋىسى ئاپئاق خوجا مۇلكىي قەشقەرىيىدە ئاداۋەت ئۇرۇقىنى چېچىپ، تەپرىقىچىلىق تېكىنىنى پەرۋىش قىلىپ ئۆستۈرگەنىدى. ئەلھال، بۇ تەپرىقىچىلىق تېكىنىنىڭ دەرىخى چېچەكلەپ مۇشۇنداق مول مېۋە بەردى.

بۇرھانىدىن خوجا مۇلكىي قەشقەرىيىدە «ئىسلامنى پاكلاشتۇرۇش قائىدىلىرى» نى تۈزۈپ، قاتتىق زورلاش ۋاستىلىرى بىلەن يولغا قويغانىدى. بۇ «يېڭى قائىدىلەر» مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى: مۇسۇلمانلار دائىم ئالەمدىن ئۆتكەن خوجا، ئىشان، سوپىلارنىڭ قەدەم جايى توپا ـ تۇپراق باشلىرىغا بېرىپ سەجدە ـ بارائەت، دۇئا ـ تىلاۋەت ئۆتكۈزۈشى لازىم؛ مۇسۇلمانلار خانىقا ـ تۆنەكخانىلاردا كېچە ـ كۈندۈز توختىماي ئىبادەت قىلىشى، ئۇلۇغ مازارى ـ شەرىئەلەرنى تاۋاپ قىلىپ تۇرۇشى كېرەك؛ داۋاملىق ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرىدىغان تۇرلۇك غەيرىي ئىسلام مۇراسىملىرىغا قاتنىشىشى، ئىلمىي غايىبتىن خەۋەردار بولغان بولۇشى، پالىز يۇرمەسلىكى لازىم ۋەھاكازالار. ئۇزاق ئۆتمەي مۇلكىي قەشقەرىيىدە بۇ «يېڭى قائىدىلەر» نى تەرغىب قىلىدىغان خەلىپىلەر تۇركۇمى بارلىققا كەلدى. بۇ خەلىپىلەر ئەمەلىيەتتە بۇرھانىدىن خوجىنىڭ خۇپىيىلىرى ئىدى. بۇرھانىدىن خوجىغا ئەگەشمىگەن، ئۇنىڭغا قول بەرمىگەن «دىن دۇشمەنلىرى» نى «خۇدا يولىدا» جازالاش، ئىنساپقا چاقىرىش، توۋا قىلدۇرۇش — بۇ خەلىپىلەرنىڭ تۇپ ۋەزىپىسى ئىدى. «ئۇ مانجۇ زالىملىرىنىڭ قامچىسىغا تايىنىپ،

ئاقسۇلۇقلارنى يەكەن، قەشقەر، خوتەنگە؛ قەشقەرلىكلەرنى ئاقسۇ، كۇچا، ئۈچتۇرپانغا؛ يەكەن، خوتەنلىكلەرنى قەشقەرگە قىستاپ زورلاپ كۆچۈرۈپ ۋەيران قىلدىلەر... نارازى بولغۇچىلارنى قىرىپ، چېپىپ، قۇرۇتتىلەر... ئۇنىڭ زۇلۇمىنى قەلەم بىلەن يېزىپ تۈگەتكىلى بولماس ئىدىلەر... كىشىلەرنىڭ يۈرتتىن - يۇرتقا بېرىپ كېلىشىنى مەنئى قىلدىلەر...»[1]. «خوجا بۇرھانىدىن ھەزرەت سپاھگەرچىلىكتە غەزىپى زىيادە زات ئىدىلەر... خان يولى - ساي لەنگەر[2] دېگەن يەرگە بارغاندا، يۇز ئىسھاقىيە خوجىسىنى قوللىرىنىڭ بېغىشلىرىدىن كېسىپ چولاق قىلىپ قانغا بوياپ، چۆلدە كۇنگە قاقلاپ روھسىز ھالسىرىتىپ ئۆلتۈردىلەر... شۇنىڭدىن بېرى، بۇ يەر «چولاقنىڭ سېيى» دەپ ئاتالدىلەر... كۇچا شەھىرىنى فەتھ قىلغاندا، مىڭ مۇسۇلمان رەقىبىنى تىغدىن ئۆتكۈزۈپ تەنلىرىدىن جۇدا قىلدىلەر...»[3]، «شۇنداق رىۋايەت قىلىدۇلەركى، بۇرھانىدىن خوجا ئىلىدىكى ئامۇرسەنا - مانجۇ تايىپىلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئىسھاقىيە خوجىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، پۈتۈن سەككىز شەھەر[4] خەلقىدىن ئامۇرسەنانىڭ ھۆكۈمى دەپ سەكسەن مىڭدىن ئارتۇق بىچارە پۇقرانى «سەنلەر يۇسۇپ خوجا، جاھان خوجىنىڭ ياردەمچىلىرى» دەپ تۇتۇپ، ناھەقتىن ناھەق ئۆلتۈرۈپ، مال- مۇلۇكلىرىنى كۇپپارلارغا تارتقۇزۇپ ۋەيران قىلىۋەتتىلەر...»

---

① «تەزكىرەئى پىرياران»، قولىيازما.
② ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسى بىلەن گۇما ناھىيىسى ئارىلىقىدىكى چولاق خارابىلىقى.
③ «تەزكىرەئى پىرياران»، قولىيازما.
④ مانجۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى يىللاردا، مۇلكىي قەشقەربېگى مەمۇرىي جەھەتتىن خوتەن، يەكەن، پىچىسار، قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا، قاراشەھەر دەپ سەككىز شەھەرگە بۆلگەنىدى.

نەزمە

نۇرغۇن نامدارلار يەرگە دەپنە قىلىندى،
يەر يۈزىدە ئۇلاردىن نامۇ ـ نىشان قالمىدى.
يەرگە تاپشۇرۇلغان كونا جەسەتنى،
توپا يەم قىلدىكى، ھەتتا ئۇستىخان قالمىدى.
نۇشرۋاننىڭ نامى ياخشىلىق بىلەن تىرىك،
كۆپ چاغ ئۆتۈپ، دېيىلسىمۇ نۇشرۋان قالمىدى.
ياخشىلىق قىل ئەي پالانى، ئۆمرۈڭنى غەنىيمەت بىلىپ،
مۇنۇ خەۋەردىن ئالدىنراقكى: پالان قالمىدى.

— شەيخ سەئىدى